

**MEHMED et-TRABZONÎ'NİN er-RİSÂLE
fî FENNİ USÛLİ'L-HADÎS: HÂŞİYE alâ
NÜZHETİ'N-NAZAR
fî TAVDÎHİ NUHBETİ'L-FİKER ADLİ ESERİ
ve HADÎS USÛLÜNE KATKISI**

Mehmet Ali AYSAN

**Yüksek Lisans Tezi
Temel İslâm Bilimleri
Ana Bilim Dalı
Doç. Dr. Tevhit BAKAN**

2019

(Her Hakkı Saklıdır)

T.C.
BAYBURT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

**MEHMED et-TRABZONÎ'NİN er-RİSÂLE fî FENNİ USÛLİ'L-HADÎS: HÂŞİYE alâ
NÜZHETİ'N-NAZAR fî TAVDÎHİ NUHBETİ'L-FİKER ADLI ESERİ ve HADÎS
USÛLÜNE KATKISI**

**(MEHMED et-TRABZON'S er-RİSÂLE fî FENNİ USÛLİ'L-HADÎS: HÂŞİYE alâ
NÜZHETİ'N-NAZAR fî TAVDÎHİ NUHBETİ'L-FİKER WORKS AND
CONTRIBUTION TO HADITH)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Mehmet Ali AYSAN

Danışman: Doç. Dr. Tevhit BAKAN

**Bayburt
Temmuz, 2019**

KABUL VE ONAY TUTANAĞI

Doç. Dr. Tevhit BAKAN danışmanlığında, 152108022 numaralı Mehmet Ali AYSAN tarafından hazırlanan “MEHMED et-TRABZONÎ’NİN er-RİSÂLE fî FENNİ USÛLİ’L-HADÎS: HÂŞİYE alâ NÜZHETİ’N-NAZAR fî TAVDÎHİ NUHBETİ’L-FİKER ADLİ ESERİ ve HADÎS USÛLÜNE KATKISI” konulu bu çalışma 03.07.2019 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Programında Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan :

İmza:

Jüri Üyesi :

İmza:

Jüri Üyesi :

İmza:

Bu tezin Bayburt Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliği’nin ilgili maddelerinde belirtilen şartları yerine getirdiğini onaylarım.

.....

Enstitü Müdürü

ETİK VE BİLDİRİM SAYFASI

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “MEHMED et-TRABZONÎ’NİN er-RİSÂLE fî FENNİ USÛLİ’L-HADÎS: HÂŞİYE alâ NÜZHETİ’N-NAZAR fî TAVDÎHİ NUHBETİ’L-FİKER ADLİ ESERİ ve HADİS USÛLÜNE KATKISI” başlıklı çalışmanın tarafımdan bilimsel etik ilkelere uyularak yazıldığını ve yararlandığım eserleri kaynakçada gösterdiğimi beyan ederim.

... / ... / 20..

Mehmet Ali AYSAN

ÖNSÖZ

Allah’a verdiği bütün nimetler için şükürler olsun. Rabbimizin vahyini bize ulaştıran Peygamberimize (s.a.v.), ailesine ve fırsat buldukça Resulullah’ın yanından ayrılmayan ashâbına salat olsun. İslâm medeniyetinin en önemli iki kaynağı Kur’ân-ı Kerîm ve Hz. Peygamber (s.a.v.)’in Sünneti’dir. Müslümanların bütün faâliyetlerinde ve hayat tarzında bu iki kaynak vazgeçilmez ilke ve temel teşkil etmektedir. Hadis usûlü, Hz. Peygamber’in sünnetini bize aktaran rivâyetleri nakledebilmek, rivâyetleri sahîhini sakîminden ayırmak için gerekli kurallardan bahseden ilim dalıdır. Bu ilim dalının geliştirilmesi ve anlaşılmasının için İslâm tarihinde sayısız çalışmalar yapılmıştır.

XVIII. yüzyılda yaşayan Mehmed Medenî et-Trabzonî (ö. 1200/1786) İbn Hacer el-Askalânî’nin (ö. 852/1449) “*Nüzhetü’n Nazar şerhu Nuhbeti’l-Fiker fi mustalahi ehli’l-eser’in*” daha iyi anlaşılması için yaklaşık kendisinden yüz yıl önce yaşamış olan Ali el-Kârî’den (ö. 1014/1605) faydalanan yazdığı “*er-Risâle fi Fenni Usûli’l Hadîs: Hâşiye Nuhbeti’l-Fiker*” isimli eseri incelenip tanıtılacaktır. Çalışmamıza konu olan bu risâleyi günümüze aktarmak ve hadis usûlüne katkısı incelenmeye değer bulunmuştur. Kültür mirasımıza ait yüzlerce parçadan biri olarak düşünülebilecek ve dönemin şartları gereği Arapça olarak kaleme alınan bu risalenin kayıtlı bulunduğu yerden çıkarılarak okuyucunun dikkatine sunulmasının faydalı bir hizmet olduğu kanaatindeyiz. Ayrıca, hâşiyenin müellifini, XVIII. yüzyıl Osmanlı ulemâ ve muhaddislerinden müderris Mehmet Medenî et-Trabzonî’yi tanıtmak açısından da önemlidir.

Çalışmamızda yardımların esirgemeyen Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Araştırma Görevlileri Hamdi TÜRKOĞLU ve Necip Sefa DEMİR’e, söz konusu eserin yazıldığı Bursa Veledi Abdurrahman Medresesi hakkında bilgi edinmeye yardımcı olan Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. Mefail HIZLI’ya, tezin yazım ve hazırlama aşamasında katkısı olan Doç. Dr. Nevzat AYDIN’a, ders dönemimde, risalenin tez konusu olarak belirlenmesinde ve tezin hazırlanmasında destek veren hocam Sayın Prof. Dr. Selçuk COŞKUN’a ve tezin tamamlanmasında yol gösteren danışman hocam Doç. Dr. Tevhit BAKAN’a teşekkür ederim.

Mehmet Ali AYSAN

Temmuz-2019

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

MEHMED et-TRABZONÎ'NİN er-RİSÂLE fî FENNİ USÛLİ'L-HADÎS: HÂŞİYE alâ NÜZHETİ'N-NAZAR fî TAVDÎHİ NUHBETİ'L-FİKER ADLI ESERİ ve HADÎS USÛLÜNE KATKISI

Mehmet Ali AYSAN

Temmuz 2019, 275 Sayfa

Bu çalışma Osmanlı âlimlerinden, Bursa Veled-i Abdurrahman Medresesi ile Süleymaniye Medreselerinde Müderrislik ve Süleymaniye Kütüphanesinde kayyımlık yapmış olan Mehmed Medenî et-Trabzonî'nin XVIII. yüzyılın başında genç yaşta İbn Haceri'nin “*Nuhbeti'l-Fiker*” ve şerhi “*Nüzhetü'n-Nazarı*” okuyanların daha iyi anlaması için kendi el yazısı ile yazdığı *er-Risâle fî Fenni Usûli'l-Hadîs: Hâşîye alâ Nuzheti'n-Nazar fî Tavdîhi Nuhbeti'l-Fiker* isimli yazma eserin tanıtımı, edisyon kritiği, tanıtımı, hadis usûlüne katkısını ve eserin değerlendirilmesini içermektedir. Çalışmamız üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, Medenî Mehmet et-Trabzonî'nin hayatı, tespit edebildiğimiz kadarıyla müellifin eserleri, yaşadığı dönemin siyasî, iktisadî, sosyal ve ilmî durumu hakkında bilgi verilmiştir. *er-Risâle fî Fenni Usûli'l-Hadîs: Hâşîye alâ Nüzheti'n-Nazar fî Tavdîhi Nuhbeti'l-Fiker* adlı eseri *Nuhbeti'l-Fiker ve Nüzhetü'n-Nazar*'ın açıklaması olduğundan müellifi İbn Hacer el-Askalânî'den, Ali el-Kâri'den, Osmanlı İmparatorluğunun XVIII. yüzyıldaki hadis çalışmaları ve tezimize konu olan söz konusu el yazma eserin içeriğiyle ilgili, (1122/1709) yılında yazılması, (1163/1750)'de Bursa'da bir tekke zaviyesine vakfedilişi, Haraççioğlu Koleksiyonu olarak Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi'nde olduğu ile ilgili tanıtımı ve tahlili yapılmıştır. Tezimizin üçüncü bölümünde ise Hüsn-i Hattın çeşidi olan *Ta'lik* ile yazılan yazma eserin tanıtımına, tercümesine, hadis usûlüne katkısına ve eserin değerlendirilmesine yer verilmektedir.

Anahtar Sözcükler: Mehmed Medenî et-Trabzonî, Hadîs Usûlü Çalışması, El Yazması.

ABSTRACT

MASTER'S THESIS

MEHMED et-TRABZON'S *er-RİSÂLE fî FENNİ USÛLİ'L-HADÎS: HÂŞİYE alâ NÜZHETİ'N-NAZAR fî TAVDÎHİ NUHBETİ'L-FİKER* WORKS AND CONTRIBUTION TO HADITH

July 2019, 275 Pages

This study contains, the critique of the edition, engiury and translation of the wark named *er-Risâle fî Fenni Usûli'l Hadîs: Hâşiye alâ Nüzhetin-Nazar fî Tavdîhi Nuhbetil-Fiker* whic has been hand-written in his youth at the beginning of the 18th by one of the Ottoman scholars Mehmed Medenî et-Trabzonî, who taught as a professor in Bursa Veled-i Abdurrahman and Süleymaniye madrasahs and worked as on administrator in Süleymaniye Library, to make he readers better understand the annotation of İbn Hacer al-Askalâni's *Nuhbeti'l-Fiker: Nüzhetü 'n-Nazar*. Our work contains includes three parts. In the firs part informtion are given about Mehmed Trabzoni's life, his works as much as we could find, the political, economical, social, and educoti and conditions in his living penrirod are given. In the second part, becaus *er-Risâle fî Fenni Usûli'l-Hadîs* is on explanation of *Nuhbeti'l-Fiker ve Nüzhetü 'n-Nazar*, information about the Hadith Studies of İbn Hacer al-Askalâni the 18th country Ottoman Empire and the content of the hand-written work that is subject to our thesis will be given. Also information about that it is written in 1122/1709, that it is olevoted in 1163/1750 to a Zavyah in Bursa, its presentation that it is correntiy in Bursa İnebey Yazma Eser Library os a Haraçoğlu Collection and its analysis will be given. In the third part of our thesis, the work's, that is written with “*Talik*” a type of Hüsn-i Hatt, engviry and translation are given and its contribution to the methodology of hadith are revealed.

Key words: Mehmed Medenî et-Trabzonî, Methodology of Hadith Work, Hand-writing.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	ii
ÖZET	iii
ABSTRACT	iv
İÇİNDEKİLER	v
KISALTMALAR	vii
GİRİŞ	1-3

BİRİNCİ BÖLÜM

I. MEHMED et-TRABZONÎ’NİN HAYATI, YAŞADIĞI DÖNEMİN SİYASİ, SOSYAL ve İLMÎ DURUMU ve ESERLERİ	4-23
--	------

1.1. Adı	4
1.2. Doğum Tarihi	4
1.3. Eğitim ve Öğretimi	5
1.4. Hocaları ve Müderrisliği	5
1.5. İlmî Şahsiyeti ve Ahlâkı	6
1.6. Amelî Mezhebi ve Tasavvufî Kişiliği	6
1.7. Yaşadığı Dönem	7
1.7.1. Dönemin Siyasî Durumu	7
1.7.2. Dönemin İktisâdî ve Sosyal Durumu	9
1.7.3. Dönemin İlmî Durumu	10
1.8. Vefatı	12
1.9. Eserleri	13
1.9.1. Hadis İlmîyle İlgili Eserleri	13
1.9.2. Kur’an İlmîyle İlgili Eserleri	14
1.9.3. Tefsir İlmîyle İlgili Eserleri	14
1.9.4. Fıkıh İlmîyle İlgili Eserleri	15
1.9.5. Kelâm ve Akâid İlmîyle İlgili Eserleri	17
1.9.6. Tarih ve Siyer İlmîyle İlgili Eserleri	18
1.9.7. Arap Dili ve Edebiyatı İlmîyle İlgili Eserleri	29
1.9.8. Tasavvuf İlmîyle İlgili Eseri	21
1.9.9. Dua İlmîyle İlgili Eserleri	21
1.9.10. Mezhepler Tarihi İlmîyle İlgili Eseri	21
1.9.11. Tıp ve Eczalık İlmîyle İlgili Eserleri	21
1.9.12. Coğrafya İlmîyle İlgili Eseri	22
1.9.13. Biyografi İlmîyle İlgili Eserleri	22
1.9.14. Eğitim ve Öğretim İlmîyle İlgili Eseri	22
1.9.15. Nüsha Karşılaştırma, Tahkik ve Tashih Yaptığı Eserleri	22
1.9.16. Kütüphane Kayıtlarında Aynı İsimde Gözüken Eserleri	23

İKİNCİ BÖLÜM

II. er-RİSÂLE fî FENNİ USÛLİ'L-HADÎS: HÂŞİYE alâ NÜZHETİ'N-NAZAR fî TAVDÎHİ NUHBETİ'L-FİKER ADLI ESERİN TANITIMI, TAHLÎLİ ve HADÎS USÛLÜNE KATKISI.....24-47

2.1. VXIII. Yüzyılda Hadîs Çalışmaları	24
2.2. İbn Hacer el-Askalânî.....	30
2.3. Nühbeti'l-Fiker ve Nüzheti'n-Nazar	31
2.4. Ali el-Kârî.....	31
2.5. Şerh ve Haşiyenin Mahiyeti	32
2.6. Yazma Eser Hakkında Genel Bilgi.....	34
2.6.1. Yazma Eserin Yazı Şekli.....	34
2.6.2. Eserin İsmi.....	35
2.6.3. Eserin Şerh veya Hâşiye Olma Durumu.....	35
2.6.4. Eserin Yazılış Amacı	36
2.6.5. Eserin Yazıldığı Yıl, Yer ve Mekân	36
2.6.6. Yazmanın Özelliği ve Dönemindeki Değeri	37
2.7. Eserin Hadîs Usûlüne Katkısı.....	38

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

III. er-RİSÂLE fî FENNİ USÛLİ'L-HADÎS: HÂŞİYE alâ NÜZHETİ'N-NAZAR fî TAVDÎHİ NUHBETİ'L-FİKER İSİMLİ ESERİN ARAPÇA METNİ, TERCÜMESİ VE DEĞERLENDİRİLMESİ.....48-210

3.1. Eserin Metni	48
3.2. Eserin İkinci Bölümünün Tercümesi	111
3.3. Eserin Değerlendirilmesi	207

SONUÇ ve ÖNERİLER	211
KAYNAKÇA.....	213
EKLER	220
ÖZGEÇMİŞ	224

KISALTMALAR

a.mlf	: Aynı müellif
bnt	: bint
bk.	: Bakınız
Böl.	: Bölüm
b.y.	: Basım yeri yok
bs.	: Basım, baskı
(c.c.)	: Cellle Celâluhû
c.	: Cilt
dp.	: dipnot
DİA	: TDV İslam Ansiklopedisi
d.	: doğumu
ed.	: Editör
haz.	: Hazırlayan
h.	: hicri
Ktp.	: Kütüphane
m.	: miladi
M.Ö.	: Milâttan önce
M.S.	: Milâttan sonra
nr.	: numara
nşr.	: Neşreden
ö.	: ölümü, vefat tarihi
(r.a.)	: Radiyallahu anh
sy.	: Sayı

s.	: sayfa
(s.a.v.)	: Sallallahu aleyhi ve sellem
thk.	: tahkik eden
trc.	: Tercüme eden
ts.	: tarihsiz
vb.	: Ve benzeri
v.dğr.	: Ve diğerleri
vr.	: varak
Yay.	: Yayın evi
y.y.	: Yayıncı bilinmiyor
yy.	: yüzyıl

GİRİŞ

I. Araştırmanın Konusu ve Önemi

Çalışmamız, Mehmed Medenî et-Trabzonî'nin hayatı ve kendi el yazısıyla yazıp tamamladığı *er-Risâle fî Fenni Usûli'l-Hadîs: Hâşiye alâ Nüzheti'n-Nazar fî Tavdîhi Nuhbeti'l-Fiker* isimli Hadîs Usûlü ile ilgili bilgileri içeren el yazması eserin tanıtımını ve tercümesini içermektedir.

Mehmed Medenî et-Trabzonî'nin yazma eseri T.C. Kültür Bakanlığı Türkiye Yazma Eserleri Kurumu Başkanlığı'nın web sayfasında aynı eserin birinci bölüm *er-Risâle fî Fenni Usûli'l-Hadîs* olarak iki kere ve ikinci bölüm *Hâşiye alâ Nüzheti'n-Nazar fî Tavdîhi Nuhbeti'l-Fiker* isimle iki defa kayıt yapılarak <https://www.yazmalar.gov.tr.tr> adresinde yayınlanmaktadır. Söz konusu internet adresinde yayınlanan eser tek nüsha olup tek bir kitaptır. Hepsinin arşiv numarası 350'dir. Haraççıoğlu Koleksiyonu olarak Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.

Osmanlı'dan günümüze aktarıldığı kadarıyla Hadîs Usûlü üzerine sınırlı sayıda çalışma esere ulaşılmıştır. Bu sebeple alanında önemli bir eser olan *er-Risâle fî Fenni Usûli'l-Hadîs: Hâşiye alâ Nüzheti'n-Nazar fî Tavdîhi Nuhbeti'l-Fiker*'i günümüze aktararak Hadîs Usûlü'ne katkısı ve XVIII. yüzyıl Osmanlı'sındaki Hadis çalışmalarının durumu ortaya konulacaktır.

Mehmed Medenî et-Trabzonî XVII. yy. sonu ve XVIII. yy.'da yaşayan bir Osmanlı âlimidir. Hayatı hakkında müellifin eserlerinden ulaşıp elde edilen bilgiler ve hakkında yapılan çalışmalardan öğrendiğimiz kadarıyla Trabzon, İstanbul, Bursa, Şam, Kudüs, Mekke ve Medine gibi yerlerde ilme kendisini vermiştir. Müellifimiz 97 veya 98 yıllık ömrüne birçok eser sığdırmış ve geriye zengin bir külliyyât bırakmıştır. Müderrisin hayatı ve eserleriyle ilgili yeterince çalışma yapılmamıştır. Bursa'da yaşayıp hocalık yapan bu âlimin Hadîs Usûlü ile ilgili eserinin günümüze aktarılması çalışmamızı önemli kılmaktadır.

Osmanlı âlimi Mehmed Medenî et-Trabzonî Bursa Veled-i Abdurrahman Medresesi'nde 21-22 yaşlarında müderrislik yaptı. Görev yaptığı medresede İbn Hacer'in Nuhbetü'l-Fiker şerhini (Nüzhetü'n-Nazar) talebeleriyle birlikte iki kez okuduktan sonra şerhi metinle iç içe olduğundan, kapalı ve kastedilen manaların anlaşılmasının zorluğunu düşündü. Üçüncü okuyuşunda anlaşılır ifadelerle eseri açıklamış, bazı önemli meseleleri de ekleyerek yazdığı notları temize çekip yazmış sonra dördüncü okuyuşunda yazmayı

ders olarak vererek üzerinde bazı değişiklikler yapıp ikinci defa temize çekerek *er-Risâle fi Fenni Usûli'l-Hadîs: Hâşîye alâ Nüzheti'n-Nazar fî Tavdîhi Nuhbeti'l-Fiker* isimli eserini ortaya çıkarmıştır.

II. Araştırmanın Metodu

Çalışmamız üç ana bölümden oluşmaktadır.

Birinci bölümde Mehmed Medenî et-Trabzonî'nin hayatı ve eserleri hakkında bilgi verildi. Müderrisin hayatıyla ilgili bilgilere hakkında yapılan makale, tez, sempozyum ve internet üzerinde araştırma yapılarak ulaşıldı. Bunun yanında el yazma eserlerinde kendisinden bahsettiği kısımlara ulaşılarak onlardan faydalanıldı.

Müellifimizin yaşadığı dönemin siyasî, iktisadî, sosyal ve ilmî durumdan bahsedildi. Süleymaniye Kütüphanesi'nden elde edilen araştırma yazıları, çeviri, dergi, makale ve tez çalışmalarından faydalanılarak çok sayıda eseri tespit edildi.

İkinci bölümde XVIII. yüzyılda Osmanlı'da hadis çalışmaları hakkında bilgi verilirken medreseler ve bunların bir bölümü olan Dârûl-Hadisler de işlendi. Çalışmamızın konusu olan hâşiyenin yazılmasına sebep olan İbn Hacer ve eserleri Nuhbeti'l-Fiker ile bunun şerhi Nüzhetü'n-Nazar tanıtıldı. Mehmed Medenî et-Trabzonî'nin yazması *er-Risâle fi Fenni Usûli'l-Hadîs: Hâşîye alâ Nüzheti'n-Nazar fî Tavdîhi Nuhbeti'l-Fiker*'in yazı şekli, kayıtda geçen ismi, şerh ve hâşîye olma durumu, yazılma gayesi, yazıldığı yer, dönemindeki değeri ve Hadis Usûlü katkısı incelendi.

Üçüncü bölümde ise yazmanın metni yazılıp tercümesi yapılarak Hadis Usûlü açısından önemi ele alındı. Hadis Usûlü açısından değerlendirilmesi ortaya konularak çalışma tamamlanmıştır. Sonuç kısmında çalışmamız ile ilgili bilgi verildikten sonra Osmanlı Dârû'l-Hadîsleri ve Hadis Usûlü hakkında detaylı çalışmanın yapılması önerisi yapıldı. Yararlanılan kaynakların bilgileri çalışmamızın sonundadır. Ekler kısmına el yazma nüshasının bazı varakları eklendi.

III. Araştırmanın Kaynakları

Mehmed Medenî et-Trabzonî'nin el yazması *er-Risâle fi Fenni Usûli'l-Hadîs: Hâşîye alâ Nüzheti'n-Nazar fî Tavdîhi Nuhbeti'l-Fiker*'i çalışmamızın ana kaynağı olmuştur.

Müderrisin hayatı ve eserleriyle ilgili bilgileri aktarmak için *Hâşîye alâ Nüzhetü'n-Nazar fî Tavdîhi Nuhbeti'l-Fiker*, *Trabzon Meşhurları Bibliyografyası*, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, *Osmanlı Müellifleri*, *Sicilli-i Osmânî*, *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi I. Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon'da Dini Hayat* gibi eserlerden, internetten, çeşitli makale ve dergi çalışmalarından istifade edilmiştir.

Trabzonî'nin yaşadığı dönemin siyasî, iktisadî, sosyal, ilmî durumu ve XVIII. yüzyılda Osmanlı hadis çalışmaları hakkında bilgi aktarılırken *Trabzon Tarihi*, *Doğuştan Günümüze*

İslam Tarihi, Temel Britennica, Osmanlı Tarihi El Kitabı, Büyük Osmanlı Tarihi, Osmanlı Türklerinde İlim, Osmanlı, Türkiye Çağdaşlaşmasının Gelişimi vs. eserlerden faydalanılmıştır.

Çalışmamızın konusu Hadis Usûlü ile ilgili Mehmed Medenî et-Trabzonî'nin Hadîs Usûlü ile ilgili *şerhi-hâşiyesi* ve İbn Hacer'in *Nühbetü'l-Fiker* ve *Nüzheti'n-Nazar* isimli eserleridir.

BİRİNCİ BÖLÜM

I. MEHMED MEDENÎ et-TRABZONÎ’NİN HAYATI, YAŞADIĞI DÖNEMİN SİYASİ, SOSYAL VE İLMÎ DURUMU VE ESERLERİ

1.1. Adı

Hayatı hakkında kaynaklarda verilen bilgiler oldukça sınırlıdır. Bu durum yazarın eserlerinden hareketle değerlendirmelerde bulunmaya sevk etmiştir. Gerek kendisinin kaleme aldığı eserlerinde gerekse kaynaklarda bildirilenler birleştirildiğinde müellifin tam ismi Mehmed b. Mahmûd b. Sâlih b. Hasan et-Trabzonî olup,¹ eserlerinde el-Mekkî, el-Medenî ve et-Trabzonî şeklinde farklı nisbe kullanılmıştır.² Bu nisbeleri bu şehirlerde belli bir süre ikamet ettiği için kullanılmıştır. Medine’de uzun bir süre kaldığı için Medenî Mehmed Efendi diye tanınmış olmakla birlikte³ aidiyetini belirtmek için eserlerinde et-Trabzonî nisbesini kullanmayı ihmal etmez. Hatta bir eserinde el-Atrâbezundî⁴ (الأطربزندى) ismi hakkında; “Rûm yönetiminin meşhur şehirlerinden biri olduğunu, fakat günümüzde ise Derâbzân (درايزان), Tarâbzân (طرايزان) veya Tarâbzûn (طرايزون)” şeklinde kullanıldığını not düşmektedir.⁵

Tarihte Trabzon, Doğu Roma’nın yani Bizans’ın hâkimiyet kurduğu bölge olmuştur. Buraya Araplar Bilad’ur-Rum demişler, Türkler ise Rumeli demiştir. Müslüman Türkler 1058 yılından itibaren buraya akın yapmıştır. Tarihte ilk kez 1081 yılında Türkiye adı verilen ülkenin sekiz ilinden birinin adı Canik idi ve başlıca şehri Trabzon’du. II. Mehmet 1461 yılında Trabzon’u Osmanlı topraklarına dâhil etmiştir.⁶

Trabzon bir liman şehridir. Mehmed Medenî et-Trabzonî’nin yaşadığı yıllarda valilerce yönetilen Trabzon’un asıl görevi genelde orduya ikmâl merkezliği yapmak ve sınır kalelerin korunmasına yardım etmektir. Ayrıca bir ticaret ve transit merkezi olmuştur.

1.2. Doğum Tarihi

Mehmed Medenî et-Trabzonî’nin yazmış olduğu eserlerde kendisinden “طرا بزونی - طرا” diye kayıt düşmesinden Trabzon doğumlu olduğu anlaşılmaktadır. Doğum tarihi ve hayatının akışıyla ilgili tarih bilgilerine yazmalarına yazdığı tarihlerle, yapılan tez ve makale

¹ Uğur Bekir Dilek, “Mehmed b. Mahmûd et-Trabzonî’nin Fıkha Dair Bir Eseri: Hâşiyetü Mehmed et-Trabzonî ala Muhtasari Gunyeti’l-Mütemelli fi Şerhi Münyeti’l-Musallî”, *KTÜ İlahiyat Fak. I. Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon’da Dini Hayat Sempozyumu* 1 (Kasım 2016): 429.

² Murat Sula, “Muhammed b. Mahmûd b. Salih b. Hasan et-Trabzonî el-Medenî ve Ruseyyiletün fi Beyân Al-‘alfâzî’l-letî Yestevî Fiha’l-Mufredu ve’l-Musennâ vel-Cem’u ve’l-Müzekkeru ve’l-Müennes İsimli Risalesi”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 32 (2010): 80.

³ Ali Benli, “Trabzonî Mehmed”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2012), 41: 304.

⁴ Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Tuhfetu’l-İhvân*, vr.:1, (Sula’nın Muhammed b. Mahmûd b. Salih b. Hasan et-Trabzonî el-Medenî ve Ruseyyiletün fi Beyân Al-‘alfâzî’l-letî Yestevî Fiha’l-Mufredu ve’l-Musennâ vel-Cem’u ve’l-Müzekkeru ve’l-Müennes İsimli Risalesi’nden naklen).

⁵ Sula, “Ruseyyiletün fi Beyân Al-‘alfâzî’l-letî Yestevî Fiha’l-Mufredu ve’l-Musennâ vel-Cem’u ve’l-Müzekkeru ve’l-Müennes”, 81.

⁶ Mahmut Goloğlu, *Trabzon Tarihi*, (Trabzon: Serander Yayınları, 2013), 17.

çalışmalarıyla ulaşılmaktadır. Trabzon İl Halk Kütüphanesi Müdürlüğü'nde bulunan *Trabzon Meşhurları Bibliyografisi* isimli eserinde Öğretmen Ömer Akbulut 1114/1702 senesinde doğduğunu ifade etmektedir.⁷ Mahmut es-Seyyid ed-Dugaym hayatıyla ilgili makalesinde 1100/1688-1689 doğduğunu belirtir.⁸ Hicri XI. ve miladi (XVII.) yüzyılın sonunda⁹ veya h. XII. ve m.(XVIII.) yüzyılın başında doğduğu ifade edilen Trabzonî, eserlerinde doğum tarihinden bahsetmemesi, hakkında yapılan çalışmalarda doğum tarihin farklı olması ve yeterli çalışmanın yapılmaması nedeniyle kesin bir tarih verilememektedir. Ancak, müellif, çalışmasını yaptığımız yazma eserin sonundaki “ferağ” kaydında 1122/1710 yılında tamamladığını belirtmektedir.¹⁰ Mehmed Medenî et-Trabzonî'nin yazma eserindeki tarih dikkate alındığında ed-Dugaym'ın makale çalışmasında tespit ettiği tarihin 1100/1688-1689 daha isabetli olduğu anlaşılmaktadır.

1.3. Eğitim ve Öğretimi

İlk tahsilini babası Mahmud Bey ve annesi Emine Hanım'dan alan Mehmed Medenî et-Trabzonî, daha sonra annesi tarafından İstanbul'a götürülmüş ve Süleymaniye Medresesi'ne okuması için verilmiştir.¹¹ İstanbul'da öğrenimini tamamladıktan sonra Şam, Kudüs, Mekke ve Medine gibi şehirlerde tahsiline devam etmiştir. Hicaz'da bulunduğu sırada çeşitli hocalardan hadis ve fıkıh tedrisatı için genel icazet almıştır.¹²

Mehmed Medenî et-Trabzonî Bursa Veled-i Abdurrahman Medresesi'nde eseri yazması ilmini geliştirmek için burada da eğitim ve öğretime devam etmiştir.

1.4. Hocaları ve Müderrisliği

Mehmed Medenî et-Trabzonî'nin Trabzon'da ve İstanbul'da eğitim aldığı hocaları hakkında kaynaklarda bir malumat bulunmamaktadır. Ancak Hicazda iken 1157/1744'de Muhammed b. Tayyib el-Fâsî Mâlîkî'den, 1170/1757'de Muhammed b. Hasan b. Himmât'tan ve Mescid-i Haram müderrislerinden Yahyâ b. Sâlih'ten hadis ve fıkıh dersi için genel icazet aldığı zikredilmektedir.¹³

Araştırma konumuz olan eserindeki ifadelerinden genç yaşta Bursa Veled-i Abdurrahman Medresesi'nde müderrislik yaptığı ortaya çıkmaktadır.¹⁴

Hicaz'dan İstanbul'a dönünce Süleymaniye Medresesi'nde müderris ve hâfız-ı kütüb olarak görevlendirilmiştir.¹⁵

⁷ Ömer Akbulut, *Trabzon Meşhurları Bibliyografisi*, (Ankara: Ticaret Matbası, 1970), 76.

⁸ Mahmut es-Seyyid ed-Dugaym, “الشيخ محمد الطرابزونى المدني في رحلته الى الشام ومصر”, erişim: 27 Kasım 2017, <http://www.alhayat.com/Details/53080>.

⁹ Benli, “Trabzonî Mehmed”, 41: 304.

¹⁰ Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Haraççooğlu Koleksiyonu, nr. 350, vr. 67, a131.

¹¹ Dilek, “Haşiyetü Mehmed et-Trabzonî ala Muhtasari Gunyeti'l-Mütemelli fi Şerhi Münyeti'l-Musallî”, 429.

¹² Benli, “Trabzonî Mehmed”, 41: 304.

¹³ Benli, “Trabzonî Mehmed”, 41: 304.

¹⁴ Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 67, a131.

1.5. İlmi Şahsiyeti ve Ahlâkı

Mehmed Medenî et-Trabzonî'nin ilmi şahsiyetini eserlerinde yapılacak ilmi çalışmaların sonuçlarının tahlili ile öğrenmek daha mümkün olabilecektir. İcazetleri ve kaleme aldığı eserler incelendiğinde onun İslâmi ilimler alanında geniş bilgiye sahip olduğu ayrıca coğrafya, tıp, neseb, eğitim gibi beşeri ve sosyal ilimlere de merak duyduğu, ileri derecede geniş vizyonlu ve dönemin dini, ahlaki ve sosyal meseleleriyle yakından ilgilendiği görülmektedir.¹⁶

Dönemin önemli medreselerinden Süleymaniye'de müderris olarak görev yapmış olması onu devlet erkânı ve ilmi çevrelerdeki konumunu göstermesi açısından önemlidir.

Mehmed Medenî et-Trabzonî, bütün eserlerine Allah'a hamd, Allah'ın vahyini bize ulaştıran Peygamberimize, ailesine ve Rasulüllahın yanında bulunan ashâb-ı kirama salat ve selam ile başlayarak konuya giriş yapar. O, kendisinin değersiz ve günahkâr, Allah'ın lütuf ve inayetine çokça muhtaç ve O'na itaatkâr olduğunu belirtmek için de *el-fakîr* (الفقير), *el-hakîr* (الحقير), *el-muznib* (المذنب) ve *ez-zelîl* (الذليل) vb. sıfatlara yer verdiğini görüyoruz. Bu ifadelere göre onun, mütevazî ve alçak gönüllü bir yapıya sahip olduğunu ve kendisini değersiz bir kul olarak gördüğünü söyleyebiliriz. Mehmed Medenî et-Trabzonî'nin kendisini bu şekilde tavsif etmesinde onun tasavvufî yönünün etkili olduğu muhakkaktır.¹⁷

1.6. Ameli Mezhebi ve Tasavvufî Kişiliği

Mehmed Medenî et-Trabzonî'nin fıkıh alnında Hanefî mezhebine mensuptur. O, Hanefî mezhebine mensup olmakla birlikte hocaları arasında Maliki ve Şâfiî mezheplerine mensup âlimler de bulunmaktadır. Fıkıh alanındaki beslenme kaynaklarının çeşitlenmiş olmasının, ona olaylara daha geniş açılardan bakabilme imkânı verdiğini söylemek mümkündür. Ayrıca bu durum hukûkî tartışmalar söz konusu olduğunda eserlerinde çeşitli mezheplere ait görüşleri vukûfiyetle serdedebilmesine yol açmıştır.¹⁸

Muhaddis, müfessir, fâkih, edîb, kurra ve dilci olması yanında¹⁹ Bursalı Mehmet Tâhir Efendi, *Osmanlı Müellifleri* adlı eserinde Mehmed Medenî Trabzonî'nin tasavvufî yönü güçlü ve Kadiri şeyhlerinden faziletli bir zat olduğunu ifade etmektedir.²⁰ Bunun yanında müellifin *er-Risâle fî Fenni Usûlî'l-Hadîs: Hâşiye alâ Nüzheti'n-Nazar fî Tavdîhi Nuhbeti'l-fiker* adlı eserinde ilk varakta bulunan mühürde Nakşibendî kelimesinin kullanılması Bursa'da iken

¹⁵ Benli, "Trabzonî Mehmed", 41: 304.

¹⁶ Sula, "Ruseyyiletün fî Beyân Al-'alfazî'l-letî Yestevî Fîha'l-Mufredu ve'l-Musennâ vel-Cem'u ve'l-Müzekkeru ve'l-Müennes", 84-85.

¹⁷ Sula, "Ruseyyiletün fî Beyân Al-'alfazî'l-letî Yestevî Fîha'l-Mufredu ve'l-Musennâ vel-Cem'u ve'l-Müzekkeru ve'l-Müennes", 84-85.

¹⁸ Eyüp Öztürk, "Mehmed Medeni et-Trabzonî ve Tekfirci Söyleme Karşı İtirazları", *KTÜ İlahiyat Fak. I. Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon'da Dini Hayat Sempozyumu 1* (Kasım 2016): 408.

¹⁹ Dilek, "Hâşiyetü Mehmed et-Trabzonî ala Muhtasari Gunyeti'l-Mütemelli fî Şerhi Münyeti'l-Musallî", 429.

²⁰ Bursalı Mehmet Tahir Efendi, "Osmanlı Müellifleri", 1: 156.

diğer tarikatlarla irtibatlı olduğunu ve de Nakşibendî tarikatına mensup olabileceğini ortaya koymaktadır.²¹

1.7. Yaşadığı Dönem

Mehmed Medenî et-Trabzonî XVII. yüzyılın sonunda ve XVIII. yüzyılda yaşayan muhaddis, müfessir, fâkih, edîb, kurra ve dilci bir Osmanlı âlimidir. Yaşadığı yüzyıl Osmanlı İmparatorluğunun duraklama ve gerileme dönemidir. Yaşadığı bu dönemin müderrisimizin yaşantısında ve kişiliğinin oluşumunda etkisi görülür. Bu durum eserlerindeki konu seçiminde bu net olarak anlaşılmıştır.

Çalışmasını yaptığımız eserin tamamlanma tarihi olan 1122/1710 dikkate alındığında ed-Dugaym'ın Mehmed Medenî et-Trabzonî hakkındaki makalesinde tespit etmiş olduğu doğum tarihi 1100/1688-1689 daha isabetli olmaktadır. Bu tarih göz önüne alındığında müellifimizin hayatı boyunca sekiz padişah tahta çıkmış ve çoğunun yönetimlerine şahit olmuştur.

Söz konusu padişahlar ise şunlardır: II. Süleyman (1687 - 1691), II. Ahmet (1691-1695), II. Mustafa (1695 - 1703), III. Ahmet (1703 - 1730), I. Mahmud (1730 - 1754), III. Osman (1754 – 1757), III. Mustafa (1757 – 1774) ve I. Abdülhamid (1774 – 1789)'dir.²²

1.7.1. Dönemin Siyasî Durumu

Osmanlı İmparatorluğu Batı Anadolu'nun kuzeyinde bir Türkmen Beyliği olarak ortaya çıkıp üç ana karaya yayılan, kurucusunun adıyla anılan ve barındırdığı nüfusla 600 yılı aşan yaşam süresiyle Türk-İslâm dünyasının en uzun ömürlü ve tarihin en büyük imparatorluğudur.

1071 Malazgirt savaşından sonra Anadolu'ya yerleşmeye başlayan Oğuzların Kayı boyu Anadolu Selçuklularına hizmet edip Söğüt-Domaniç'e uç beyliği atandıktan sonra 1222 yılında son bulacak olan Osmanlı İmparatorluğu, Osman Gazi tarafından 1299'de bağımsızlığını ilan etmiştir.²³

Mehmed Medenî et-Trabzonî'nin hayatına baktığımız zaman Mahmûd es-Seyyid'in tespit ettiği doğum tarihi dikkate alınırsa Trabzon'da dünyaya gözlerini açtığı zaman, II. Süleyman'ın hilafetinin (1687-1691) son dönemlerine rastlamaktadır.

XVII. yy. da Osmanlı İmparatorluğuna dıştan bakıldığında gücünü koruyor gibi gözüküyor, hatta batıda ve doğuda yeni topraklar kazanıyordu. Buna mukabil iç düzendeki bozulma artarak devam ediyordu. Özellikle merkezi yönetimin zayıflaması, İstanbul'da

²¹ Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 2, a1.

²² Hakkı Dursun Yıldız, "Birinci Bölüm". *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi* (İstanbul: Çağ Yayınları, 1989), 11: 79-175.

²³ James Somervilla, "Osmanlı İmparatorluğu", *Temel Britannica* (İstanbul: Ana yayıncılık, 1993), 13: 236.

yeniçerilerin ve kapıkulu askerlerinin çıkardıkları ayaklanmalar devleti güç duruma düşürüyordu.²⁴

Osmanlıda Köprülü ailesi olarak bilinen Köprülüler sadrazamlık dönemlerinde devlete son parlak dönemini yaşattılsa da 1683'teki Viyana bozgunu, askeri gerilmenin başlangıcı oldu. Bu olaydan sonra toprak kayıpları 15 yılda önlenemez boyuta ulaştı. Osmanlı Devleti 1699'da Karlofça antlaşmasını imzalayarak bu durumu resmen kabul etti.²⁵ Osmanlılar Karlofça sonrası Avrupa için tehlike olmaktan çıkmaya başladı ve bu durum Batı'yı uyandırmıştı.²⁶

Karlofça umumi antlaşma olmayıp Osmanlı Devletinin, hasımlarının her biriyle ayrı ayrı antlaşmasıdır. Her devlet kendisine ait meseleleri yalnız başlarına paylaşmışlardı. Bu antlaşma Osmanlı Devletinin için bir dönüm noktasıdır. Bu dönemde yaşanan olumsuz gidişat Osmanlı Devlet adamları arasında barış temayülünü artırmıştır.²⁷ Ancak Karlofça'nın rövanşını alma fikri Osmanlı Devlet adamlarının zihninden asla silinmemiştir.²⁸

XVIII. yy.'la girilirken bir taraftan Rusya da Osmanlı için tehdit oluşturmuyordu. 1718'de Avusturya ve Venedik karşısında uğradığımız yenilgi sonrası yapılan Pasarofça antlaşmasıyla Batının üstünlüğü kabul edildi.²⁹ Bu dönemde yaşanan bu olumsuz durum karşısında Osmanlı Devlet erkânı ve dönemin bazı aydınları ilk kez Avrupa'nın üstünlüğünün altında yatan sebepleri öğrenmek gerektiğini ve bunların yeni düzene uydurularak ıslahatların yapılmasını, böylelikle değişimin yolunu açmanın gereğini belirtmeye başladılar.³⁰ 1718'den 1730'a kadar nisbeten müreffeh bir hayat yaşandı. Batı kültür ve medeniyetine ilgi arttı. Lale Devri adıyla bilinen bu dönemde teknik bazı ilerlemeler kaydedildi.³¹ Matbaa hususunda muhtemel itirazları önlemek gayesiyle dini eserler haricindeki eserlerin basılabileceğine dair Şeyhülislamın fetvası ve padişahın fermanı ile matbaa 1727 yılında faaliyete geçti.³²

1739'dan sonra otuz yıl savaşmayıp barış siyaseti takip eden Osmanlılar, buna 1768'e kadar dayanabildiler. Ayrıca bu dönemde de İran'ı yalnız bırakma siyaseti sürdürüldü. 1774'de Ruslarla imzalanan Küçük Kaynarca antlaşması ile Kırım, Karadeniz ve Boğazların hâkimiyeti tehlikeye girmiştir.³³ Avrupa kıtası da savaşlar nedeniyle siyasi ve ekonomik

²⁴ Somervilla, "Osmanlı İmparatorluğu", 13: 236-238.

²⁵ Somervilla, "Osmanlı İmparatorluğu", 13: 236.

²⁶ Tufan Gündüz, Osmanlı Tarihi El Kitabı, (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012), 363.

²⁷ Mücteba İlgürel, "IV – İkinci Mustafa", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi* (İstanbul: Çağ Yayınları, 1989), 11: 104,106.

²⁸ Feridun Emecen, "Osmanlılar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2007), 33: 496.

²⁹ Somervilla, "Osmanlı İmparatorluğu", 13: 236.

³⁰ Gündüz, Osmanlı Tarihi, 362.

³¹ Emecen, "Osmanlılar", 33: 496.

³² İlgürel, "IV – İkinci Mustafa", 11: 127.

³³ Emecen, "Osmanlılar", 33: 496 – Kemal Beydilli, "Osmanlılar", 33: 497.

nedenlerle bir buhran içindeydi. Bu çekişmeler arasında zayıf düşmüş olan Osmanlı Devleti askeri ve teknik açıdan üstün olan büyük devletlerin iştihasını celbedecek durumda bulunduğu için bundan sonra her devlet Osmanlı hükümetini kendi menfaatlerine alet etmek istiyorlardı.³⁴

Osmanlı padişahlarının siyasi gücü şüphesiz en etkili ve mutlak konumdaydı. Padişah, hem örfi hem şer'i yönden mutlak bir idareciydi. En başta gelen vazifesi olarak kendini Hakk'ın emaneti olan tebaanın muhafızı şeklinde tanımlıyordu. Aslında hilafet anlayışı da bu çerçevede Osmanlılar'da farklı bir şekilde yorumlanmaktaydı. Halifelik, hanedanın Abbasi halifeleriyle kan bağı olmadığı bilindiğinden klasik yorumu ile değil gazâ ve cihad şartını yerine getirme, mukaddes yerleri koruma, adaleti dünyaya yayma olarak değerlendiriliyordu. XVIII. yüzyılda ise Hilafeti klasik şekliyle canlandırma gayretleri, hanedanı Kureys kabilesine bağlama iddiaları ortaya çıkmıştır.³⁵

1.7.2. Dönemin İktisadî ve Sosyal Durumu

Osmanlıda iktisadî ve ticarî yapı iki döneme ayrılır. Birinci dönem başlangıçtan XVIII. yüzyılın sonuna kadar, ikinci dönem ise XIX. yy.'ın başlarından itibaren devam eden dönemleri kapsar.

Osmanlı Devletinin iktisat politikasının ilkeleri, ihracat üretim faaliyeti olmayan asıl hedef ülke içi ihtiyaçlarının karşılanması (Provizyonizm) ve hazineye ait gelirlerin mümkün oldukça en yüksek düzeye çıkarmaktır (Fiskalizm).³⁶ XVIII. yüzyılda Osmanlının iktisadî hayatında bütün yönleriyle gelişme görülmektedir. Bu gelişme Osmanlı-Rus savaşı sebebiyle XVIII. yüzyılın ikinci yarısında yerini daralma ve gerilemeye bırakmıştır.³⁷

Sınırların genişlemesiyle Osmanlı hâkimiyetine giren dinî ve etnik grupların çeşitliliği artmış, buna karşılık gerilemenin neticesi olarak kaybedilen ülkelerdeki müslüman topluluğun çoğu elde kalan topraklara çekilmiştir.

Osmanlı toplumunun ana karakteri tarım toplumundan oluşur. Bu sebeple nüfusun büyük çoğunluğunu köy kesimi oluşturur. Tanzimat devrine kadar olan dönemde Osmanlı Devletinde resmi tabakalaşmayı hanedan ve saray halkı dışında askeri ve reaya olarak belirtilen iki temel unsur oluşturuyordu. Bu sınıflar dört unsur olarak tasnif edilir. Askerler, ulema, tüccar ve esnaflar reayadır (köylü çiftçiler). Ulemayı da kapsayan biçimiyle askeri sınıf temelde yönetici sınıf olarak nitelendirilebilecek, vergiden muaf olan üç kesimi içermekteydi: Kalemîye (bürokrasi), seyfiye (idareci-asker zümresi) ve ilmiye (kazai-idareci

³⁴ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Osmanlı Devletinin Siyasi Durumu", *Büyük Osmanlı Tarihi*, (Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları), 5: 465.

³⁵ Emecen, , "Osmanlılar", 33: 489-490.

³⁶ Mehmet Genç, "Osmanlı İktisat Politikasının İlkeleri", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2007) 33: 525-526.

³⁷ Yıldız, "Büyük İslam Tarihi", 11: 176-177.

sınıfla eğitim öğretimle uğraşan ve dini konularda fetva veren ulema)'dir. Reaya ise vergi vermekle yükümlü halk idi.³⁸

1.7.3. Dönemin İlmî Durumu

Osmanlı'da ilim hayatını üç döneme ayırmak mümkündür. Birinci dönem, devletin kuruluşundan 1700 yılına kadar süren klasik dönem. İkinci dönem, 1700'den modern eğitim kurumlarının kurulduğu 1773'e kadar devam eden bir arayış dönemdir. Üçüncü dönem, 1773'den 1923'e kadar süren yenileşme dönemini kapsar.³⁹

Osmanlı döneminin başlıca eğitim kurumları sıbyan mektepleri ile medreselerdir. En yaygın eğitim kurumları olan sıbyan mektepleri günümüzdeki ilkokulların karşılığı sayılabilir. Eğitimin bundan sonraki aşamasını medreseler oluşturur. Medreselerin çoğu ortaokul ya da lise düzeyinde öğretim yapan kurumlardır. Buraları bitiren öğrenciler yükseköğretim için Edirne, Bursa, İstanbul gibi büyük merkezlerdeki medreselere giderdi.⁴⁰

İbranî ve Ur dillerinden Arapça'ya ve oradan da Türkçeye geçmiş olan "Medrese" sözcüğü öğrenmek, okumak, etüt etmek anlamına gelen Arapça "drs" kökünden türemiştir. Medreseler Osmanlı devletinin yüksek eğitim kurumlarıdır. Yatılı okullar şeklinde örgütlenmiş olan bu medreselerde belirli bir müfredat programı içinde düzenli ders verilmektedir. Medreselerin dersane, imaret, kütüphane ve yatakhane gibi unsurları bulunmaktadır.⁴¹

Osmanlı medreseleri kapsam ve hizmet bakımından iki gruba ayrılmaktadır;

a- Umumi (genel) Medreseler:

Müderris, kadı ve müftü yetiştirmek amacıyla kurulmuş olan İslâmî ilimlerle birlikte diğer ilimlerin okutulduğu medreselerdir.

b- İhtisas (uzmanlık) Medreseleri:

Bu medreseler bir ilmin öğrenimine ayrılmış medreselerdir.

b.1- Dâru'l Hadîsler:

Bu medreselerde esas ders hadis (ilmü'l-hadis)'dir. İlmü'l-hadis, Peygamber ve sahâbîlerinin yaptıkları işler ve söyledikleri sözleri araştıran, inceleyen ve değerlendiren bir ilimdir.

b.2- Tıp Medreseleri (Dâru'l-Tıb):

³⁸ Mehmet Öz, "Sosyal Hayat: 1. Osmanlı Toplumu", 33: 532. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2007) 33: 532.

³⁹ İhsan Fazlıoğlu, "İlim ve Kültür: Düşünce Hayatı ve Bilim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2007) 33: 549.

⁴⁰ Somervilla, "Osmanlı İmparatorluğu", 6: 70.

⁴¹ Deniz Ildız, *Gökdele Medresesi Örneğinde Osmanlı Klasik Dönemi Öncesi Bursa Medreseleri*, (Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2006), 3.

Daha önceki devirlere ait ve Osmanlı hekimlerince yazılmış eserlerin okutulduğu, uygulamayla birlikte kuramsal eğitim ve öğretim sisteminin takip edildiği kurumlardır.

b.3-Dâru'l-Kurrâlar:

İmam ve müezzinlerin yetiştirildiği ve Kuran-ı Kerim'in ezberletildiği medreselerdir.

b.4-Fıkıh Medreseleri:

“Fıkıh” kelimesi, İslamiyet'in ilk çağlarında Hz. Peygamber ve sahâbîlerinden naklen gelen şer'î hükümleri doğru olarak bilmek anlamına gelmektedir. Dini hükümler yanında medeni ve cezai hükümleri, mahkeme usullerini, devlet idaresi ve teşkilatı ile harp hukukunu içine alan geniş bir hukuk ilminin öğretildiği medreseler olmuştur.⁴²

Osmanlı eğitim kadrosu, Müderris, Muid, Müfid ve Talebeden oluşmaktadır.

a-Müderris: Osmanlı dönemi medreselerinde, belirli bir tahsilden sonra icazet, mülazemet ve beratla medreselerde ders veren kimselere müderris (günümüzde profesör) denir.

b-Muîd: Müderrisin dersten ayrılmasından sonra onun dersini talebeye tekrarlayan kimsedir. Müderris ile talebe arasında dersi anlama açısından bağ kurandır. Bugünkü asistan pozisyonundadır.

c-Müfid: Okutulan derste önemli bir konu varsa talebenin dikkatini o konu üzerine çekmek suretiyle daha iyi yetişmesini sağlardı. İ.Hakkı Uzunçarşılı'ya göre günümüzdeki doçentliğin karşılığıdır.

d-Talebe: İslam eğitim ve öğretim tarihinde medreselerin esas unsurlarından biri de hiç şüphesiz ki talebelerdir.⁴³

Osmanlı'da XVII. yüzyıldan itibaren medreselerde akli ve müspet ilimlerin yavaş yavaş itibardan düştüğü ve derslerin daha ziyade fıkıh alanına kaydığı görülmektedir.⁴⁴ XVIII. yüzyılda Osmanlı Devleti devrin en büyük devleti idi. İlmiye teşkilatı devletin en önemli kurumu ve batıyla da sürekli iç içeydi. Ancak zamanın güçlü devleti olması onun Batı'ya tepeden bakmasına sebep olmuştur.⁴⁵ Batı, Osmanlının gücü karşısında boş durmamış, bilhassa Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'u fethinden itibaren ilmi alanda çalışmalarını yaparak maddi gücü ele geçirmeye çalışmışlardır. Osmanlı bu durumu sonradan fark ederek bu ilmi çalışmaları peyder pey yaparak ele geçirmeye çalışmıştır. Osmanlı'da önceleri aktif insan tipi gözde iken, XVIII. yy.'dan itibaren pasif ve orta insan tipi öne çıkmıştır. XVIII. yüzyılda Batı düşüncesinin ve bilimin ilk kez farkına varılmış ve bu yönde ilk adımlar

⁴² İldız, *Gökdere Medresesi Örneğinde Osmanlı Klasik Dönemi Öncesi Bursa Medreseleri*, 9-10.

⁴³ Ziya Kazıcı, “Medrese Eğitim Kadrosu”, *doğuştan günümüze Büyük İslam Tarihi* (İstanbul: Çağ Yayınları, 1989), 14: 113-116.

⁴⁴ Abdülhak Adnan Adıvar, “Osmanlı Türklerinde İlim”, (İstanbul: Remzi Kitapevi, 1970), s. 110.

⁴⁵ Recai Doğan, “Osmanlı Eğitim Kurumları ve Eğitimde İlk Yenileşme Hareketlerinin Batılılaşma Açısından Tahlili”, s. 424.

atılmaya çalışılmıştır. Yeni dünyanın üstünlüğü ile ilk kez savaş meydanında karşılaşan Osmanlı'da 18. Yüzyıldan itibaren de gelenekçi-yenilikçi gruplar ortaya çıkmış ve aralarında ki çatışma yükselerek devam etmiştir.⁴⁶

III. Ahmet zamanında sadrazam Damat İbrahim Paşa bilginleri ve âlimleri himaye etmiş ve böylece kütüphanelerde kitapların sayıları artmıştır. Bu devirde çeviri faaliyetleri de olmuştur. XVIII. yy.'nın önemli olaylarından biri de hiç şüphesiz III. Ahmet zamanında matbanın İstanbul'a getirilmesidir.⁴⁷ Osmanlı Devleti askerî bir devlet yapısına sahip olduğundan ilmî gelişmeler genelde askerî yapıyla girmiştir. Bu ilmî çalışmalar nedeniyle Türkiye'deki ilmî gelişmelerin de XVIII. yüzyıla kadar uzandığı ve Lale devriyle başladığı ifade edilmektedir.⁴⁸

Mehmed Medenî et-Trabzonî'nin ilmi çalışmaları klasik ile yenileşme arasında arayış dönemine rastlar. Medenî hayatını ilim tahsiline vakfetmiştir. Öğrendiği ilmi de hem medreselerde görev yaparken hem de kendi eliyle yazma eserler yazıp sonraki nesillere aktararak Allah'ın dinine hizmet etmiştir.

Sonuç olarak Osmanlılar tabii mirasçısı oldukları İslâm medeniyeti içerisinde bilgiyi örgütlemiş, kütüphaneler kurarak korumuş, istinsah yoluyla yaymış, başta medreseler olmak üzere inşa ettikleri eğitim kurumlarında okutarak toplumsallaştırmış, ayrıntılarda geliştirmiş ve yeni katkılarda bulunmuştur. Osmanlılar, tarım toplumundan sanayi toplumuna geçerken Batı Avrupa'da gelişen yeni bilgi birikimiyle karşılaştıklarında ilk elde, matematik-mekanik-deneysel yeni tabiat felsefesinin kendisiyle değil yarattığı sanayi devrimi ve sonuçlarına muhatap olmuşlardır. Grek ve Klasik İslam medeniyetinde kökenlerini bulan ortak zihniyete rağmen yeni tabiat felsefesi ve bilimle, merak değil kaygı saikiyle ve hakikat arayışının değil siyasetin pratik amaçları doğrultusunda ilişki kurmuşlar, ancak kısa zamanda yeniye nüfuz edip katkıda bulunma sürecini başlatarak modern bilim ve felsefeyi içinde hayat bulduğu zihniyetiyle birlikte Türkiye Cumhuriyeti'ne aktarmışlardır.⁴⁹

1.8. Vefatı

Bursalı Mehmet Tahir Efendi, Mehmed Medenî et-Trabzonî'nin 1123/1711 yılında Medine'de öldüğünü zikretmektedir.⁵⁰ Müellifin eserlerine baktığımızda bu tarihin doğru olmadığı ortaya çıkmaktadır. Çünkü çalışmış olduğumuz eseri 1122 yılında tamamladığını belirtmektedir.⁵¹ Ömer Akbulut *Trabzon Meşhurları* adlı eserinde 1772 yılında vefat ettiğini

⁴⁶ Aytaç Yıldız, "Niyazi Berkes ve Türkiye'de Çağdaşlaşmanın Gelişimi", *Sosyoloji Konferansları*, 46 (Şubat 2012), 20-30.

⁴⁷ Adıvar, "Osmanlı Türklerinde İlim", 142.

⁴⁸ Yıldız, "Türkiye'de Çağdaşlaşmanın Gelişimi", 5-6.

⁴⁹ Fazlıoğlu, "İlim ve Kültür: Düşünce Hayatı ve Bilim", 33: 555.

⁵⁰ Tahir Efendi, "Osmanlı Müellifleri", 1: 156.

⁵¹ Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 67, a131.

belirtse de isabetli değildir. Kendi el yazısı ile telif etmiş olduğu eserlerden ferağ kaydı itibari ile en son yazdığı eser, *Câmiu'l-a'zam fi esmai nebiyyina'l-muazzam* 1195/1781 tarihlidir. Mehmet Sureyyâ, Muhammed el-Medenî'nin hicri 15 Ramazan 1200 (12 Temmuz 1786) yılında İstanbul'da vefat ettiğini ve Karaca Ahmet mezarlığına defnedildiğini belirtmektedir.⁵² Mehmed Medenî et-Trabzonî XVII. yy.'ın sonunda dünyaya gelip (1688-1689) ve XVIII. yy.'ın bitimine doğru (1200/1786)'da 97 veya 98 yaşında vefat eden bir Osmanlı âlimidir.

1.9. Eserleri

Müellifimiz, Bursa Veled-i Abdurrahman ve bilhassa Süleymaniye Medreselerindeki müderrisliği sırasında çeşitli eserler kaleme almıştır. Eserlerinin çoğunu vakfetmiştir. Bursalı Mehmet Tahir'in de belirttiği üzere⁵³, bu eserlerden 16 tanesi, Süleymaniye Kütüphanesi'nde Süleymaniye bölümü 1041 numaralı mecmua diyebileceğimiz müellifin kendi talik yazısı ile yazılmış, mukavva kaplı ince aharlı ve miklablı, orta boyda üzerinde herhangi bir kitap veya müellif ismi bulunmayan kitap içerisinde bulunmaktadır. Fakat yapılan araştırmanın sonucunda mecmua içerisinde 18 risalenin bulunduğunu tespit edilmiştir.⁵⁴ Müellifimizin eserlerine baktığımızda onun İslâmî ilimlerin her alanında hacimli eserlerinin olduğu ve bu eserlerin kütüphanelerimizde yazma eser şeklinde bulunduğu anlaşılmaktadır.

1.9.1. Hadis İlimiyle İlgili Eserleri

1- er-Risâle fi Fenni Usûli'l-Hadîs, Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker: (الرسالة في فن أصول الفكر الحديث حاشية على نخبة الفكر), Çalışmamıza konu olan eser hakkında ikinci bölümde bilgi verilecektir.

2- el-İthâfâtü's-seniyye fi'l-ehâdisi'l-kudsiyye: (الإتحافات السنية في الأحاديث القدسية) Başta Suyûtî'nin Cem'u'l-cevâmi'i olmak üzere alfabetik hadis kitaplarından faydalanılarak üç bölüm halinde düzenlenmiştir. Birinci bölümde “قال”, ikinci bölümde “يقول” lafzıyla başlayan kudsi hadisler üçüncü bölümde alfabetik olarak sıralanmış ve bunların kaynakları zikredilmiştir.⁵⁵ Bu eserin birinci bölümü Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde Doç. Dr. Nevzat AYDIN'ın danışman olduğu yüksek lisans tezi Zekeriya ERTÜRK tarafından tahkik, tahlil ve tercümesi 2016 yılında yapılmıştır.⁵⁶

3- Hâşiye alâ Mevdu'âti Aliyyi'l-Kârî⁵⁷ (حاشية علي موضوعات علي القاري)

4- ed-Dürri'l-munazzam fi şerhi'l-hizbi'l-a'zam (الدر المنظم في شرح الحزب الأعظم)

⁵²Mehmed Süreyya, “Sicill-i Osmani”, erişim: 15 Nisan 2019, <http://tarihvedenedeniyet.org/2009/08/sicilli-osmani.html>, 3: 936.

⁵³ Tahir Efendi, “Osmanlı Müellifleri”, 1: 156.

⁵⁴ Emin Aydın, , *ed-Dürerü's-Semine*, (Yüksek Lisans Tezi Sakarya Üniversitesi, 2011), 15.

⁵⁵ Benli, “Trabzonî Mehmed”, 41: 304.

⁵⁶ Zekeriya Ertürk, , *Mehmed Medenî et-Trabzonî Efendi'nin el-İthâfâtü's-Seniyye fi'l-Ehâdisi'l-Kudsiyye Adli Eserinin Birinci Bölümünün Tahkik, Tahrir ve Tercümesi*, (Yüksek Lisans Tezi Bayburt Üniversitesi, 2016), 10.

⁵⁷ Sula, “Ruseyyiletün fi Beyân Al-‘alfazî'l-lefi Yestevî Fiha'l-Mufredu ve'l-Musenâ vel-Cem'u ve'l-Müzekkeru ve'l-Müennes”, 88.

Aliyyu'l-Kârî'nin (ö. 1061) el-Hizbu'l-a'zâm adlı eserinin şerhidir. Kârî'ye ait ifadeler kırmızı kalemle yazılmıştır. Süleymaniye Kütüphanesi Süleymaniye bölümü 814 numaraya kayıtlı olan kitap müellifin kendi hattıyla olup 330 varaktır. Her sayfada ortalama 27 satır vardır. Konu itibari ile Hadislerle dua ve önemi, Kur'ân ve Hadislerde geçen Peygamberlerin yapmış oldukları duaları içermektedir.⁵⁸

5- Risâle fî Menâkibi Ba'dî'l-muhaddisîn: (رسالة في مناقب بعض المحدثين) Süleymaniye Kütüphanesi Süleymaniye bölümü 1068-012 numara ile kayıtlıdır. Hadis imamlarından önde gelenlerin menkibelerinin, kitaplarının özelliklerinin ve vefat tarihlerinin bilinmesi için yazılmıştır.⁵⁹

1.9.2. Kur'ân İlimiyle İlgili Eserleri

1- ed-Dürerü's-Semîne fî Fedâilî'l-Âyât ve's-Süveri'l-'Azime: (الدرر الثمينة في فضائل الآيات والصور العظيمة) (Risale fî feza'ili's-süver ve'l-ayat), Mehmed Medenî et-Trabzonî bu kitabı, 1169/1756 senesinde Süleymaniye Medresesinde telif etti. Süleymaniye Kütüphanesi Süleymaniye bölümünde, 1041 nr. ile kayıtlıdır.⁶⁰

2- Câlîbu'l-ferec ve Sâlibu'l-harac (Risâle fî't-tecvîd ma'a zelleti'l-kârî): (جالب الفرج وسالب الحرج) Kur'ân-ı Kerîm'i kolay öğretmekle alakalı hadisleri, tecvidle ilgili bilgileri ve fakihlerin Kur'ân tilavetiyle ilgili görüşlerini ihtiva etmektedir. Süleymaniye Kütüphanesi Süleymaniye bölümünde, 1041 nr. ile kayıtlıdır. 1171/1758 yılında telif etti.⁶¹

3- et-Teshîl ve't-Tertîb: (التسهيل والترتيب) Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmûd Efendî bölümüne 0389 arşiv numarasıyla kayıtlıdır. Müellifin kendi el yazısıyla 1118/1704'de yazılmış olup 70 varaktan ibarettir.⁶² Bu eserinde Mehmed Medenî et-Trabzonî, bu eserinde Kur'ân hafızı olmayan kimselere Kur'ân-ı ezberlemelerinde, sureleri kolay bir şekilde hatırlamaları için Kur'ân surelerinden benzer başlığa ve sona sahip olanları alfabetik bir düzen için sıralamıştır.⁶³

4- Havâssu'l-Kur'ân: (خواص القرآن)⁶⁴

1.9.3. Tefsir İlimiyle İlgili Eserleri

1- Hâşiye ale't-Tahbîr fî ilmi't-tefsîr li's-Suyûtî: (حاشية على التحرير في علم التفسير) (السيوطي)⁶⁵

2- Muntehabât min Kütübi's-Suyûtî: (منتخبات من كتب السيوطي)⁶⁶

⁵⁸ Aydın, *ed-Dürerü's-Semine*, 18.

⁵⁹ Aydın, *ed-Dürerü's-Semine*, 19.

⁶⁰ Benli, "Trabzonî Mehmed", 41: 304.

⁶¹ Benli, "Trabzonî Mehmed", 41: 304.

⁶² Ertürk, *el-İthâfâtü's-Seniyye fî'l-Ehâdisi'l-Kudsiyye*, 14.

⁶³ Aydın, *ed-Dürerü's-Semine*, 17.

⁶⁴ Sula, "Ruseyyiletün fî Beyân Al-'alfazî'l-le'tî Yestevî Fîha'l-Mufredu ve'l-Musennâ vel-Cem'u ve'l-Müzekkeru ve'l-Müennes", 89.

⁶⁵ Sula, "Ruseyyiletün fî Beyân Al-'alfazî'l-le'tî Yestevî Fîha'l-Mufredu ve'l-Musennâ vel-Cem'u ve'l-Müzekkeru ve'l-Müennes", 89.

3- Risâletun fî Kıssatı Hârût ve Mârût: (رسالة في قصة هاروت وماروت)⁶⁷

1.9.4. Fıkıh İlmiyle İlgili Eserleri

1- Tuhfetu'l İhvân fi'l-helâl ve'l-harâm mine'l-hayevân: (تحفة الإخوان في الحلال والحرام) Ali el-Kârî'nin Behcetü'l-insân fi mâhiyyeti'l-hayevân adlı kitabının muhtasarıdır. Eserde garip kelimeler açıklanmış, hayvanlarla ilgili çeşitli hükümler zikredilmiş ve hayvan isimleri alfabetik olarak sıralanmıştır.⁶⁸

2- Risâle Harrame'l-harâm: (رسالة حرم الحرام)⁶⁹ Müellifimiz, eserinde Osmanlı toplumunda yaygınlık kazanan sigara, haşhaş ve kahvenin hükümleri üzerinde durur. Konuyla irtibatlı olarak da müctehit olmanın şartları üzerinde durmuştur. Sigara içmenin caiz olmadığına dair görüşünü belirtmiştir. Süleymaniye Kütüphanesi Süleymaniye bölümü 1041-014 numaraya kayıtlıdır. 18 varaktan oluşmaktadır.

3- Risâle fi Reddi men kale İhdâu'l-Fâtîha li rûhi falan fakad Eşrake: (رسالة في ردّ) (من قال: إهداء الفاتحة لروح فلان فقد أشرك ruhuna fatiha ya da yakınlarla bir şey (sewab) hediye eden kimse müşrik olmuştur" görüşüne reddiye olarak yazmıştır. Süleymaniye Kütüphanesi Süleymaniye bölümü 1041-015 numara ile kayıtlıdır.

4- Sârimu'l-vâridât: (صارم الواردات) Muhammed b. Abdülvehhâb olduğu tahmin edilen Necidli bir şeyhin asılsız iddialarına karşı kaleme alınmış bir reddiyedir.⁷¹

5- Risâle fî Savmi'l-âşûrâ: (رسالة في صوم العاشوراء) 1172/1758 yılında eseri telif etti.⁷² İsmindende anlaşılabacağı üzere Âşûra orucu hakkındadır.

6- Suâlu ehli-Kars: (سؤال أهل قرص) Süleymaniye Kütüphanesi Süleymaniye bölümüne 1041-003 numara ile kayıtlıdır. Kars halkının sormuş olduğu fıkıh sorulara cevap niteliğinde kaleme alınmıştır.⁷³

7- Ademu ikfâri'l-muslimîn: (عدم إكفار المسلمين) Müellif risalede, içinde bulunduğu zamanı kasdederek insanların basiretsizce avamı küfürle itham ettiğini, oysa bunun nehy edildiğini hadisler ve fakihlerin görüşleri ile teyid eder.⁷⁴ Süleymaniye Kütüphanesi

⁶⁶ Sula, "Ruseyyiletün fi Beyân Al-'alfazı'l-letî Yestevî Fiha'l-Mufredu ve'l-Musennâ vel-Cem'u ve'l-Müzekkeru ve'l-Müennes", 89.

⁶⁷ Sula, "Ruseyyiletün fi Beyân Al-'alfazı'l-letî Yestevî Fiha'l-Mufredu ve'l-Musennâ vel-Cem'u ve'l-Müzekkeru ve'l-Müennes", 89.

⁶⁸ Benli, "Trabzonî Mehmed", 41: 304.

⁶⁹ Sula, "Ruseyyiletün fi Beyân Al-'alfazı'l-letî Yestevî Fiha'l-Mufredu ve'l-Musennâ vel-Cem'u ve'l-Müzekkeru ve'l-Müennes", 89.

⁷⁰ Mahmud Seyyidoğlu, *Bir Osmanlı Alimi: Muhammed Trabzonî*, trc. Ömer Faruk Tokat, (Rihle Dergisi, Sayı: 5-6, 2009), 177.

⁷¹ Benli, "Trabzonî Mehmed", 41: 305.

⁷² Seyyidoğlu, *Bir Osmanlı Alimi: Muhammed Trabzonî*, 178.

⁷³ Ertürk, *el-İthâfâtü's-Seniyye fi'l-Ehâdisi'l-Kudsiyye*, 11.

⁷⁴ Değer, *Muhammed Medenî'nin Musellsât Risâlesinin Tahkiki*, 40.

Süleymaniye Koleksiyonu 1041 no ile kayıtlı olup, 1187/1773 yılı Cemâziy'elûlâ ayının ortalarında kaleme alınmıştır.⁷⁵

8- Risâle Turukî'l-ihisâb ve'n-nasîha: (رسالة طرق الاحتساب والنصيحة) İbrâhim el-Lakanî'nin Cevheretü't-tevhîd'indeki bazı beyitlerin şerhidir. Süleymaniye Kütüphanesi., Süleymaniye bölümünde, 1041 nr. ile kayıtlıdır. ⁷⁶ Eserde, Emri bi'l-ma'rûf nehyi a'nil-münkerin şartlarından bahsedilir.⁷⁷

9- Nefehâtü'l-kurab ve'l-ittisâl bi-isbâti't-tasarruf li-evliyâillâh ve'l-kerâme ba' İntikâl: (نفاحت القرب والاتصال بإثبات التصرف لأولياء الله والكرامة بعد انتقال) Vezir Abdurrahman Paşa'nın huzurunda bir mecliste evliyanın kerametinin vefatından sonra devam edip etmeyeceğinin sorulması üzerine yazılmıştır. Süleymaniye Kütüphanesi Süleymaniye bölümünde 1041 nr. ile kayıtlıdır.⁷⁸

10- Risâle fi iskatî's-salât: (رسالة في إسقاط الصلاة) Müellifimiz, domuzların şeyhi olarak isimlendirdiği zatın “dil ile telaffuz olmadan iskat-ı salâtın sahîh olmayacağı” görüşüne hadis ve İslam âlimlerin görüşlerini delil getirerek reddiye olarak yazmıştır.⁷⁹ Süleymaniye Kütüphanesi Süleymaniye bölümünde 1068 numara ile kayıtlıdır. Bu risâle 1170/1757 yılı Şaban ayının ortalarında salı gecesi tamamlanmıştır.⁸⁰

11- Fıkhu't-tahâre: (فقه الطهارة) Süleymaniye Kütüphanesi Süleymaniye Koleksiyonunda 1070'de kayıtlıdır.⁸¹

12- Fedâ'ilu'z-zevâc: (فضائل الزواج)⁸²

13- Hâşiye alâ Muhtasari Münyeti'l-Musallî ve Ğunyeti'l-Mubtedî: (حاشية علي مختصري منية المصلي و غنية المبتدي)⁸³

14- Mecmû' Fevâ'ide fi's-sefer ve's-salât ve'l-âdâb: (مجموع فوائد في السفر والصلاة) Süleymaniye Kütüphanesi Süleymaniye Koleksiyonunda 1070'de kayıtlı mecmuada bulunmaktadır.⁸⁴

15- eş-Sârimü'l-meslûl limen taşâdde bicehlihî kassa ahkâmê'r-Rasûl: (الصارم المسلول لمن تشادّ بجهله قص أحكام الرسول) Eserin birinci bölümünde İstanbul'da evlerine nazar için

⁷⁵ Sula, “Ruseyyiletün fi Beyân Al-‘alfazî'l-letî Yestevî Fiha'l-Mufredu ve'l-Musennâ vel-Cem‘u ve'l-Müzekkeru ve'l-Müennes”, 90.

⁷⁶ Benli, “Trabzonî Mehmed”, 41: 305.

⁷⁷ Değer, *Muhammed Medenî'nin Musellsât Risâlesinin Tahkiki*, 41.

⁷⁸ Benli, “Trabzonî Mehmed”, 41: 305.

⁷⁹ Aydın, *ed-Dürerü's-Semine*, 21.

⁸⁰ Sula, “Ruseyyiletün fi Beyân Al-‘alfazî'l-letî Yestevî Fiha'l-Mufredu ve'l-Musennâ vel-Cem‘u ve'l-Müzekkeru ve'l-Müennes”, 91.

⁸¹ Sula, “Ruseyyiletün fi Beyân Al-‘alfazî'l-letî Yestevî Fiha'l-Mufredu ve'l-Musennâ vel-Cem‘u ve'l-Müzekkeru ve'l-Müennes”, 90.

⁸² Seyyidoğlu, *Bir Osmanlı Alimi: Muhammed Trabzonî*, 179.

⁸³ Seyyidoğlu, *Bir Osmanlı Alimi: Muhammed Trabzonî*, 179.

⁸⁴ Sula, “Ruseyyiletün fi Beyân Al-‘alfazî'l-letî Yestevî Fiha'l-Mufredu ve'l-Musennâ vel-Cem‘u ve'l-Müzekkeru ve'l-Müennes”, 91.

sarımsak takanların tekfir edilmesiyle ilgili sorulara müderrisin verdiği cevaplar yer almakta, ikinci bölümde fakihlerin bu konudaki görüşü zikredilmekte, üçüncü bölümde kıssacıların vehimleriyle Müslümanların tekfir edilemeyeceği ifade edilmektedir. Süleymaniye Kütüphanesi Süleymaniye bölümünde 1041 nr. ile kayıtlıdır. Müellif kitabı 1191/1777 yılında telif etti.⁸⁵

16- Risâle fi'd-duhân hâdi'l-umâ ilâ câddeti't-tarîk:

(رسالة في الدخان هادي العمى الى جادة الطريق) Yaşadığı dönemde tartışma konusu olan tütün içmenin hükmü konusundaki bu eserinde müellif tütünün helal veya haram oluşuna dair bir hüküm bulunmadığını belirtmiş, bununla birlikte sultan tarafından yasaklandığını ve bu emre uyulması gerektiğini vurgulamıştır. Süleymaniye Kütüphanesi Süleymaniye bölümünde 1041 nr. ile kayıtlıdır. Müellif kitabı 1170/1756 yılında telif etti.⁸⁶

1.9.5. Kelâm ve Akâid İlmiyle İlgili Eserleri

1- Risâle fi beyâni hükmi'd-duhân ve mâ yelfhâ mine'r-resâil: (رسالة في بيان حكم الدخان وما يليها من الرسائل) Süleymaniye Kütüphanesi Süleymaniye bölümü 1041-013 numara ile kayıtlıdır. Trabzonî, bir kimsenin kendisine gelip Daru'l-hilafeti'l-uzmâ'da bir kussâs'ın Ebû Dâvûd, İbn Mâce, Ahmed b. Hanbel ve el-Hâkim'in sahih bir senedle İbn Mes'ûd'dan rivayet ettikleri “rukye, temâim ve tivel şıktır” hadisine dayanarak göz değmesinden sakınmak için yeni yaptıkları evlerine sarımsak asmaları sebebiyle insanları tekfir ettiğini söylediğini belirtir. Müellifimiz bu görüşe reddiye olarak bu risâleyi kaleme almıştır.⁸⁷

2- Risâle fi a'demi tekfiri'l-mü'min: (رسالة في عدم تكفير المومن) Süleymaniye Kütüphanesi Süleymaniye bölümü 1041-011 numara ile kayıtlıdır. Mehmet Medenî et-Trabzonî içinde bulunduğu zamanı belirterek insanların cahilce avâmı küfürle itham ettiğini ifade eder. Görüşünü hadisler ve âlimlerin fikirleri ile destekleyerek reddiyeler yazar.⁸⁸

3- el-Maksidu'l-esmâ fi şerhi esmâi'l-hüsna: (المقصد الأسماء في شرح أسماء الحسنی) Risalede alfabetik düzende Kur'an ve hadislerde geçen Allah isim ve sıfatlarını bir araya getirerek hemzeden başlamak suretiyle el-Vehhâb ismine kadar sıra ile bunları açıklamıştır. Eserde Allah'ın isimleri şerhsiz olarak verilmiş, Allah Teâlâ'nın yaklaşık 230 isim ve sıfatları sıralanmıştır. Süleymaniye Kütüphanesi Süleymaniye bölümü 0001032-001 numara ile kayıtlıdır.⁸⁹

⁸⁵ Benli, “Trabzonî Mehmed”, 41: 305.

⁸⁶ Benli, “Trabzonî Mehmed”, 41: 304.

⁸⁷ Aydın, *ed-Dürerü's-Semine*, 22.

⁸⁸ Değer, *Muhammed Medenî'nin Musellsât Risâlesinin Tahkiki*, 40.

⁸⁹ Değer, *Muhammed Medenî'nin Musellsât Risâlesinin Tahkiki*, 42.

4- el-Camiu'l-Aksâ fi Esmâi'llahi'l-Husnâ: (الجامع الأقصى في أسماء الله الحسنى) Alfabetik olarak Allah'ın isimlerini ele almıştır.⁹⁰ Süleymaniye Kütüphanesi Süleymaniye bölümü 1032 numara ile kayıtlıdır. Müellif, 1184/1774 yılı Ramazan ayının 29. gecesi tamamlamıştır.⁹¹

1.9.6. Tarih ve Siyer İlmiyle İlgili Eserleri

1- Şerhu esmâi ehl-i Bedr: (شرح أسماء أهل بدر) Süleymaniye Kütüphanesi Süleymaniye bölümünde 1032 nr. ile kayıtlıdır.⁹² . Eser 1174/1760 tarihinde yazılmıştır. Bedir savaşına katılanların üstünlükleri hakkında alfabetik düzende bilgi vermektedir.

2- Câmiu'l-a'zam fi esmâi nebiyyinâ'l-muazzam: (جامع الاعظم في اسماء نبينا المعظم) Şemseddin es-Sami'nin "Sübülü'l-hüdâ ve'r-reşâd" adlı eseri alınarak yazılan eserde Hz. Peygamber'e nisbet edilen 783 isim ve sıfat açıklanmaktadır.⁹³

3- Cem'u'l-Fusûl ve'l-Fevâid fi Târîhi'l-Beyti'l-Harâm: (جمع الفصول والفوائد في تاريخ بيت الحرام) Müellif bu kitabı 1194/1780 yılında telif etti.⁹⁴ Şaban ayının son çarşamba günü Süleymaniye Camii'nde tamamlamıştır. Süleymaniye Kütüphanesi Süleymaniye Koleksiyonu No: 1050'deki yer almaktadır.⁹⁵ Eser üç ana bölümden ve çeşitli faidelerden oluşmaktadır. Birinci bölümde Kâbe'nin inşasıyla ilgili meleklerde alıp Sultan Murad'a kadar zikeder. İkinci bölümde ise kabenin isimlerinden ve hac vazifesini yerine getirenlerden bahsetmektedir. Üçüncü bölümde ise Hz. Peygamber (s.a.v.) Efendimizin nesebi, evlenmesi, muhtelif Peygamberlerin halleri, Abdulmuttalib'in vefatı vb. konulardan bahsetmektedir.⁹⁶

4- Temyîzü'l-Fâdl ani'l-Mefdûl: (تميز الفضل عن المفضل) Eserde peygamberlerin, meleklerin, ashâbın, tabiînin, kadınların ve sahâbe evlâdının birbirlerine üstünlüğü konu edilmektedir. Süleymaniye Kütüphanesi Süleymaniye bölümünde 1032 nr. ile kayıtlıdır.⁹⁷

5- Mevlidü'r-Rasûl Sallallahu Aleyhi ve Sellem: (مولد الرسول صلى الله عليه وسلم) Hz. Peygamber'in (s.a.v.) kutlu doğumunu konu alan bu eser, 1279/1862 senesinde Kahire'deki el-Kesteliyye matbaasında basıldı.⁹⁸ Trabzonî bu kitabı h. 1167 (m. 1754) senesinde telif etmiştir.⁹⁹

6- Nazmu'd-Dureri's-Seniyye fî sîreti Hayrî'l-beriyye: (نظم الدرر السنية في سيرة خير البرية) Süleymaniye Kütüphanesi Süleymaniye Koleksiyonu No: 814'te kayıtlı olan bu eseri

⁹⁰ Aydın, *ed-Dürerü's-Semine*, 23.

⁹¹ Sula, "Ruseyyiletün fi Beyân Al-'alfazî'l-letî Yestevî Fiha'l-Mufredu ve'l-Musennâ vel-Cem'u ve'l-Müzekkeru ve'l-Müennes", 91.

⁹² Benli, "Trabzonî Mehmed", 41: 304.

⁹³ Benli, "Trabzonî Mehmed", 41: 304.

⁹⁴ Seyyidoğlu, *Bir Osmanlı Alimi: Muhammed Trabzonî*, 178.

⁹⁵ Sula, "Ruseyyiletün fi Beyân Al-'alfazî'l-letî Yestevî Fiha'l-Mufredu ve'l-Musennâ vel-Cem'u ve'l-Müzekkeru ve'l-Müennes", 92.

⁹⁶ Aydın, *ed-Dürerü's-Semine*, 24.

⁹⁷ Benli, "Trabzonî Mehmed", 41: 304.

⁹⁸ Sula, "Ruseyyiletün fi Beyân Al-'alfazî'l-letî Yestevî Fiha'l-Mufredu ve'l-Musennâ vel-Cem'u ve'l-Müzekkeru ve'l-Müennes", 93.

⁹⁹ Seyyidoğlu, *Bir Osmanlı Alimi: Muhammed Trabzonî*, 177.

müellif, 1172/1758 yılının Ramazan ayında yazmaya başlamış 1174/1760 Safer ayında tamamlamıştır.¹⁰⁰

1.9.7. Arap Dili ve Edebiyatı İlmiyle İlgili Eserleri

1- Risâle fi Beyâni Evhâmi Sihâhi'l-Cevherî: (رسالة في بيان أوهام صحاح الجوهرى) Eserde Fîrûzâbâdî (ö. 817/1319) Cevherî'nin (ö. 393/1003) *es-Sihhâh*'ta yaptığı hatalardan tespit ettikleri bir araya getirilmiştir. Süleymaniye Kütüphanesi Süleymaniye bölümünde 1041 nr. ile kayıtlıdır.¹⁰¹

2- Risâle fî Beyâni'l-Ezdâd: (رسالة في بيان الأزداد) Müellif, el-Kamûsu'l-Muhî't'i esas alarak karşıt anlamlı kelimeleri bir araya getirmiş, risalenin sonuna ezdad hakkında nakledilen farklı görüşleri eklemiştir. Süleymaniye Kütüphanesi Süleymaniye bölümünde 1041 nr. ile kayıtlıdır.¹⁰²

3- Risâle fi'l-Musellesât: (رسالة في المثلاثات) Arap Dili ve Edebiyatı alanında yazmış olduğu en önemli eserlerinden biridir. Konusu itibariyle isim ve fiillerde harfler aynı olmakla birlikte hareke değişikliğinden dolayı kelimelerin değişen ya da değişmeyen anlamlarını inceleyen dil sanatı müsellesât'tır. Süleymaniye Kütüphanesi Süleymaniye bölümü 1041 numara ile kayıtlıdır.¹⁰³ Eser üç bölüm oluşmaktadır. Birinci bölümünde kelimenin birinci; ikinci bölümünde orta ve üçüncü bölümünde de son harfine göre müselles olanlara yer verilmiştir. Kelimenin son harfinin harekesine göre müselles olanların sıralandığı üçüncü bölüm ağırlıklı olarak edatlardan oluşmaktadır.¹⁰⁴

Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arap Dili ve Edebiyatı bilim Nihal Değer tarafından bu eser üzerine 2000 yılında yüksek lisans tezi olarak yapılmıştır.

4- Risâle fî-mâ Yete'addâ ve Yelzem: (رسالة فيما يتعدى ويلزم) Geçisli ve geçissiz fiilleri konu alan risâlede fiiller, son harflerine göre alfabetik sıraya göre verilmiştir.¹⁰⁵

5- Risâle fî Beyâni mâ-Yuzekker ve-mâ-Yü'ennes: (رسالة في بيان ما يذكر وما يؤنث) Müellif, müzekker ve müennes kelimeler ile bu konu hakkında önemli bilgilere yer vermiştir. Eserini 1182/1769 yılının Rebûlevvel ayının son Persembe günü ikindiden sonra tamamlamıştır.¹⁰⁶

¹⁰⁰ Sula, "Ruseyyiletün fî Beyân Al-'alfazî'l-letî Yestevî Fiha'l-Mufredu ve'l-Musennâ vel-Cem'u ve'l-Müzekkeru ve'l-Müennes", 93.

¹⁰¹ Benli, "Trabzonî Mehmed", 41: 304.

¹⁰² Benli, "Trabzonî Mehmed", 41: 304.

¹⁰³ Aydın, *ed-Dürerü's-Semine*, 26.

¹⁰⁴ Sula, "Ruseyyiletün fî Beyân Al-'alfazî'l-letî Yestevî Fiha'l-Mufredu ve'l-Musennâ vel-Cem'u ve'l-Müzekkeru ve'l-Müennes", 86.

¹⁰⁵ Sula, "Ruseyyiletün fî Beyân Al-'alfazî'l-letî Yestevî Fiha'l-Mufredu ve'l-Musennâ vel-Cem'u ve'l-Müzekkeru ve'l-Müennes", 86.

¹⁰⁶ Sula, "Ruseyyiletün fî Beyân Al-'alfazî'l-letî Yestevî Fiha'l-Mufredu ve'l-Musennâ vel-Cem'u ve'l-Müzekkeru ve'l-Müennes", 87.

6- Risâle fi Galatâtî'l-'Avâm: (رسالة في غلطات العوام) Halkın Arap dilini hatalı kullanımını konu alır.¹⁰⁷ Müellif bu kitabı 1182/1768 yılında yazmıştır.¹⁰⁸

7- Mufredât ve Me'nâ kelimât: (مفردات و معنى كلمات) Risâle, garîbu'l-Kur'ân türü kelimeler ile bu konularda eserler kaleme alanlar hakkındaki bilgilerden oluşmaktadır. Eser, Süleymaniye Kütüphanesi Süleymaniye Koleksiyonu No: 1070'da kayıtlıdır.

8- Ucâletü'z-Zâd fi şerhî Zuhri'l-Me'âd fi Mu'ârazati Benât-ı Su'âd: (عجالة الزاد في شرح زخر المعاد في معارضة بانة سعاد) İbn Hacer'e ait *Zuhru'l-Me'âd fi Mu'ârazâti Bânet Sü'ad* adlı kasidenin Muhammed b. Abdülmelik b. 'Anîn el-Yemeni tarafından "el-İ'dâd ve'z-Zâd" adıyla yapılan şerhinin muhtasarıdır. Süleymaniye Kütüphanesi Süleymaniye bölümünde 1050 nr. ile kayıtlıdır.¹⁰⁹ Müellif bu eserin daha anlaşılır ve güzel olması için 18 cüz halinde, her beyiti üç kısma ayırmış; birinci kısımda lügat kitaplarından kelimelerin manalarını vermiş, ikinci kısımda terkiplerin manalarını ve mebnî beyitlerin anlamları ile ilgili rivayet edilen haber ve kıssaları açıklamış, üçüncü kısımda beytin irabını, müşkil ve hafî olanları zikretmiştir.¹¹⁰ Müellif kitabı 1190/1776 yılında telif etti.¹¹¹

9- Ruseyyile fi beyânî'l-elfâz elletî yestevî fihe'l-müfred ve'l-müsennâ ve'l-cem ve'l-müzekker ve'l-mü'ennes: (رسالة في بيان الألفاظ التي يستوي فيها المفرد والمثنى والجمع والمذكر) Süleymaniye Kütüphanesi Süleymaniye bölümünde 1041 nr. ile kayıtlı olup 108 varaktan oluşmaktadır. Müellif bu eseri 1191/1777 yılında telif etti.¹¹²

Söz konusu eserle ilgili Murat Sula tarafından 2010 yılında Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisinin XXXII sayısının 77-110 sayfa aralığında Muhammed b. Mahmûd b. Salih b. Hasan et-Trabzûnî el-Medenî ve Ruseyyiletün fi Beyân Al-'alfazî'l-lefî Yestevî Fîha'l-Mufredu ve'l-Musennâ vel-Cem'u ve'l-Müzekkeru ve'l-Müennes isimli Risalesi adıyla çalışması bulunmaktadır.

10- Risâle fi Beyânî Evzânî'l-Esmâ: (رسالة في بيان أوزان الأسماء) Arapça isimlerin vezinleri hakkında eserde bilgi verilmektedir. Süleymaniye Kütüphanesi Fatih bölümü 0005333-010 numara ile kayıtlıdır.¹¹³

11- Risâle fi Mesellesâtî'l-'Ayn mine'l-İsm ve'l-Fi'l:¹¹⁴ (رسالة في مثلثة العين من الإسم) Süleymaniye Kütüphanesi Süleymaniye bölümü 1041-007 numaraya kayıtlı eser, isimi ve fiillerdeki ayne'l-fiilin hareke değişikliği ile aldığı farklı anlamlar incelenmektedir.¹¹⁵

¹⁰⁷ Sula, "Ruseyyiletün fi Beyân Al-'alfazî'l-lefî Yestevî Fîha'l-Mufredu ve'l-Musennâ vel-Cem'u ve'l-Müzekkeru ve'l-Müennes", 87.

¹⁰⁸ Seyyidoğlu, *Bir Osmanlı Alimi: Muhammed Trabzonî*, 179.

¹⁰⁹ Benli, "Trabzonî Mehmed", 41: 304.

¹¹⁰ Aydın, *ed-Dürerü's-Semine*, 27.

¹¹¹ Seyyidoğlu, *Bir Osmanlı Alimi: Muhammed Trabzonî*, 178.

¹¹² Benli, "Trabzonî Mehmed", 41: 304.

¹¹³ Aydın, *ed-Dürerü's-Semine*, 28.

¹¹⁴ Seyyidoğlu, *Bir Osmanlı Alimi: Muhammed Trabzonî*, 178.

12- Risâle fî Müsellesâti'l-Lâm: (رسالة في مثلثة اللام) Müellif eseri 1191/1777 yılında yazmıştır.¹¹⁶ Eserde müteaddî ve gayr-i müteaddî fiilleri işlemektedir. Süleymaniye Kütüphanesi Süleymaniye bölümü 0001041-008 numara ile kayıtlıdır.¹¹⁷

1.9.8. Tasavvuf İlmiyle İlgili Eseri

1- Risâle fi't-Tasavvuf: (رسالة في التصوف) Bu eser Süleymaniye Kütüphanesi Hüsnü Paşa bölümüne 763 arşiv numarasıyla kayıtlı olup müellifin kendi el yazmasıdır.¹¹⁸

1.9.9. Dua İlmiyle İlgili Eserleri

1- ed-Düreru'l-Munazzam fî Şerhi'l-Hizbi'l-A'zam: (الدر المنظم في شرح الحزب الأعظم) Süleymaniye Kütüphanesi Süleymaniye Koleksiyonu No: 814'te kayıtlıdır. Eseri 1172 yılının Ramazan ayında yazmaya başlamış 1174 yılı Safer ayında tamamlamıştır.¹¹⁹

2- Risâle fî serhi't-Tahiyyât: (رسالة في شرح التحيات) Süleymaniye Kütüphanesi Süleymaniye Koleksiyonu No: 1043'de kayıtlıdır. Müellif bu risâleyi 1166/1753 tarihinde tamamlamıştır. Eser, yazarın annesi Emine Hanım tarafından Süleymaniye Kütüphanesine vakfedilmiştir.¹²⁰

1.9.10. Mezhepler Tarihi İlmiyle İlgili Eseri

1- Fevâid Mütenevvi'a havle'l- Mu'tezile ve Gayrihim: (فوائد متنوعة حول المعتزلة) Süleymaniye Kütüphanesi Süleymaniye Koleksiyonu No: 1068'deki mecmuada yer almaktadır.¹²¹

1.9.11. Tıp ve Eczalık İlmiyle İlgili Eserleri

1- Tuhfetu'l-ihvân fî Hıfzı'l-Ebdân: (تحفة الإخوان في حفظ الأبدان) Kitap Şam'da ez-Zahiriyye Kütüphanesi'nde 1008 numarasıyla *et-Tıbb ve's-Saydele* bölümünde kayıtlıdır.¹²²

2- Sahîhu't-Tıbbi'n-Nebevî: (صحيح الطب النبوي) Süleymaniye Kütüphanesi Süleymaniye Koleksiyonu 1069 numaralı mecmuada yer almaktadır. Müellifin 1194/1780 tarihinde tamamladığı bu eser, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebi'l-Feth b. Ebi'l-Fadl b. Ebî Alî el-Ba'î'nin (ö. 709/1309) çalışmasının serhidir.¹²³

¹¹⁵ Aydın, *ed-Dürerü's-Semine*, 26.

¹¹⁶ Seyyidoğlu, *Bir Osmanlı Alimi: Muhammed Trabzonî*, 178.

¹¹⁷ Aydın, *ed-Dürerü's-Semine*, 26.

¹¹⁸ Ertürk, *el-İthâfâtü's-Seniyye fî'l-Ehâdisi'l-Kudsiyye*, 10.

¹¹⁹ Sula, "Ruseyyiletün fî Beyân Al-'alfazı'l-letî Yestevî Fîha'l-Mufredu ve'l-Musennâ vel-Cem'u ve'l-Müzekkeru ve'l-Müennes", 93.

¹²⁰ Sula, "Ruseyyiletün fî Beyân Al-'alfazı'l-letî Yestevî Fîha'l-Mufredu ve'l-Musennâ vel-Cem'u ve'l-Müzekkeru ve'l-Müennes", 93.

¹²¹ Sula, "Ruseyyiletün fî Beyân Al-'alfazı'l-letî Yestevî Fîha'l-Mufredu ve'l-Musennâ vel-Cem'u ve'l-Müzekkeru ve'l-Müennes", 93.

¹²² Seyyidoğlu, a.g.m., Çev.: Tokat, a.g.der., s. 177.

¹²³ Sula, "Ruseyyiletün fî Beyân Al-'alfazı'l-letî Yestevî Fîha'l-Mufredu ve'l-Musennâ vel-Cem'u ve'l-Müzekkeru ve'l-Müennes", 94.

1.9.12. Coğrafya İlmiyle İlgili Eseri

1- Fevâid Coğrafiyye ve Buldâniyye: (فوائد جغرافية و بلدانية) Süleymaniye Kütüphanesi Süleymaniye Koleksiyonu No: 1069 numaralı mecmuada kayıtlıdır.¹²⁴

1.9.13. Biyografi İlmiyle İlgili Eserleri

1- Risâle fî Menâkıbı Ba‘zı’l-Muhaddisîn: (رسالة في مناقب بعض المحدثين) Süleymaniye Kütüphanesi Süleymaniye Koleksiyonu No: 1068’de kayıtlı olan bu risâlede bazı muhaddislerin hayatlarına yer verilmiştir.¹²⁵

2- Mecmû‘u Tabakât: (مجموع الطبقات) Süleymaniye Kütüphanesi Süleymaniye Koleksiyonu No: 1070’de kayıtlıdır.¹²⁶

1.9.14. Eğitim ve Öğretim İlmiyle İlgili Eseri

1- Hâşiye ‘alâ’d-Dürri’n-Nazîm fî Ravmî’t-Ta‘allüm ve’t-ta‘lîm li-Zekerîyyâ el-Ensârî: (حاشية على الدر النظيم في روم التعلم والتعليم لذكريا الأنصاري) Süleymaniye Kütüphanesi Süleymaniye Koleksiyonu No: 1070’de mevcuttur.¹²⁷

1.9.15. Nüsha Karşılaştırma, Tahkîk ve Tashîh Yaptığı Eserleri

1- el-Hırzû’s-Semîn fî Şerhi’l-Hisni’l-Hasîn: (الحرز الثمين في شرح الحصن الحصين) Mehmed Medenî et-Trabzonî Ali b. Sultan el-Kârî el-Hanefî’nin eserini bu nüshasının karşılaştırmasını 1166/1753 senesinde Mekke-i Mükerrreme’de yapmıştır.¹²⁸

2- el-Hisnu’l-Hasîn min Kelâmi Seyyidi’l-Mürselin ve Salâhi’l-Mü’minîn: (الحصن الحصين) Mehmed Medenî et-Trabzonî İbnü’l Cezerî’nin eserini karşılaştırmalı okumasını 1175/1761 senesinde Mescid’i Nebvî’de tamamlamıştır.¹²⁹

3- Menâsiku’l-Hacci’l-Mesâlik fî İlmi’l-Menâsik: (مناسك الحج المسالك في علم المناسك) Mehmed Medenî et-Trabzonî Muhammed b. Mukerrem el-Kirmani el-Hanefî’nin eserinin okumasını 1155/1645 senesi Şevval ayında Mekke-i Mükerrreme’de tamamlamıştır.¹³⁰

4- Delâilü’l-Hayrât ve Şevâriku’l-Envâr fî Zikri’s-Salât ale’n-Nebiyyi’l-Muhtâr: (دلائل الخيرات و شوارق الأنوار في ذكر الصلاة على النبي المختار) Mehmed Medenî et-Trabzonî el-Cezulî’nin eseri üzerine tahkîk ve tashîh çalışmasıdır. Bu müslüman âlimlerin nüsha

¹²⁴ Sula, “Ruseyyiletün fî Beyân Al-‘alfazı’l-letî Yestevî Fiha’l-Mufredu ve’l-Musennâ vel-Cem‘u ve’l-Müzekkeru ve’l-Müennes”, 94.

¹²⁵ Sula, “Ruseyyiletün fî Beyân Al-‘alfazı’l-letî Yestevî Fiha’l-Mufredu ve’l-Musennâ vel-Cem‘u ve’l-Müzekkeru ve’l-Müennes”, 94.

¹²⁶ Sula, “Ruseyyiletün fî Beyân Al-‘alfazı’l-letî Yestevî Fiha’l-Mufredu ve’l-Musennâ vel-Cem‘u ve’l-Müzekkeru ve’l-Müennes”, 94.

¹²⁷ Sula, “Ruseyyiletün fî Beyân Al-‘alfazı’l-letî Yestevî Fiha’l-Mufredu ve’l-Musennâ vel-Cem‘u ve’l-Müzekkeru ve’l-Müennes”, 94.

¹²⁸ Seyyidoğlu, *Bir Osmanlı Alimi: Muhammed Trabzonî*, 179.

¹²⁹ Seyyidoğlu, *Bir Osmanlı Alimi: Muhammed Trabzonî*, 179.

¹³⁰ Seyyidoğlu, *Bir Osmanlı Alimi: Muhammed Trabzonî*, 179.

karşılaştırmalı ilmi tahkik, nüshalar arasındaki farkların tespiti ve edisyon çalışmalarının yöntemlerini oryantalistlerden çok önce keşfettiklerini göstermektedir.¹³¹

5- ez-Zübde fî şerhi Kasîdeti'l-Bürde: (الزبد في شرح قصيدة البرد) Kârî'nin telif ettiği eser üzerine Mehmed Medenî et-Trabzonî'nin tahkîk ve tashîh çalışmasıdır.¹³²

1.9.16. Kütüphane Kayıtlarında Aynı İsimde Gözüken Eserleri

1- Fevâ'id Mütenevvi'a: (فوائد متنوعة) Kütüphane kayıtlarında bu isimle dört eser gözükmektedir. Bunlar; a- Süleymaniye Kütüphanesi Süleymaniye Koleksiyonu No: 1069'da (vr.: 91b-101a) kayıtlı Arapça eseridir. b- Aynı koleksiyonda (vr.: 128b-162a) kayıtlı Türkçe eseridir. c- Süleymaniye Kütüphanesi Süleymaniye Koleksiyonu No: 1068'de (vr.: 47b-58b) kayıtlı eseridir. d- Aynı koleksiyonda (vr.: 137b-149a) geçen hadis ve fıkıh konularını içeren risâledir.¹³³

2- Mecmû'atu Fevâ'id: (مجموعة فوائد) Kütüphane kayıtlarında bu isimde beş eser geçmektedir. Bunlar: a- Süleymaniye Kütüphanesi Süleymaniye Koleksiyonu No: 1067'de kayıtlı tefsir, fıkıh, hadis ve kelâm konulu 203 varak hacimli eseridir. b- Süleymaniye Kütüphanesi Süleymaniye Koleksiyonu No: 1069'da (vr.: 1a-46a) kayıtlı tefsir, hadis ve fıkıh gibi muhtelif konuları ihtiva eden eseridir. c- aynı koleksiyonda (vr.: 56a-63a) mevcut tefsir, hadis, dil ve fıkıh mevzularını içeren ve yazarın, tarihi belirtilmeyen yılın Şaban ayında yazdığı eseridir. d- Süleymaniye Kütüphanesi Süleymaniye Koleksiyonu No: 1070'de (vr.: 1a-3a) kelâm konulu eseridir. e- Aynı koleksiyonda (vr.: 23a-24b) yer alan ve Hz. Peygamber'in (sav) hac ve umresi ile diğer bazı konuları ihtivâ eden risaledir.¹³⁴

¹³¹ Seyyidoğlu, *Bir Osmanlı Alimi: Muhammed Trabzonî*, 180.

¹³² Seyyidoğlu, *Bir Osmanlı Alimi: Muhammed Trabzonî*, 180.

¹³³ Sula, "Ruseyyiletün fî Beyân Al-'alfazî'l-letî Yestevî Fiha'l-Mufredu ve'l-Musennâ vel-Cem'u ve'l-Müzekkeru ve'l-Müennes", 94.

¹³⁴ Sula, "Ruseyyiletün fî Beyân Al-'alfazî'l-letî Yestevî Fiha'l-Mufredu ve'l-Musennâ vel-Cem'u ve'l-Müzekkeru ve'l-Müennes", 95.

İKİNCİ BÖLÜM

II. er-RİSÂLE fî FENNİ USÛLİ'L-HADÎS: HÂŞİYE alâ NÜZHETİ'N-NAZAR fî TAVDÎHİ NUHBETİ'L-FİKER ADLI ESERİN TANITIMI, TAHLÎLİ VE HADÎS USÛLÜNE KATKISI

2.1. VXIII. Yüzyılda Hadis Çalışmaları

Hadis, İslam kültür tarihinin en zengin alanlarından birisidir ve hicri birinci asırda ilim olma yoluna girmiş; sırasıyla hıfz, kitâbet, tedvîn ve tasnîf evrelerinde klasik hadis edebiyatının hemen her türden örneklerini vermiştir. Eğer hadis tarihi, oluşum, gelişim, açılım, daralma ve dönüşüm dönemi şeklinde bir periyodlamaya tabi tutulacak olursa, Osmanlı devrine "daralma" dönemi denk düşer. Buradaki "daralma" tabiri, göreceli bir kavramdır ve daha önceki devirlerde ortaya konulan mesai ve edebi türlerin çeşitliliğine nispetle bir duraklamayı/dinginleşmeyi ifade eder. Osmanlı dönemi hadisi, etraflı bir biçimde henüz incelenebilmiş değildir. Şimdiye kadar yapılan bazı çalışmalar ya eğitim kurumu olarak Dâru'l-hadisler üzerine odaklanmış ya da belli dönem yahut şahıslarla sınırlı kalmıştır. Bu medreselerdeki eğitim programları ise Süleymaniye ve benzeri medreselerin vakfiyelerine dayanılarak ele alınmıştır. Osmanlı hadisçiliğinin kendine özgü yapısı, akademik tetkiklere henüz konu olabilmiş değildir. Bunun en açık göstergesi, İlahiyat Fakültelerinin Hadis kürsülerinde "Osmanlı Hadisçiliği" veya "Osmanlı Hadisçileri" diye bir dersin bulunmamasıdır.¹³⁵

Dâru'l-hadislerin İslâm dünyasında ilk ortaya çıkışı hicrî VI. milâdî XII. asra rastlamaktadır. Önceleri “mecâlis” adı verilen büyük toplantılarda icra edilen hadis dersleri, bu ilme verilen ehemmiyete mebnî tesis edilen hadis medreselerinde/dâru'l-hadislerde daha sistemli bir şekilde tedris edilmeye başlamıştır. Öteden beri, müesseseleşmenin maddi unsurlarını teşkil eden pek çok bina, başına “dâr” kelimesi ilave edilerek adlandırılmıştır. Dâr kelimesi: oda, ev, kapalı mekân anlamına geldiği gibi; Türkçe'deki büyük konak, saray, şehir, memleket, yurt ve vatan manalarını da içine almaktadır. Bu duruma göre Dâru'l-hadis; hadis ocağı, hadis evi, hadis mektebi, hadis medresesi, hadis fakültesi gibi binaların karşılığı olarak kullanılmış bir eğitim-öğretim müessesesinin adı olmuştur.¹³⁶ XIII. asrın ilk yarısında Çankırı Dâru'l-hadisi'nin (640/1242) inşâ edilmesiyle, Anadolu eğitim ve kültür hayatındaki yerini almaya başlamıştır. XIV. asırdaki İznik Dâru'l-Hadîs'i ve hakkında kesin bir bilgi bulunmayan Bursa Dâru'l-Hadîs'inden başka, 838/1435'de inşâ edilen Edirne Dâru'l-Hadîs'ine kadar Osmanlılarda bir başka Dâru'l-Hadîsin varlığı bilinmemektedir. Hadis

¹³⁵ Mehmet Emin Özafşar, “Osmanlı Eğitim, Kültür ve Sanat Hayatında Hadis”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, Türkler 11, 356.

¹³⁶ Ali Yıldırım, “Osmanlı Devrinde Dâru'l-hadisler”, *Osmanlı*, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2014), 8: 163.

okulları olarak bilinen Dâru'l-Hadîsler, Osmanlı eğitim kurumları arasında önce Edirne daha sonra Süleymaniye Dâru'l-Hadîs'i ile en üst düzeyde temsil imkânı bulmuştur. Osmanlıda idârenin hukûkî problemlere çözüm üretilmesi noktasındaki beklentileri ve medrese müfredâtında uygulanan programların da etkisi ile fıkıh ve kelâm ağırlıklı çalışmalara ağırlık vermişler ve daha çok bu iki konuda ürün vermişlerdir. XIV-XVI. yüzyıllar arasındaki şerh, hâşiye ve ta'lik türündeki eserlerden ilk sırada % 26.6 ile fıkıh, ikinci sırada da %25.3 ile kelâm ve akâid çalışmaları gelmektedir. Öte yandan hadis çalışmalarının oranı ise %2.2'dir. XVII. ve ilk yarısı itibarı ile XVIII. yüzyılda dâru'l-hadis sayısında önemli ölçüde artış yaşanmıştır. Bu dönemde açılan dâru'l-hadislerle beraber, XVIII. yüzyıl Osmanlı eğitim kurumları arasında ve özellikle İstanbul'da Dâru'l-hadislerin yoğunluğu epeyce artmıştır.¹³⁷ Mısır'ın Osmanlı yönetimine katılmasıyla Anadolu ile Mısır arasındaki bilimsel alışverişi çok daha hızlandırmış, özellikle Anadolu hadisçiliğinin serpilip gelişmesinde dönüm noktası olmuştur.¹³⁸ XVII. yüzyıldan itibaren de İstanbul ile Şam, Mısır ve Hicaz arasında gidip gelen âlimlerin ilmî faaliyetleri sayesinde gelişmiştir. XVII. yüzyıldan sonra hac yolculuğu, idârî görev ve daha başka sebeplerden dolayı Şam, Mısır ve Hicâz'a gidip, çeşitli hadis kitaplarının rivayet hakkını elde eden Osmanlı âlimlerinin de bölgenin birikiminin İstanbul'a taşınmasında önemli rol oynadıkları görülmektedir.¹³⁹ Osmanlı İslam coğrafyasına hakim oldukça hadis ilminin de Anadolu da yaygınlaştığı görülmektedir.

Osmanlı eğitim sisteminde Dâru'l-hadislerin ayrıcalıklı bir yeri vardır. Daha önce nasıl II. Murad'ın kurduğu Edirne Dâru'l-Hadîs'i en yüksek mevkiye sahip idiyse, Kânunî düzenlemesinin ardından onbir aşamalı medrese yapılanmasının en üstünde Süleymaniye Dâru'l-Hadîs'i yer almıştır. Sonraları da Osmanlı'da birçok Dâru'l-Hadîs açılmasına karşın, Süleymaniye Dâru'l-Hadîs son devirlere kadar bu payesini korumuştur. XIV. asırdan XVIII. asrın ortalarına kadar Osmanlı'da irili ufaklı yüzlerce Dâru'l-Hadîs kurulmuştur.¹⁴⁰ Bilhassa devletin duraklama ve gerileme devirlerine girdiği dönemlerde darülhadis yapımına hız verilmiştir. Din adına terör estiren Kadızadeli'ler'e karşı amansız mücadelesi ile tanınan Sadrazam Köprülü Mehmed Paşa'nın, genel medrese yerine dâru'l-hadis yaptırması; benzer sıkıntılara çare arayan Sadrazam Çorlu Ali Paşa'nın, Dâru'l-Hadîs müessesine canlılık kazandırması; Osmanlı toplumunda Lale Devri gibi şaşkınlık dönemine girdiğinde, Sadrazam Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın, şehrin en güzide mevkiinde şa'şaa ve debdebe ile dâru'l-hadis açması, bir bakıma sorumluların genel medreseden ümidini kesip alternatif müessese

¹³⁷ Kadir Ayaz, "Hadis İlimlerinin Tedrîsâtı Açısından Osmanlı Dâru'l-hadisleri", *Osmanlı Araştırmaları, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi*, (2016): 41-47.

¹³⁸ Özafşar, "Osmanlı Eğitim, Kültür ve Sanat Hayatında Hadis", 358.

¹³⁹ Ayaz, "Hadis İlimlerinin Tedrîsâtı Açısından Osmanlı Dâru'l-hadisleri", 51.

¹⁴⁰ Özafşar, "Osmanlı Eğitim, Kültür ve Sanat Hayatında Hadis", 359.

olarak yan kuruluşları ile birlikte dârül-hadisler yöneldiler.¹⁴¹ Bu kurumlar Osmanlı eğitim sistemi içerisinde daha çok yönetici yetiştirmeye matuf bulunduğundan bugünkü anlamıyla akademik tetkiklere zemin oluşturmamıştır. Bu medreselerden mezun olanlar hiyerarşik bir düzen içerisinde Kadılık, Müderrislik, vb. görevler almışlardır. Bu dönemde Osmanlı Anadolu uleması ile Hind ulemâsının ortak hadis referanslarını temsil edenlerin olduğu da görülmektedir.¹⁴²

Süleymaniye Dâru'l-hadisinde Buhârî, Müslim, Meşârik, Mesâbih ve Zemahşerî'nin Keşşâf adlı tefsirinin okutulduğuna dâir bir takım kayıtlar bulunmaktadır. Bu arada Aclûni III. Ahmed zamanında (1707) İstanbul'a gelmiş ve bir yıl kalmıştır. Onun İstanbul'a geldiği sene Hasan Ağa Dâru'l-hadisi açılmıştır. Bir sene sonra, Sultan tarafından Emevi Camii müderrisliğine tayin edilmiş ve vefatına kadar kırk yıl bu görevi sürdürmüştür. Damad İbrahim Paşa'nın (ö. 1730) adına Dâru'l-hadisler, külliyeler, kütüphaneler tesis ettiği; dönemin akademisi sayılabilecek ilim heyetleri teşkil ettiği bir sürecin arefesidir. Nitekim III. Ahmed sanat ve eğlenceye olduğu kadar ilme ve ulemâya da ilgi gösteren biridir. Aralarında devrin önemli şahsiyetlerinin bulunduğu bir heyetle sürekli toplandığı; Doğu ve Batı dillerinden çeviriler yaptırdığı nakledilmektedir. Sultan'ın kurduğu kütüphane aynı zamanda bir dershanedir; bizzat III. Ahmed tarafından yazılan manzum bir levhadan anlaşıldığına göre kütüphane binasında hadisi şerif okunmaya tahsis edilmiş özel bir bölüm bulunmaktadır. III. Ahmed'in hadise olan ilgisi, döneminde yazılmış pek çok kırk hadis kitabından da anlaşılabilir. Nitekim bu eserlerden bazısı Sultan'a ithafen kaleme alınmıştır. Enderun-u Hümayun mensubu Abdullah b. Mehmed, padişahın cülus yılı olan 1115/1703'de kaleme aldığı "Ahsenu'l-haber" başlıklı kırk hadis çalışması bunlardan biridir. Hikmetî Kırk hadis tercümesi ile, Osmanzâde Taib'in "Sıhhat-âbâd" adlı eserleri de aynı padişaha ithafen yazılmışlardır. Bu ithafların ardında sultanın Hz. Peygamber'e karşı duyduğu hissiyatın rolü olduğu anlaşılmaktadır. Zira diğer sultanlar gibi III. Ahmed de duygularını şiir yoluyla dile getiren ve "Necib" ve "Ahmedi" mahlaslarıyla dizeler kaleme alan birisidir. Hz. Peygamber'e karşı hissettiklerini, ilahî formatında bir şiirle kaleme almış ve tekkelerde okunmuştur.¹⁴³

Osmanlı Anadolu coğrafyasında hadis sahasındaki eserlerin çeşit olarak diğer bölgelere göre daha az olmasının değişik nedenleri vardır. Bunlardan birincisi, hadis geleneğinin diğer bölgelere nispetle Anadolu'ya çok daha geç gelmiş olmasıdır.¹⁴⁴ Osmanlı ilmî çevreleri arasında hadis ilimlerinin yaygınlaşması, XVII. yüzyıldan sonrasına rastlamakta

¹⁴¹ Yıldırım, "Osmanlı Devrinde Dârül-hadisler", 8: 173.

¹⁴² Özağar, "Osmanlı Eğitim, Kültür ve Sanat Hayatında Hadis", 359-360.

¹⁴³ Özağar, "Osmanlı Eğitim, Kültür ve Sanat Hayatında Hadis", 360-361.

¹⁴⁴ Özağar, "Osmanlı Eğitim, Kültür ve Sanat Hayatında Hadis", 362.

ve bunların kaynağı da ilk dönemlere kadar uzanmamaktadır.¹⁴⁵ Hatta ilk Dâru'l-hadislerde hocalık yapanlar rivâyet ilimlerinde uzmanlaşmış kimseler olmaktan ziyade aklî ilimlerde yetişmiş ama bu arada Buhâri ve benzeri eserleri de okumuş kimselerdir. Bir diğer sebep, Osmanlı'da âlimler üzerindeki “idarî motivasyon” diğer bölgelerden çok daha güçlüdür. Bu itibarla hadisle meşgul olanlar, bu sahada yeterliliklerini ispatlamaya kâfi gelecek çalışmalarla yetinmiş; bunu yaparken de çoğunlukla ders olarak okuttukları eserlere düştükleri notlardan oluşan şerh, hâşiye veya talik türü eserler meydana getirmişlerdir. Oysa, gerek Hind, gerekse Yemen bölgesindeki hadisçileri bu işe sevkeden unsurun “ictimai/sosyal motivasyon” olduğu söylenebilir. Mısır bölgesinde ise “idâri ve cemâi/sosyal motivasyon” bir arada olduğu düşünülebilir. Mısır'ın İslâm fıkıh ekolleri ve düşünce akımları bakımından çeşitliliği, bunu gerektirmiştir.¹⁴⁶ Evliya Çelebi'nin Mısır muhaddisleri hakkında zikrettiği: “*her birinin derûnunda yirmişer otuzar bin hadis vardır*” ve “*Kur'ân-ı Kerîm huffazı gibi meşhur hadis âmâları vardır*” sözleri, bölgedeki ilmî çevrelerin rivayet ilimlerinin tahsiline önem verdiklerini ve hadis birikimlerinin de yüksek düzeyde olduğunu gösteren önemli bilgilerdir. Merhum Tayyib Okiç 1977'de Evliyâ Çelebi'nin sözlerini: “*Arap memleketlerinde ve bilhassa Mısır ve şimâli Afrika memleketleri dışında, Kur'ân-ı Kerîm'i ezber bilenlerin sayısı çok olmakla beraber hadis ezberleyenlere nadir tesadûf edilmektedir*” diyerek yorumlamıştır. Mısır Dâru'l-Hadîs'leri ve Şeyhûniye Medresesi'nin programı hakkındaki açıklamalar ile Edirne ve Süleymaniye Dâru'l-Hadîs'inin vakfiyesindeki şartları karşılaştırdınca, İstanbul ve çevresindeki Dâru'l-Hadîs'lerin kadim ilim merkezlerindeki emsallerinden farklı bir yapıda olduğu ve hadis ilimlerinin tedrîsâtı açısından da aralarında epeyce bir fark bulunduğu anlaşılmaktadır.¹⁴⁷ Osmanlı Anadolu'sunda ise egemen anlayış, Hanefîlik'tir. Bu itibarla ekoller arası rekabet yoktur. Gerçi Hanefîliğin resmi doktrin olmasını, Anadolu hadisinin diğer bölgelere nisbetle eser bakımından zayıf kalmasına tek gerekçe göstermek isabetli olmaz. Zira Hind bölgesinde XIII. asırdan itibaren Hadis eğitiminin bayraktarlığını yapan Sâğânî ve XVIII. asırda Dehlevî gibi pek çok hadisçi de Hanefîdirler. Aynı tespiti, Mısır için de yapmak mümkündür. İbnu't-Türkmânî (ö. 1330), Muğlatay b. Kılıç (ö. 1360) ve Aynî'den (ö. 1451) İbn Kutluboğa'ya (ö. 1474) kadar pek çok hadisçi, Hanefî ekolüne mensupturlar. Anadolu'yu diğer bölgelerden ayıran temel özellik, doktrin bakımından çeşitliliğin olmamasıdır. Bu durum Anadolu hadisçilerini hadisten gücünü alan bir iç rekabetten alıkoymuştur. Onun yerini İmparatorluğun evrensel vizyonuna denk bir hadis eğitim yapısı almış, yönetimin marifetiyle ülkenin her tarafında serpilip geliştirilen hadis okulları, bir

¹⁴⁵ Ayaz, “Hadis İlimlerinin Tedrîsâtı Açısından Osmanlı Dâru'l-hadisleri”, 65.

¹⁴⁶ Özafşar, “Osmanlı Eğitim, Kültür ve Sanat Hayatında Hadis”, 362.

¹⁴⁷ Ayaz, “Hadis İlimlerinin Tedrîsâtı Açısından Osmanlı Dâru'l-hadisleri”, 63-64.

yandan ülke içindeki heretik akımların¹⁴⁸ güçlenmesine sed çekmiş, diğer yandan Osmanlı'nın iki rakibi Şiî İran Devleti'ne ve Mısır Memlûklü Devleti'ne karşı Osmanlı'ya prestij kazandırmıştır.¹⁴⁹

Osmanlı hadis geleneğinde dikkati çeken bir diğer nokta ise hadisle tasavvufun kaynaşmış olmasıdır. Özellikle Mısır'ın Osmanlı yönetimine katılması Anadolu'daki resmi hadisçiliği olduğu kadar sivil hadisçiliği de derinden etkilemiştir. Bu tarihten itibaren, daha önceleri de kısmen var olan bölgeler arası bilgi alışverişi daha da hızlanmıştır. Anadolu'daki hadis geleneğinin Gaytî (ö. 1576), Aclûni (ö. 1748) ve Ervâdî (ö. 1858) gibi sûfi hadisçilere dayandığı görülür ki, bu nokta üzerinde durulması gereken bir husustur.¹⁵⁰

XVIII. yy. boyunca Hadis çalışmalarına genel bir ilginin arttığı görülür. Osmanlı âlimleri de bu gelişmeden müstesna olmadığı, Anadolu'da yerel âlimlerin çok hareketli olduğu ve kayda değer bir büyüklükte yerel eğitim faaliyetler görülmektedir.¹⁵¹ 18. yüzyıl Osmanlısında ilmi hareketlilik, hadis alanında verilen eser sayısı ile belli olmaktadır. XVIII. yüzyılda kaleme alınmış olan eser sayısı 140 civarında iken 19. yüzyılda verilen eser sayısının 79 civarında kalmış olması, sayısal olarak aradaki farkın önemli boyutlara ulaşmış olduğunu ortaya koymaktadır.¹⁵²

Osmanlı eğitim ve kültür anlayışının esasını, bir “Osmanlı adamı” yetiştirmek oluşturmaktaydı. Bir “Osmanlı adamını” var etmekte görev ulemaya düşmekte; bunun gerçekleşmesine cami, mescid, hângâh ve medrese zemin teşkil etmekteydi. Osmanlı adamı yetiştirme ülküsünün üzerine bina edildiği ahlak mefhumuna kuram sağlayan bilgi kaynaklarından çok önemli birisini ise hadis oluşturmaktaydı. Bu itibarla Osmanlı hadisçileri, medreselerde tedris edilen eserlerin yanında, kitlelere de hitap edecek hadis kitapları kaleme almayı ihmal etmemişlerdir. Bunu Osmanlı müelliflerinin “kırk hadis” çalışmalarında görmekteyiz. Aksarâyî (ö. 1412), Cemaleddin Aksarâyî (ö. 1506), İbn Kemal (ö. 1533), Abdülvâsi Efendi (ö. 1700'den sonra), Himmetzâde (ö. 1761), İsmail Hakkı (ö. 1725), Akkirmânî (ö. 1760), Mustafa Vahyi (ö. 1878) ve Gümüşhanevî (ö. 1893) Arapça kırk hadis yazanlara örnek olarak verilebilir. Bunun yanında Osmanlı'da bir de Türkçe kırk hadis çalışmaları vardır ve çoğu manzumdur. Kemal Ümmî (ö. 1475), Nevâî (ö. 1501), Fuzûlî (ö. 1556), Hâkânî (ö. 1606), Nâbi (ö. 1712), Münif (ö. 742) ve İsmail Müfid'in (ö. 1803) çalışmaları, örnek olarak zikredilebilir. XIV. asırdan itibaren Türk edebiyatında beliren kırk

¹⁴⁸ Kadir Albayrak, “İznik Konsili Öncesinde ve Sonrasında Heretik Hristiyan Akımlar”, *Uluslararası İznik Sempozyumu* (2005): 104-107.

¹⁴⁹ Özaşar, “Osmanlı Eğitim, Kültür ve Sanat Hayatında Hadis”, 362.

¹⁵⁰ Özaşar, “Osmanlı Eğitim, Kültür ve Sanat Hayatında Hadis”, 363.

¹⁵¹ Stefan Reichmuth, “XVIII. Yüzyılda İmparatorluğun Merkezin ve Eyaletlerinde İslami İlim”, *Osmanlı*, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2014), 8: 136.

¹⁵² Selahattin Yıldırım, “XIX. Yüzyıl Osmanlı Muhaddisleri ve Eserleri”, *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 13 (2004): 267.

hadis tercümeleri, XVIII. asra kadar gelişen, genişleyen ve serpilen bir dini edebiyat kategorisi olarak kıymetini muhafaza etmiştir.¹⁵³

Klasik Türk Edebiyatı'nda kaleme alınmış manzum yüz hadis eserleri de hadisi halka ulaştıran ve popüler kültürün şekillenmesine katkıda bulunan hadis çalışmalarıdır. Osmanlı Dönemi'nde bu türden altı eser vardır. Bunlar; Muhammed Hatiboğlu'nun (ö. 1435'den sonra) Ferahnâmesi, Kadri'nin Manzum Yüz Hadis Tercümesi, Latîfî'nin Sübhatu'l-uşşâk'ı, Halvetî Muhyî, Visâlî ve Belîğ'in Gül-i Sadberg adlı eserleridir.¹⁵⁴

Osmanlı'da hadisin ele alınıp işlendiği yerlerden birisi de sanat dünyasıdır. Osmanlı hat sanatında hadisler oldukça mühim bir yere sahiptir ve şüphesiz Osmanlı dekoratif sanatlarında hadislerin işlenişi kapsamlı bir çalışmayı gerektirir. Dekoratif sanatlardan sayılabilecek Hat sanatında hadisler yoğun bir biçimde işlenmiş; Osmanlı'nın çeşitli mimari eserlerinde, kitâbe ve levhalarında tezyini bir enstrüman olarak kullanılmıştır. III. Ahmed'in (1673-1736) Türk hat sanatında önemli bir yeri vardır. III. Ahmed yazılarına İstanbul'un muhtelif yerlerinde rastlamak mümkündür. Üsküdar'da annesi Gülnûş Valide Sultan adına inşa ettirdiği Yeni Valide Camii'nde bulunan altın yaldızlı “*Cennet anaların ayakları altındadır*”¹⁵⁵ ve “*Hikmetin başı Allah korkusudur*”¹⁵⁶ hadislerini celî olarak yazmıştır. Hatt-ı Hümayunları da hat ve tehzib sanatı açısından çok kıymetli olan III. Ahmed, çıkardığı bir kanunla nadir yazmaların memleket dışına götürülmesini yasaklamıştır. Osmanlı hat sanatı, hadisleri estetik bir form içinde görünür mekânlara, dolayısıyla halka taşımış ve geniş kitlelerin görsel dünyasına sunmuştur. Bu yolla Osmanlı coğrafyasında hadis, yalnızca eğitim kurumlarında öğretilen, âlimler arasında aktarılan; kitaplarda yazılan ve halk meclislerinde okunan bir kültür malzemesi olmakla bırakılmamış; Osmanlı estetiğinin ve bedî zevkinin de önemli bir materyali yapılmıştır.¹⁵⁷

İstanbul'un bir dünya şehri olması hasebiyle diğer şehirlerdeki medreselerde okutulan hadis eğitiminin sönük kaldığı ve araştırmaların İstanbul'la sınırlı kaldığı ve de diğer şehirlerdeki Osmanlı müderrisleri ve eserleri hakkında yeterli çalışmanın yapılmadığı

¹⁵³ Özafşar, “Osmanlı Eğitim, Kültür ve Sanat Hayatında Hadis”, 363.

¹⁵⁴ Özafşar, “Osmanlı Eğitim, Kültür ve Sanat Hayatında Hadis”, 364.

¹⁵⁵ [الْجَنَّةُ تَحْتَ أَقْدَامِ الْأُمَّهَاتِ] , Nesâî, Cihâd, 6; Hadisin, kaynaklarımızda iki rivayeti vardır. Bu iki rivayetten en meşhuru Enes b. Mâlik'in (ra) aktardığı rivayettir. Bu rivayet gerek isnad zincirindeki bazı ravilerden dolayı, gerekse metinden dolayı tenkid edilmiş, bazılarına göre zayıf, bazılarına göre münker, bazılarına göre ise hasen olmadığı beyan edilmiştir. Nâsırüddîn el-Elbânî'nin değerlendirmesi de zayıf olduğu yönündedir. (Elbânî, Sahihu ve Daifu'l-Câmi's-Sağır, 1:642). İkinci rivayete gelince onu nakleden Muâviye b. Câhime'dir. Anlattığına göre, İbn Câhime (r.a.) bir gün Hz. Peygamber'e (s.a.v.) geldi ve: “Ey Allah'ın Rasûlü; Ben gazveye (cihad) katılmak istiyorum, bu konuda sizinle istişare etmeye geldim” dedi. Resûlullah (s.a.v.): “Annen var mı? (hayatta mı?)” diye sordu. “Evet” deyince, “Öyleyse ondan ayrılma, zira cennet onun ayağının altındadır”buyurdu.(Nesâî, Cihâd, 25) İmam Nesâî'nin dışında İbn Mâce'de, (Cihâd, 24) Ahmed b. Hanbel'de, (Müsneid, 34: 299) ve başka kaynaklarda da geçen bu rivayet hakkında alimlerimiz hasen ve sahih demişlerdir.

¹⁵⁶ [رَأْسُ الْحِكْمَةِ مَخَافَةُ اللَّهِ] , Suyûtî, Câmiussağır, 2: 267.

¹⁵⁷ Özafşar, “Osmanlı Eğitim, Kültür ve Sanat Hayatında Hadis”, 366-367.

görülmektedir. Mehmed Medenî et-Trabzonî haşiyesini-şerhini XVIII. yüzyılın başında yapmış hem de yirmiiki yaşında bu eseri vermiştir. Mehmed Medenî et-Trabzonî'nin hakkında yazılan makale ve tezlerde ise çalışmamıza konu olan eserin adı geçmemekte; geçse bile kendisine ulaşamayanlar arasında zikredilmektedir.¹⁵⁸ Hadisle ilgili eserler İslam âleminde geniş olmasına rağmen Osmanlı Devri Türk hadisçileri tarafından yapılan çalışmalar hakkında araştırmalar yok denecek kadar az olduğundan Osmanlı devri bu yönüyle bize karanlık kalmaktadır.¹⁵⁹ Demek ki Osmanlıda Daru'l-hadis eğitimiyle ilgili çalışmalara ağırlık verilmesi gerektiği ortaya çıkmaktadır. Bu konuda pilot şehirler seçip araştırmalar yapılırsa ulaşamayan eserlere ve bilgilere ulaşılabiliriz mümkün olacaktır. Ayrıca ecdadımızın İslâm Medeniyetine yapmış olduğu hizmetin ortaya çıkması açısından da önemlidir.

2.2. İbn Hacer el-Askalânî

İsmi Ebu'l-Fadl Şihâbüddin Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî'dir. Ünlü hadis âlimi ve hâfızıdır. Mısır'da 22 Şaban 773 (28 Şubat 1372) tarihinde doğdu. Yedinci dedesine nispetle adı veya lakabı İbn Hacer diye meşhur oldu. Ebu'l-Fadl künyesiyle ve ailesinin memleketi olan Filistin'deki Askalan şehrine nispetle Askalanî olarak anıldı. İbn Hacer dört yaşında iken babası öldü. Bir müddet sonra annesi Nicar da vefat edince ablası ile yalnız kaldı. Ancak babaları vefat etmeden önce onları biri âlim, diğeri tüccar iki arkadaşına emanet etmiş olup babalarından ve annelerinden hayatları boyunca kendilerini refah içinde yaşatacak bir servet kalmıştı. Hıfzını dokuz yaşında tamamladı. Hadis tahsiline Mekke'de başladı. İbnü's-Salâh'ın Ulûmü 'l-hadîs'ini okudu.¹⁶⁰

İbn Hacer 796'dan (1394) itibaren hayatının büyük bölümünü hadis ilmine vermiş, bu ilmin hem rivayet hem dirayet sahalarında devrinin en yetkili âlimi olmuştur. Hadis rivâyet ve dirâyet ilimlerinin çeşitli dallarında 170 kadar eser kaleme alması onun hadis sahasındaki üstün yerini ortaya koymaktadır. İbn Hacer'in cerh ve ta'dîl ilmini iyi bilmesi tarihi olaylara ve şahsiyetlere tenkitçi bir gözle bakmasına imkân vermiştir. Yirmi yaşında ilmi seyahatlere başladı. Kendisi hem hadis rivayet izni aldı hem de birçok âlime hadis rivayet etti. İbn Hacer 55'i kadın 628 hocadan ilim almıştır. Kendisinden de pek çok talebe faydalanmış olup, Şemseddin es-Sehâvî bunlardan 500 kadarının adını zikretmektedir. İbn Hacer (806/1403) yılında resmen hocalık vazifesine başladı. Aynı yıl Şeyhûniyye, (809/1406)'da Mahmûdiyye medreselerinde hadis hocalığına getirildi. (812-819/1409-1416) yılları arasında el-Cemâliyye el-Müstecidde Medresesi'nde, (833/1430)'da İbn Tolun Camii'nde, (836/1433)'de, Dımaşk

¹⁵⁸ Seyyidoğlu, *Bir Osmanlı Alimi: Muhammed Trabzonî*, 179.

¹⁵⁹ Sadık Cihan, "Osmanlı Devrinde Türk Hadisçileri Tarafından Yazılan Usulü Hadis Eserleri, Risaleleri ve Nuhbetü'l-Fiker Üzerine Yapılan Şerh ve Tercümeleler", *Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi*, 1 (1975): 127.

¹⁶⁰ M.Yaşar Kandemir, "İbn Hacer el-Askalânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 19: 514-517.

seyahatinde Eşrefiyye Darülhadi'sinde ve vefatından bir yıl önce yapılan Zeyniyye Medresesi'nde hadis okuttu. 1150 kadar mecliste yaklaşık on cilt hacmindeki hadisleri adeti olduğu üzere ezbere yazdırdı. İbn Hacer, (811/1408) yılından vefatına kadar Dâru'l-Adl'de Şâfiî mezhebine göre fetva verme görevini yürüttü. 28 Zilhicce 852'de (22 Şubat 1449) Kâhire'de dizanteriden vefat etti.¹⁶¹

2.3. Nühbetü'l-Fiker ve Nüzhetü'n-Nazar

Nühbetü'l-Fiker, İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî'nin, hadis ilimlerini altmış beş nev'i halinde incelediği Mukaddime'sinin buna kırk nev'i daha eklenerek yapılmış bir muhtasarı olup 812' de (1409) tamamlanmış ve müellifi tarafından 818'de (141 S) *Nüzhetü'n-Nazar fî Tavdîhi Nuhbeti'l-Fiker* adıyla şerhedilmiştir. *Nuhbetü'l-Fiker ve Nüzhetü'n-Nazar* zamanla büyük kabul görmüş, ders kitabı olarak okutulmuş, üzerine şerhler, haşiyeler ve muhtasarlar yazılmış, manzum hale getirilmiş ve çeşitli dillere tercüme edilmiştir.¹⁶²

İbn Hacer el-Askalânî bu iki eserin yazılma sebeplerini yazmanın başında şöyle ifade etmektedir: “Bazı kardeşler, benden kendileri için bu meselelerin hulasasını çıkarmamı istediler. Ben de onu küçük risale halinde özetledim ve ona “*Nuhbetü'l-fiker fî Mustalahi Ehli'l-Eser*”(Hadis Ehlinin İstılahları Hakkında Seçilmiş Fikirler/Malumatlar) ismini verdim. Bu işi yaparken en nadir ve faydalı bilgileri onda cem ederek, yepyeni bir tertip ve menhecle düzenleyip izah ettim.¹⁶³ Yani onu daha önce görülmemiş tarzda tertip etmiş ve onda elde edilmesi çok zor olan faydaları cem etmiştir.¹⁶⁴

Sonra ikinci defa ben de, bu ilme yeni başlayanlar için işaret ve ima şeklinde gizli ve kapalı kalmış yönlerini açıklayıp, saklı hazinelerini gösteren bir şerh yazma arzusu belirdi. Böylelikle bu yola sülûk edenlerden olma arzusuyla, bunu benden talep edenlere icabet ettim. Kapalı kalıp anlaşılmayan noktalarına işarette bulundum, zira ev sahibi evin içindekini başkasından daha iyi bilir. Ayrıca şu düşünce bende belirdi ki şerhi yazarken konuyu geniş tutmak daha uygun ve onu metin arasına koymak daha faydalı olacaktır. İşte bu nedenle gideni az bulunan bu yola girdim.”¹⁶⁵

2.4. Ali el-Kârî

Ebu'l-Hasen Nûruddîn Ali b. Sultan Muhammed el-Kârî el-Herevî (ö. 1014/1605). Tanınmış Hanefî fakihi, muhaddis, müfessir ve kıraat âlimidir.

¹⁶¹ Kandemir, “İbn Hacer el-Askalânî”, 19: 514-517.

¹⁶² Kandemir, “İbn Hacer el-Askalânî”, 19: 523.

¹⁶³ İbn Hacer el-Askalânî, *Hadis Ehlinin İstılahları Hakkında Nuhbetü'l-Fiker Şerhi Hadis Usûlü*, trc. Abdullah Samed Afaracı, (Ankara: İ'tisam Yayınları), 20.

¹⁶⁴ Askalânî, *Hadis Ehlinin İstılahları Hakkında Nuhbetü'l-Fiker Şerhi Hadis Usûlü*, 21: (dp. Aliyu'l-Kârî, Molla, Şerhu Nuzhati'n-Nazar, 149).

¹⁶⁵ Askalânî, *Hadis Ehlinin İstılahları Hakkında Nuhbetü'l-Fiker Şerhi Hadis Usûlü*, 21.

Herat'ta doğdu. İlk tahsilini burada yaptıktan sonra Mekke'ye gitti ve oraya yerleşti. Mekke'de Ali el-Müttakî el-Hindî (ö. 975/1567), İbn Hacer el-Heysemî ve Allâme Kutbüddîn el-Mekkî (ö. 990/1582) gibi âlimlerden ders aldı. Başta fıkıh ve hadis olmak üzere kıraat, tefsir, akaid ve kelâm, tasavvuf, tarih, dil ve edebiyat alanlarında devrinin önde gelen âlimleri arasında yer aldı. Kıraat ilmine olan vukufundan dolayı el-Kârî veya genel olarak Molla Ali el-Kârî diye anılır. Resmi hiçbir görev kabul etmedi. Sülûs ve nesih yazıda mahir idi.

Hanefi mezhebine son derece bağlıydı. Tasavvufa olan ilgisi yanında İbn Teymiyye (ö. 728/1328) ve İbn Kayyim'in (ö. 751/1350) ilmi kudretlerini takdir etmiş ve onları savunmuştur. Ali el-Kârî, mevzû hadislerle ilgili çalışmalarıyla da tanınmıştır. Selefiyye'nin itikadi görüşlerini benimsediğinden kelâm ve tasavvuf konularındaki aşırı temayüllere karşı çıkmıştır. Şevkânî, büyük imamlara bazı konularda itirazda bulunmaktan çekinmemesini bir müctehidde bulunması gereken tavır olarak değerlendirir. Bazı âlimler onu 1000. yılın başlarındaki müceddidlerden saymışlardır. İslâmî ilimlerin her dalında 180'e yakın eser vermiş ve bunların hemen hepsinin yazma nüshaları günümüze kadar gelmiştir.¹⁶⁶

İbn Hacer el-Askalânî'nin eserine yazmış olduğu kitabının ismi “Mustalahâtü Ehli'l-eser alâ Şerhi Nuhbeti'l-fiker” veya “Şerhu Şerhi Nuhbeti'l-fiker fî Mustalahâti Ehli'l-eser”dir.

Ali el-Kârî'nin bu eserinin bir şerh mi yoksa hâşiye mi olduğu noktasında bir netlik yoktur. Eserin daha çok bilinen isimleri yukarıdaki iki isimdir. Ancak yazma nüshaları ile ilgili verilen bilgilerde esere, Hâşiye alâ Nüzheti'n-nazar, Hâşiye alâ tadvîhi Nuhbeti'l-fiker, Hâşiye alâ Şerhi Nuhbeti'l-fiker gibi isimlerin de verildiği ifade edilmektedir. Ahmet Özel de söz konusu eserin bir hâşiye olduğunu dile getirmektedir.¹⁶⁷ Ali el-Kârî'nin hâşiyesini tahkik eden Nizar Temîm ve Heysem Nizar Temîm'e göre Ali el-Kârî eserinde sıklıkla İbn Kutluboğa'nın hâşiyesinden yararlanmış ve yaptığı alıntılar - قال تلميذه - diyerek belirtmiştir. Bu alıntılar da eserin tür olarak hâşiyeye yakınlığını güçlendirmektedir.¹⁶⁸

2.5. Şerh ve Hâşiyenin Mahiyeti

Şerh, İslam dünyasında bir eserin daha geniş biçimde açıklanması amacıyla yazılmış kitapları ifade eden bir telif türüdür. Sözlükte şerh “eti kesmek; bir şeyi genişletip yaymak; sözün kapalı kısımlarını açıklayıp anlaşılır hale getirmek” demektir. Literatürde sonuncu manadan hareketle sözlü veya yazılı olarak bir konuda yapılan açıklamalara şerh denmiş, böylece ilimler tarihinde şerh bir telif türü şeklinde ortaya çıkmıştır. Şerhler bir ilim dalında

¹⁶⁶ Ahmet Özel, “Ali el-Kârî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1989), 2: 403-404.

¹⁶⁷ Özel, “Ali el-Kârî”, 2: 404.

¹⁶⁸ Sezai Engin, “Hadis Literatüründe Hâşiyeler: Nuhbetü'l-fiker ve Nüzhetü'n-nazar Üzerine Yapılan Hâşiye Çalışmaları Bibliyografyası”, *Hadis ve Siyer Çalışmaları, Meridyen Derneği*, 1, (2015): 84-85.

meşhur olmuş genellikle muhtasar metinler üzerine kaleme alınan, bunlardaki kapalı ifadelerin açıklandığı, eksik bırakılan hususların tamamlandığı, hatalara işaret edildiği ve örneklerin çoğaltıldığı eserlerdir. Her müellif eserini şerhe ihtiyaç kalmadan anlaşılması için yazdığı halde daha çok üç sebeple şerhe ihtiyaç duyulduğu görülmektedir. Birincisi eserin müellifi zekâ, kabiliyet ve birikiminin seviyesi çerçevesinde incelediği konuyu kendince yeterli bir hacimde ortaya koysa da her okuyucu aynı seviyede olmadığından eserin şerhine ihtiyaç duyulur. İkincisi başka bir ilmin alanına girmesi dolayısıyla bazı temel bilgilere yer verilmemesi, bazılarının düzenlenmesinin ihmal edilmesi veya bazı hükümlerin illetlerinin belirtilmemesidir. Üçüncü sebep eserde yoruma muhtaç veya mecazi ifadelerin kullanılmasıdır. Ayrıca bazı eserlerde görülen yanlışlık ve eksikliklerin giderilmesi de şerh yazmayı gerekli kılar. Şerh yazımında, genellikle ders kitabı olarak okutulan özlü metinlerin açıklanması suretiyle eğitim faaliyetine yardım edilmesinin yanı sıra geniş ilmî tartışmaların yapılması gibi etkenler de rol oynamıştır. Bu türden şerhlerde esas alınan metnin bir problemler veya önermeler listesi şeklinde kabul edildiği görülür. Söz konusu şerhlerde metin müellifinin ne demek istediği açıklanmakta ardından konuyla ilgili görüşler tartışılmakta, sonunda şerh yazarının düşüncelerine ve itirazlarına yer verilmektedir. Bu bakımdan şerhin hitap ettiği okur kitlesine bağlı olarak öğretime yönelik şerhlerin kolay bir üslupla, doğrudan ilmî katkı ve tartışmaya yönelik şerhlerin nispeten zor anlaşılır bir üslupla kaleme alındığı görülür.¹⁶⁹

Hâşiye, kitapların sayfa boşluklarına yazılan çoğu kısa açıklamalar için kullanılan terimdir. Sözlükte “doldurmak, gereğinden fazla söz söylemek veya yazmak” anlamlarına gelen haşv mastarından türetilmiş bir isim olan hâşiye (çoğulu havâşi) söz ve yazıdaki fazlalıklar, bir şeyin kenar, bir eserin ve yazının bulunduğu sayfanın kenarlarındaki boşluk” demektir. Terim olarak hâşiye, “sayfa boşluklarına ilave edilen açıklayıcı ve tamamlayıcı bilgileri içeren not” demektir. Yine aynı kökten gelen tahşiye “hâşiye yazmak” ve muhaşşi de hâşiye yazan” anlamındadır. Genellikle muhtasar yazılmış meşhur bir metnin şerhi üzerine yapılmış olan hâşiyeler, hem şerhte hem de metindeki bazı kelime ve terkiplerle ya da metinde geçen özel isim, ayet, hadis, şiir gibi hususlarla ilgili olarak yapılan kısa açıklamalar mahiyetindedir. VIII. (XIV.) yüzyıldan sonra şerh mahiyetindeki müstakil eserlere hâşiye de denilmiş ve kelime bu anlamda teknik bir terim haline gelmiştir. Alak (ilişmek, yapışmak) kökünden türeyen ta‘lîk ve ta‘lîka kelimeleri de “iliştirme; ilıştırılan nesne ve eklenen not” demek olup terim olarak hâşiye amacıyla yapılan ilaveleri ve açıklamaları ifade eder. Yorum içeren hâşiyelere ta‘lîk adını verenler olduğu gibi ta‘lîki, bir metnin bazı kısımlarının tashihi

¹⁶⁹ Sedat Şensoy, “Şerh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 38: 555-556.

veya izahı yahut daha fazla bilgilendirmek maksadıyla ilave edilmiş olan mülahazalar ve hâşiyeye göre daha özel ve önemli açıklamalar diye anlayanlar da vardır. Bununla birlikte şerh ve hâşiyeye niteliğindeki çalışmalara da tevazu amacıyla ta'lik denildiği görülür. Nitekim Azîmâbâdî, Ebû Dâvûd'un es-Sünen'ine yazdığı *Avnu'l-ma'bûd* adlı on dört ciltlik şerhe *Ta'lik* adını vermiştir. Gerek hâşiyeye gerekse şerh, ta'likat, tefsir vb. kelimeler açıklanmasına gerek duyulan metinler için söz konusudur. Fakat bunlar, ilgili eserin anlaşılamayan kısımlarını izah için olduğu gibi esasen kapalı olmayan konuyu daha çok vuzuha kavuşturmak, o konuda okuyucuyu daha fazla bilgilendirmek gayesiyle de yapılır. Bu sebeple bazı matbu eserlerde metne sayfa kenarlarında, hâşiyeye ise daha geniş olduğu için orta kısımda yer verilir. Yazma ve basma eserlerde satır aralarına düşülen kısa notlara ta'likat denildiği gibi hâşiyeye de denilir. Bu hususta genel bir kural bulunmamakla birlikte mesela metinde karışıklığa yol açan zamirin merciini göstermek, bazı kelimelerin manasını açıklamak veya gramer bakımından cümle içindeki fonksiyonunu belirtmek (i'rab) için üzerlerine işaret olarak bir rakam ya da bir harf yazılır, sonra da sayfa kenarında aynı işaret altında gerekli açıklamalar yapılırsa bu tür eserlere de ta'likat adı verilir. Hâşiyeye türü eserler ise metinden ziyade şerhteki bazı güç ve kapalı ifadeleri açıklama, tamamlayıcı bilgi verme ve yerine göre eleştirme amacı taşıyan çalışmalardır. Bu tür ilavelerin daha çok ders kitabı olarak okutulan eserler üzerinde yapıldığına bakarak bunların hoca veya talebelere ait ders notlarının düzenlenmesi sonucunda meydana geldiği söylenebilir. Özellikle Osmanlı Devleti'nin son zamanlarında yoğun biçimde görülen hâşiyelerin bir özelliği de kelime veya cümleyi izaha “kavlühü” ifadesiyle başlanmasıdır.¹⁷⁰ Bu son tarife göre tez konumuz olan eser hem *ta'lik* hem de *hâşiyeye* türü bir eserdir. Çünkü yazmada bu iki tarif bulunmaktadır.

2.6. Yazma Eser hakkında Genel Bilgi

Bu kısım da eserin yazı şekli, ismi, şerh veya hâşiyeye olma durumu, yazılış amacı, yazıldığı medrese, dönemindeki değeri hakkında bilgi verilecektir.

2.6.1. Yazma Eserin Yazı Şekli

Arap yazısı İslâmiyet öncesinde de mevcut bir yazıdır. Ancak güzelliğini İslam dairesinde kullanıldıkça kazanmış, zamanla birçok yeni tarzlar geliştirilmiştir. İlk yaygınlık kazanan yazı biçimi Kufî yazısı olmuştur. Selçuklu hakkında bir eser kaleme almış olan Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî'nin yetmiş çeşit yazı yazdığı rivayet edilmektedir. İslam'ın yaygınlık kazanmasından sonra kısa sürede çeşitlenen bu yazı sanatı hüsn-i hat olarak da adlandırılır. Arapça'da çizgi ya da bir satır yazı anlamına gelen hat sözcüğü, bugün Arap harfleriyle yazılmış güzel el yazısı karşılığı olarak kullanılmaktadır.

¹⁷⁰ Rüştü Tefvîk Topuzoğlu, “Hâşiyeye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1997), 16: 419-420.

Hat; güzel yazı sanatı olup, yazarlarına hattât denir. Bu yazı çeşitleri ise; Kufî, Sülûs, Nesih, Muhakkak, Reyhânî, Tevkî, Rik‘a, Ta‘lîk, ve Dîvânî şeklinde belirtilir.¹⁷¹ Konumuz olan el yazma eser T.C. Kültür Bakanlığı’nın web sayfanın yazmalar kısmında özellikleri belirtilirken yazı türüne *ta‘lîk* demektedir.¹⁷² Ta‘lîk; asma, asılmış demektir. Bu isim harflerin asılmış gibi durmasından gelir. İran’da ortaya çıkan bu yazı biçimi Osmanlı’da apayrı bir güzellik kazanmıştır. İnce, mukavves ve narin yapısı harflerle yapılan bir musikidir. Edebi eserlerde ve divanlarda bu yazı kullanılmıştır

2.6.2. Eserin İsmi

Muhammed Medenî et-Trabzonî’nin bu yazma eseri tez ve makale çalışmalarında *Hâşiye alâ Nüzheti’n-Nazar fî Tavdîhi Nuhbeti’l-Fiker* ve kendi yazmasının ilk sayfasında olduğu gibi *Hâşiye alâ Nuhbeti’l-fiker* olarak geçmektedir. Ancak T.C. Kültür Bakanlığı’nın web ana sayfasının yazma katalog tarama kısmında Trabzoni veya Mehmed Medenî yazıldığı zaman bu yazmanın, iki isim altında dört kaydı çıkmaktadır. Hâlbuki hepsi aynı eserdir. Çünkü yazma iki kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısım beş varaktan oluşmakta ve beş varak sonunda Trabzonî hadis usulü hakkındaki çalışmasının bittiğini belirtmek üzere cümleyi *er-Risâle fî Fenni Usûli’l-Hadîs* olarak kullanmıştır. Yine söz konusu web sayfasında ismi *Hâşiye alâ Nüzheti’n-Nazar fî Tavdîhi Nuhbeti’l-Fiker* olarak da geçmektedir. Biz bu eseri web sayfasında *er-Risâle fî fenni Usûli’l-Hadîs* adıyla bulduk ve tez konumuzu söz konusu isim altında tespit ederek kayıt düştük. Yazma tek kitap olduğu halde iki kısımdan oluştuğundan T.C. Kültür Bakanlığı’nın web ana sayfasında dört defa kaydı görülmektedir. Bu dört ismin kayıt numarası 350’dir. İki bölümden oluştuğundan *er-Risâle fî Fenni Usûli’l-Hadîs* ve *Hâşiye alâ Nüzheti’n-Nazar fî Tavdîhi Nuhbeti’l-Fiker* yaprak sayıları farklı ifade edilerek ikişer defa yazılmıştır. Yukarıda belirtildiği üzere aslında yazma tek nüshadır.

2.6.3. Eserin Şerh veya Hâşiye Olma Durumu

İbn Hacer’in *Nuhbetü’l-fiker ve Nüzheti’n-nazar* adlı eserine yapılan çalışmalarda Mehmet Medenî et-Trabzonî’nin yazması, *er-Risâle fî Fenni Usûli’l-Hadîs* veya *Hâşiye alâ Nüzhetü’n-Nazar fî Tavdîhi Nuhbeti’l-Fiker* hâşiye olarak zikredilmektedir. Yazmanın kayıt numarasını yazıldığı varakta ismi طرايزانى حاشية النخبة الفكر şeklinde geçmektedir. Yine yazma iki bölümden oluştuğundan müderris ikinci kısmın başında İbn Hacer’in adı geçen eseri şerh etmeye karar verdiğini ve yazdığı şerhi ders olarak okuttuğunu ifade etmektedir. Müellifimiz “şerh etmeye karar verdiğini” ifade etse de şerhin tarifi “İslâm dünyasında bir eserin daha geniş biçimde açıklanması amacıyla yazılmış kitapları ifade eden bir telif türü” olması

¹⁷¹ M.Murtaza Özeren, “Hüsn-i hat sanatında 10 yazı tipini tanıyalım”, erişim: 22 Kasım 2017, <http://www.dunyabizim.com/mercek-alti/21344/husn-i-hat-sanatinda-10-yazi-tipini-taniyalim>.

¹⁷² T.C. Kültür Bakanlığı, “Muhammed Trabzonî”, erişim: 30 Eylül 2016, <http://www.yazmalar.gov.tr/>.

sebebiyle bu tarife girmemektedir. Daha önce belirttiğimiz üzere haşiyenin tarifine baktığımızda yazma hem *ta lîk* hem de *hâşiye* türü bir eser olmaktadır.

2.6.4. Eserin Yazılış Amacı

Müellif birinci kısmın başında iki nolu varakta Allah’a hamd, Peygamberimiz Hz. Muhammed (s.a.v.)’e, ailesine ve ashâbına salât ettikten sonra çalışmasının gayesini; “Usûlû hadis alanında yazılmış olan *Nuhbetü’l-Fiker* isimli eseri, *İbni Hacer’e* (r.a.) ait şerhi ile beraber iki kez ders olarak okuduğunu, eserin bazı ifadelerinin kapalı ve anlaşılmasının zor olduğunu fark ettiğini, üçüncü okuyuşunda kapalı ifadeleri daha anlaşılır bir üslup ile yazmaya ve önemli bazı konuları da eklemeye karar verdiğini ve her derste yaptığı müzakereler sonucunda aldığı notları daha sonrasında Allah’ın (c.c.) yardımıyla temize çektiğini” ifade etmektedir.¹⁷³

Müderris ikinci kısmın başında varak numarası sekiz olan yazmasında Allah’a hamd, Peygamberimiz Hz. Muhammed (s.a.v.)’e, ailesine ve ashâbına salât ve selâm ettikten sonra çalışmasının gayesini; “İbn Hacer (r.a.)’ın hadis usûlû alanındaki *Nuhbetü’l-Fiker* şerhini, ilim talebeleri ile beraber iki kez okuduğunu, şerhin metin ile iç içe olduğunu, ibarelerin kapalı ve kast edilen manaların anlaşılmasının zor olduğunu fark ettiğini, üçüncü okuyuşunda daha anlaşılır ifadeler ile eseri şerh etmeye, bazı önemli meseleleri de eklemeye karar verdiğini, *Ali el-Kârî*’nin şerhinden de istifade ettiğini ve her dersten sonra notlar aldığını, eserin müsveddesi bittikten sonra Allah’ın (c.c) izniyle temize çektikten sonra dördüncü okuyuşunda bu şerhi de ders olarak verdiğini ve üzerinde bazı değişiklikler yaptıktan sonra eseri ikinci kez temize çektiğini” ifade etmektedir.¹⁷⁴ Müellifin ifade ettiği ders notları ile ilgili bunu dışında bir bilgi bulunmamaktadır.

2.6.5. Eserin Yazıldığı Yıl, Yer ve Mekân

Mehmed Medenî et-Trabzonî yazmanın varak numarası 67 olan sayfanın “*ferağ*” kaydında eseri 1122/1709-1710 yılında Şevval ayının 19 Perşembe günü ikindi vaktinden sonra Bursa Veled-i Abdurrahman Medresesi’nde tamamladığını not düşmüştür. Trabzonî’nin doğum tarihi 1100-1101/1688-1689) olduğundan 21-22 yaşlarında bu yazma eseri telif etmiş olmaktadır.

Bursa Veled-i Abdurrahman Medresesi ile ilgili Prof. Dr. Mefail Hızlı’nın Bursa Mahkeme Sicilleri arasında bulunan büyük boy defterle ilgili “*XIX. Yüzyıl Ortalarında Bursa Medreseleri ve Müderrislerine Yapılan Yıllık Ödemelere Dair Bir Belge*” adlı çalışmasında Bursa merkezi ile İznik ve İnegöl’de bulunan medreselerin isimlerine ulaşılmakta, ayrıca bu medreselerde görevli müderrislere söz konusu dönemde yapılan yıllık aynî ve nakdî

¹⁷³ Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti’l-Fiker*, vr. 2, a1.

¹⁷⁴ Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti’l-Fiker*, vr. 8, a13.

ödemelere dair son derece önemli bilgilere vâkıf olunabilmektedir. Üzerinde çalıştığımız yazma eserin yazıldığı medrese ile ilgili cümle “*Ma’a’t-tevliye Veled-i Abdurrahmân Medresesi müderrisi mekremetlü efendinin muhassasât-ı seneviyyesi: Vazîfe-i nakdiye 60 guruş*” olarak bahsedilmekte ve aynı çalışmada Osmanlı’nın 19. Yüzyıl medreselerinden liste şeklinde bahsedilirken otuzbeşinci sırada da ismi geçmektedir.¹⁷⁵ Yine yazma kaynağa yer alan ve henüz yayınlanmayan Mehmed Şemseddin Efendi, Devvar’ı Şemsi (Ahmet Ö. Erdönmez Koleksiyonu), isimli yazmasının 351. sayfasında Bursa’daki medreselere yer veriyor. Bursa Veled-i Abdurrahman medresesi için ayırdığı satırlar şöyledir: “*Hisar’da Filbos Mahallesinde Mevczade Fazıl Abdurrahman Efendi’nin bir medresesi olup yukarıda yazılmıştır. Bu Veled-i Abdurrahman ayrı medrese olmalıdır. Yevmi on beş akçe vazifesi var imiş.*”

2.6.6. Yazmanın Özelliği ve Dönemindeki Değeri

Mehmed Medenî et-Trazonî’nin *er-Risâle fi Fenni Usûli’l-Hadîs: Hâşiye alâ Nüzhetü’n-Nazar fi TavDîhi Nuhbeti’l-Fiker* yazmasının T.C. Kültür Bakanlığı’nın web ana sayfasının yazma katalog tarama kısmında Trabzonî veya Mehmed Medenî yazıldığı zaman bu yazma iki isim altında dört kaydı çıkmakla birlikte hepsi aynı ve tek eserdir. Toplam 67 varaktır. Birinci kısım *er-Risâle fi Fenni Usûli’l-Hadîs* 2. varakta başlayıp 6. varakta son bulmaktadır. İkinci kısım ise *Hâşiye alâ Nuhbeti’l-fiker* 8. varaktan başlayıp 67. Varakta bitmektedir.¹⁷⁶ Kitabın dış ve iç boyutu 152x70-217x145 mm’dir. Sayfa satırları 17, kâğıt türü filigram, Haraççioğlu Koleksiyonu olarak Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi’nde bulunmaktadır. T.C. Kültür Bakanlığı’nın web ana sayfasında çıkan yazmalar aynı ve tek eser olup arşiv numaraları 350’dir. Yaptığımız araştırmada Süleymaniye Kütüphanesi ve diğer kütüphanelerde kaydı bulunmamaktadır.

Mehmed Medenî et-Trabzonî yazmasının iki bölümünün başında da yazılış gayesinin açıklamasından görev yaptığı medresede söz konusu eserin okutulduğu veya ondan faydalandığı anlaşılmaktadır. Çünkü yazmanın ikinci bölümün başında ve varak numarası sekiz olan sayfada söz konusu yazmayı dördüncü okuyuşunda bu şerhi okuttuğunu Mehmed Medenî et-Trabzonî kendisi ifade etmektedir.

Haşiyenin birinci kısmı olan *er-Risâle fi Fenni Usûli’l-Hadîs*’in varak numarası iki olan sayfanın sağ tarafındaki Haraççioğlu vakıf mühründe¹⁷⁷ Allah’ın kulunun hazineyi (yazmayı) Bursa’daki Nakşi Zaviyesine vakfettiği, eserden ilim talep edenlerin mescidin dışına çıkarmamak şartıyla yazmadan faydalanabilecekleri ve sene 1163/1750

¹⁷⁵ Mefail Hızlı, “XIX. Yüzyıl Ortalarında Bursa Medreseleri ve Müderrislerine Yapılan Yıllık Ödemelere Dair Bir Belge”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 20/1, (2011): 2-8-9.

¹⁷⁶ Özeren, “Hüsn-i hat sanatında 10 yazı tipini tanıyalım”.

¹⁷⁷ T.C. Kültür Bakanlığı, “Muhammed Trabzonî”.

belirtilmektedir.¹⁷⁸ Zaviyede eserden ilim tahsil edildiği ortaya çıkmaktadır. Osmanlı tekke-zaviyelerde, cami ve mescidlerin ilim tahsilinde bilhassa hadis ilminin öğretimi konusunda araştırma yapılmalıdır. Benli, çalışmasında Mehmed Medenî'nin 1157/1744 – 1170/1757 Hicaz bölgesinde ilim tahsil ettiğini yazmaktadır.¹⁷⁹ Bu durumda Trabzonî'nin eseri 1163/1750'de vakfedildiğine göre müderris Hicaz'daki ilim tahsiline ara vererek Bursa'ya gelip vakfetmiş veya ilmine ara vermeyip vakfettirdiği durumu ortaya çıkmaktadır. Eserin 1122/1709-1710'de Şevval ayının 19 Perşembe günü ikinci vaktinden sonra tamamlandığı tarih ile 1163/1750'de vakfedildiği tarihler arasının nasıl anlaşılması gerektiği konusunda başka bilgiye ulaşılmamıştır.

2.7. Hadis Usûlüne Katkısı

Çalışmamızın konusu olan Mehmed Medenî et-Trabzonî'nin “*Hâşiye alâ Nüzheti'n-Nazar fî Tavdîhi Nuhbeti'l-Fiker*” yazmasındaki bulunduğu ilaveleri İbn Hacer'in “*Nühbetü'l-Fiker ve Nüzhetü'n-Nazar*” eseriyle karşılaştırdıktan sonra hadis usulüne şu katkılarını bulduk:

Hâşiye türü bir eser olması hasebiyle konular bir anlam bütünlüğü arz etmemektedir. Eserin genelde hadis usûlü ilmine doğrudan bir katkısı olduğunu söylemek zor görünmektedir. Ancak özelde, üzerine haşiye olarak yazıldığı eserin anlaşılması için cümle cümle ve kelime kelime açıklama yaptığından konuların anlaşılmasına katkı sağladığı görünmektedir.

Mehmed Medenî et-Trabzonî söz konusu eserinin ikinci bölümün sekiz ve onbeşinci varaklar arasında kısa remizlerle varak kenarlarına açıklamalar yapmaktadır.

Varak sekiz a13'ün onbirinci satırında (Çalışmanın 120. sayfasındaki 432 nolu dip notu) not düşerek [هذا الفن] kelimesiyle, dibâcede (giriş kısmı, önsöz, mukaddime) zikredilen Hadis Usûlü ilmi olduğunu belirtmektedir.

Haber ve hadis kelimeleri karşılaştırılırken varak sekizin a13'ün onikinci ve onüçüncü satırlarında (Çalışmanın 120. sayfasındaki “Haber ve Hadis” konusunun birinci paragrafı) hadis kelimesini “Rasûlullahın sözleri, yaptığı işler, yapılmasına onay verdiği şeyler ve uyku ya da uyanıklık hallerindeki hareketleridir.” Şeklinde tarifini yapmaktadır.

Varak sekiz a13'ün onaltıncı satırında (Çalışmanın 120. sayfasındaki 434 nolu dip notu) not düşerek; “Her haberin hadis olmadığını, çünkü haber Peygamberimizden ve başkasından bize ulaşan bilgidir. Hadis ifadesinin kullanımı Peygamberimizden ulaşan bilgiye mahsustur.” diyerek haber ve hadis arasındaki farka dikkat çekmektedir.

¹⁷⁸ Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 2, a1.

¹⁷⁹ Benli, “Trabzonî Mehmed”, 41:304.

İbn Hacer'in "bize gelişi itibariyle" sözü ile (Çalışmanın 121. sayfasındaki "Haberin Çeşitleri ve Mütevatir Haber" konusunun birinci paragrafı) hadisin sahih, fasid, zayıf ve benzeri olması ya da hadisin çıktığı yer itibariyle merfû, mevkûf olması anlamında değil, hadisi tahrir edene ulaşması (ravi sayısı) itibariyle anlamında olduğunu ifade ederek konunun daha güzel anlaşılmasını sağlamaktadır.

Mütevatirin tarif ve şartlarıyla ilgili bilgi verirken varak sekiz a14'ün üçüncü satırında (Çalışmanın 121. sayfasındaki "Haberin Çeşitleri ve Mütevatir Haber" konusunun ikinci paragrafın 436 nolu dip notu) not düşerek; "İsnad ile kast edilenin seneddeki şahısların olduğunu, çünkü onlar bilgiyi senedin ulaştığı kişiye isnat etmiş olurlar. Senedin sıhhati onlara bağlıdır." diyerek tüm ravileri kastedtiğini açıklamıştır.

Mütevatirin şartlarıyla ilgili olarak varak sekiz a14'ün altı ve yedinci satırlarında (Çalışmanın 121. sayfasındaki "Haberin Çeşitleri ve Mütevatir Haber" konusunun üçüncü ve dördüncü paragrafı) ravilerin sayılabileceğini ancak yalan üzere birleşmelerinin aklen mümkün olmadığını ifade ederek detaylı bilgi vermektedir.

Varak sekiz a14'ün dokuzuncu satırında (Çalışmanın 121. sayfasındaki "Haberin Çeşitleri ve Mütevatir Haber" konusunun altıncı yani sayfanın son paragrafı) mütevatirin şartlarıyla ilgili, olarak ravilerin verdiği haberin konusunun bir şey olması, gözle görülen veya işitilen bir durum olması, sadece sırf akıl ile sabit olan bir şey olmamasıdır. Çünkü böyle olmayan bir haber için mütevatir haber denmesi sözkonusu değildir.

Varak dokuz a15'in dördüncü satırında (Çalışmanın 121. sayfasındaki "Haberin Çeşitleri ve Mütevatir Haber" konusunun son paragrafı; sayfa 122) bedihi bilgi (İspatı için delil getirmeye ihtiyaç duymayan bilgi) ve nazari bilgiyi (Delil getirerek elde edilen bilgi) tanımlamaktadır. Ayrıca âlimlerin mütevatir haberin var olup olamayacağı hakkında farklı görüşler ifade ettiğini ancak sahih olan böyle bir haberin var olabileceği yönündedir. Bu konuya şefa'at hadisi ve kevser ırmağı hadisini örnek verip bu hadisleri kırktan fazla sahâbînin rivayet ettiğini ve bu hadisler sahâbîden sonraki tabakalarda da aynı şekilde çok sayıda ravi tarafından aktarıldığını ifade etmektedir.

Konuların açıklamasını yaparken Kur'ân-ı Kerim'den ayetlerle örnek verdiğini görmekteyiz. Varak dokuz a15'in onüçüncü satırında (Çalışmanın 123. sayfasındaki "Aziz" konusunun ikinci paragrafı) hâşiyede aziz hadisin açıklamasını yaparken; az kişinin nakletmiş olmasından kaynaklanabilir, bu kelimeyle isimlendirilmesi böyle bir hadisin başka bir isnad ile desteklenmesi, güçlendirilmesi itibariyledir. Âyet-i kerîmede geçen "...bunun üzerine üçüncü bir elçi destekledik-güçlendirdik..." (Yâsîn 36/14) ayetinde olduğu gibi.

Varak onda âhad hadisin kısımlarından garip hadis hakkında bilgi verirken aynı varakın a18'in dokuz ve onuncu satırlarında (Çalışmanın "Garip" konusu, sayfa 124-125)

imamlardan Ebû İshâk İsferâyînî'n kalam imamlarından olduğunu ve İsferâyînî kullanımıyla İsferâyên bölgesine nispet edildiğini belirtmektedir. Burasının Horasan beldesinde Nisabûr'un nahiyelerinden bir yer olduğunu varak onun a18'in dokuzuncu satırında not düşmektedir. Varak onun a18'in onuncu satırında not düşerek Ebû Abdillâh Humeydî'nin büyük dedesine nispet edildiğini tespit ederek âlimler hakkında bilgi vermektedir.

Varak on a17'nin ondört ve varak onun a18'in üçüncü satır arasında (Çalışmanın "Garip" konusunun 125. sayfasındaki üçüncü paragrafı); âhad hadisın desteklenen kısımlarından bir diğeri de hafız, muhakkık imamlardan sırasıyla olarak nakledilen hadislerdir. Ahmet b. Hanbel'in zikrettiği, imamı Şafii'nin de hadise ortak olduğu, Mâlik b. Enes, Nâfî ve İbn Ömer'in tarikiyle nakledilen bir hadis örnektir. Seneddeki bu ravilerin sahip olduğu sıfatlar, hadisın kemâli kabulünü gerektirir ve birçok kimsenin rivayet etmesi yerine geçer. Bundan dolayı böyle imamlar birçok kimseyi ifade eden ümmet ifadesiyle isimlendirilir. Bunu desteklemek içinde konunun anlaşılması için "Muhakkak ki İbrahim bir ümmetti." (Nahl 16/20) ayetini zikretmektedir.

Varak onun a18'in dokuz ve onüçüncü satır arasında (Çalışmanın "Garip" konusunun son paragrafı, sayfa 126); efendimizden rivayet edilen haberlerin hükmünün üç derece olduğu ile ilgili *Fetevây-ı Zâhiriyye*'de geçen şu cümleleri aktarmaktadır: Birinci kısım mütevatir haberlerdir, inkârı dinden çıkarır. İkinci kısım şuhud haberlerdir, inkârı İsa bin Eban hariç diğer bütün âlimlere göre dinden çıkarır. Ona göre böyle bir hadisi inkâr eden dalalete düşmüş olur, sahih olan görüş de budur. Üçüncü kısım haberi vahittir, inkâr eden dinden çıkmakla itham edilmez, hadisi kabul etmediği için günahkâr görülür.

Garip haberin kısımlarından ferd-i mutlakı varak onbir a19'un sekiz ve ondördüncü satırlarında ifade ederken (Çalışmanın "Garip Haberlerin Kısımları" konusu, sayfa 127) Peygamberimizin "*Köleyi azat eden kimsenin sahip olduğu velayet hakkı başkasına satılmaz, hibe edilmez ve miras bırakılmaz.*"¹⁸⁰ hadisini aktararak örnek vermektedir. Bu hadisın ferd-i mutlak olması Abdullah b. Ömer'den sadece Abdullah b. Dinar'ın rivayet etmesiyle olmuştur. Bu ferdiyette senedin sahabe tarafında olmuştur.

Varak onbir a19'un onyedinci ve a20'nin birinci satırlarında (Çalışmanın "Garip Haberlerin Kısımları" konusu, sayfa 127) "*İman yetmiş küsur şubedir, en faziletlisi La ilahe illallah sözüdür, derecesi en az olan, insanların yolundan eziyet veren bir şeyi kaldırmaktır. Hayâ imandan bir şubedir.*"¹⁸¹ hadisinde geçen küsur ifadesi üç ila dokuz arasındaki sayılar için kullanıldığını ve yoldan eziyet veren bir şeyi kaldırmaktan maksat, taş, diken ve benzeri şeylerdir diyerek açıklamasını yapmaktadır.

¹⁸⁰ Tirmizî, "Büyü", 20; Buhârî, "Ferâiz", 21; Hâkim, *Müstedrek*, 4: 341; Beyhâkî, *Sünen*, 10: 292-293.

¹⁸¹ Buhârî, "İmân", 3; Müslim, "İmân", 35.

Sahih li'zâtihi'nin tarifini yaptıktan sonra varak onüç a21'in onaltıncı satırında (Çalışmanın Sahih Li'zâtihi'n Şartları “Adil” konusu, sayfa 129) adaleti bir meleke olarak açıklarken meleke kelimesi de “Marifetullahtan neşet eden bir iç kuvvet” şeklinde tanımlanmaktadır.

Varak onüç a23'ün onbeşinci satırına not düşerek (Çalışmanın Sahih li'zâtihi'n Şartları “Şaz” konusu, sayfa 126 ve dip not 481) zannı galibi “Zannın manasında galebe dikkate alınan bir kayıttır. Çünkü genelde sadece hakiki manası itibariyle tercih edilen yol için kullanılır. Fakat mecâzen bazı kullanımlarında şek anlamı kast edilir. Bu anlam, “Zan, haktan bir şey ifade etmez.” (el-Yûnus 10/36) ayetindeki anlamıdır. Bazen yakın yani kesin bilgi anlamı kast edilir. “Rablerinin huzuruna çıkacağına kesin olarak inanlar...” (el-Bakara 2/46) ayetinde bu anlamda kullanılmıştır. Galebe kelimesinin zikredilmesi, anlaşılabilircek mecazi anlamdan sakınmak içindir.” şeklinde ayetlerle açıklamaktadır.

Varak ondokuz a35'in beşinci satırında (Çalışmanın “Muhkem” konusu, sayfa 141) muhkem hadisi; “kendisi ile şüphe duyulmadan amel edilen hadistir.” şeklinde tarif ettikten sonra “Kıyamette azabı en şiddetli olanlar, Allah'ın yaratmasına benzer şeyler (put yapanlar) yapanlardır.¹⁸² Rifâa'nın eşi geldi, Rifâa beni boşadı, ben de Abdurrahman b. Zübeyir ile evlendim dedi.”¹⁸³ hadisini aktarmaktadır.

Varak yirmi a38'in bir ve beşinci satırları arasında (Çalışmanın “Nesh ve Alametleri” konusu, sayfa 143) Nesh ve Alametleri konusunu işlerken; “Neshin olup olmadığının bilmenin yollarından biri de tarihtir.” şeklinde ifade ettikten sonra Şeddâd b. Evs ve diğerlerinin rivayet ettiği, “Hacamat yapan ve yaptıranın orucu bozulur.”¹⁸⁴ hadisi ile İbni Abbas'ın rivayet ettiği, “Peygamberimiz oruçlu iken hacamat yaptırdı.”¹⁸⁵ hadislerini aktarır. İmamı Şâfiî, ikinci hadisin birinci hadisi nesh ettiğini, ikinci hadisin hicretin onuncu, ilk hadisin ise sekizinci senesinde olduğunu beyan etmiştir. Hulasa¹⁸⁶ isimli kitapta da böyledir. Mehmed Medenî et-Trabzonî yazmasında konunun anlaşılması için bu hadisleri aktarmaktadır.

İbn Hacer Nüzhetü'n-nazar fî tavidhi Nuhbeti'l-fiker'de Mevzû hadis hususunda yazarken [وقد يعرف الوضع باقرار واضعه] “Hadisin uydurma olduğu bazen de onu uyduranın ikrarı ile bilinir.” derken Mehmed Medenî et-Trabzonî Hâşiye alâ Nüzheti'n-nazar fî Tavdîhi Nuhbeti'l-fiker yazmasının varak yirmibeş a25'in oniki ve onüçüncü satırlarında (Çalışmanın “Mevzu” hadis konusu, sayfa 152) konu ile ilgili [ولا يعرف الوضع باقرار واضع الحديث المتفرد] “Ferd hadisîn mevzû olması, hadisi uyduranın tek bir rivayeti ile bilinmez”

¹⁸² Buhârî, “Libâs”, 77; Müslim, “Libâs”, 2107.

¹⁸³ Buhârî, “Talâk”, 68; Müslim “Nikâh”, 1433.

¹⁸⁴ Buhârî, “Savm”, 32; Tirmizî, “Savm”, 60; Ebû Dâvûd, “Savm”, 28; İbn Mâce, “Savm”, 18.

¹⁸⁵ Buhârî, “Tib”, 11; Ebû Davûd, “Sıyâm”, 29.

¹⁸⁶ Bkz. İsmail Durmuş, “Hulasa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 31: 57-59.

cümlesini yazmaktadır. Bunu da İbn Hacer'in de *İbni Dakîki'l-İyd'in* görüşü olan "Böyle bir itiraf ile hadisin mevzu olmasına kesin olarak hükmedilemez. Çünkü bu kimsenin itirafında da yalancı olma ihtimali de vardır." cümlesini aktararak ifade etmektedir..

Mehmed Medenî et-Trabzonî varak yirmiyedi a52, yirmisekiz a53-a54 ve yirmidokuz a55'te (Çalışmanın "Müdreccü'l-İsnâd" konusu, sayfa 155-157) Müdreccü'l-İsnad ve kısımlarının tarifini yaparak dört kısımdan ilk üçüne örnekler vererek anlatmaktadır.

Birincisi, bir topluluğun farklı senetlerle rivayet ettiği, daha sonra bir ravinin bütün ravileri bir senette topladığı, ihtilafın açığa çıkmadığı müdreccü'l-İsnad'tır. Bunun örneği Tirmizî'nin, Bündâr, Abdurrahman b. el-Mehdi, Süfyân es-Sevrî, Vâsıl, Mansûr ve A'meş, Ebû Vail, Amr bin Şurahbil, tarikiyle rivayet ettiği, "*Peygamberimize ey Allah'ın rasulü! Günahların en büyüğü hangisidir, diye sordum ...*"¹⁸⁷ hadisidir. Vâsıl'ın bu rivayeti, Mansûr ve A'meş'in rivayeti ile müdrecc'tir. Çünkü Vâsıl, rivayetinde Amr b. Şurahbil'i zikretmemiş, onun yerine Abdullah'ı zikretmiştir. Amr b. Şurahbil'i zikreden ise Mansûr ve A'meş'tir. Yahya b. el-Kattân, Süfyân'dan yaptığı rivayette iki isnadı beraber beyan etmiş, iki isnadı birbirinden ayırmıştır.

İkincisi, ravinin elinde bir isnat ile eksik bir hadis metni bulunur, aynı hadis başka bir isnat ile tam bir şekilde mevcuttur. Ravi tam olan hadis metnini, metni eksik olan hadisin isnadı ile nakleder. Bu kısım, sika ravilere muhalefet etmekle suçlanır. Bunun örneği Ebû Dâvûd'un, Zâide ve Şerîk'in rivayeti ile naklettiği, Nesâî'nin, Süfyân b. Uyeyne'nin rivayetiyle naklettiği hadistir. Hepsi Âsım b. Kuleyb, babasından, Ebû Vâil b. Hacer tarikiyle, Rasulullah (s.a.v.) namazın vasfı hakkında, "*Ondan sonra havanın çok soğuk olduğu bir zamanda geldim. İnsanların kalın elbiseler giydiğini, namaz kılarken ellerini elbisenin içinde hareket ettirdiklerini gördüm.*"¹⁸⁸ hadisini nakletmiştir.

Üçüncüsü, ravinin elinde iki farklı metin ve iki isnad olur, iki metinden birini kendi isnadı ile nakleder, fakat diğer metinden naklettiği metne, metinde olmayan ekleme yapar. Bunun örneği Saîd b. Ebi Meryem, Mâlik, Zührî, Enes tarikiyle nakledilen, "*Birbirinize buğz etmeyin, haset etmeyin, sırt çevirmeyin, rekabet etmeyin...*"¹⁸⁹ hadisidir. Hadisteki "*rekabet etmeyin, haset etmeyin*" ifadeleri hadise yapılan ekleme olup, İbn Ebî Meryem tarafından, Mâlik, Zinâd, A'rec, Ebû Hureyre tarikiyle nakledilen başka bir hadisten aktarılmıştır. Bu hadis "*Siz siz olun zandan sakının. Muhakkak ki zan, sözlerin en yalanıdır. Birbirinize casusluk yapmayın, rekabet etmeyin, haset etmeyin.*"¹⁹⁰ şeklindedir.

¹⁸⁷ Buhârî, "Hudûd", 20; Tirmizi, "Şehâdet", 3, "Birr", 4.

¹⁸⁸ Ebû Dâvûd, "Sâlat", 86; Nesâî, "Tatbîk", 97; Ahmed b. Hanbel, "Müsned", 4: 318.

¹⁸⁹ Muvatta, "Hüsnü'l-Huluk", 14; Buhârî, "Edep", 78; Müslim, "Birr", 2563.

¹⁹⁰ Muvatta, "Hüsnü'l-Huluk", 15; Buhârî, "Edep", 78; Müslim, "Birr", 2563.

Bu iki hadis Mâlik senediyle nakledilmiş, muttefekun aleyh'dir. Birinci hadiste “rekabet etmeyin” ifadesi yoktur. İkinci hadisten birinci hadise eklenmiştir. Bu şekilde tanım yapıp örnekler vererek müdrecü'l-isnâdın anlaşılmasına katkı sağlamaktadır.

Mehmed Medenî et-Trabzonî, varak yirmidokuz a55-a56 ve varak otuz a57-a58'de (Çalışmanın “Müdrecü'l-Metin” konusu, sayfa 157-159) Müdrecü'l-Metin'in tarifini örnekler vererek anlatmaktadır.

Müdrecü'l-Metin diye isimlendirilmesi, metne eklenerek bir şeyin dâhil edilmesinden kaynaklanır.

Metne yapılan ekleme bazen metnin başında olur. Bunun örneği Hatip'in Ebi Kattân ve Şebâbe'nin, Şu'be, Muhammed b. Ziyad, Ebû Hureyre tarikiyle rivayet ettiği, [أَسْبِغُوا الْوُضُوءَ] [وَيْلٌ لِلْأَعْقَابِ مِنَ النَّارِ] *“Peygamberimiz şöyle buyurdu; Abdest azalarını tam yıkayın. Ateşte yanacak o topuklara yazıklar olsun.”* hadisi şerifidir. Hadisteki [أَسْبِغُوا الْوُضُوءَ] “Abdest azalarını tam yıkayın.” ifadesi Ebu Hüreyre'ye aittir, hadisin evveline bitişmiştir.

Aynı şekilde Buhari, Sahihi'nde hadisi Âdem bin İyas, Şu'be, Muhammed bin Ziyad, Ebu Hüreyre tarikiyle, Ebu Hüreyre şöyle dedi; “Abdest azalarını tam yıkayın” Çünkü Ebul Kasım'ın -peygamberimiz- “Ateşte yanacak topuklara yazıktır.”(Buhar, 165; Müslim, 240.) dediğini işittim.” şeklinde rivayet etmiştir. Hatip, Ebu Katan ve Şebabe bu hadisi geride geçtiği üzere Şu'be'den rivayetlerinde vehme düşmüştür demiştir. “Abdest azalarını tam yıkayın” sözü Ebu Hüreyre'ye, “Ateşte yanacak topuklara yazıktır” sözü ise peygamberimize (Sallallahu Aleyhi ve Sellem) aittir.

Bazen de hadîse eklenen, ifadeler hadisin ortasında olur. Bunun örneği Dârekutnî'nin Süneni'nde Abdulhamîd b. Ca'fer, Hişâm b. Urve, babasından, Büsre bnt Safvân tarikiyle rivayet ettiği, “Büsre dedi ki Rasulullah'ı şöyle derken işittim; “Kim erkeklik uzvunu, hayâlarını, kasığını ellerse abdest alsın.”¹⁹¹ Dârekutnî, Abdulhamîd de hadisi Hişâm'dan aynı şekilde rivayet etmiş, bu rivayetinde vehme düşmüştür. Mahfûz bu sözün Urve'ye ait olmasıdır.

Hadise eklenen, ifade bazen de hadisin son tarafında olur. Bunun örneği Ebû Hayseme Züheyr b. Muâviye'nin, el-Hasan b. el-Hurrî, el-Kâsım b. Muhaymira, Alkame, Abdullah b. Mes'ûd tarikiyle naklettiği, Rasûlullah Abdullah b. Mes'ûd'a namazdaki teşehhüdü öğretti ve şöyle de dedi; *“Ettehiyyâtu lillâhi... Eşhedu en lâ ilahe illallah ve eşhedu enne Muhammeden abduhu ve rasuluh sözüne geldiğinde namazı tamamlamış olursun. Kalkmak istersen kalk, oturmak istersen otur.”*¹⁹² hadisidir. Ebû Heyseme hadisi bu şekilde rivayet etmekle hadise ekleme yapmıştır. Çünkü “ve Rasûluh” “sözüne geldiğinde namazı tamamlamış olursun”

¹⁹¹ Dârekutnî, Sünen, 1: 148.

¹⁹² Ebû Dâvûd, “Salât”, 177-178; Ahmed b. Hanbel, Müsned, 1: 422; Dârekutnî, Sünen, 1: 353.

ifadesi Abdullah b. Mes'ûd'a aittir, Rasûlullah (s.a.v.) sözü değildir. Bunun delili sika bir ravi olan Abdurrahman b. Sâbit b. Sevbân'nın bu hadisi İbnü'l-Hurrî'den, Hüseyin el-Cu'fî, İbni Aclân ve diğer ravilerin de hadisi, el-Hasan bin el-Hurri'den ittifak ile sonundaki kelimelerin olmaksızın zikretmiş olmasıdır. Bununla beraber teşehhüt hadisini İbn Mes'ûd'dan Alkame ve başkalarının vasıtasıyla rivayet eden bütün raviler, hadisin sonundaki ilave olmaksızın nakletmiştir.

Bazen de idrâc ravinin bizzat kendisinin ifade etmesi ile bilinir. İbn Mes'ûd'un Rasûlullah (s.a.v.), “Kim Allah'a ortak koşarsa cehenneme girer.” dediğini duydum.” şeklinde rivayette bulunup daha sonra “*Ben bunu böyle diyorum hâlbuki böyle işitmedim. Kim Allah'a ortak koşmadan ölürse cennete girer demişti.*”¹⁹³ demesi gibi.

Bazen de idrâc hadise karışan sözü Peygamberimizin (s.a.v.) söylemiş olmasının mümkün olmayışı ile anlaşılır, bu ise en üst mertebedir. Bunun örneği “*Dikili bir ağaç olmayı isterdim.*” “*Canım kudret elinde olan Allah'a yemin ederim ki Allah yolunda cihâd etmek ve anneme iyilik yapmak olmasaydı köle olarak ölmeyi tercih ederdim.*”¹⁹⁴ şeklinde zikredilen sözlerdir. Bu şekilde tanım yapıp örnekler vererek hadis usûlü ilmine katkı sağlamaktadır.

Mehmed Medenî et-Trabzonî varak otuzbir a60 üçüncü satır ve varak otuzüç a63 beşinci satır arası (Çalışmanın “Muztarib” konusu, sayfa 161-162) Muztarib konusunu örnekler vererek izah etmektedir. Örnekleri sıralarsak:

Muhalefet, değiştirme suretiyle yani ravi ile kendisinden rivayet ettiği hocanın değiştirilmesi veya rivayet edilen hadiste değişikliği ile olursa, böyle bir hadis, isnadı veya metni muztarib diye isimlendirilir. Muztarib isnadın vukûu, muztarib metnin vukûundan fazladır.

İsnadı muztarib olan hadisin misali, Ebû Dâvûd ve İbn Mâce'de İsmâîl b. Ümeyye, Eb3u Amr b. Muhammed b. Hureys, dedesi Hureys, Eb3u Hureyre, Rasûlullah (s.a.v.) tarikiyle rivayet edilen, “*Sizden biri namaz kıldığında önüne bir şey diksın.*”¹⁹⁵ hadisi şerifidir. Hadisin rivayetinde geçen İsmâîl hakkında farklı görüşler ortaya çıkmıştır. İsmâîl'in Bişr b. el-Mufaddal ve Ravh b. el-Kâsım'dan bu şekilde rivayet ettiği, Süfyan es-es-Sevrî'den hadisi, İsmâîl, ondan Ebû Amr b. Hureys, o da babasından tarikiyle rivayet etmiştir. Humeyd b. el-Esved ise, İsmâîl, Ebû Amr b. Muhammed b. Hureys b. Selîm, babasından, Ebû Hureyre tarikiyle rivayet etmiştir. Burada İsmail kimdir? Rivayet ettiği konusunda farklı görüşler vardır.

¹⁹³ Buhârî, “Cenâiz”, 1; Ahmed b. Hanbel, Müsned, 1: 374-402-407-443-462-464.

¹⁹⁴ Buhârî, “İtk”, 16; Müslim, “İmân”, 11; Tirmizî, “Zühd”, 9; İbn Mâce, “Zühd”, 19.

¹⁹⁵ Ebû Dâvûd, “Salât”, 101; İbn Mâce, “Salât”, 36; Ahmed b. Hanbel, Müsned, 2: 249-254-255-266.

Metin bakımından muztarib olan hadisin misali, Fâtıma bnt. Kays'ın hadisidir, şöyle demiştir; “*Ben zekâtta sordum veya peygambere zekâtta soruldu. Rasûlullah: Kişinin malında zekât dışında da hak vardır.*”¹⁹⁶ buyurdu. Bu hadisin hem lafzı hem de manası muztarib'dir. Tirmizî de hadisi, Şerîk, Ebû Hamza, Şa'bî, Fâtıma tarikiyle aynı şekilde rivayet etmiştir. İbn Mâce ise aynı tarik ile “Kişinin malında zekâtta başka hak yoktur.” (İbn Mâce, Zekât 3.) şeklinde rivayet etmiştir. Hadisteki bu muztariblik teville giderilemez. Çünkü çok açıktır. Bu muztariblik, ravinin veya ravilerin zaptı olmadığını ifade ettiği için hadisin zayıf olmasını gerektirir. Zapt ise hadisin kabul edilme şartlarındandır. Bu hadisin, senesinde veya metninde hata ile değiştirme olduğu sonucuna varılır. Değiştirmeler bazen de kişinin imtihan edilip hıfzının ölçülmesi için kast ile meydana gelir. Buhârî'yi Bağdatlıların imtihan ettiği gibi.

Mehmed Medenî et-Trabzonî varak otuzüç a63'ün beşinci satır ve varak otuzdört a65 beşinci satır arası (Çalışmanın “Musahhaf ve Muharref” konusu, sayfa 163-164) Musahhaf ve Muharref konularını örnekler vererek izah etmektedir.

Musahhafın misali “*Her kim Ramazan orucunu tutar, sonra Şevval'den altı gün oruç tutarsa.*”¹⁹⁷ hadîsidir. Bu hadisi Ebû Bekir es-Sûlî tashif etmiş, altı -ستة- anlamına gelen kelimeyi, bir miktar anlamına gelen شيئاً kelimesiyle değiştirmiştir.

Muharref hadisin misali, Câbir'den nakledilen, “*Übeyy, ahzâb gününde sırt üstü yattı ve Rasûlullah onu dağladı.*”¹⁹⁸ hadisidir. Gunder bu hadisi tashif etmiş, isim olan Übeyy أُبَيٍّ kelimesini, babam anlamına gelen أَبِي kelimesiyle değiştirmiştir. Hadiste geçen Übeyy, Übey b. Kâ'b'dır, Câbir'in babası ise Ahzâb gününden çok önce, Uhud savaşında şehit olmuştur.

Mehmed Medenî et-Trabzonî varak kırkbir a80'nin bir ve beşinci satır arası (Çalışmanın “Sahâbinin tarifi” konusu, sayfa 180) Sahabenin Tarifi konusunda dinden dönüp tekrar İslâm'a girenlerin durumu ile ilgili mezheplerin görüşünü aktarmaktadır.

Dinden dönmekle kişinin sahabe olmaktan çıkmayacağı görüşü Şafii mezhebi ve tabilerinin görüşüdür. Çünkü onlara göre dinden çıkma, dinsiz olarak ölme durumu hariç mümin iken yapılan güzel amellerin sevabını iptal etmez.

Hanefi mezhebinde ise dinden çıkma, Müslüman iken kazanılan sevapların tamamını iptal eder, daha sonra tekrar İslâm'a dönülse de hüküm aynıdır. Dolayısıyla dinden çıktıktan sonra tekrar dine dönen kimsenin hacını iade etmesi gerekir, çünkü hac, ömürlük bir farzdır. Böyle bir kimsenin sahabe oluşu, dinden çıkmasıyla iptal olur, tekrar dine döndükten sonra

¹⁹⁶ Tirmizî, Zekât, 659-660; İbn Mâce, 1789.

¹⁹⁷ Müslim, “Savm”, 1163; Ebû Dâvûd, “Savm”, 57.

¹⁹⁸ Müslim, “Selâm”, 26; İbn Mâce, “Tıb”, 24; Ahmed b. Hanbel, Müsned, 3: 371.

ikinci kez peygamber ile tekrar karşılaşırsa ancak o zaman sahâbî sayılabilir. İmam Mâlik de bu görüştedir.

Mehmed Medenî et-Trabzonî varak altmışbeş a127'nin onyedinci ve varak altmışbeş a128'in üçüncü satır arası (Çalışmanın "Tahammül ve Edâ" konusu, sayfa 122) Tahammül ve Edâ konusunda müslüman olmayan bir kimsenin, kâfir iken duyduğu bir hadisi Müslüman olduktan sonra rivayet etmesiyle ilgili konuyu örnek vererek aktarmaktadır.

Müslüman olmadan önce duyduğu bir hadisi müslüman olduktan sonra rivayet etmesinde bir sakınca yoktur. İbn Cübeyr b. Mut'im'in sahih olduğuna ittifak edilen "*Peygamberin akşam namazında Tûr sûresini okuduğunu duydum.*"¹⁹⁹ hadîsi buna örnektir. Naklettiği bu olayı, henüz Müslüman değilken Bedir esirlerinin fidyelerini vermek için geldiği esnada duymuştur. Bu durumda günahkâr bir kimsenin -fâsık- günahından tövbe ettikten sonra hadis rivayet etmesi evla yolla sahihtir.

Mehmed Medenî et-Trabzonî varak altmışbeş a128'in dokuzuncu ve varak altmışaltının a129'un altıncı satır arası (Çalışmanın "Hadis Kitabeti" konusu, 122 ve 123. sayfalar) Hadis Kitabeti konusunda iki farklı görüşü ve hadis yazımında kullanılan hattın açık seçik olması ile ilgili peygamberimizin hadislerini vererek izah etmektedir.

Hadislerin nasıl yazılacağı konusunda sahâbî ve tabîîn farklı görüşler beyan etmiştir. İbn Ömer, İbn Mes'ûd, Zeyd b. Sâbit, Ebû Mûsâ el-Eş'arî, Ebû Sa'îd el-Hudrî, sahâbî ve tabîînden diğer bazı kimseler hadislerin yazılmasını mekruh görmüşlerdir. Bu görüşlerini Rasûlullah'ın "*Benden Kuran'dan başka bir şey yazmayın. Kim benden Kuran dışında bir şey yazdıysa silsin.*"²⁰⁰ hadisi şerifi ile temellendirmişlerdir.

Sahâbîden bazılarının ise hadîslerin yazılmasına izin verilmişti ve kendileri yazmıştı. Hz. Ömer, Hz. Ali, oğlu Hasan, Abdullah b. Amr b. el-Âs, Enes, Câbir, İbn Abbâs, İbn Ömer, sahâbe ve tabîînden diğer bazı kimseler hadis yazanlardandır. Hadislerin yazılabileceğini Rasûlullah'ın (s.a.v.) "*Ebû Şâh için söylediklerimi yazın.*" (Mekke fethedildiği zaman Hz. Peygamber (s.a.v.) kalktı ve bir hutbe irat buyurdu. Ebû Şâh denen Yemenli bir adam ayağa kalkarak "*Ey Allah'ın Elçisi! Bana (bu hutbeyi yazın)*" dedi. Bunun üzerine Hz. Peygamber: "*Ebû Şâh için (bu hutbeyi) yazın.*"²⁰¹ buyurdu. Bu hadîsi şerife dayanırlar. Bu hadise göre Ebû Sa'îd'in, hadislerin yazılmamasına yönelik rivayet ettiği hadis, Rasûlullah (s.a.v.) ilk zamanlarda hadîsin Kur'ân ile karışabileceği endişesi ile söylemiş olduğu bir hadistir. Hadislerin yazılmasına izin verilen hadisler ile nesih edilmiş, hükmü kaldırılmıştır.

¹⁹⁹ Buhârî, "Meğâzî", 12; Müslim "Salât", 463.

²⁰⁰ Müslim, "Kitab-ı Zühd", 3004; Dârimî, "Mukaddime", 42; Ahmed b. Hanbel, Müsned, 12, 21, 466.

²⁰¹ Buhârî, "Lukata", 7; Müslim, "Hac", 1355.

Rasûlullah hadîslerin Kur'ân ile karışmayacağından emin olunca hadîslerin yazımına izin vermiştir.

Hadîs yazımında kullanılan hattın açık seçik olması gerekir, âlimler hattın okunaklı, açık olmasını müstehab görürler. Yanlış okunması muhtamel kelimeler harekelenmeli ve nokta konulmalıdır. Âlimler, ilim talebesinin duyduğunu olduğu gibi aktarabilmesi için kitabını güzel zapt etmesini, yanlış okunması muhtamel kelimelerin harekelenmesi ve noktalanması müstehap görürler. Bu hususta Rasûlullah, “*Benden bir söz işitip, iyi anlayıp, işittiği gibi aktaran kimsenin Allah yüzünü ağartsın.*”²⁰² buyurmuştur. Yazıda unutulmuş, düşen bir ifade olursa yer varsa satırın sağına, yoksa sol tarafına yazılır. Mehmet Medenî et-Trabzonî bu cümlelerle ilimle uğraşların dikkatli olması gerektiğini ifade etmektedir.

Mehmet Medenî et-Trabzonî bütün eserlerinde olduğu gibi bu eserinde varak altmışyedi a131’in on ve ondördüncü satırları arasında tınuş olduğu ferağ kaydında ki “Bursa Veled-i Abdurrahman Medresesinde 1122 senesinde, Şevval ayının 19 Perşembe günü, ikindi vakti tamamlandı.” cümlesine istinaden genç yaşta (21-22 yaşları) bu eseri ortaya koyması kendisinde olan öz güveni ve çalışmasıyla da hadis usûlü ilmine olan katkısını ifade etmektedir.

²⁰² Tirmizî, “İlim”, 7; Ahmed b. Hanbel, Müsned, 4: 80, 82.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

III. er-RİSÂLE fî FENNİ USÛL'İL-HADÎS: HÂŞİYE alâ NÜZHETİN-NAZAR fî TAVDÎHİ NUHBETİ'L-FİKER İSİMLİ ESERİN ARAPÇA METNİ, TERCÜMESİ VE DEĞERLENDİRİLMESİ

3.1. Eserin ArapçaMetni

الرسالة في فن أصول الحديث (حاشية على نخبة الفكر) المؤلف محمد الطريزوني رحمه الله

بسم الله الرحمن الرحيم

حامداً له بيمته وكرمه ومصلحاً على نبيه بتوسطه وفضله وعلى آله وصحبه بتقوله²⁰³ ونصرتة.

وبعد فإنني لما دارست نخبة الفكر مع شرحها للشيخ ابن حجر رحمه الله في علم أصول الحديث مرتين ووجدتها مغلفة العبارات صعب فهم المرامات أردت في المرة الثالثة إيرادها بعبارات واضحة وضم بعض المسائل المهمة المناسبة إليها بمعونة شرح شرحها للمولى على القاري رحمه ربه الباري فأسودها مدارساً بعد المدارس بعون الهادي سبحانه فلما تيسر لي إختتام تسويداتها شرعت في تبويبها.

[الخبر و أنواعه]

فأقول الخبرُ باعتبار وصوله إلينا إما أن يكون له أسانيد كثيرة لم تجوز العقل توافق طبقة من طبقاتهم على الكذب ولو بدون القصد وكان مُسْتَنَدٌ إِنْتِهَائِهِمْ هو الأمر المعاین أو المسموع أو يكون له أسانيد كثيرة لم يكونوا كذلك أو يكون له إسنادان لا أقل ولو في موضع أو إسناد واحد فالأول هو المتواتر وحكمه إفادته العلم البديهي بمضمونه والثاني هو المشهور والثالث هو العزيز وليس شرطاً للصحيح خلافاً لمن زعمه والرابع هو الغريب.

وهذه الثلاثة أحاد دون المُتَوَاتِر لتوقف الاستدلال بها على البحث عن أحوال رواتها دون الاستدلال به وحكمها إفادتها بنفسها صرف الظن بمضمونها وقد يفيد بعضها بواسطة القرائن الظن المقوى بها.

[الغريب]

ثُمَّ الْغَرَابَةُ إِمَّا أَنْ يَكُونَ فِي أَصْلِ السَّنَدِ أَوْ لَا فَالْغَرِيبُ بِالْغَرَابَةِ الْأُولَى هُوَ الْفَرْدُ الْمُطْلَقُ كَحَدِيثِ النَّهْيِ²⁰⁴ عَنْ بَيْعِ الْوَلَاءِ وَهَبْتَهُ وَالْغَرِيبُ بِالْغَرَابَةِ الثَّانِيَةِ هُوَ الْفَرْدُ النَّسَبِيُّ وَيَقْلُ إِطْلَاقُ الْفَرْدِ. وَالْأَحَادُ مَنْقَسِمَةٌ إِلَى الْمَقْبُولِ وَالْمَرْدُودِ دُونَ الْمُتَوَاتِرِ.

[الصحيح لذاته]

فالمقبول إذا كان مروي عدل تام الضبط متصل السند غير مُعَلَّل ولا شاذ فهو الصحيح لذاته ويتفاوت مراتبه بتفاوت هذه الأوصاف ويلتحق بهذا التفاضل تفاضل ما اتفق الشيوخ على تخريجه بالنسبة إلى ما انفرد به أحدهما وما انفرد به البخاري بالنسبة إلى ما انفرد مسلم ومن ثمة قُدِّمَ صحيح البخاري ثم صحيح مسلم ثم ما وافق شرطهما ثم ما وافق شرط البخاري وحده ثم ما وافق شرط مسلم وحده.

[الحسن لذاته]

فإن قلَّ الضبط فهو الحسن لذاته وبكثرة أسانيده يصح.

[الحسن لغيره]

وإن كان ضعيفاً ككون راويه مستورا وقامت قرينة يرجح جانب قبوله فهو الحسن لغيره.

²⁰³ Elifi maksura olan [ى] ve [ي] harfî yazılarak [يتقوى الله] şeklinde yazılmalıdır.

²⁰⁴ Mehmet Medenî et-Trabzonî, Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker, (Bursa Veled-i Abdurrahman Medresesi, 1122/1709), vr. 2, a1.

فإن جمعا في خبر فذلك للتردد في راويه في موضع التفرد ولإعتبار إسناده في موضع التعدد وزيادة راوي. الصحيح والحسن مقبولة كأصل روايتهما ما لم تقع لرواية من هو أوثق منه فإن خالفها. فهذه هي التي يقع الترجيح بينها وبين معارضتها فيقبل الراجح ويرد المرجوح.

[المحفوظ والشاذ]

فإن خُلفَ بمن هو أرجح منه فالراجح من الحديثين المتخالفين يسمى المحفوظ والمرجوح منهما يسمى الشاذ.

[المعروف والمنكر]

وأما ان وقعت مُخَالَفَةُ رواية الضعيف رواية الثقة فالراجح من الحديثين المتخالفين هو المعروف والمرجوح منهما هو المُنْكَرُ.

[المتابعة، الشاهد والاعتبار]

وما ظن كونه فردا نسبيا إن وُجِدَ موافق لروايه فهو المتابع وإن وُجِدَ مَثْنٌ²⁰⁵ يُرَوَى من سند صحابي آخر ويشبه الفرد النسبي في اللفظ والمعنى أو في المعنى فقط فهو الشاهد والمقصود منهما التقوية وتنبع الأسانيد من الجوامع والمسانيد والأجزاء لذلك الفرد وهو الاعتبار أيضا.

[المحكم، المختلف الحديث، الناسخ والمنسوخ]

المقبول إن سلم من المُعَارَضَةِ فهو المُحْكَم وإن عُوِضَ بِمِثْلِهِ فَإِنْ أُمِكنَ الْجَمْعُ بينهما بغيرِ تَعَسُّفٍ فهو مُخْتَلَفٌ الحديث وإن لم يُمكن فإن عرف تاريخهما أو نص النبي صلى الله عليه وسلم أو الصحابي رض بتأخر أحدهما فالمُتَأَخَّرُ هو الناسخُ والمتقدم هو المنسوخ وإن لم يعرف فإن أمكن ترجيح أحدهما بوجه من وجوه الترجيح المتعلقة بالمتن أو الإسناد تعيين المصير اليه وإن لم يمكن يلزم التوقف فيه حتى يتعين الحكم.

[الحديث المردود]

ثم المردود من خبر الأحاد إما أن يكون رده لسقوط من سنده أو طعن.

[المعلق، المرسل، المعضل والمنقطع]

في بعض رجاله فالسقوط إما أن يكون من مبدإ السند فقط أو مع وسطه أو مع آخره أيضا من تصرف مصنف أو من آخره بعد التابعي وإما غير ذلك فالأول هو المعلق والثاني هو المُرْسَلُ إن كان السقوط في سنده باثنين فصاعداً مع التوالي فهو المُعْضَلُ وإلا فهو المُنْقَطِعُ.

[المدلس والمرسل الخفي]

ثم إن السقوط قد يكون واضحا يدركه كل أحد بعدم التلاقي وقد يكون خفيا لا يدركه غير الأئمة الحذاق ومن ثمة احتيج في هذا الفن إلى التاريخ والسند الذي وقع فيه للثاني هو المُدْلَسُ وحقه أن يرد بلفظ يحتمل وقوع السماع كعن وقال ومثله المُرْسَلُ الخفي وهو الصادر من معاصر لم يعرف ملاقاته لمن حدث هو عنه.

[الطعن في الراوي]

وأما الطعن فإما أن يكون لافتراء الراوي²⁰⁶ على النبي عليه السلام في التحديث عنه أو تهمته بذلك أو فحش غلظه أو غفلته عن الإتيان أو ظهور فسقه أو وهمه أو مخالفته للثقات أو لمن هو أوثق منه أو جهلته أو بدعته أو سوء حفظه.

أما النوع الأول فالحديث الذي وقع الطعن في راويه هو الموضوع.

والثاني فالذي وقع الطعن في راويه هو المتروك.

²⁰⁵ Mehmet Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 2, a2.

²⁰⁶ Mehmet Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 3, a3.

والثالث فما وقع الطعن في روايه هو المنكر.

على رأي من لا يشترط في المنكر قيد المخالفة وكذا الرابع والخامس.

ثم الوهم إن اطلع عليه بالقرائن وكثرة التتبع وجمع الأسانيد المضمنة على المتن فالحديث المشتمل عليه هو

المعلل.

[المدرج الإسناد، المدرج المتن، المقلوب، المزيد والمضطرب]

ثم المخالفة إن كانت بتغيير سياق الإسناد فالمشتمل عليها هو مدرج الإسناد وإن كانت بدمج موقوف في مرفوع فهو مُدرَجُ المَثْنِ وإن كانت بتقديم وتأخير في الأسماء أو في المَثْنِ فهو المقلوبُ وإن كانت بزيادة راو في الإسناد ومن لم يزد أثقن ممن زاده فهذا هو المزيد في متصل الأسانيد وإن كانت بالإبدال ولا مُرَجِّح لأحد الروايين على الأخرى فهذا هو المضطرب.

وقد يقع الإبدال عمدا لمصلحة شرعية كالامتحان مثل ما وقع في حق البخاري والعقيلي وغيرهما وشرطه أن لا

يبقى بل ينتهي بانتهاء الحاجة.

[المصحف والمحرّف]

وإن كانت بتغيير حرف أو أكثر لفظا لا خطاً فإن كان ذلك التغيير بالنسبة إلى النقط فهذا هو المصحّف وإن كان

بالنسبة إلى الحركات والسكنات فالمُحرّف.

ولا يجوز تَعْمُدُ تغيير صورة المتن مطلقا أصلا وأيضا²⁰⁷ لا يجوز تعمد الاختصار منه ولا إبدال اللفظ المرادف

منه بالمرادف له إلا لعالم بالمعاني اللغوية للألفاظ وبما يغيرها علي الصحيح.

[غريب الحديث]

فإن خَفِيَ المعنى بأن كان اللفظ مستعملاً بِقِلَّةِ احتياجٍ إلى الكُتُبِ المصنَّعة في شَرْحِ الغريب وإن كان الخفاء بدقة

وخفاء في المعنى المقصود احتياج إلى الكتب المؤلفة في شرح معاني الأخبار وبيانه المشكل منها.

[الجهالة في الراوي]

ثم الجَهَالَةُ في الراوي سببها أمران أحدهما أنه قد يكثر ما يطلق عليه فيشتهر بشيء منها فيذكر بغيره لغرض

وصنفوا فيه الموضحات.

[مجهول العين]

وثانيهما أنه لا يروي عنه إلا واحدٌ ولو سماه فلا يكثر الأخذ عنه فهو مجهولُ العين وقد صنفوا فيه الوجدان ولا

يقبل حديثه إلا أن يوثقه غير الراوي عنه على الأصح.

أو لا يسمى إختصارا فهو أيضا مجهولُ العين وصنفوا فيه المبهمات ولا يقبل حديث المبهم ما لم يسم ولو أبهم

بلفظ التعديل على الأصح.

[مجهول الحال]

أو يسمى ويروي عنه إثنان فصاعدا ولا يوثق فهو مجهولُ الحال وهو المستور.

[البدعة]

ثم البدعة إما أن تكون بمكفر أو بمفسدٍ فالأولى لا يُقبَلُ رواية صاحبها عند الجمهور والثانية يُقبَلُ رواية صاحبها

ما لم يكن داعيا إلى بدعة في الأصح إلا أن روى ما يقوي بدعته فيرد على المختار وبه صرح الجوزجاني شيخ النسائي.

[سوء الحفظ]

ثم سوءُ الحفظ إن كان دائما في الراوي فهو الشاذُّ على رأي وإن كان طاريا عليه فالمُختَلَطُ.

²⁰⁷ Mehmet Medenî et-Trabzonî, Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker, vr. 3, a4.

[الحسن لغيره]

وَمَتَّى تُوَيِّعُ الشَّادُّ وَالْمُخْتَلِطُ الْغَيْرِ الْمَتَمِيزُ حَدِيثُهُ بِمَعْتَبَرٍ وَكَذَا الْمُسْتَوْرُ الْإِسْنَادُ الْمُرْسَلُ وَالْمُدَلَّسُ²⁰⁸ صار حديثهم حسنا لا لذاته بل باعتبار المجموع.

[الإسناد]

[المرفوع، الموقوف والمقطوع]

ثُمَّ الْإِسْنَادُ إِذَا أَنْ يَنْتَهِيَ إِلَى مَا لِلنَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ تَصْرِيحًا أَوْ حُكْمًا مِنْ قَوْلِهِ أَوْ فِعْلِهِ أَوْ تَقْرِيرِهِ. أَوْ إِلَى مَا لِلصَّحَابِيِّ تَصْرِيحًا وَهُوَ مَنْ لَقِيَ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مُؤْمِنًا بِهِ وَمَاتَ عَلَى الْإِسْلَامِ وَلَوْ تَخَلَّتْ رَدَّةٌ فِي الْأَصَحِّ.

أَوْ إِلَى مَا لِلتَّابِعِيِّ وَهُوَ مَنْ لَقِيَ الصَّحَابَةَ مُؤْمِنًا بِالنَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَمَاتَ عَلَى الْإِسْلَامِ وَلَوْ تَخَلَّتْ رَدَّةٌ فَحَدِيثُ الْأَوَّلِ هُوَ الْمَرْفُوعُ وَحَدِيثُ الثَّانِي هُوَ الْمَوْقُوفُ وَحَدِيثُ الثَّلَاثِ هُوَ الْمَقْطُوعُ وَحَدِيثُ مَا يَنْتَهِي إِلَى مَنْ دُونَ التَّابِعِيِّ مِثْلُهُ فِي التَّسْمِيَةِ وَقَدْ يُقَالُ لِلْآخِرِينَ الْأَثَرُ.

[المسند]

وَأَمَّا الْمُسْنَدُ فَهُوَ مَرْفُوعٌ صَحَابِيٌّ بِسَنَدٍ ظَاهِرُهُ الْإِتِّصَالُ فَإِنْ قَلَّ عَدْدُ سَنَدِ الْحَدِيثِ بِالنِّسْبَةِ إِلَى سَنَدٍ آخِرٍ يَرُدُّ بِهِ ذَلِكَ الْحَدِيثُ بَعِينُهُ فَإِذَا أَنْ يَنْتَهِيَ ذَلِكَ السَّنَدُ إِلَى النَّبِيِّ عَلَيْهِ السَّلَامُ أَوْ إِلَى إِمَامٍ ذِي صِفَةِ كَشَعْبَةٍ وَمَالِكٍ وَالثَّوْرِيِّ وَالشَّافِعِيِّ وَالْبُخَارِيِّ وَمُسْلِمٍ وَنَحْوِهِمْ فَالْأَوَّلُ الْعُلُوُّ الْمَطْلُوقُ وَالثَّانِي الْعُلُوُّ النَّسَبِيُّ.

[الموافقة، البذل، المساواة والمصافحة]

وَهُوَ أَنْوَاعٌ مِنْهَا الْمُؤَافَقَةُ وَهِيَ وَصُولُ سَنَدِهِ إِلَى شَيْخٍ أَحَدِ الْمُصَنِّفَيْنِ مِنْ غَيْرِ طَرِيقٍ. وَمِنْهَا الْبَذْلُ وَهُوَ وَصُولُهُ إِلَى شَيْخٍ شَيْخِهِ كَذَلِكَ. وَمِنْهَا الْمُسَاوَاةُ وَهِيَ اسْتَوَاءُ عَدَدِ سَنَدِهِ بِمَجْمُوعِهِ مَعَ سَنَدِ أَحَدِ الْمُصَنِّفَيْنِ بِتَمَامِهِ. وَمِنْهَا الْمُصَافَحَةُ وَهِيَ اسْتَوَاؤُهُ مَعَ سَنَدٍ تَلْمِيزِهِ.

[النزول، الأقران والمديح]

وَيُقَابِلُ الْعُلُوَّ بِأَقْسَامِ النَّزُولِ. فَإِنْ رَوَى الرَّاوي عَمَّنْ يَقَارِبُهُ فِي السِّنِّ وَاللَّقْيِّ وَالْحِفْظِ فَرَوَايَتُهُ رَوَايَةُ الْأَقْرَانِ. فَإِنْ رَوَى كُلُّهُمَا عَنِ الْآخِرِ فَرَوَايَتُهُ رَوَايَةُ الْمَدْبُجِّ.

[رواية الأكابر عن الأصاغر]

وَإِنْ رَوَى عَمَّنْ دُونَهُ فِي وَاحِدٍ مِنْهَا أَوْ أَكْثَرَ فَرَوَايَتُهُ²⁰⁹ رَوَايَةُ الْأَكْبَارِ عَنِ الْأَصَاغِرِ مِنْهَا.

[الآباء عن الأبناء]

رَوَايَةُ الْآبَاءِ عَنِ الْأَبْنَاءِ وَالصَّحَابَةِ عَنِ التَّابِعِينَ وَالتَّابِعِينَ عَنِ الْأَتْبَاعِ وَالشَّيْخَ عَنِ تَلْمِيزِهِ. وَفِي رَوَايَةِ الرَّاوي عَمَّنْ فَوْقَهُ كَثْرَةُ مِنْهَا مَنْ رَوَى عَنْ أَبِيهِ عَنِ جَدِّهِ.

[السابق واللاحق]

وَإِنْ رَوَى إِثْنَانِ مِنْ شَيْخٍ وَقَدْ تَبَايَنَ وَقْتُ وَفَاتِهِمَا تَبَايُنًا شَدِيدًا فَرَوَايَتُهُمَا عَنْهُ السَّابِقُ وَالْآخِرُ.

[المهم]

وَإِنْ رَوَى وَاحِدٌ عَنِ إِثْنَيْنِ مُتَّفَقِي الْأَسْمِ وَلَمْ يَتَمَيَّزَا بِبَعْضِ خَوَاصِّ كُلِّ مِنْهُمَا فَبِإِخْتِصَاصِهِ بِأَحَدِهِمَا يَتَبَيَّنُ الْمُهْمَلُ.

²⁰⁸ Mehmet Medenî et-Trabzonî, Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker, vr. 4, a5.

²⁰⁹ Mehmet Medenî et-Trabzonî, Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker, vr. 4, a6.

وإن روى ثقة عن ثقة حديثاً فجحدته الشيخ جزماً رد على المختار لكذب واحد منهما لا بعينه أو إجمالاً قُلَّ في الأصح لأن ذلك يحمل على نسيان الشيخ وفيه صنف الدارقطني من حدث ونسي.

[المسلسل]

وإن اتفق رجال إسناده في صيغة الأداء أو غيرها من الحالات فذلك الإسناد هو المسلسل.

[وصيغ الأداء]

وصيغ الأداء على ثمانية مَرَاتِبَ.

الأولى سمعت وحدثني الثانية أخبرني وقرأت عليه الثالثة قرئ عليه وأنا أسمع الرابعة أنبأني الخامسة ناوَلني

السادسة شافهني السابعة كَتَبَ إليَّ الثامنة عن ونحوها.

فالأولايان من صيغ الأداء لمن سمع وحده من لفظ شيخه فإن جمع ضميرهما فهما لمن سمع مع غيره منه والأولى منهما أصرحهما في السماع وما يقع منهما في الإملاء أعلاه والثلثة والرابعة منها لمن قرأ بنفسه على الشيخ فإن جمع ضميرهما فهما الخامسة والأولى منهما أظهر في القراءة والإنباء بمعنى الإخبار إلا في عرف المتأخرين فهو فيه للإجازة²¹⁰ كعن وعننة المعاصر محمولة على السماع إلا من المدلس وقيل يشترط ثبوت اللقي أيضاً ولو مرة وهو المختار عند جماعة.

[المشافهة والمكاتبه]

والمُشَافِهُةُ أطلقوها في الإجازة المُتَلَفِّظُ بها تجوُّزاً وكذا أطلقوا المُكَاتِبَةُ في الإجازة المكتوب بها تجوزاً.

[المناولة]

واشترطوا في صِحَّةِ الرِّوَايَةِ بِالمُنَاوَلَةِ إقْتِرَانُهَا بِالْإِذْنِ بِالرِّوَايَةِ وهي عند حصوله أرفع أنواع الإجازة.

[الوجادة]

وكذا اشترطوا الإِذْنَ فِي الْوَجَادَةِ وهي أَنْ يَجِدَ بِحَظِّ يُعْرِفُ كَاتِبَهُ.

[الوصية]

وفي الوصِيَّةِ بِالْكِتَابِ وهي أَنْ يُوصِيَ عِنْدَ مَوْتِهِ أَوْ سَفَرِهِ لِشَخْصٍ بِأَصْلِهِ أَوْ بِأَصُولِ عِنْدِهِ.

[الأعلام]

وفي الأعلام وهو أَنْ يُعْلِمَ الشَّيْخُ أَحَدَ الطُّلَبَةِ بِأَنِّي أُرْوِي الْكِتَابَ الْفُلَانِي مِنْ فُلَانٍ فعند عدم الإِذْنِ لا عبرة بذلك كما

لا عبرة بالإجازة العامَّة في المُجَازِ لَهُ والإجازة للمجهول أو المعلوم.

[المتفق والمفترق]

ثم الرِّوَاةُ إِنْ اتَّفَقَتْ أَسْمَاءُهُمْ وَأَسْمَاءُ آبَائِهِمْ فَصَاعِدًا خَطًا وَنَطْقًا وَاخْتَلَفَتْ أَشْخَاصُهُمْ فِي إِسْنَادَيْنِ فَذَلِكَ الْإِسْنَادُ هُوَ الْمُتَّفَقُ وَالْمُفْتَرَقُ.

[المؤتلف والمختلف]

وكذا إِذَا اتَّفَقَ كُنَاهُمْ وَنَسَبُهُمْ فَإِنْ اِتَّفَقَتْ خَطًّا وَاخْتَلَفَتْ نُطْقًا فَهُوَ الْمُؤْتَلَفُ وَالْمُخْتَلَفُ.

[المتشابه]

وإِنْ اِتَّفَقَتْ أَسْمَاؤُهُمْ خَطًّا وَنُطْقًا وَاخْتَلَفَتْ أَسْمَاءُ آبَائِهِمْ نَطْقًا فَقَطْ أَوْ كَانَ الْأَمْرُ بِالْعَكْسِ فَهُوَ الْمُتَشَابِهُ وَكَذَا إِنْ وَقَعَ

الِإِتِّفَاقُ فِي الْأَسْمِ وَاسْمِ الْأَبِّ وَالِاخْتِلَافُ فِي النِّسْبَةِ.

²¹⁰ Mehmet Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 5, a7.

ويتركب منه ومما قبله أصناف منها أن يحصل الاشتباه بتغيير حرف أو حرفين أو بالتقديم²¹¹ وبالتأخير إما في الاسمين أو في بعض حروف الاسم الواحد بالنسبة إلى ما يشتبه به.

[خاتمة]

خاتمة ومن المهم معرفة طبقات الرواة ومواليدهم ووفياتهم وبلدانهم وأوطانهم وأحوالهم تعديلاً وجرحاً وجهالة ومراتب الجرح فأسوءها الوصف بأفعل كأكذب الناس ثم بفعال كوضاع أو كذاب وأسهلها لين أو سئى الحفظ أو فيه أدنى مقال.

ومراتب التعديل فأرفعها الوصف بما دلّ على المبالغة كأفعل وفعال ونحوهما ثم بما تأكد بصفة أو صفتين كثقة ثقة أو ثقة حافظ وأدناها ما أشعر بالقرب من أسهل مراتب الجرح كشيخ.

وتقبل التزكية في الراوي من عارف بأسبابها ولو صادرة من مذكر واحد على الأصح والجرح مقدم على التعديل عند التعارض إن صدر مفسراً من عارف بأسبابه فانه خلى المجروح عن التعديل قيل مجملاً إذا صدر من العارف على المختار.

[فصل]

فصل ومن المهم معرفة كنى من اشتهر باسمه وله كنية وأسماء من اشتهر بكنيته وله اسم ومعرفة من اسمه كنية ومن اختلف في كنيته دون اسمه أو بالعكس ومن كثرت كناه أو نعوته وألقابه ومن وافقت كنيته اسم أبيه في الجملة أو بالعكس أو وافقت كنيته زوجته أو وافق اسم شيخه اسم أبيه.

ومن نسب إلى الأجنبي بسبب كالمقداد بن أسود أو إلى أمه كابن عليّة أو إلى جده أو جدته أو إلى غير ما يسبق إلى الفهم منه كالحذاء²¹² ومن اتفق اسمه واسم أبيه وجده أو اسم شيخه وشيخه فصاعداً ومن اتفق اسم شيخه والراوي عنه ومعرفة الأسماء المجردة والأسماء المفردة والكنى المجردة والمفردة والألقاب والأنساب إلى القبائل وإلى الأوطان بلاداً أو ضياعاً أو سبباً توطناً أو مجاورة وإلى الصناعات والحرف ويقع فيها الإتفاق والاشتباه كوقوعهما في الأسماء وقد تقع ألقاباً ومعرفة أسباب

ذلك ومعرفة الموالى من الأعلى والأسفل بالإعتاق أو بالمعاهدة أو بالإسلام ومعرفة الإخوة والأخوات ومعرفة آداب الشيخ والطالب وسن التحمل والأداء وصفة كتابة الحديث وعرضه وسماعه وإسماعه والرحلة فيه وصفة تصنيفه وذلك التصنيف إما على ترتيب المسانيد أو على الأبواب أو على العلل أو على الأطراف ومعرفة سبب ورود الحديث وقد صنف فيه أبو حفص العكبري وصنفوا في غالب هذه الأنواع وهي نقل محض ظاهرة التعريف مستغنية عن التمثيل وإحصاؤها متسعة فليراجع لها مبسوطاتها.

والله الموفق والهادي لا إله إلا هو عليه توكلت واليه أنيب وحسبنا الله ونعم الوكيل والحمد لله رب العالمين ولا حول ولا قوة إلا بالله العلي العظيم صلى الله على سيدنا رسوله النبي الكريم تم جمع هذه الرسالة في فن أصول الحديث للاستاذ محمد الطرابزونى عليه رحمة الباري²¹³

²¹¹ Mehmet Medenî et-Trabzonî, Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker, vr. 5, a8.

²¹² Mehmet Medenî et-Trabzonî, Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker, vr. 6, a9.

²¹³ Mehmet Medenî et-Trabzonî, Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker, vr. 6, a10.

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله على أفضاله والصلوة والسلام على نبيه وعلى آله وصحبه.

وبعد فإني لما دارست شرح نخبة الفكر للشيخ ابن حجر رحمه الله تعالى في علم أصول الحديث مع طلبه العلوم مرتين ووجدته بوضعه على سبيل المزج بالمتن مغلق العبارات صعب فهم المرادات أردت في المرة الثالثة إيراد عبارات واضحة وضم بعض المسائل المهمة المناسبة إليه بمعونة شرحه للمولى علي القاري رحمه ربه الباري فأسودتها²¹⁴ مدارس بعد المدارس بعونه سبحانه فلما تيسر لي اختتام تسويداتها شرعت في تبويبها بقدرته تعالى ولما تم تبويبها أخذت في تدريسها في المرة الرابعة وحين قرب تمام التدريس مع المحو والاثبات والتغيير شرعت في تبويبها ثانياً.

[الخبر والحديث]

فأقول قوله الخبر وهو عند جمهور علماء هذا الفن²¹⁵ مرادف الحديث الذي هو عبارة عن قول رسول الله صلى الله عليه وسلم وفعله وتقريره وصفته²¹⁶ حتى في الحركات والسكنات في البقطة والمنام. وقيل الحديث ما جاء منقولاً عن النبي عليه السلام والخبر ما جاء منقولاً عن غيره فبينهما تباين. وقيل بينهما عموم وخصوص مطلق فكل حديث خبر من غير عكس²¹⁷ وعبر ههنا²¹⁸ بالخبر ليكون أشمل على القول الأخير.

[الخبر باعتبار وصوله إلينا]

[أقسام الخبر والمتواتر]

قوله باعتبار وصوله إلينا أي باعتبار وصول الخبر إلى المخرجين منا لا باعتباره في نفسه²¹⁹ من الصحة والفساد والضعف وغيرها ولا باعتبار صدوره من مخبره من الرفع والوقف **قوله** الأسانيد جمع كثرة لإسناد. **وقوله** كثير مؤكد لما فهم من الأسانيد من الكثرة والإسناد هو الطريق²²⁰ المحكي لمتن الحديث وهذه الكثرة أحد شروط التواتر.

قوله لم يجوز العقل توافق طبقة من طبقاتهم على الكذب أي وإن كانوا محصورين ثم إنه يستفاد منه الشرط الثاني للتواتر وهو احوالة التوافق على الكذب ولو مع الحصر.²²¹ والثالث بإضافة التوافق إلى طبقة من طبقاتهم لا إليهم كما في الأصل وهو استمرار الكثرة مع الاحالة من الابتداء²²² إلى الانتهاء.

²¹⁴ - أي أسودت تلك العبارات الواضحة وبعض المسائل المضمونة.

[Mehmet Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 8, a13, Satır7 6.]

²¹⁵ - أي علم أصول الحديث المذكور في الديباجة.

[Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 8, a13, Satır, 11.]

²¹⁶ - لعل المراد بها الحالة المستمرة وبالفعل الحالة الغير المستمرة فكذا أفردت بالذكر.

[Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 8, a13, Satır, 13.]

²¹⁷ - أي ليس كل خبر حديثاً إذ الخبر ما جاء منه ع م وما جاء من غيره والحديث مختص بالأول فالعكس المنفي هو العكس الكلي لا الجزئي.

[Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 8, a13, Satır, 16.]

²¹⁸ - جواب عن سؤال مفرد هو أن الحديث خاص بالنبي ع م على جميع الأقوال فهو أولى بأن يكون مبحثاً عنه في هذا الفن فأجاب بأنه عبر ههنا بالخبر ليكون أشمل على القول الأخير حتى يكون ما ذكر بعده من الأحكام متتالاً ولا لخبر الرسول وغيره.

[Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 8, a13, Satır, 16.]

²¹⁹ Mehmet Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 8, a13.

²²⁰ - المراد به رجال الإسناد فإنهم يسندونه إلى ما ينتهي إليه السند فمدار صحته وغيرها عليهم فالإسناد بمعنى المسند بصيغة الفاعل الذي عليه

الإعتماد وكذا حقق. [Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 8, a14, Satır, 3.]

²²¹ - فإن الحصر لا يعتبر في التواتر وجوداً ولا عدماً على الصحيح.

[Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 8, a14, Satır, 6.]

²²² - بأن يجعل العقل تواطنهم على الكذب في كل طبقة وأن لم يبلغ عدد بعض الطبقات عدد الأخرى.

[Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 8, a14, Satır, 7.]

والرابع بأخذ العقل بدل العادة المذكورة فيه وهو إفادة العلم²²³ بمضمونه.

قوله ولو بدون قصد كالغلط والسهو **قوله** وكان مستند انتهائهم الخ عطف على **قوله** لم يجوز العقل الخ أي كان محل إسناد انتهاء تلك الأسانيد هو الأمر المعين أو المسموع لا ما ثبت بقضية العقل الصرف وذلك لأن ما لا يكون كذلك يحتمل دخول الغلط فيه وهو الشرط الخامس للمتواتر.

قيل خصها بالذكر لأن البحث في المتواتر من الخبر المصطلح عليه من قول النبي²²⁴ عليه السلام وفعله وتقريره لا في مطلق المتواتر حتى يشترط كونه مطلق الحس الشامل للحواس الخمس الظاهرة.

قوله أو يكون له أسانيد لم يكونوا كما ذكر أي بأن لم يكن تلك الأسانيد متصفة بعدم التجويز المذكور بكل الشروط الثلاثة المأخوذة فيه على ما أشير إليها أولا أو ببعضها أو بكون مسند الانتهاء هو الأمر المعين أو المسموع.²²⁵

قوله أو يكون له إسنادان لا أقل ولو في موضع فإن كان له أكثر من الإثنين في بعض المواضع لا يضر الأقل هو المعتمد في باب السند وكذا في الواحد.

قوله فالأول وهو الخبر الذي جمع الشروط الخمسة المذكورة **قوله** وحكمه إفادته العلم البيهقي أي لا العلم النظري على الصحيح.²²⁶

ثم إن العلم البيهقي هو العلم الحاصل بلا استدلال وأما العلم النظري فهو العلم الحاصل بالاستدلال واختلف في وجود الخبر المتواتر وعدمه والصحيح وجوده كحديث الشفاعة وحديث الحوض فإن عدد رواتهما من الصحابي زاد على الأربعين ثم كان كذلك في كل طبقة من طبقاتهم.

[أقسام الاحاد]

[المشهور]

قوله والثاني وهو ما يكون له أسانيد كثيرة لم يكونوا كما ذكر وقوله هو المشهور أي المسمى عند المحدثين باسم المشهور لشهرته ثم المشهور كما يطلق على الثاني يطلق على ما اشتهر على السنة العوام من الحديث فيشتمل ما له إسناد واحد فصاعدا حتى المتواتر بل ما لا يوجد له إسناد ثابت أصلا سواء كان له إسناد موضوع أو لا.

[العزیز]

قوله والثالث وهو ما يرويه إثنان ولو كان يرويه أكثر منهما في بعض المواضع.

وقوله العزيز أي المسمى به عندهم إما لقلة وجوده من عز الشيء يعز بكسر العين إذا قل بحيث لا يكاد يوجد وإما لقوته بمجيبه من إسناد آخر من عز يعز بفتح العين إذا اشتد وقوي ومنه **قوله** تعالى [فَعَزَّزْنَا بِثَالِثٍ]²²⁷ أي قويناهما به.

قوله وليس أمر كون الخبر عزيزا شرطا للصحيح خلافا لمن زعمه وهو أبو علي الجبائي من المعتزلة واليه يومي²²⁸ كلام الحاكم أبي عبد الله في كتاب علوم الحديث حيث قال: الصحيح أن يرويه الصحابي الزائل عنه اسم الجهالة بأن يكون له راويان ثم يتداوله أهل الحديث إلى وقتنا كالشهادة²²⁹ على الشهادة.

²²³ - قوله وهو إفادة العلم بمضمونه وقد يقال إن الشروط الأربعة إذا اجتمعت في الخبر استلزمت حصول العلم بمضمونه فلا حاجة إلى الشروط الخماس كذا انتقل في الأصل وأجيب عنه فيه بأن هذا الاستلام غالبي وقد يتخلف عن بعض الأخبار لمانع ثم إن المولى علي القاري شارح الأصل ذكر في بيان المانع وجوها وبحث فيها وأشار إلى رجحان كون السامع لم يقف على بعض الشروط.

[Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 8, a14, Satır, 8.]

²²⁴ - وكذا من قول غيره وفعله وتقريره ثم إن أدرج هنا الصفة في الفعل ولم تذكر بخصوصها كما فيما تقدم فليتدبر وجهه.

[Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 8, a14, Satır, 13.]

²²⁵ Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 8, a14.

²²⁶ - قوله على الصحيح فإن قيل لا يفيد إلا علما نظريا وليس بشيء لأن العلم بسبب التواتر حاصل لمن ليس له أهلية النظر الذي هو ترتيب أمور معلومة أو مظنونة يتوصل بها إلى معلوم أو مظهر كالعياقري فلو كان نظريا لما حصل لهم.

[Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 9, a15, Satır, 4.]

²²⁷ (el-Yasîn 36/14).

²²⁸ Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 9, a15.

ومثال العزيز ما رواه الشيخان من حديث أنس والبخاري وحده من حديث أبي هريرة أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: [لا يؤمن أحدكم حتى أكون أحب إليه من والده وولده]²³⁰ والناس أجمعين ورواه عن أنس قتادة وعبد العزيز ورواه عن قتادة شعبة وسعيد ورواه عن عبد العزيز إسماعيل بن عليّة وعبد الوارث ورواه عن هذه الأربعة جماعة.

[الغريب]

قوله والرابع وهو ما يتفرد بروايته شخص واحد في أي موضع كان من مواضع السند على ما سيقسم الغريب اليه من الغريب المطلق والغريب النسبي.

قوله وهذه الثلاثة أي الأخيرة من المشهور والعزيز والغريب.

قوله أحادا أي مسماة في إصطلاح المحدثين أحادا بمعنى إخبار الأحاد مسامحة²³¹ ويقال لكل منها خبر الواحد وخبر الواحد في اللغة ما يرويّه شخص واحد وفي الاصطلاح ما لم يجمع شروط التواتر.

قوله دون المتواتر خبر بعد الخبر أي ليست مسماة به.

قوله لتوقف الاستدلال بها على البحث عن أحوال روايتها لعدم إفادتها القطع بصدق مخبريها والمراد بأحوال روايتها العدالة والضبط²³² ونحوهما على ما يأتي.

قوله دون الاستدلال به أي بالمتواتر فإن الاستدلال به لا يتوقف على البحث عن أحوال روايته لإفادته القطع بصدق مخبره على ما تقدم.

قوله وحكمها أي حكم الأحاد إفادتها بنفسها أي بدون القرائن.

قوله صرف الظن أي بدون تقويته بالقرائن **قوله** الظن المقوى بها أي بالقرائن والأحاد المقرونة بالقرائن أنواع منها ما أخرجه الشيخان معا في صحيحهما فإنه مقرون بقرائن منها جلالتهما وعظمة مرتبتهما وتقدمهما في تمييز الصحيح عن غيره على غيرهما من أصحاب الصحاح وتلقى العلماء لصحيحهما بالقبول وممن صرح بإفادته العلم النظري بمضمونه بمعنى الظن المقوى بالقرائن من أئمة المتكلمين الاستاد أبو إسحق الإسفراني ومن أئمة الحديث أبو عبد الله الحميدي وأبو الفضل بن طاهر وغيرهما.

ومنها المشهور إذا كان له أسانيد كثيرة سالمة من ضعف الرواة والعلل القادحة فيه كما يأتي بيانها وممن صرح بإفادته العلم النظري بمضمونه بالمعنى المذكور الاستاد أبو منصور البغدادي والاستاد أبو بكر بن فورك وغيرهما. ومنها المسلسل بالأئمة الحفاظ المحققين حيث لا يكون غريبا كالحديث الذي يرويّه أحمد بن حنبل مثلا ويشاركه فيه غيره عن الشافعي مثلا عن مالك بن أنس مثلا كذلك عن نافع عن ابن عمر كذلك فإنه يفيد العلم النظري بمضمونه من جهة جلالة روايته عند سامعه²³³ وإن فيهم من الصفات اللائقة الموجبة لكمال القبول ما يقوم مقام العدد الكثير من غيرهم ولذا يسمى مثل هذا الإمام أمة قال الله تعالى [إن إبراهيم كان أمة]²³⁴ لأنه يجتمع فيه من الكمالات ما لا توجد متعرفة إلا في جماعة.

229 - أي كتداولها بأن يكون لكل شاهد شاهد يدافع فيه يجب في الشهادة على الشهادة أن يكون لكل من الشاهدين شاهدان على شهادته فقولته كالشهادة على الشهادة قيد لقوله ثم بتداول أهل الحديث.

[Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 9, a16, Satır, 3.]

230 Buhârî, "Îmân", 8; Müslim, "Îmân", 44.

231 - متعلق بمسماة ووجهها أن الأحاد هي الرواة لا الأخبار المروية ويدل على ما سيجيء في تقسيم المقبول أي الأقوال الأربعة.

[Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 9, a16, Satır, 13.]

232 Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 9, a16.

233 Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 10, a17.

234 (el-Nahl 16/20).

وهذه الأنواع المذكورة لا يحصل العلم بصدق مخبريها إلا للحذاق في فن الحديث العارف بأحوال الرواة المطلع على العلل القادحة في الحديث وكون غيره لا يحصل له العلم بصدقهم لقصوره عن الأوصاف المذكورة لا يمنع حصول العلم بصدقهم للحذاق المذكور.

ومحصل هذه الأنواع أن الأول مختص بالصحيحين والثاني بما له الأسانيد المتعددة والثالث بما رواه الأئمة ويمكن اجتماعها في حديث واحد ولا يبعد حينئذ بدايته للمتبحر المذكور.

وفي الفتاوى الظهيرية أن الأخبار المروية عن رسول الله صلى الله عليه وسلم على ثلاث مراتب متواتر فمن أنكره كفر ومشهود فمن أنكره كفر عند الكل إلا عند عيسى ابن إبان فإنه يضلله ولا يكفره وهو الصحيح وخبر الواحد لا يكفر جاهده غير أنه يأثم بترك القبول.

[أقسام الغراب]

قوله ثم الغرابة هذا منعطف لما سبق من تقسيم الخبر إلى الأنواع الأربعة وما بينهما جمل معترضة والمعنى بعد ما عرفت تقسيم الخبر إلى الأربعة وتعريف كل منها وما يترتب عليها من الأحكام أن الغرابة.

قوله إما أن تكون في أصل السند أي في الموضع الذي يدور عليه السند وهو طرفه الذي هو من جهة الصحابي لا طرفه الذي هو من جهة المخرج²³⁵ وكون الفردية في هذا الطرف هو أن يروي تابعي واحد عن صحابي ولا يتابعه غيره في روايته عن ذلك الصحابي سواء تعدد الصحابي في تلك الرواية أو لا.

وأما انفرد الصحابي عن النبي عليه السلام فليس غرابة أو ليس في الصحابة ما يوجب قدحا. فانفراد الصحابي يعادل تعدد غيره بل يكن أرجح منه ثم المراد من كون الغرابة في هذا الطرف أعم من أن يكون في أثناء السند أيضا أو لا.

قوله أولا أي لا تكون الغرابة في أصل السند بأن لا يكون التفرد فيه بل فيما بعده بل في جميع روايته أو أكثر.

قوله فالغريب بالغرابة الأولى أي الغرابة التي في أصل السند.

وقوله هو الفرد المطلق أي المسمى عند المحدثين بالفرد المطلق لاطلاقه الشامل لأن يكون التفرد في أثناء السند أو لا **قوله** كحديث النهي عن بيع الولاء بفتح الواو أي ولأه العتق وهو ما ورد مرفوعا: [الْوَلَاءُ لُحْمَةٌ كُلُّحْمَةٍ النَّسَبُ لَا يُبَاعُ وَلَا يُوهَبُ وَلَا يُورَثُ]²³⁶ والحمه بالضخم أي الاختلاط في الولاء كالاختلاط في النسب فإنها تجري مجرى النسب في الميراث تفرد بهذا الحديث عبد الله بن دينار من التابعين عن ابن عمر وقد يتفرد.²³⁷

بالفرد المطلق راو آخر كحديث شعب الإيمان وهو أن: [الإيمانُ بَصْنَعٌ وسبعون شُعْبَةً فأفضلها قول لا إله إلا الله وأدناها إمَاطَةُ الأذى عن الطريق والحياء شُعْبَةٌ من الإيمان].²³⁸

والبضع ما بين الثلاث إلى التسع وإمَاطة الأذى عن الطريق²³⁹ إزالة ما يؤدي من نحو شوك أو حجر عن طريق المسلمين تفرد بهذا الحديث أبو صالح التابعي عن أبي هريرة وتفرد به عبد الله بن دينار عن أبي صالح.

وقد يستمر التفرد بالفرد المطلق في جميع روايته أو أكثرهم وفي مسند البزاز والمعجم الأوسط والصغير للطبراني أمثلة كثيرة لذلك.

²³⁵ Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 10, a18.

²³⁶ Buhârî, "Ferâiz", 21; Hâkim, *Müstedrek*, 4: 341; Beyhâkî, *Sünen*, 10: 292-293

²³⁷ - بيان وتمثيل للغرابة في الفرد المطلق الكائنة في أثناء السند أيضا بعد بيان كون الحديث المذكور في عنوان القول مثلا للغرابة فيه الغير الكائنة في أثناء السند.

[Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 11, a19, Satır, 14.]

²³⁸ Buhârî, "İmân", 3; Müslim, "İmân", 35.

²³⁹ Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 11, a19.

قوله والغريب بالغرابية الثانية أي الغرابية التي في أثناء السند وقوله هو الفرد النسبي أي المسمى عندهم بالفرد النسبي لكون التفرد في سنده حاصلًا بالنسبة إلى شخص معين وإن كان الحديث في نفسه مشهورًا بأن يكون مرويًا من وجوه آخر لم يتفرد فيها راو مثاله أن يروي مالك عن نافع عن ابن عمر حديثًا ثم يروي عن مالك منفردًا ولم يتابعه غيره في روايته عن مالك وكان الراوي عن نافع جماعة فإنه فرد بالنسبة إلى الراوي عن مالك وإن كان مشهورًا بالنسبة إلى الرواة عن نافع عن ابن عمر وإلى الرواة عنهم إلينا وقد يشتهر الحديث بأن يروي عن أصل السند كثيرون كحديث [الأعمال بالنيات].²⁴⁰⁻²⁴¹

قوله ويقال إطلاق الفرد عليه أي على الفرد النسبي بل يقال له الغريب غالبًا وذلك لأن الغريب والفرد وإن كانا مترادفين بحسب مآل اللغة وبحسب الاصطلاح لكن أهل الاصطلاح فرقوا بينهما من حيث كثرة الاستعمال وقلته فالفرد أكثر إطلاقهم إياه واقع على الفرد المطلق لأن إطلاقه عليه أولى وأحق²⁴² والغريب أكثر إطلاقهم إياه واقع على الفرد لأن انفراده أغرب فهو بهذا الاسم أنسب وهذا من حيث إطلاق الاسم عليهما وأما من حيث استعمالهم الفعل المشتق من أصل هذه المادة فلا يفرقون بينهما فيقولون في كل من الفرد المطلق والفرد النسبي تفرد به فلان على حد سواء.

[المقبول والمردود]

قوله والآحاد منقسمة إلى المقبول والمردود فالمقبول ما رجع صدق ناقله وموجبه وجوب²⁴³ العمل به عند الجمهور²⁴⁴ والمردود ما لم يرجح²⁴⁵ صدق ناقله وموجبه وجوب ترك العمل به. **وقوله** دون المتواتر فإن كله مقبول بحسب الاعتقاد والعمل به.

[الصحيح الخبر]

قوله فالمقبول إذا كان إلخ هذا تقسيم له إلى أربعة أنواع لأنه إما أن يشتمل من صفات القبول على أعلى مراتبها أو لا بل يشتمل²⁴⁶ على أوسطها أو أدناها.

[الصحيح لذاته والصحيح لغيره]

الأول هو الصحيح لذاته والثاني إن وجد فيه ما يجبر ذلك القصور ككثرة الأسانيد فهو الصحيح لحصول أصل المقصود وهو الصحة لكن لا لذاته ومن حيث إسناده خصوصًا بل لغيره.

[الحسن لذاته والحسن لغيره]

وهو وجود الجابر المذكور وإن لم يوجد فيه فهو الحسن لذاته فان فانت قرينة ترجح جانب قبول ما يتوقف في قبوله من جهة إسناده فهو الحسن لغيره لقيام قرينة خارجية على حسنه.

[شرطهما الصحيح لذاته]

[تعريف العدل]

²⁴⁰ عطاء. صوابه: [إنما الأعمال بالنيات]

²⁴¹ Buhârî, “Bedü’l-Vahy”, 1; Müslim, “İmârât”, 1907.

²⁴² Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 11, a20.

²⁴³ - فإنه بثبوت صدق ناقله أو بوجود قرينة تدل عليه يغلب الظن بصدق الخبر فيؤخذ به وإنما قلت يغلب لأن ثبوت صدق الناقل من حيث هو لا يستلزم صدقه في خصوص الخبر. [Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 12, a21, Satır, 6.]

²⁴⁴ - احتراز عن المعتزلة والرافضة والقاشاني وابن داود فإنهم لا يوجبون العمل بالآحاد مطلقًا. [Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 12, a21, Satır, 6.]

²⁴⁵ - سواء رجع كذب ناقله بثبوت كذبه أو بوجود قرينة تدل عليه من عدم العدالة والضبط ونحوهما وهو المردود حقيقة أو لم يرجح أيضًا لعدم ثبوت كذبه والقرينة الدالة عليه وهو الشبيه بالمردود والمراد بالمعروف أعم منهما.

[Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 12, a21, Satır, 6.] ²⁴⁶ - قوله بل يشمل إلخ خرج بالأضراب ما لا يشمل على شيء منها فإنه ضعيف غير داخل في تقسيم المقبول.

[Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 12, a21, Satır, 14.]

والمراد بالعدل في تعريف الصحيح من له ملكة تحمله على ملازمة التقوى والمروءة والملكة قوة باطنية ناشئة من معرفة الله تعالى والتقوى على مراتب أدناها²⁴⁷ التقوى من الشرك الجلي ومنها ارتكاب الأوامر واجتناب الزواجر ومنها ترك الشبه والمكروهات ومنها ترك المشتبهات من المباحات ومنها ترك الغفلة في جميع الحالات ومجملها ترك ما يذم شرعا والمراد به هنا اجتناب الأعمال السيئة من شرك جلي أو خفي وفسق وبدعة مكفرة أو داع صاحبها غيره إلى مذهبه الفاسد.

والمروءة كمال الانسان من صدق اللسان واحتمال عشرات الاخوان وبذل الاحسان إلى أهل الزمان وترك الأذى عنهم.

[تعريف الضبط وتقسيمه]

والضبط نوعان ضبط قلب وهو أن يثبت الراوي في قلبه ما سمعه من شيخه بحيث يتمكن من استحضاره إذا شاء وضبط كتاب وهو أن يصون الراوي كتابه لديه ولا يعيره من لا أمن من تغييره مذ سمع فيه وصححه إلى أن يؤدي منه. وقيد بالتام أي كامل الضبط حالتي التحمل والأداء إشارة إلى الرتبة العليا في ضبط القلب والمعنى أنه لا يكتفى في الصحيح لذاته بمطلق الضبط في القلب كما في سائر الأنواع وأما ضبط الكتاب فالظاهر أن كله تام لا يتصور فيه النقصان.

[تعريف المتصل]

والم متصل ما سلم سنده من سقوط راو في أثناؤه بحيث يكون كل من رجاله سمع ذلك المروي من شيخه والسند تقدم تعريفه في صدر الكتاب في تعريف الاسناد.

[تعريف المعلل]

والمعلل لغة ما فيه علة واصطلاحاً²⁴⁸ حديث في متنه أو إسناده علة هي خفية قاذحة.

[تعريف الشاذ]

والشاذ لغة المنفرد والمراد به اصطلاحاً ههنا²⁴⁹ ما يخالف فيه الراوي من هو أرجح منه في الضبط أو العدالة. ثم **قوله** فالمقبول كالجنس²⁵⁰ يشمل الصحيح لذاته وغيره من الأنواع وباقي القيود كالفصل يخرج ما عدا الصحيح لذاته فإن. **قوله** إذا كان مروي عدل احتراز عما يرويه غير العدل. **وقوله** تام الضبط احتراز عما يرويه المغفل الذي هو كثير الخطأ بحيث لا يميز الصواب عن غيره فيرفع الموقوف ويصل المرسل ويصحف الرواة وهو لا يشعر وكذا احتراز عما يرويه قليل الضبط. **وقوله** متصل السند بالنصب خبر بعد الخبر لكان احتراز عن الحديث الغير المتصل السند وقوله غير معلل أي معلول احتراز عما فيه علة من العلل وقوله لا شاذ فيه احتراز عن الحديث الشاذ. والحاصل أن الصحيح لذاته وكذا لغيره ما سلم من الطعن في اسناده ومنتنه **قوله** ويتفاوت رتبه أي مراتب الصحيح لذاته الأعلى والأوسط والأدنى **وقوله** يتفاوت هذه الأوصاف أي بسبب تفاوت مراتب الأوصاف المذكورة في تعريف الصحيح لذاته.

²⁴⁷ Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 12, a21.

²⁴⁸ Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 12, a22.

²⁴⁹ - احتراز عن تفسير الآخر وهو قوله ثم سوء إن كان لازماً للراوي في جميع حالاته فهو الشاذ على رأي وهو بهذا التفسير غير مراد ههنا لأن قوله تام الضبط يغني عن الاحتراز عنه.

[Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 13, a23, Satır, 2.]

²⁵⁰ - إنما قال كالجنس والفصل لأنه الصحيح لذاته ليس من الماهيات الحقيقية حتى يكون له الجنس والفصل الحقيقيتان.

[Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 13, a23, Satır, 3.]

وذلك لأنها لما كانت بنفسها مفيدة لغلبة الظن²⁵¹ الذي عليه مدار الصحة بالذات اقتضت أن يكون لتلك الصحة درجات بحسب تلك الأوصاف المقتضية لها وإذا كان الأمر كذلك فالصحيح لذاته الذي رواه في الدرجة العليا من العدالة والضبط²⁵² وسائر الصفات المذكورة التي توجب الترجيح كان أصح مما دونه.

فمن المرتبة العليا ههنا ما أطلق عليه بعض أئمة الحديث أنه أصح الأسانيد كالزهري عن سالم بن عبد الله بن عمر بن الخطاب عن أبيه والدرجة التي دونها في الرتبة يُرِيدُ بن عبد الله بن أبي بردة عن جده عن أبيه موسى والتي دونها في الرتبة كسهيل بن أبي صالح عن أبيه عن أبي هريرة.

فإن الجميع يشملهم اسم العدالة والضبط إلا أن في المرتبة الأولى من الصفات المرجحة ما يقتضي تقديم روايتهم على رواية التي تليها وفي التي تليها من قوة الضبط وسائر ما يقتضيه تقديمها على الثالثة وهو مقدمة على رواية من يُعَدُّ ما يتفرد به حسناً لذاته كمحمد بن إسحق عن عاصم بن عمر عن جابر.

والمرتبة الأولى وإن أطلق عليها بعض الأئمة أنها أصح الأسانيد لكن المعتمد عدم الاطلاق لترجمة معينة منها نعم يستفاد من كل مما أطلق الأئمة عليه ذلك أرجحيته على ما لم يلقوه عليه.

قوله ويلتحق بهذا التفاضل أي التفاوت المذكور **وقوله** "وما انفرد به البخاري" عطف على ما "اتفق الشيوخان على تخريجه" ووجه الالتحاق اتفاق العلماء بعدهما على تلقي كتابيهما بالقبول فما اتفقا على تخريجه أرجح مما لم يتفقا عليه.

وقد صرح الجمهور بتقديم صحيح البخاري²⁵³ على صحيح مسلم في الصحة ولم يوجد من أحد التصريح بعكسه وأما ما نقل عن أبي علي النيسابوري أنه قال: "ما تحت أديم السماء أصحُّ من كتاب مُسْلِمٍ" فلم يصرح فيه بكون صحيح مسلم أصح من صحيح البخاري فإنه إنما نفى وجود كتاب أزيد صحة من كتاب مسلم بناء على مقتضى صيغة أفعل ولم ينف المساواة.

وكذلك ما نقل عن بعض المغاربة أنه فضل صحيح مسلم على صحيح البخاري فإن ذلك فيما يرجع²⁵⁴ إلى حسن السياق بين الأحاديث والوضع في التتويب والترتيب فيه ولم يفصح أحد من المحدثين بأن ذلك راجع إلى الأصحية ولو أفصحوا به لردده شاهد ما في نفس الأمر فالصفات التي يدور عليها الصحة في كتاب البخاري أتم منها في كتاب مسلم وشرطه فيها أقوى أما رجحانه من ملكية الاتصال فلاشترطه²⁵⁵ أن يكون الراوي قد ثبت له لقاء من روى هو عنه ولو مرة وقد اكتفى مسلم بمطلق المعاصرة.

وأما رجحانه من حيث العدالة والضبط فلأن الرجال الذين تكلم فيهم من رجال مسلم أكثر عدداً²⁵⁶ من الرجال الذين تكلم فيهم من رجال البخاري لم يكثر اخراج حديثهم بل غالبهم من شيوخه الذين أخذ عنهم ومارس حديثهم بخلاف مسلم في الأمرين.

وأما رجحانه من حيث الاعتلال والشذوذ فلأن ما انتقد على البخاري من الأحاديث²⁵⁷ أقل عدداً مما انتقد على مسلم منها هذا مع اتفاق العلماء على أن البخاري كان أجل من مسلم في العلوم عموماً وأعرف منه بضاعة الحديث

²⁵¹ - الغلبة قيد معتبر في مفهوم الظن إذ لا يطلق غالباً إلا على الطرق الراجح باعتبار معناه الحقيقي ولكن يطلق مجازاً ويراد به الشك كما في قوله تعالى: [إن الظن لا يغني من الحق شيئاً] ، [el-Yunus 10/36] ويراد به اليقين كقوله تعالى: [الذين يظنون أنهم ملاقوا ربهم]، [el-Bakara 2/46] فذكر الغلبة لدفع المجاز.

[Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 13, a23, Satır 15.]

²⁵² Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 13, a23.

²⁵³ Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 13, a24.

²⁵⁴ - قوله فيما يرجع الخ لأن يبدأ بالجمال والمشكل والمنسوخ والمفسر والمبهم ثم يردف بالمبين والناسخ والمصرح والمعين والمنسوب كذا قيل .

[Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 14, a25, Satır, 6.]

²⁵⁵ - وإذا أثبت اللقاء فكل ما روى عنه محمول على أنه سمع منه بلا واسطة فهذا إكمال ما يمكن أنه يقال في الاتصال.

[Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 14, a25, Satır, 10.]

²⁵⁶ - قوله أكثر عدداً الخ فإن الذين انفرد البخاري بهم أربعمائة وخمسة وثلاثون رجلاً والمتكلم فيه منهم بالضعف نحو من ثمانين رجلاً والذين انفرد بهم مسلم ستمائة وثلاثون رجلاً والمتكلم فيه به منهم مائة وستون رجلاً كذا قيل.

[Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 14, a25, Satır, 13.]

خصوصا وأن مسلما تلميذه وخريجُه ولم يزل يستفيد منه ويتبع آثاره حتى قال الدارقطني: "لولا البخاريُّ لَمَا رَاحَ مُسْلِمٌ ولا جاءَ".

قوله "ومن ثمة" أي من أجل الالتحاق المذكور.

وقوله قدم صحيح البخاري أي على غيره من الكتب المصنفة في الحديث قبله كالموطاء وبعده كبقية الصحاح والسنن²⁵⁸ والمسانيد.

وقوله ثم صحيح مسلم لمشاركته للبخاري في الاتفاق على تلقي كتابه بالقبول أيضا.

وقوله ثم ما وافق شرطهما أي من غير كتابيهما وذلك لأن المراد بشرطهما رجال إسنادهما مع باقي شروط الصحيح من العدالة والضبط ونحوهما وهم قد حصل الاتفاق على كون غالبهم عدلا وضابطا وغيرهما من أوصاف الصحة فهم مقدمون على غيرهم في رواياتهم.

فإن كان الخبر على شرطهما معا كان دون ما أخرجه مسلم أو مثله²⁵⁹ وإن كان على شرط أحدهما فيقدم ما كان على شرط البخاري وحده على ما كان على شرط مسلم وحده تبعا لأصل كل منهما فظهر لنا من قولنا ويتفاوت مراتبه إلى هنا ستة أقسام²⁶⁰ بتفاوت درجاتها في الصحة وثمة قسم سابع وهو حديث صحيح ليس على شرطهما اجتماعا ولا انزادا. ثم ما ذكر من التقديم على الترتيب²⁶¹ المذكور أصل لا يعدل عنه إلا بأمر خارجي يعرف عنه فإن هذا التفاوت إنما هو بالنظر إلى التمييز بالشرط.

أما لو رجع قسم من تلك الأقسام الستة بأمور أخرى تقتضي الترجيح فإنه يقدم على ما فوّقه إذ قد يعرض المفوق ما يجعله فائقا كالحديث الذي أخرجه مسلم وحده وهو مشهور محفوف بقرائن صار بها يفيد العلم الظني المقوى بها فإنه يقدم على الحديث الذي أخرجه البخاري وحده وكان فردا غير محفوف بها. وكالحديث الذي لم يخرجاه لكن إسناده وصف بكونه أصح الأسانيد كمالك عن نافع عن ابن عمر فإنه يقدم على ما انفرد به أحدهما لا سيما إذا كان في إسناده من فيه مطعن.

[الحسن لذاته]

قوله فإن قل الضبط أي إن قل ضبط راوي المقبول من خبر الأحاد مع وجود بقية الشروط المتقدمة في الصحيح لذاته فهذا ناظر إلى ما تقدم من التعريف الضمني للصحيح لذاته وما بينهما اعتراض.

وقوله فهو الحسن لذاته أي المقبول من خبر الأحاد القليل ضبط راويه مع وجود بقية الشروط المتقدمة هو المسمى عند المحدثين بالحسن لذاته إذ هو والصحيح لذاته سواء إلا في تمام الضبط وخرج باشتراط وجود بقية الشروط المتقدمة كما هو المستفاد من سياق الربط الضعيف.

وهو ما لم يجمع شروط الصحة أو الحسن ولو بفقد شرط واحد فهو²⁶² ما ليس بصحيح ولا حسن وهذا القسم من الحسن²⁶³ مشارك للصحيح لذاته في الاحتجاج والعمل به وإن كان دونه ومثابه له في إنقسامه إلى مراتب بعضها فوق بعض.

²⁵⁷ Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 14, a25.

²⁵⁸ أي الكتب التي جمع فيها سند كل صحابي على حدة على اختلاف في مراتب الصحة وطبقاتهم والتزم نقل جميع رواياتهم صحيحا كان الحديث أو ضعيفا كما سيجيء. [Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbetü'l-Fiker*, vr. 14, a26, Satır, 7.]

²⁵⁹ - لأن للحديث المروي الذي في كتابيهما جهة ترجيح على ما كان في كتاب مسلم من كونه على شرطهما معا مثلا ولما كان في كتاب مسلم جهة ترجيح من حيث إنه فيه. [Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 14, a26, Satır, 13.]

²⁶⁰ - أحدها ما أخرجه البخاري ومسلم معا وثانيها ما أخرجه البخاري وحده وثالثها ما أخرجه مسلم وحده ورابعها ما هو على شرطهما معا وخامسها ما هو على شرط البخاري وحده وسادسها ما هو على شرط مسلم فقط ثلاثة منها أصول وثلاثة فروع.

[Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 14, a26, Satır, 16.]

²⁶¹ Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 14, a26.

قوله وبكثرة أسانيده أي أسانيد قليل الضبط.

وقوله يصحح أي ينسب إلى الصحة ويحكم عليه بأنه صحيح وذلك لأن لكثرة الأسانيد قوة تجبر القدر الذي تميز به ضبط راوي الحسن لذاته عن ضبط راوي الصحيح لذاته فالصحيح لغيره ما قل ضبط راويه وكثرت أسانيده.

قوله وإن كان ضعيفا أي إن كان المقبول من خبر الأحاد ضعيفا.

وقوله ككون راويه أي راو المقبول من خبر الأحاد مستورا أي غير معروف عدالته ولا جرحه **وقوله** وقامت قرينة ترجح جانب قبوله ككثرة أسانيده واعتضاده بحديث صحيح.

[الحسن لغيره]

وقوله فهو الحسن لغيره أي المقبول الموصوف مسمى بالحسن لغيره فإنه وإن كان ضعيفا لكن يكون حسنا بسبب اعتضاده بما ذكر.

قوله فإن جمعا في خبر يعني إن ما ذكر من قوله فالمقبول إذا كان مروى عدل تام الضبط إلى هنا في موضع تفرد الخبر بوصف الصحة أو الحسن فإن جمعا أي الصحيح والحسن في وصف خبر واحد.

كقول الترمذي وغيره حديث حسن صحيح وقوله فذاك أي الجمع المذكور للتردد في رواية هل اجتمعت فيه شروط الصحة أو وقوله في موضع التردد أي هذا الجواب في موضع تفرد²⁶⁴ المجتهد بتلك الرواية بأن ليس للخبر عنده إلا إسناد واحد قال فيه حسن صحيح وعرف بهذا الجواب جواب من استشكل الجمع بين الوصفين فقال الحسن قاصر عن الصحيح ففي الجمع بينهما إثبات لذلك القصور ونفيه ومحصل الجواب أن تردد حذاق أئمة الحديث في حال روايته اقتضى للمجتهد أن لا يصفه بأحد الوصفين فيقول فيه حسن باعتبار وصفه كذا عند قوم من هؤلاء الحذاق صحيح باعتبار وصفه هكذا عند قوم منهم وغاية ما فيه من الاضطراب.

أنه حذف منه حرف التردد لأن حقه أن يقال حسن أو صحيح وهذا الحذف كما حذف حرف العطف من الخبر المتعدد وعلى هذا الجواب فما قيل فيه حسن صحيح دون ما قيل فيه صحيح لأن الجزم أقوى من التردد ولإعتبار إسنادين أي أحدهما صحيح والآخر حسن والمراد بالاسنادين بيان ما هو الأقل فالمراد لإعتبار إسنادين أو أكثر.

ثم المراد بعنوان القول هو الامكان لا الوجوب لجواز أن لا يلزم صحة شيء من الاسنادين أو أكثر في بعض

المواد.

وقوله في موضع التعدد أي هذا الجواب في موضع تعدد الاسناد وعلى هذا الجواب فما قيل فيه حسن صحيح فوق ما قيل فيه صحيح فقط إذا كان فردا لأن كثرة الاسناد وترقي الخبر من مرتبة الصحيح إلى مرتبة.

الأصح وزيادة راو الصحيح والحسن²⁶⁵ أي الذين في ضمن الأقسام الأربعة المذكورة للمقبول من خبر الأحاد.

وقوله كأصل روايتهما أي كما هو مفاد تقسيم المقبول إلى الأقسام المذكورة.

[زيادة الثقة]

وقوله من هو أوثق منه أي ممن لم يذكر تلك الزيادة كما هو مقتضى السياق وضمير منه راجع إلى راو الصحيح

والحسن.

²⁶² - ويتفاوت ضعفه كتفاوت صحة الصحيح وحسن الحسن فأعلى مراتبه بالنظر إلى طعن الراوي إن انفرد به الوضاع ثم المتهم بالوضع ثم الكذاب ثم المتهم بالكذب ثم الفاسق ثم فاحش الغلط ثم فاحش المخالفة ثم المختلط ثم المبتدع الداعي ثم مجهول العين ملتزم الصحة كالبخاري ثم المعضل ثم المنقطع ثم المرسل الجلي ثم الخفي ثم المدلس ولا انحصار له في هذا المراتب.

[Mehmed Medenî et-Trabzonî, Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker, vr. 15, a27, Satır, 17.]

²⁶³ Mehmed Medenî et-Trabzonî, Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker, vr. 15, a27.

²⁶⁴ Mehmed Medenî et-Trabzonî, Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker, vr. 15, a28.

²⁶⁵ Mehmed Medenî et-Trabzonî, Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker, vr. 16, a29.

ثم تفضيل المقبولية المقيدة هو أن تلك الزيادة إما أن لا تنافي رواية من لم يذكرها فهذه تقبل مطلقاً لأنها في حكم الحديث المستقبل الذي لا يرويه عن شيخ الثقة غيره وإما أن تنافيها بحيث لا يمكن التوفيق بينهما فهذه هي التي يقع الترجيح بينها وبين معارضها فيقبل الراجح ويرد المرجوح.

[الأختلاف بين الاحاديث]

[المحفوظ والشاذ]

فإن خولف أي خولف راوي الصحيح والحسن في متن الحديث أو سنده.

وقوله بمن هو أرجح منه أي لمزيد ضبط أو كثرة عدد أو غير ذلك من وجوه الترجيحات الآتية.

وقوله فالراجح من الحديثين المتخالفين أي اللذين وقعت المخالفة المذكورة في متنها أو سندها.

وقوله والمرجوح منهما يسمى الشاذ أي عند المحدثين مثال ذلك ما رواه الترمذي والنسائي وابن ماجه من المخرجين من إسناده ابن عيينة عن عمرو دينار عن عوسجة عن ابن عباس رض إن توفي على عهد رسول الله صلى الله عليه وسلم: [ولم يدع وارثاً إلا مولى هو أعتقه فقال النبي صلى الله عليه وسلم²⁶⁶ هل له وارث قالوا لا إلا غلام أعتقه فجعل عليه السلام ميراثه له].²⁶⁷

انتهى الحديث وقد تابع ابن عيينة على وصله إلى ابن عباس ابن جريج وغيره وخالفه حماد بن زيد ولم يذكر ابن عباس قال أبو حاتم المحفوظ حديث ابن عيينة انتهى فحماد بن زيد مع كونه من أهل العدالة والضبط رجح على روايته رواية من هو أكثر عدداً منه.

وعرف من تقرير المتن حيث فرع **قوله** فإن خولف على قوله وزيادة راويهما فعلم أن فاعله إنما هو راوي الصحيح والحسن إن الشاذ ما رواه المقبول مخالفاً لمن هو أولى منه وهذا هو المعتمد في تعريف الشاذ بحسب الاصطلاح وبه عرفه الشافعي وأهل الحجاز.

[المعروف والمنكر]

وأما إن وقعت مخالفة الضعيف للثقة أي في متن الحديث أو سنده **وقوله** فالراجح من الحديثين المخالفين أي بالمخالفة المذكورة **وقوله** المعروف أي مسمى عند المحدثين بالمعروف لكونه معروفاً عندهم **وقوله** المرجوح منها المنكر لأنهم أنكروه.

ومثاله ما رواه ابن أبي حاتم من المخرجين من إسناده حبيب بن حبيب عن أبي إسحق عن العيزار بن حريث عن ابن عباس عن النبي صلى الله عليه وسلم قال: [مَنْ أَقَامَ الصَّلَاةَ وَأَتَى الزَّكَاةَ وَحَجَّ وَصَامَ وَقَرَأَ الضَّيْفَ دَخَلَ الْجَنَّةَ].²⁶⁸

قال أبو حاتم هو منكر من حيث الإسناد²⁶⁹ لأن غير ابن أبي حاتم من الثقات رواه عن أبي إسحق موقوفاً على ابن عباس وحديث ذلك الغير هو المعروف.

وعرف بالتقرير الدال على الفرق بين الشاذ والمنكر أن بينهما عموماً وخصوصاً من وجه بحسب المفهوم لأن بينهما اجتماعاً في اشتراط المخالفة واقتراحاً في أن الشاذ رواية ثقة أو صدوق والمنكر رواية ضعيف.

[المتابعة]

وما ظن كونه فرداً نسبياً أي الخبر الذي ظن كونه فرداً نسبياً كما تقدم وذكره في تقسيم الغريب إلى الفرد المطلق والفرد النسبي وأما الفرد المطلق فإنه لو تابع رواية راو آخر يخرج عن كونه فرداً كذا قيل.

²⁶⁶ Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 16, a30.

²⁶⁷ Ebû Dâvûd, "Ferâiz", 3; Tirmizî, "Ferâiz", 4; Beyhâkî, *Sünenü'l-Kübrâ*, 6: 427, Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1: 358; Taberânî, *Mu'cemu'l-Kebîr*, 11: 427.

²⁶⁸ Taberânî, *Mu'cemu'l-Kebîr*, 12: 136.

²⁶⁹ Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 17, a31.

وقوله إن وجد موافق لروايه أي إن وجد موافق لروايه المتفرد في روايته في طبقته.

وقوله فهو المتابع أي فذلك الموافق هو المسمى بالتابع بكسر الباء.

ثم المتابعة على مراتب إن حصلت لذلك الراوي فهي التامة وإن حصلت لشيوخه فمن فوقه فهي القاصرة بأصنافها. مثال المتابعة التامة ما في ما رواه الشافعي في كتابه الأم عن مالك عن عبد الله بن دينار عن ابن عمر أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: [الشهرُ تسعٌ وعشرون فلا تصوموا حتى تَرَوْا الهلال ولا تُفْطِرُوا حتى تَرَوْهُ فَإِنْ غَمَّ عَلَيْكُمْ فَأَكْمَلُوا الْعِدَّةَ ثَلَاثِينَ].²⁷⁰

فهذا الحديث بهذا اللفظ ظن جماعة من المحدثين²⁷¹ إن الشافعي تفرد به عن مالك فعده في غرائب بناء على أن بقية أصحاب مالك روه بهذا الاسناد ولفظ: [فَإِنْ غَمَّ عَلَيْكُمْ فَأَقْدُرُوا لَهُ]²⁷² لكن وجدنا للشافعي رحمه الله متابعا هو عبد الله بن مسلمة القعنبي كذلك أخرجه البخاري عنه عن مالك إلخ.

ووجدنا له أيضا متابعة قاصرة في صحيح ابن خزيمة من رواية عاصم بن محمد عن أبيه محمد عن زيد عن جده عبد الله بن عمر بلفظ: [فَكَمَّلُوا ثَلَاثِينَ].²⁷³

وفي صحيح مسلم من رواية عبيد الله بن عمر عن نافع عن ابن عمر بلفظ: [فَاقْدُرُوا ثَلَاثِينَ].²⁷⁴ ولا اقتصاد في المتابعة سواء كانت تامة أو قاصرة على اللفظ بل لو جاءت بالمعنى لكفى لكنها مختصة بكونها من رواية الصحابي الذي روى المتفرد إلى ذلك الصحابي ويشبه الفرد النسبي في اللفظ والمعنى أو في المعنى فقط خلافا لجماعة من المحدثين.

[الشاهد]

وقوله فهو الشاهد أي فذلك المتن هو المسمى بالشاهد.

ومثاله في الحديث المذكور ما رواه النسائي من رواية محمد بن حنين عن ابن عباس عن النبي عليه السلام وقد ذكر مثل حديث عبد الله بن دينار عن ابن عمر سواء فهو الشاهد باللفظ وأما الشاهد بالمعنى فهو ما رواه البخاري من رواية محمد بن زياد عن أبي هريرة بلفظ: [فَإِنْ غَمَّ عَلَيْكُمْ فَأَكْمَلُوا عِدَّةَ شَعْبَانَ ثَلَاثِينَ].²⁷⁵

[الاعتبار]

وتتبع الأسانيد من الجوامع وهي الكتب التي جمع فيها الأحاديث على ترتيب أبواب كتب الفقه كالكتب الستة²⁷⁶ أو ترتيب الحروف الهجائية في أوائل المعنون عنه ككتاب الإيمان وكتاب البر وكتاب الثواب وهكذا إلى آخر الحروف كما فعله صاحب جامع الأصول أو باعتبار رعاية الحروف في أوائل ألفاظ الحديث كما فعله السيوطي في الجامع الصغير.

وقوله والمسانيد وهي الكتب التي دون فيها مسند كل صحابي على حدة على اختلاف في طبقاتهم والنزم جميع مروياتهم صحيحا كان الحديث أو ضعيفا.

وجمع السيوطي في جامعه الكبير بين الأمرين فجعل القسم القولي على ترتيب الحرف والقسم الفعلي على ترتيب المساند.

وقوله الأجزاء وهي ما دون فيه حديث شخص أو أحاديث جماعة في مادة واحدة.

وقوله لذلك الفرد أي لأجل معرفة حال الحديث الذي يظن أنه فرد نسبي ليعلم أنه هل له متابع أم لا.

²⁷⁰ Buhârî, "Savm", 30; Müslim, "Sıyâm", 1080; Beyhâkî, *Sünenü'l-Kübrâ*, 4: 205.

²⁷¹ Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 17, a32.

²⁷² Buhârî, "Savm", 11; Müslim, "Sıyâm", 1080.

²⁷³ Müslim, "Sıyâm", 1080; İbn Huzeyme, *Sahîh*, 3: 202.

²⁷⁴ Müslim, "Sıyâm", 1080; Sehâvî, *Fethu'l-Mûğis*, 1: 344.

²⁷⁵ Buhârî, "Savm", 30; Müslim, "Sıyâm", 1081; Nesâî, "Savm", 162.

²⁷⁶ Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 18, a33.

وقوله هو الاعتبار أي ذلك التتبع هو المسمى بالاعتبار.

ثم جميع ما تقدم من أقسام المقبول من خبر الأحاد يحصل فائدة تقسيمه باعتبار مراتبه عند المعارضة فإذا تعارض حديثان صحيح لذاته أو لغيره وحسن لذاته أو لغيره قدم الذي لذاته على الذي لغيره.

[المحكم]

قوله وأيضاً المقبول إن سلم الخ أي كما ينقسم المقبول من خبر الأحاد إلى الأقسام الأربعة الصحيح والحسن لذاتهما أو لغيرهما كذلك ينقسم هكذا فهذا القول ناظر إلى ما تقدم من تقسيم المقبول إلى تلك²⁷⁷ الأقسام الأربعة وما بينهما جمل معترضة ويحصل فائدة تقسيم هذا باعتبار مراتبه عند السلامة عن المعارضة أو عدمها كما أن تقسيمه فيما تقدم يحصل فائدته باعتبار مراتبه عند المعارضة وحاصل هذا التقسيم انقسام المقبول إلى معمول به وغير معمول به ثم.

قوله إن سلم من المعارضة أي معارضة حديث يناقضه في المعنى.

وقوله فهو الحكم أي الذي يعمل به بلا شبهة وأمثله كثيرة وأورد الحاكم ههنا في مسند عائشة حديث: [أَشَدُّ النَّاسِ عَذَابًا يَوْمَ الْقِيَامَةِ الَّذِينَ يُشْبِهُونَ بَخْلًا لِلَّهِ].²⁷⁸---²⁷⁹ [وَجَاءَتْ إِمْرَأَةٌ رِفَاعَةَ فَقَالَتْ: رِفَاعَةُ طَلَّقَنِي فَتَزَوَّجْتُ بَعْدَهُ عَبْدَ الرَّحْمَنِ بْنِ الزُّبَيْرِ].²⁸⁰

قوله وإن عورض بمثله أي بمقبول آخر وذلك لأنه إن عورض بحسب الظاهر بالمردود فتلك المعارضة لا تأثير لها في عدم العمل بالمقبول لأن القوي لا يؤثر فيه مخالفة الضعيف فلذا لم يتعرض لها في المتن.

قوله فإن أمكن الجمع بينها أي الجمع بين مدلولي المتعارضين بتأويل أو تقييد أو تخصيص.

وقوله بغير تعسف التعسف أزيد من التكلف الذي يوجد في مطلق الجمع كما أشير إليه فيما قبل لأنه خروج عن الجادة.

وقوله فهو مختلف الحديث أي فهذا القسم هو النوع المسمى بمختلف الحديث بكسر اللام أي بحسب العبارة ومدلول الظاهري وهذا كالمحكم معمول به لكن لا بلا شبهة مثله ومثل لهذا ابن الصلاح بحديث: [لَا عَدُوَّ وَلَا طَيْرَةَ...]²⁸¹ مع حديث: [فَرَّ مِنَ الْمَجْدُومِ²⁸² فَرَارَكَ مِنَ الْأَسَدِ]²⁸³ وكلاهما معدودان في الصحيح وظاهرهما التعارض ووجه الجمع بينهما أن الجذام وأمثاله من الأمراض لا تعدي بطبعها كما هو المراد بالحديث الأول لكن الله تعالى جعل مخالطة المريض بها للصحيح سبباً لاعدائه سبحانه مرضه إلى الصحيح ثم قد يتخلف ذلك الاعداء عن سببه كما في غيره من الأسباب كما هو المراد بالحديث الثاني كذا جمع بينهما ابن الصلاح تبعاً لغيرهم.

والأولى في الجمع بينهما عند الشيخ ابن حجر رحمه الله هو أن يقال إن نفيه عليه السلام للعدوى في الحديث الأول باق على عمومته المستفاد من وقوع النكرة في حيز النفي وقد صح قوله عليه السلام: [لَا يُعْدِي شَيْءٌ شَيْنًا]²⁸⁴ وقوله عليه السلام لمن استشكل وقابل هذا الحديث بأن البعير الأجرب يكون فيما بين الإبل الصحيحة فيخالطها فتجرب: [فَمَنْ أَعْدَى الْأَوَّلِ].²⁸⁵

²⁷⁷ Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 18, a34.

²⁷⁸ عطاء. صوابه: [إِنَّ أَشَدَّ النَّاسِ عَذَابًا يَوْمَ الْقِيَامَةِ الَّذِينَ يُشْبِهُونَ بَخْلًا لِلَّهِ].

²⁷⁹ Buhârî, "Libâs", 77; Müslim, "Libâs", 2107.

²⁸⁰ Buhârî, "Talâk", 68; Müslim "Nikâh", 1433.

²⁸¹ Buhârî, "Tib", 19; Müslim, "Selâm", 2220-2222; Ahmed b. Hanbel, *Müsne'd*, 1: 174-180-269-327.

²⁸² Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 19, a35.

²⁸³ Buhârî, "Tib", 17.

²⁸⁴ Tirmizi, "Kader", 30; Ahmed b. Hanbel, *Müsne'd*, 1: 440.

²⁸⁵ Buhârî, "Sefer", 25; Müslim, "Selâm", 2220.

يعني عليه السلام إن الله سبحانه ابتدأ ذلك المرض في الثاني كما ابتدأه في الأول وأما الأمر بالفرار من المجذوم في الحديث الثاني فمن باب سد الوسائل إلى الرذائل كسوء الاعتقاد على ما نحن فيه لأنه إن اتفق للشخص الذي يعرضه شيء من جذام المجذوم بتقدير الله تعالى قد يظن أن ذلك بسبب مخالطته للمجذوم فيعتقد صحة العدوى فيقع في الإثم. وقد صنف في نوع مختلف الحديث الإمام الشافعي كتاب اختلاف الحديث جزءاً من كتابه الأم²⁸⁶ ولم يقصد استيعابه وصنف فيه بعده ابن قتيبة شيخ الشيوخ والطحاوي من علماء الحنفية .

[النسخ وعلاماته]

قوله وإن لم يمكن أي إن لم يمكن الجمع بينهما بغير تعسف بأن لا يمكن الجمع بينهما أصلاً أو يمكن لكن بتعسف فإن عرف تاريخهما أي بحيث ثبت تأخر أحدهما وتقدم الآخر **وقوله** أو نص النبي عليه السلام أو الصحابي بتأخر أحدهما هذا أصرح من التاريخ.

وقوله فالمتأخر هو الناسخ النسخ رفع تعلق حكم شرعي بأفعال المكلفين بدليل شرعي متأخر عن دليله. والناسخ ما دل على النسخ المذكور وتسميته ناسخاً مجاز بعلاقة الدلالة لأن الناسخ في الحقيقة هو الله تعالى قال الله تعالى: [ما ننسخ من آية أو ننسها نأت بخير منها أو مثلاً].²⁸⁷

ويعرف النسخ بأمر أصرحها على ما ورد في النص كحديث بريدة في صحيح مسلم: [كنتُ نَهَيْتُكُمْ عن زيارة القبورِ ألا فزُرُوها فإنها تُذَكِّرُ الآخرة].²⁸⁸ وهذا الحديث من غرائب النسخ والمنسوخ.

ثم إن تذكر الآخرة يعين على استعداد الزاد للرحلة إليها والزهد في الدنيا وما عليها وقلة طول الأمل وحسن العلم والعمل والمرحمة على الأحياء والأموات وغيرها من الفوائد الزاخرة ومنها جزم الصحابي بأن أحدهما متأخر كقول جابر رض: [كان آخرُ الأمرين من رسول الله صلى الله عليه وسلم تركَ الوضوءِ ممَّا مَسَّتِ النارُ]²⁸⁹ خرج أصحاب²⁹⁰ السنن الأربعة.

ومنها التاريخ ومثاله كحديث شداد بن أوس وغيره أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: [أفطر الحَاجِم والمَحْجُوم].²⁹¹ وحديث ابن عباس: [أن النبي صلى الله عليه وسلم إحتجم وهو صائم].²⁹² فقد بين الشافعي أن الثاني ناسخ للآخر لأنه كان سنة عشر من الهجرة والآخر في سنة ثمان منها كذا في الخلاصة.

وليس منها رواية الصحابي المتأخر الاسلام معارضة لرواية المتقدم الاسلام لاحتمال أن يكون سمعه من صحابي آخر أقدم من المتقدم المذكور أو مثله فأرسله.

لكن إن وقع التصريح بسماعه له من النبي عليه السلام يتعين أن تكون ناسخاً بشرط أن لم يتحمل عن النبي عليه السلام شيئاً قبل إسلامه.

وأما الاجماع على حكم شرعي معارض لحكم شرعي آخر فليس بناسخ بل يدل على وجوده بوجه من وجوه الترجيح المتعلقة بالمتن ككونه متناً اتفق عليه الشيخان وهذا عند الشافعي وأتباعه.

وكان يكون ما مدلوله الحظر مقدماً على ما مدلوله الاباحة للاحتياط وهذا عند أبي حنيفة وأصحابه.

وقوله أو الاسناد ككون أحدهما باسناد اتصف بالأصحية مثلاً وكون راوي أحدهما أكثر عدداً من راوي الآخر أو أزيد ثقة منه وكون أحد الاسنادين سماعاً أو عرضاً والآخر كتابةً أو وجادة أو منولة.

²⁸⁶ Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 19, a36.

²⁸⁷ (el-Bakara 2/106).

²⁸⁸ İbn Mâce, "Cenâiz", 47; Müslim, "Cenâiz", 977; Hâkim, *Müstedrek*, 1: 376.

²⁸⁹ Ebû Davûd, "Tahâret", 74; Tirmizî, "Tahâret", 85; Nesâî, "Tahâret", 123; İbn Mâce, "Tahâret", 66.

²⁹⁰ Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 20, a37.

²⁹¹ Buhârî, "Savm", 32.

²⁹² Buhârî, "Tib", 11.

وقوله تعين الحصر اليه أي²⁹³ الرجوع اليه.

وحاصل ما ذكر في التقسيم الثاني للمقبول أن ما ظاهره التعارض حكمه الجمع بغير تعسف إن أمكن فاعتبار الناسخ والمنسوخ إن لم يكن فالترجيح إن أمكن ثم التوقف عن العمل بأحد الحديثين إن لم يمكن فالترجيح إن أمكن ثم التوقف عن العمل بأحد الحديثين إن لم يمكن والتعبير بالتوقف أولى من التعبير بالتساقط لأن خفاء الترجيح إنما هو بالنسبة إلى متنبع وجوه الترجيح في الحالة الموجودة مع احتمال أن يظهر لغيره ما خفي عليه قال الله تعالى: "وَفَوْقَ كُلِّ ذِي عِلْمٍ عِلْمٌ".²⁹⁴

[المردود و أقسامه]

قوله ثم المردود من خبر الأحاد الخ لما فرغ من تقسيم المقبول من خبر الأحاد مرتين شرع في تقسيم المردود من خبر الأحاد فقال ثم المردود من خبر الأحاد.

فقوله لسقوط من سنده أي سقوط ساقط من رجال سنده فمن تبعية بيان للساقط.

وقوله أو طعن في بعض رجاله أمر في جنس الراوي من رجال سنده أعم من أن يكون واحدا أو فوجه والطعن فيه أعم من أن يكون من جهة عدالته أو ضبطه.

[السقوط الراوي]

قوله فالسقوط أي سقوط ساقط من سنده وهو الأول من قسم المردود كما لا يخفى وقد شرع في تقسيمه إما أن يكون من مبداء السند من هنا لابتداء الغاية وكذا في **قوله** من تصرف مصنف أي سواء كان مخرجا أو غيره وكذا في قوله أو من آخره.

وقوله أيضا أي كما مع وسطه يعني إما أن يعتبر الأولية والآخرية²⁹⁵ في السقوط بأن يكون من مبداء السند وأوله مطلقا مع كونه ناشئا من تصرف مصنف أو من آخره بعد التابعي أي لا يكون ذلك الآخر هو التابعي بل الصحابي.

وقوله وإما غير ذلك أي وإما أن لا يعتبر الأولية والآخرية في السقوط فالأول وهو ما يعتبر فيه الأولية والآخرية في السقوط بالطريق المذكور.

[المعلق]

وقوله هو المعلق أي المسمى بالمعلق عند أهل الحديث سواء كان الساقط واحد أو أكثر من غير اشتراط التوالي وسواء كان ذلك الأكثر كل السند أو بعضه فمن صور المعلق أن يحذف جميع السند ويقال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم أو فعل أو فعل بحضرته أو نحو ذلك ومنها أن يحذف المصنف من حدثه وينسب الحديث إلى من فوجه فإن لم يكن من فوجه شيئا لذلك المصنف فذلك الحديث معلق اتفاقا وإن كان شيئا له أيضا فقد اختلف في أن ذلك الحديث هل يسمى معلقا أو لا والصحيح هو التفصيل.

فإن عرف بنص إمام من أئمة الحديث أو الاستقراء التام أن فاعل ذلك الحذف مدلس حكم بكون ذلك الحديث مدلسا وإلا فهو معلق وإنما ذكر المعلق في قسم المردود وللجهل بحال المحذوف من العدالة والضبط فإن عرف حاله بأن يجيء مسمى من سند آخر يحكم بصحته ومقبوليته.

فإن قال جميع من أحذفه ثقات حصل التعديل²⁹⁶ على وجه الإبهام وعند الجمهور لا يقبل من المبهم حتى يسمى لكن قال ابن الصلاح: "إِنْ وَقَعَ الْحَذْفُ فِي كِتَابِ التَّرْمِثِ صَحَّتْهُ كَالْبَخَارِيِّ فَمَا أَتَى فِيهِ صَاحِبُهُ بِصِيغَةِ الْجَزْمِ دَلَّ ذَلِكَ الْاِتِّبَانُ عَلَى ثُبُوتِ إِسْنَادِهِ عِنْدَهُ وَإِنَّمَا وَقَعَ الْحَذْفُ لَغَرَضٍ مِنَ الْأَغْرَاضِ."

²⁹³ Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 20, a38.

²⁹⁴ (el-Yûsuf 12/76).

²⁹⁵ Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 21, a39.

²⁹⁶ Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 21, a40.

كالاختصار وحذف التكرار وغير ذلك وما أتى فيه بغيرها خفي كونه معلقا اختلاف وقد أورد الشيخ رحمه الله أمثلة لما قاله ابن الصلاح على وجه الايضاح في كتاب النكت على ابن الصلاح. والثاني وهو ما سقط من آخره من بعد التابعي.

[المرسل]

وقوله هو المرسل هو مأخوذ من الارسال بمعنى الاطلاق وعدم المنع كقوله تعالى: [أَنَا أَرْسَلْنَا الشَّيَاطِينَ عَلَى الْكَافِرِينَ].²⁹⁷ فكان المرسل أطلق السند ولم يقيد به أو معروف.

وصورة المرسل أن يقول التابعي سواء كان كبيرا أو صغيرا: "قال رسول الله صلى الله عليه وسلم كذا أو فعل كذا أو فعل بحضرته كذا" أو نحو ذلك وإنما ذكر المرسل في قسم المردود مع أن الساقط فيه هو الصحابي وهو ثقة بلا ريب مطلقا للجهل بحال الساقط في الجملة لأنه يحتمل أن يكون تابعا احتمالا بعيدا والتابعي يحتمل أن يكون ضعيفا وأن يكون ثقة والثقة يحتمل أن يتحمل من صحابي أو يتحمل عن تابعي آخر و يعود الاحتمال السابق ويحتمل تعدد آخر أما بالتجوزي العقلي فكثيرا و أما بالاستقراء التام فإلى ستة أو سبعة وهو أكثر ما وجد من رواية بعض التابعين عن بعض.

فإن²⁹⁸ عرف من عادة التابعي أنه لا يرسل إلا عن ثقة فذهب جمهور المحدثين إلى التوقف لبقاء الاحتمال وهو أحد قولي أحمد وثانيهما وهو قول المالكيين والكوفيين أنه يقبل مطلقا.

وقال الشافعي: يقبل إن اعتضد بمجيئه من سند آخر يبين السند الأول مسندا كان أو مرسلا لترجح كون الساقط ثقة في نفس الأمر.

ونقل أبو بكر الرزاي من الحنفية وأبو الوليد الباجي من المالكية أنه إذا عرف من حال التابعي أنه غير ملتزم بأن يرسل مروية عن ثقة لا يقبل مرسله اتفاقا.

وأما إذا لم يعرف حاله فمرسل كما قيل مقبول اتفاقا عند الحنفية والمالكية.

[المعضل والمنقطع]

والثالث وهو ما لم يعتبر في الساقط من سنده الأولية والآخرية فإن كان السقوط بإثنين أي حاصلا بإثنين من سنده.

وقوله فصاعدا أي فكذا ما يكون زائد عليها.

وقوله مع التوالي أي بشرط التوالي في موضع السقوط.

وقوله فهو المعضل أي فالقسم الأول الذي في سند ذلك السقوط هو المسمى بالمعضل من أعضله أي أعياه فهو

معضل به أو فيه فكان المحدث الذي حدث به أعضل من حدث به وأعياه فلم ينتفع به.

قوله وإلا أي وإن لم يحصل مجموع ما ذكر بأن كان السقوط بواحد من السند فقط أو بإثنين أو أكثر لا بشرط

التوالي بل بشرط عدم التوالي.

وقوله فهو المنقطع أي فالقسم الأول الذي في سنده ذلك السقوط هو المسمى بالمنقطع.²⁹⁹

ونقل عن الشيخ ابن حجر رحمه الله أنه يسمى ما سقط من سنده واحد منقطعا في موضع وما سقط من سنده إثنان

بشرط عدم التوالي منقطعين في موضعين وهكذا إن في ثلاثة ففي ثلاثة وإن في أربعة ففي أربعة.

ثم إن السقوط أي سقوط الساقط من السند وهذا تقسيم ثان للسقوط أولا وللمسند ثانيا راجع إلى المردود وكما أن

التقسيم الأول راجع إليه.

²⁹⁷ (el-Meryem 19/83).

²⁹⁸ Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 22, a41.

²⁹⁹ Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 23, a43.

وقوله يدركه كل واحد أي من المحدثين سواء كانوا هم الأئمة الحذاق أو غيرهم ثم إن هذا القول صفة كاشفة لقوله واضحا.

وقوله بعدم التلاقي أي بين الراوي وبين من روى هو عنه وذلك بأن ثبت عدم إدراكه عصره أو عدم اجتماعهما ومن ثمة أي من أجل أن الإدراك المذكور لا يحصل لكل أحد من المحدثين وإنما بل يحتاج إلى ثبوت التلاقي كما هو المفهوم مما تقدم.

وقوله احتيج في هذا الفن إلى التاريخ لتضمنه تحرير مواليد الرواة ووفياتهم وأمكنة حياتهم ومماتهم وأوقات طلبهم للحديث وارتحالهم للسماع.

[المدلس]

قوله والسند الذي وقع فيه الثاني أي القسم الثاني من السقوط وهو الخفي **وقوله** هو المدلس بفتح اللام أي مسمى بذلك لكون الراوي لم يسم من حدثه بالحديث وأوهم سماعه ممن لم يحدثه به واشتقاقه من الدلس بالتحريك وهو اختلاط الظلام بالنور سمي السند المذكور بذلك لاشتراك الساقط والنور في الخفاء.

ثم إنه ذكر في حاشية محمد الكردي³⁰⁰ ينبغي أن يبين للقسم الأول اسم كما بين للثاني انتهى وهذا المدلس أحد نوعي المدلس وهو ما يقع في الاسناد والنوع الآخر ما يقع في الشيوخ وهو أن يروي عن شيخ سمع منه مروية فيسميه أو يكتنيه أو ينسبه أو يصفه بما لا يعرف كيلا يعرف والنوع الأول مكروه جدا وكأنه لذلك اقتصر عليه كذا قيل.

قوله وحقه أي حق المدلس أن يرد بلفظ أي من ألفاظ الأداء يحتمل وقوع السماع أي سماع المدلس ممن روى هو عنه حتى إنه متى ورد بلفظ صريح في السماع كان الراوي كاذبا وليس بمدلس أصلا.

وحكم من ثبت عنه التدليس في بعض الصور إذا كان عدلا أن لا يقبل منه الحديث إلا إذا بين السماع على الأصح لأن التدليس ليس كذبا وإنما هو تحسين لظاهر الاسناد وضرب من الإبهام بلفظ محتمل فإذا صرح بوصله وسماعه وزال الإبهام قبل.

وقال فريق من المحدثين والفقهاء من عرف بارتكاب التدليس ولو مرة صار مجروحا في الرواية وإن بين السماع وأتى بلفظ صريح فيه في هذا الحديث أو في غيره من أحاديثه.

[المرسل الخفي]

قوله وهو أي المرسل الخفي هو الصادر من معاصر الخ وليعلم أن ليس المراد بالمرسل هنا ما سقط من سنده الصحابي كما هو المشهور في تعريفه على ما تقدم في المتن وإنما المراد بالارسال هنا مطلق الانقطاع بمعنى انقطاع السند. ثم الارسال بهذا المعنى نوعان³⁰¹ ظاهر وخفي فالظاهر أن يروي الرجل عن من لم يثبت معاصرتة إياه بحيث لا يشتبه إرساله باتصاله على أهل الحديث كان يروي مالك عن سعيد بن المسيب كذا قيل ويظهر من هذا التقرير أن قوله ومثله أي "مثل المدلس المرسل الخفي" إشارة إجمالية إلى تقسيم آخر للسقوط مشابه للتقسيم المتقدم فلما.

لم يكن للسقوط الظاهر هنا اصطلاح مخصوص كما لم يكن للسقوط الواضح في ذلك التقسيم لم يتعرض بل اكتفى عنه بما كان له اصطلاح له مخصوص فليتدبر.

وأما الخفي فما ذكر في المتن والفرق بين المدلس والمرسل الخفي دقيق يحتاج إلى البيان الذي يذكر هنا وهو أن التدليس يختص بمن روى عن عاصره ولم يعرف أنه لقيه وصاحب الخلاصة أدخل في تعريف التدليس المعاصرة ولو بغير لقي كما بين النووي والعراقي ولزمه دخول الاسناد الخفي في تعريفه والصواب هو المغايرة بينهما وبذل على لزوم اعتبار اللقي في التدليس دون المعاصرة وحدها اتفاق أهل الحديث على أن رواية المخضرمين كأبي عثمان النهدي وقيس

³⁰⁰ Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 23, a43.

³⁰¹ Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 23, a44.

بن أبي حازم عن النبي عليه السلام من قبيل الارسال الخفي لا من قبيل التدليس ولو كان مجرد المعاصرة يكتفي به في التدليس لكان هؤلاء مدلسين لأنهم عاصروا النبي عليه السلام قطعاً ولكن لم يلقوه.
وممن قال باشتراط اللقاء في التدليس الإمام الشافعي وأبو بكر البزار وكلام الخطيب في الكفاية يقتضيه وهو المعتمد.³⁰²

ويعرف عدم السماع بأخبار المدلس عن نفسه بذلك أو يجزم أحد من الأئمة المطلعين على علل الأسانيد بذلك ولا يكتفي في معرفته أن يقع في بعض الأسانيد زيادة راو أو أكثر بينهما لاحتمال أن تكون من المزيد ولا يحكم في هذه الصورة بحكم قطعي في أحد الجانبين لتعارض احتمال الاتصال والانقطاع.
وقد صنف الخطيب في الارسال الخفي كتاب "التفصيل لمبهم المراسيل" وفي مزيد الاسناد كتاب "المزيد في متصل الاسناد".

وأما الطعن إلى هنا انتهت أنواع حال سقوط الساقط.

[الطعن في الراوي وأسبابه]

من موجبي مردودية الخبر وهنا يبين.

[الجرح والتعديل]

أنواع الطعن منهما أي الطعن في رجال الأسانيد وهو يكون بعشرة أشياء بعضها أشد في القرح والطعن من بعض خمسة منها تتعلق بالعدالة مما اعتبر في الصحة والقبول وخمسة منها تتعلق بالضبط ولم يهتم بتمييز الخمسة الأولى من الثانية لمصلحة اقتضت عدم الاهتمام بذلك وهي ترغيب تلك العشرة على الأشد فالأشد في إيجاب الطعن على سبيل التنزل إما أن يكون.

لافتراء الراوي على النبي صلى الله عليه وسلم في التحديث عنه الافتراء هو الكذب عمداً فذلك بأن يروي عنه عليه السلام ما لم يثبت منه متعمداً وأما الكذب في التحديث عنه عليه السلام سهواً فلا يكون قادحاً في الراوي.
ثم إنه لما كان هذا الكذب الخاص أشد أنواع الفسق وأقبح³⁰³ أسباب الطعن حتى قيل يكفر المفتري عليه صلى الله عليه وسلم أفرد وجعل كأنه جنس آخر وقدم على الكل.

أو تهمة أي الراوي بذلك أي بالكذب الخاض المذكور وذلك بأن لا يروي الحديث المروي إلا من جهة ويكون مخالفاً لقواعد الدين الضرورية وكذا إذا عرف بالكذب في كلامه وإن لم يظهر منه وقوع ذلك في التحديث عنه عليه السلام وهذا دون الأول.

أو فحش غلظه أي وكثرته في نفس الأمر.

وقوله أو غفلته أي ذهوله عطف على غلظه أي وكثرته غفلته لأن مجرد الغفلة ليس سبباً للطعن لقلة من يعافيه الله تعالى منها **وقوله** عن الاتقان متعلق بالغفلة أي عن الحظف والتيقن والتحقق.

أو ظهور فسقه أي بالفعل أو القول مما لم يبلغ الكفر ثم المراد بظهوره إعلان المعصية واحتراز به عن فعلها خفية فإن من فعلها خفية يفهم قبحه ويمنعه العار عن إظهارها فلا يرد أحكام الشرع كبعض من فعلها علناً وبهذا يظهر عدم ورود ما قيل في تفصيل الأقسام من أنه لا وجه لقيد الظهور هنا فإنه معتبر في الجمع.

أو وهمه بأن يروي على سبيل التوهم والطرف المرجوح وهذا لكثرة الغفلة التي ذكرت فيما قبل كما لا يخفى.
أو مخالفة للثقات أي للطائفة التي تعين كونها ثقات **وقوله** أو لمن هو أوثق منه كما مر في زيادة راوي الصحيح والحسن.

³⁰² Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 24, a45.

³⁰³ Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 25, a46.

أو جهالته بفتح الجيم أي بأن لا يعرف فيه تعديل³⁰⁴ ولا جرح معين.
أو بدعته لقوله عليه السلام: [من أحدث في أمرنا هذا ما ليس منه فهو رد.]³⁰⁵
ثم البدعة اعتقاد ما أحدث واخترع على خلاف المعروف عن النبي صلى الله عليه وسلم أو عن أصحابه رضي الله عنهم لا بمعاندة بل بنوع شبهة.
أو سوء حفظه أي بأن يكون غلطه مساويا لإصابته أو أكثر منها فظهر بهذا مع ما ذكر في قوله أو فحش غلطه الفرق بينهما ووجه تأخير قوله أو سوء حفظه عنه.
قوله أما النوع الأول أي الافتراء المذكور **وقوله** فالحديث الذي وقع الطعن به في راويه أي الحديث الذي وقع الطعن بالافتراء المذكور في راويه.

[الموضوع]

وقوله الموضوع أي المسمى به عند أهل الحديث والحكم بالموضع إنما هو بالظن الغالب لا بالقطع إذ قد يصدق الكذب.
وإنما يقوم بذلك الحكم من أهل الحديث من يكون اطلاعه على الأسانيد ورجالها تاما وذهنه ثاقبا وفهمه مستقيما ومعرته بالقرائن الدالة على كون الحديث موضوعا متمكنة.
ولا يعرف الوضع باقرار واضع الحديث المتفرد بروايته به³⁰⁶ قال ابن دقيق العيد: لكن لا يقطع بذلك الاقرار لاحتمال أن يكون كذب في ذلك الاقرار، انتهى.
وفهم منه ابن الجوزي: "أنه لا يعمل بذلك الاقرار أصلا، وليس ذلك مراده وإنما نفى القطع بسبب ذلك الاقرار ولا يلزم من نفي القطع نفي الحكم مطلقا لأن الحكم الشرعي يقع غالبا بالظن الغالب وهو ههنا كذلك ولولا ذلك³⁰⁷ الوقوع لما جاز قصاص المقر بالقتل ولا رجم المعتزف بالزنا لاحتمال كونهما كاذبين فيما اعترفا به.
ومن القرائن التي يدرك بها الوضع ما يعتبر ويضبط من حال الراوي كما وقع لمأموم بن أحمد أنه ذكر بحضرته الخلاف في أن كان الحسن البصري سمع من أبي هريرة أو لا فساق في الحال إسنادا متصلا إلى النبي عليه السلام مذكورا فيه أنه قال: سمع الحسن عن أبي هريرة.
وكما وقع لغياث بن إبراهيم النخعي حيث دخل على المهدي فوجده يلعب بالحمام فساق في الحال إسنادا متصلا إلى النبي عليه السلام مذكورا فيه أنه عليه السلام قال: [لا سَبَقَ إِلَّا فِي نَصْلٍ أَوْ خُفٍّ أَوْ حَافِرٍ أَوْ جَنَاحٍ]³⁰⁸ فزاد في الحديث [أَوْ جَنَاحٍ] فعرف المهدي أنه كذب في الزيادة لأجله فأمر بذبح الحمام.
ومنها ما يؤخذ من من حال المروي ككونه مناقضا لنص القرآن أو السنة المتواترة أو الاجماع القطعي أو صريح العقل حيث لا يقبل شيء من ذلك التأويل.
ثم المروي تارة يخترعه الواضع وتارة يأخذه من كلام غيره ككلام بعض السلف الصالح أو قدماء الحكماء أو الاسرائيليات أو يأخذ حديثا ضعيف السند فيركب له إسنادا صحيحا ليروج.
والحامل للواضع على الوضع إما عدم الدين كالزنادقة وهم الذين لا يتدينون بدين يفعلون ذلك استخفافا بالدين وإما غلبة الجهل كالبعض المتصدين وضعوا أحاديث في الفضائل ويتدينون بذلك في زعمهم وجهلهم.

³⁰⁴ Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 25, a47.

³⁰⁵ Buhârî, "Sulh", 5; Müslim, "Akdiye", 1718.

³⁰⁶ İbn Hacer'in eserinde [وقد يعرف الوضع باقرار واضعه] "Hadisin uydurma olduğu bazen de onu uyduranın ikrarı ile bilinir." şeklinde yazılmaktadır. İbn Hacer, *Hadis Ehlinin İstılahları Hakkında Nuhbetu'l-Fiker Şerhi Hadis Usûlü*, 90.

³⁰⁷ Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 25, a48.

³⁰⁸ Ebû Dâvûd, "Cihâd", 60; Tirmizî, "Cihâd", 22; İbn Mâce, "Cihâd", 44.

وإما إفراط³⁰⁹ التعصب لما هواه وإما التقليد كما لبعض المفسرين وإما اتباع هوى بعض الرؤساء وإما قصد الاغراب وكل ذلك حرام بإجماع من يعتد بقولهم لكن بعض الكرامية وبعض المتصوفة نقل عنهم تجويز الوضع في الترغيب والترهيب وهو خطأ نشأ عن الجهل لأن الترغيب والترهيب من جملة الأحكام الشرعية ومن المتفق عليه أن تعمد الكذب فيها مطلقاً من الكبائر وقد بالغ أبو محمد الجويني فكفر من تعمد الكذب مطلقاً على النبي عليه السلام. واتفقوا على تحريم نقل الموضوع إذا علم أنه موضوع إلا مقروناً ببيانه لقوله صلى الله عليه وسلم: [مَنْ حَدَّثَ عَنِي بِحَدِيثٍ يُرَى أَنَّهُ كَذَبٌ فَهُوَ أَحَدُ الْكَاذِبِينَ]³¹⁰ أخرجه مسلم لكن غير الموضوع من الأحاديث الضعيفة التي يحتمل صدقها يجوز نقلها في الترغيب والترهيب من غير بيان ضعفها.

[المترك]

قوله والثاني أي التهمة بالكذب على النبي عليه السلام في التحديث عنه.
وقوله فالذي وقع الطعن به في راويه هو المتروك جعل هذا قسماً مستقلاً وسمي متروكاً لأن اتهام الراوي بالافتراء على النبي عليه السلام في التحديث عنه عليه السلام مع تفرد في التحديث لا يسوغ الحكم بالوضع.

[المنكر]

والثالث وهو فحش الغلط **قوله** هو المنكر على رأي من لا يشترط في المنكر قيد المخالفة أي ويكتفي بقيد الضعف وأما المنكر الذي ذكر في بحث زيادة راوي الصحيح والحسن في مقابلة المعروف فهو على رأي من شرط مخالفة الثقة³¹¹ للضعيف.

وقوله وكذا الرابع والخامس أي كثرة الغلظة وإعلان الفسق يعني أن كلا من هذين القسمين فالحديث الذي وقع الطعن في راويه به مسمى بالمنكر على الرأي المذكور مثل القسم المتقدم.

[المغل]

قوله ثم الوهم وهذا النوع السادس من أنواع ما به الطعن وعبر عنه بلفظ الوهم باسمه على خلاف منوال ما سبق لأنه من أشرف سائر أنواع ما به الطعن وأدقها كما سيذكر فيما بعد وإذا مقتض للاهتمام به وعطف عنوان القول بثم دون الواو كما فيما تقدم إشارة إلى تراخي رتبة الوهم مع الإشارة إلى كونه مما يتعلق بالأنواع الخمسة المتعلقة بالضبط بخلاف ما قبله فإنه مما يتعلق بالأنواع الخمسة المتعلقة بالعدالة فليتدبر.

قوله إن اطلع عليه أي على ذلك الوهم بصيغة المجهول.

وقوله بالقرائن أي بقرينة من القرائن الدالة على ذلك الوهم المنبهة للعارف عليه بحيث يغلب على ظنه فيحكم بعدم صحة المروي اكتفاء بغلبة الظن أو يتردد فيه لعدم ترجيح أحد الطرفين فيتوقف في الحكم بالصحة وعدمها وأما إذا لم يطلع عليه بالقرائن فالظاهر هو السلامة من الجرح فالمروي من أقسام المقبول وتلك القرائن مثل وصل مرسل أو منقطع وإرسال موصول ووقف مرفوع ومثل إدخال حديث في حديث **وقوله** وكثرة التتبع أي النظر في رجال الأسانيد واختلافات المتنون.³¹²

وقوله وجمع الأسانيد المشتملة على المتنون أي إستقصائها من المجامع والمسانيد ثم هذان القولان من عطف السبب على المسبب أي الاطلاع على الوهم بالقرائن يحصل بسببهما.

³⁰⁹ Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 26, a49.

³¹⁰ Tirmiz, "İlim", 36; Müslim, "Mukaddime", 7.

³¹¹ Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 26, a50.

³¹² Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 27, a51.

قوله فالحديث المشتمل عليه هو المعلل أي الحديث المشتمل على الطعن في الراوي بسبب هذا الوهم هو المسمى بالمعلل وهو من أشرف أنواع فنون علم الحديث حتى قال ابن المهدي: "لأن أعرف علة حديث واحد أحب الي من أن أكتب عشرين حديثاً" ليس عندي.

وكذا من أغضها وأدقها ولا يقوم بعلمه إلا من أعطاه الله فهما ثاقبا وحفظا واسعا ومعرفة تامة بمراتب الرواة في العدالة والضبط وغيرهما وحذافة راسخة بالأسانيد والمتون ولذا لم يتكلم إلا قليل من أهل هذا الشأن كعلي بن المدني وأحمد بن حنبل والبخاري ويعقوب بن شيبه وأبي حاتم وأبي زرعة والدارقطني.

وقد يقصر عبارة المعلل عن بيان العلة التي أوعاها في الحديث كالصيرفي في نقد الدنانير والدرهم.

[المدرج]

قوله ثم المخالفة أي الثقات أو لمن هو أوثق منه هذه هي النوع السابع من أنواع ما به الطعن.

[المدرج الإسناد]

وقوله إن كانت بتغيير سياق الإسناد أي إن كانت تلك المخالفة واقعة بسببه.

وقوله فالمشتمل عليها هو مدرج الإسناد أي ما وقع في رواية المخالفة بسبب التغيير³¹³ هو المسمى بمدرج الإسناد وإنما سمي به لأن المغير أدخل خلافا في الإسناد فالإسناد مدخل فيه فمدرج الإسناد في تقدير مدرج في إسناده بالحذف والإيصال.

ثم مدرج الإسناد أقسام أربعة بالاستقراء:

الأول ما يرويه جماعة بأسانيد مختلفة فيرويه عنهم راو فيجمع كلهم على إسناد واحد منها ولا يتبين الاختلاف وهذا هو المطعون بالمخالفة للثقات مثاله حديث رواه الترمذي عن بNDAR عن عبد الرحمن بن مهدي عن سفيان الثوري عن واصل ومنصور والأعمش عن أبي وائل عن عمرو بن شرحبيل قال: قلت يا رسول الله: [أيُّ الذنب أعظم...]³¹⁴ الحديث فرواية واصل هذه مدرجة على رواية منصور والأعمش لأن واصل لم يذكر في روايته عمرو بن شرحبيل بل ذكر فيها بدله عبد الله وإنما ذكره منصور والأعمش في روايتهما وقد بين الإسنادين معا يحيى ابن القطان في رواية عن سفيان وميز أحدهما على الآخر كما رواه.

البخاري في صحيحه في كتاب المحاربين عن عمرو بن علي عن يحيى عن سفيان عن منصور والأعمش كلاهما عن أبي وائل عن عمرو بن شرحبيل وعن سفيان عن واصل عن أبي وائل عن عبد الله عن غير ذكر عمرو بن شرحبيل.

والثاني ما يكون متنه عند راو بإسناد إلا بعضا منه فإنه عنده بإسناد آخر فيرويه عنه راو تاما بالإسناد الأول³¹⁵ وهذا هو المطعون بالمخالفة للثقات مثاله حديث رواه أبو داود من رواية زائدة وشريك ورواه النسائي من رواية سفيان بن عيينة كلهم عن عاصم بن كليب عن أبيه عن أبي وائل بن حجر في صفة صلوة رسول الله صلى الله عليه وسلم وقال فيه: [ثم جئتهم بعد ذلك في زمان برد شديد فرأيت الناس عليهم جُلُّ الثياب تُحَرِّك أيديهم تحت الثياب]³¹⁶ قال موسى بن هارون: [وذلك عندنا وهم.]

فقوله ثم جئتهم الخ ليس هو بهذا الإسناد وإنما أدرج عليه عن عاصم عن عبد الجبار بن أبي وائل عن بعض أهله وهكذا رواه زهير بن معاوية وأبو بذر بن شجاع بن الوليد فميزا قصة تحريك الأيدي من تحت الثياب وفصلها من الحديث وذكر إسنادهما كما ذكر ومن قبيل.

³¹³ Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 27, a52.

³¹⁴ Buhârî, "Hudûd", 20; Tirmizî, "Şehâdet", 3, "Birr", 4.

³¹⁵ Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 28, a53.

³¹⁶ Ebû Dâvûd, "Salât", 86; Nesâî, "Tatbîk", 97; Ahmed b. Hanbel, "Müsned", 4: 318.

الثاني ما يسمعه راو عن شيخه إلا بعضاً منه فيسمعه عن سمعه عن شيخه فيرويه عنه تاماً بحذف الواسط وهذا هو المطعون بالمخالفة.

الثالث ما يكون عند الراوي من المتنين المختلفين بإسنادين مختلفين فيرويهما معا عنه راو مقتصر على أحد الاسنادين أو يروي أحد المتنين عنه بإسناده الخاص به لكن يزيد فيه من المتن الآخر ما ليس فيه ومثاله حديث رواه سعيد بن أبي مريم عن مالك عن الزهري عن أنس أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: [لا تباغضوا ولا تحاسدوا ولا تذاذبوا ولا تنافسوا...] الحديث³¹⁷ فقله [ولا تنافسوا] مدرجة في الحديث أدرجها ابن أبي مريم من حديث آخر لمالك عن الزناد عن الأعرج عن أبي هريرة عن النبي صلى الله عليه وسلم: [إياكم والظن فإن الظن أكذب الحديث ولا تجسسوا ولا تنافسوا ولا تحاسدوا].³¹⁹

وكلا الحديثين متفق عليه من طريق مالك وليس في الأول [ولا تنافسوا] وإنما هو في الحديث الثاني.

الرابع ما يسوق راو إسناده فلا يذكر متنه لما يقطعه قاطع فيقول كلاماً من قبل نفسه فيظن بعض سمعه أن ذلك الكلام هو متن ذلك الحديث فيرويه عنه كذلك.

[المدرج المتن]

قوله وإن كانت بدمج موقوف أي إن كانت المخالفة بدمج موقوف أي من كلام الصحابي أو من بعدهم.

وقوله في مرفوع أي من حديث النبي عليه السلام ثم إنه ذكر في القاموس دمج دمجاً دخل في الشيء واستحكم فيه. ثم المراد بالدمج المذكور ما هو كائن من غير تمييز وتفرقة بين الموقوف والمرفوع بما يدل على مغايرتها كما هو المتبادر من العبارة.

قوله فهو مدرج المتن أي فالمشتمل عليها بمعنى ما وقع في رواية تلك المخالفة مسمى بمدرج المتن سمي به لأنه أدرج في المتن شيء فهو مدرج في متنه بالحذف والايصال.

ثم إن إدراج المتن يكون تارة في أوله مثاله ما رواه الخطيب من رواية أبي قطن وشبابة فرويا عن شعبة عن محمد بن زياد عن أبي هريرة قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: [أَسْبِغُوا الوضوء ويل³²⁰ للأعقاب من النار] فقله: [أَسْبِغُوا الوضوء] من قول أبي هريرة وصل بالحديث في أوله.

كذلك ورواه البخاري في صحيحه عن آدم بن إياس عن شعبة عن محمد بن زياد عن أبي هريرة قال: [أَسْبِغُوا الوضوء] فإن أبا القاسم قال: [ويل للأعقاب من النار]³²¹ قال الخطيب وهم أبو قطن وشبابة في روايتيهما هذا الحديث عن شعبة على ما سبق وذلك أن قوله: [أَسْبِغُوا الوضوء] من كلام أبي هريرة وقوله: [ويل للأعقاب من النار] من كلام النبي صلى الله عليه وسلم.

وتارة في أثنائه مثاله ما رواه الدارقطني في سننه من رواية عبد الحميد بن جعفر عن هشام بن عروة عن أبيه عن بسرة بنت صفوان قالت: سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول: [مَنْ مَسَّ ذَكَرَهُ أَوْ أُنْتَبِئَهُ أَوْ رُفِعَ عَلَيْهِ فليَتَوَضَّأْ]³²² قال الدارقطني كذا رواه عبد الحميد عن هشام ووههم في ذكر الاثنين والرفع وأدرج ذلك في حديث بسرة قال المحفوظ إن ذلك من قول عروة انتهى.

وفي النهاية من السنة نتف الرفعين أي الإبطيين وإذا التقى الرفغان وجب الغسل أي أصول الفخذين والراء تضم وتفتح انتهى والظاهر أن المعنى الثاني هو المراد هنا.

³¹⁷ Muvatta, "Hüsnu'l-Huluk", 14; Buhârî, "Edeb", 78; Müslim, "Birr", 2563.

³¹⁸ Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 28, a54.

³¹⁹ Muvatta, "Hüsnu'l-Huluk", 15; Buhârî, "Edeb", 78; Müslim, "Birr", 2563.

³²⁰ Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 29, a55.

³²¹ Buhârî, "Vudû", 69; Müslim "Tahâret", 240.

³²² Dârekutnî, *Sünen*, 1: 148.

وتارة في آخره مثاله ما رواه أبو خيثمة زهير بن معاوية عن الحسن بن الحرّ عن القاسم بن مخيمرة عن علقمة عن عبد الله بن مسعود أن رسول الله صلى الله عليه وسلم علمه التشهد في الصلوة فقال قل: [التحيات لله...] ³²³ فذكر حين قال: أشهد أن لا إله إلا الله ³²⁴ وأشهد أن محمدا عبده ورسوله: فإذا قلت هذا، فقد قضيت صلوتك، إن شئت أن تقوم فقم، وإن شئت أن تقعد فاقعد. كذا رواه أبو خيثمة فأدرج في الحديث **قوله** فإذا قلت الخ وإنما هو من كلام ابن مسعود لا من كلام النبي عليه السلام ومن الدليل عليه أن الثقة عبد الرحمن بن ثابت بن ثوبان رواه عن ابن الحر هكذا وقد اتفق حسين الجعفي وابن عجلان وغيرهما في روايتهم عن الحسن بن الحر على ترك هذا الكلام في آخر الحديث مع إتفاق كل من روى التشهد عن علقمة وغيره عن ابن مسعود على ذلك.

وما يقع في الآخر هو الأكثر والأشهر وإدراج المتن يقع بعطف جملة على جملة في الغالب فيكون في الآخر غالبا.

ثم إن الإدراج يعرف بورود رواية مميزة للقدر المدرج مما أدرج هو فيه ومثاله ما ذكر آنفا من أن شبابة رواه عن أبي خيثمة مفصلة.

أو بالتتصيص على ذلك من نفس الراوي كحديث ابن مسعود سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول: [مَنْ جَعَلَ اللَّهُ نِدًّا دَخَلَ النَّارَ] وقال أخرى أقولها ولم أسمعها منه عليه السلام: [مَنْ مَاتَ لَا يَجْعَلُ اللَّهُ نِدًّا دَخَلَ الْجَنَّةَ]. ³²⁵ أو من بعض الأئمة المطلعين على ذلك الإدراج كحديث التشهد على ما ذكر آنفا أو باستحالة كون النبي عليه السلام يقول ذلك المدرج وهو أعلاها كو: [وَدِدْتُ أَنِّي شَجَرَةٌ تُعْضَدُ وَالَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ لَوْلَا الْجِهَادُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَبِرُّ أُمِّي لَأَحْبَبْتُ أَنْ أَمُوتَ وَأَنَا مَمْلُوكٌ]. ³²⁶ وليعلم أن ما ذكر ³²⁷ من الوجوه الأربعة لمعرفة الإدراج غير مختص بإدراج المتن إلا الرابع.

ثم ليعلم أنهم قالوا الإدراج بأقسامه حرام لما فيه من التلبيس والتدليس وإن كان بعضها أخف من بعض كتفسير لفظة غريبة مثل - المزانبة والمخامرة والعراي - ونحوها مما فعله الزهري وغيره من الأئمة لكن قيل لا يظهر التحريم في مثل هذا لتفسير لا سيما في المتفق عليه وقد نقل عن البعض ما يدل على جوازه في الجملة.

[المقلوب]

قوله وإن كانت أي المخالفة المذكورة.

وقوله بتقديم وتأخير في الأسماء أي أسماء الرجال وآبائهم كمرة بن كعب وكعب بن مرة يعني مثلا يكون الواقع في الاسناد كعب بن مرة فيغلط الراوي ويقول بدله مرة بن كعب وهو سهو وغلط منه ناش من كون اسم أحدهما اسم أب الآخر.

وقوله أو في المتن كحديث أبي هريرة في بعض طرق مسلم: [في السبعة الذين يظلمهم الله في ظل عرشه فيه... وَرَجُلٌ تَصَدَّقَ بِصَدَقَةٍ أَخْفَاهَا حَتَّى لَا تَعْلَمَ يَمِينُهُ مَا تَنَفَّقَ شِمَالُهُ]. ³²⁸ فهذا مما انقلب على بعض الرواة وإنما المتن الصحيح: [حتى لا تعلم شِمَالُهُ مَا تَنَفَّقَ يَمِينُهُ]. ³²⁹ كما في الصحيحين إذ المعلوم من السنة إضافة الاعطاء إلى اليمين.

ثم إن التقديم والتأخير في الأسماء يقع غالبا وفي المتن يقع قليلا والى هذا أشير بتقديم الأسماء مع إعادة حرف الجر في المتن كما لا يخفى.

³²³ Ebû Dâvûd, "Salât", 177-178; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1: 422; Dârekutnî, *Sünen*, 1: 353.

³²⁴ Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 29, a56.

³²⁵ Buhârî, "Cenâiz", 1; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1: 374-402-407-443-462-464.

³²⁶ Buhârî, "Atik", 16; Müslim, "Îmân", 11; Tirmizî, "Zühd", 9; İbn Mâce, "Zühd", 19.

³²⁷ Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 30, a57.

³²⁸ Müslim, "Zekât", 30.

³²⁹ Buhârî, "Ezân", 36.

فهو المقلوب أي ما وجد في روايه الطعن بذلك التقديم والتأخير هو المسمى بالمقلوب.

[المزيد في الأسانيد]

قوله وإنه كانت³³⁰ أي المخالفة المذكورة بزيادة راو في الاسناد أي بأن يزيد الراوي في إسناد حديث رجلا أو أكثر وهما منه وغلطا.

وقوله ومن لم يزد في الراوي وهذا قيد لما قبله.

وقوله أتقن من الاتقان كأفيد من الافادة وأبلغ من المبالغة أي أكثر اتقاناً وأفعل التفضيل مما ماضيه على أربعة أحرف عند سيبويه قياس وعند غيره سماع كذا قيل.

فهذا هو المزيد في متصل الأسانيد أي فالمشتمل عليه بمعنى ما وقع في روايه الطعن بهذه المخالفة هو المسمى به ومثاله ما روي عن عبد الله بن مبارك قال حدثنا سفيان عن عبد الرحمن بن يزيد بن جابر قال حدثني بسر بن عبد الله قال سمعت أبا إدريس يقول سمعت وائلة بن الأسقع يقول سمعت أبا مرزئد الغنوي يقول سمعت النبي صلى الله عليه وسلم يقول: [لا تجلسوا على القبور ولا تُصلُّوا اليها].³³¹

فذكر سفيان وأبي إدريس زيادة وهم أما أبو إدريس فنسب الوهم فيه إلى ابن المبارك لأن جماعة من الثقات روه عن ابن جابر، عن بسر عن وائلة ولم يذكروا أبا إدريس بين بشر ووائله وصرح بعضهم بسماع بشر من وائلة وأما سفيان فوهم فيه من دون ابن المبارك لأن جماعة ثقات روه عن ابن المبارك عن ابن جابر بلا واسطة وصرح بعضهم بلفظ الإخبار بينهما.

ثم إن شرط تعيين المزيد في متصل الأسانيد أن يقع التصريح بالسماع³³² في رواية من لم يزد في موضع الزيادة وإلا فمتى كان الإسناد معنعنا ونحوه مما يحتمل عدم الاتصال ترجحت الزيادة فعلم أن حديث الثقة كان منقطعاً لا متصلاً وإن كان محتملاً قبل هذه الزيادة.

[المضطرب]

قوله وإن كانت أي المخالفة المذكورة بالاببدال أي بابدال الراوي الشيخ المروي عنه أو المروي فيكون شاملاً المضطرب الإسناد أو المتن لكن الأول غالب والثاني.

قليل مثال الأول على ما قاله تلميذ الشيخ ابن حجر كان يروي إثنان حديثاً فيرويه أحدهما عن شيخ والآخر عن آخر ويتفقا فيما بعد ذلك الشيخ.

ومثال الثاني على ما قاله السخاوي كان يروي إثنان أو أكثر حديثاً يرويه واحد مرة على وجه وأخرى على آخر مخالف له.

وقوله ولا مرجح الخ وأما إن ترجحت أحدهما بأن يكون راويها أحفظ أو أكثر صحة للمروي عنه أو غير ذلك فالحكم للراجحة ولا يكون المروي مضطرباً.

فهذا هو المضطرب اسم فاعل من اضطرب كما ذكره السخاوي مثال المضطرب في الاسناد ما روي في سنن أبي داود وابن ماجه من رواية إسماعيل بن أمية عن أبي عمرو بن محمد بن حريث عن جده حريث عن أبي هريرة عن رسول الله صلى الله عليه وسلم: [إذا صلى أحدكم فليجعل شيئاً تلقاء وجهه].³³³ الحديث وقد اختلف فيه على إسماعيل اختلافاً كثيراً فرواه بشر بن المفضل وروح بن القاسم هكذا ورواه سفيان الثوري عنه عن أبي عمرو بن حريث عن أبيه ورواه

³³⁰ Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 30, a58.

³³¹ Müslim, "Cenâiz", 972; Tirmizî, "Cenâiz", 57; Ebû Dâvûd, "Cenâiz", 71.

³³² Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 31, a59.

³³³ عطاء. صوابه: [إذا صلى أحدكم فليجعل تلقاء وجهه شيئاً]

³³⁴ Ebû Davûd, "Salât", 101; İbn Mâce, "Salât", 36; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2: 249-254-255-266.

حميد بن الأسود³³⁵ عن إسماعيل عن أبي عمرو بن محمد بن حريث بن سليم عن أبيه عن أبي هريرة ورواه وهيب وعبد الوارث عن إسماعيل عن أبي عمرو بن حريث عن جده حريث.

ومثال المضطرب في المتن حديث فاطمة بنت قيس قالت: سألت أو سئل النبي صلى الله عليه وسلم عن الزكاة فقال: [إن في المال حقاً سوى الزكاة]³³⁶ فهذا الحديث قد اضطرب لفظه ومعناه فرواه الترمذي هكذا من رواية شريك عن أبي حمزة عن الشعبي عن فاطمة ورواه ابن ماجة هذا من الطريق بلفظ: [ليس في المال حق سوى الزكاة]³³⁷ فهذا الاضطراب لا يحتمل التأويل وإنما كان الاضطراب موجبا لضعف الحديث لإشعاره بعدم ضبط الراوي أو رواته الذي هو شرط القبول وهذا محمول على وقوع الابدال في السند أو المتن منه سهو أو خطأ وقد يقع الابدال عمدا **قوله** عمدا متعلق بيقع.

وقوله لمصلحة شرعية أي معتبرة شرعا.

وقوله كالامتحان أي الامتحان من فاعل الابدال عمدا لمن يريد هو إختيار حفظه فلو وقع الابدال غلطا فما وقع فيه ذلك الإبدال من المقلوب أو المعلل فللمقلوب معنيان ولو وقع الابدال عمدا لا لمصلحة معتبرة شرعا بل للإغراب ونحوه مما ليس فيه مصلحة شرعية فما وقع فيه ذلك الإبدال كالموضوع.

وقوله ما وقع في حق البخاري والعقيلي بضم عين وفتح كاف وغيرهما أي ممن وقع الابدال عمدا في حقهم إمتحانا لمعرفة ضبطهم وحفظهم أما ما وقع في حق البخاري فما روي³³⁸ أنه لما أتى بغداد سمع به أصحاب الحديث فاجتمعوا وعمدوا إلى مائة حديث فقلبو متونها وأسانيدها وجعلوا متن هذا الأسانيد لإسناد آخر وإسناد هذا المتن لمتن آخر وانتخبوا عشرة من الرجال ودفعوا لكل منهم عشرة منها وتواعدوا كلهم على الحضور بمجلس البخاري فلما حضروا واطمأن المجلس بأهل البغداد ومن ضم اليهم من الغرباء من أهل خراسان وغيرهم تقدم اليه واحد من العشرة وسأله أحادا منه واحدا واحدا والبخاري يقول في كل منها لا أعرفه وفعل الثاني كذلك إلى أن استوفى العشرة المائة وهو لا يزيد في كل منها على قوله لا أعرفه.

ولما فهم البخاري من قرينة الحال غرضهم من مسألتهم التفت إلى السائل الأول وقال له سألت عن حديث كذا وصوابه كذا إلى آخر أحاديثه وهكذا البواقي فرد المائة إلى شأنها المعتبر قبل القلب فأقر له الناس بالحفظ والضبط وأذعنوا له بالفضل وعلو المنزلة في هذا الشأن.

وأما ما وقع في حق العقيلي فما ذكره مسلمة بن قاسم في ترجمته أنه كان لا يخرج أصله لمن يجيئه من أصحاب الحديث بل يقول له اقرأ في كتابك فأكرنا وقلنا إما أن يكون من أحفظ الناس أو من أكذبهم ثم عمدنا إلى كتابه أحاديث من روايته بعد أن بدلنا منها ألفاظا وزدنا فيها ألفاظا وتركنا منها أحاديث صحيحة وأتيناها بها والتمسنا منه سماعها فقال لي اقرأ فقرأتها فلما انتهيت إلى الزيادة والنقصان فطن وأخذ مني³³⁹ الكتاب فألحق فيه بخطه النقص وضرب على الزيادة وصححه كما كان ثم قرأ علينا وقد طابت أنفسنا وعلمنا أنه من أحفظ الناس وذكره السخاوي.

قوله وشرطه أي شرط قبول الابدال المذكور.

وقوله أن لا يبقى بصغية المجهول بل ينتهي والصغير أنه للابدال المذكور.

وقوله بانتهاء الحاجة وهي المصلحة الشرعية كالامتحان مثلا.

³³⁵ Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 31, a60.

³³⁶ Tirmizî, "Zekât", 67.

³³⁷ İbn Mâce, "Zekât", 3.

³³⁸ Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 32, a61.

³³⁹ Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 32, a62.

[المصحف والمحرف]

قوله وإن كانت أي تلك المخالفة بتغيير حرف أو أكثر لظفا أي من حيث التلفظ لا خطأ أي من حيث الخط والكتابة.

قوله فإن كان ذلك التغيير أي المذكور بالنسبة إلى النقط جمع نقطة وهذا أعم من أن يكون معه تغيير الحركات

والسكنات أولا.

وقوله فهذا الخ أي ما وقع في راويه الطعن بهذه المخالفة هو المسمى بالمصحف اسم مفعول من التصحيف.

قوله وإن كان بالنسبة إلى الحركات والسكنات أي لا مع تغيير النقط.

وقوله فالمحرف أي فهذا هو المحرف.

فمثال المصحف حديث: [من صام رمضان وأتبعه سبعا من شوال]³⁴⁰ صحفه أبو بكر الصولي فقال [شيئا] بالشين

المعجمة والياء.

ومثال المحرف كحديث جابر: [رُمِيَ أَبِي يَوْمَ الْأَحْزَابِ عَلَى [كَجَلَةٍ] فَكَوَاهُ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ]^{341 342}

--³⁴³ صحفه غنذر وقال فيه [أبي] بالاضافة وإنما هو [أَبِيَّ بن كعب] وأبو جابر كان قد اشتهر قبل ذلك كذا ذكره الجزري.

ثم معرفة هذا النوع من المخالفة مهمة قد صنف فيه العسكري والدارقطني وغيرهما وأكثر وقوعه كائن³⁴⁴ في

المتون وقد يقع في أسماء رجال الأسانيد وألقابهم وأنسابهم.

قوله ولا يجوز تعمد تغيير صورة المتن أي متن الحديث مطلقا أي سواء كان بتقديم وتأخير أو بزيادة أو نقص

بحرف فأكثر أو بابدال لفظ مرادف بالمرادف له أو مشدد بمخفف أو عكسه.

وقوله أصلا أي لا لعالم ولا لغير.

قوله وأيضا لا يجوز تعمد الاختصار منه أي من المتن ولا ابدال اللفظ المرادف منه بالمرادف له أي تعمد كما هو

مقتضى العطف والمراد بهذا الإبدال الرواية بالمعنى ثم هذا القول تخصيص لهاتين المسئلتين مع دخولهما تحت قوله مطلقا

لبيان الخلاف فيهما وحاصل الكلام أن التغيير مطلقا لا يجوز أصلا وأما التغيير بالاختصار والابدال ففيه الخلاف

والتفصيل.

وقوله وبما يغيرها كأنه عطف تفسير لما قبله كما لا يخفى.

وقوله على الصحيح فإن هاتين المسئلتين جائز فإن للعالم المذكور هنا بناء على القول الصحيح خلافا لمن خالف

فيهما وأما غير العالم المذكور فلا يجوز له باتفاق العلماء.

[اختصار الحديث]

أما الإختصار فذهب البعض إلى عدم جوازه مطلقا والآخر إلى جوازه مطلقا والآخر إلى أنه إن لم يكن رواه هو

أو غيره على التمام مرة أخرى لا يجوز وإلا جاز.

والأكثر على جوازه بشرط أن يكون من يختصر منه عالما وهو الصحيح واختاره ابن الصلاح وذلك لأن³⁴⁵

العالم لا ينقص من متن الحديث إلا ما تعلق ضروريا له بما يتبين منه بحيث لا يختلف الدلالة ولا يختلف الحكم المبين حتى

يكون المذكور والمحذوف بمنزلة خبرين منفصلين.

³⁴⁰ Muslim, "Savm", 1163; Ebû Dâvûd, "Savm", 57.

³⁴¹ عطاء. صوابه: [رُمِيَ أَبِي يَوْمَ الْأَحْزَابِ عَلَى [أَخْلَه] فَكَوَاهُ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ]

³⁴² Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 33, a63, satır, 14.

³⁴³ Muslim, "Selâm", 26; İbn Mâce, "Tib", 24; Ahmed b. Hanbel, *Müsneid*, 3: 371.

³⁴⁴ Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 33, a63.

³⁴⁵ Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 33, a64.

أو ما للمذكور دلالة عليه بخلاف الجاهل فإنه قد ينقص ما له تعلق ضروري يندب بتركه المعنى المراد كترك الاستثناء في نحو قوله عليه السلام: [لَا تُبَاغِ الثَّمَرَةَ حَتَّى تُزْهِيَ].³⁴⁶

[تقطيع للحديث]

وأما تقطيع مصنف للحديث الواحد وتفريعه في الأبواب للاحتجاج في المحال المتفرقة المتنوعة فهو إلى الجواز أقرب وقد فعله الأئمة كمالك وأحمد وأبي داود والنسائي وغيرهم كذا.

[الرواية بالمعنى]

قيل وأما الرواية بالخلاف فيها شهير والأكثر من أهل الحديث والفقه والأصول على جوازها ومن أقوى أدلتهم الإجماع على جواز شرح أحكام الشريعة المأخوذة من الكتاب والسنة للعجم بلغاتهم المختلفة من الفارسية والتركية والهندية للعارف بلغات الجانبين لقوله صلى الله عليه وسلم: [يُغْفَرُ عَنِّي] ³⁴⁷ و [لِيُغْفَرَ الشَّاهِدُ مِنْكُمْ الْغَائِبَ] ³⁴⁸ فإذا جاز الابدال بلغة أخرى فجوازه بلغة العربية أولى.

وقيل إنما تجوز في المفردات لظهور ترادفها فتغييرها سهل دون المركبات لاحتياجها إلى زيادة تغيير وقيل إنما تجوز لمن يستحضر اللفظ ليتمكن من التصرف فيه وقيل إنما تجوز لمن كان يحفظ الحديث فنسي لفظه وبقي معناه مرتسما في ذهنه فعليه أن يرويه بالمعنى لمصلحة تحصيل الحكم منه خصوصا إذا كانت منحصرة فيه.

بخلاف من كان مستحضرا للفظه ³⁴⁹ الصادر منه صلى الله عليه وسلم وهذا القول رجحه مولانا الفاضل على القاري رحمه الباري على جملة الأقوال لأن المراد ولو كان في غاية من الفصاحة والبلاغة لا ينهض إلى التعبير عن ألفاظ من أوتي جوامع الكلم بما يؤدي معانيها أجمع بل لا يتصور أن يكون مساويا لها في الجلاء والخفاء لا سيما وهو مقوت للتبرك بألفاظ صاحب الشريعة ومفتاح لأبواب الشك والشبهة في موارد السنة.

وجميع ما تقدم في الرواية بالمعنى يتعلق بالجواز وعدمه ولا شك أن الأولى إيراد الحديث بألفاظه دون التصرف فيه كما قاله الحسن وغيره

وقد قال القاضي: "ينبغي سد باب الرواية بالمعنى لئلا يجترأ من لا يحسن العربية ممن يغلب على ظنه أنه يحسن كما وقع لكثير من الرواة في الأزمنة المتقدمة والمتأخرة."

[غريب الحديث]

قوله فإن خفي المعنى الخ ذكر هذا الكلام استطرادي بأدنى مناسب لما قبله ثم خفاء المعنى يكون تارة باعتبار لفظ الحديث مفردا وتارة باعتبار مركبا وبيان الأول **قوله** بأن كان الخ وبيان الثاني **قوله** وإن كان الخفاء أي خفاء المعنى بدقة الخ ثم **قوله** بأن كان اللفظ مستعملا بقلة أريد به غريب الحديث وهو ما جاء في المتن من لفظ خاص بعيد عن الفهم لقلة استعماله.

وقوله احتيج إلى الكتب المصنفة في شرح الغريب ككتاب أبي عبيد القاسم بن سلام وهو غير مرتب وقد رتبته الشيخ موفق الدين بن قدامة على ترتيب الحروف وأجمع منه كتاب أبي عبيد الهروي الحنبلي وقد اعتنى به ³⁵⁰ الحافظ أبو موسى المديني ففتشه معترضا عليه وزاد عليه بأشياء وللزمخشري في هذا الفن كتاب اسمه "الفايق" حسن الترتيب. ثم إنه جمع ما في الكتب المذكورة ابن الأثير في "النهاية" وكتابه أسهل الكتب تناول مع قلة استيفائه له فيه. **قوله** وإن كان الخفاء أي خفاء المعنى بدقة وخفاء في المعنى المقصود أي وإن كان مستعملا بكثرة.

³⁴⁶ Buhârî, "Büyû", 87; Müslim, "Müsâkât", 1554.

³⁴⁷ Buhârî, "Enbiyâ", 50.

³⁴⁸ Buhârî, "İlim", 37; Müslim, "Hac", 1354.

³⁴⁹ Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 34, a65.

³⁵⁰ Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 34, a66.

وقوله احتيج إلى الكتب المؤلفة في شرح معاني الأخبار بفتح الهمزة وبيان المشكل منها أي من معاني الأخبار بمنزلة عطف تفسير لما قبله.

وقد رغب الأئمة في كثير من التصانيف في ذلك كالطحاوي من الحنفية والخطابي من المالكية وابن عبد البر وغيرهم.

[الجهالة]

قوله ثم بجهالة في الراوي أي المجهولية فيه بأن لا يعرف فيه تعديل ولا جرح معين وهذه هي السبب الثامن من أسباب الطعن في الراوي.

قوله إنه قد يكثر ما يطلق عليه أي على الراوي وذلك من اسم وكنية ولقب وصفة وحرفة ونسبة.

وقوله فيذكر غيره أي بغير ذلك الشيء لغرض أي من الأغراض كأن يكون الذاكر أكثر عنه فيظن أنه آخر فيحصل الجهل بحاله وبعد ما ينتفي **قوله** وصنفوا أي أهل الحديث فيه أي في بيان هذا النوع.

وقوله الموضحات أي لأوهام الجمع والتفرق أي جمع الصفات في رجل وتفريقها بحيث يوجد كل منها في رجل آخر وقد أحسن في هذا النوع الخطيب وسبقه إليه عبد الغني ابن سعيد المصري شيخ الخطيب ثم الصوري تلميذ عبد الغني. ومن أمثلة هذا النوع محمد بن السائب بن³⁵¹ بشر الكلبي اشتهر بهذا الاسم والنسبة لكنه نسب بعض الرواة إلى جده فقال محمد بن بشر وسماه بعضهم حماد بن السائب وكناه بعضهم أبا النصر وبعضهم أبا سعيد وبعضهم أبا هشام فصار يظن المسمى بهذه الأسماء جماعة بالنسبة إلى من لا يعرف حقيقة الأمر والحال أنه واحد فيلتبس عليه حاله.

قوله إنه لا يروي عنه إلا واحد أي وإن كان حديثه كثيرا لأن جهالته تحصل بتفرد الراوي عنه سواء كثر حديثه أم لا.

وقوله ولو سماه أي سواء أبهمه الراوي عنه أو سماه.

[الوحدان]

وقوله فلا يكثر الأخذ أي أخذ الحديث عنه أي فيصير مجهول الذات فيحصل الجهل بحاله.

قوله وقد صنفوا فيه أي في بيان هذا النوع.

وقوله [الوحدان] بضم الواو وسكوته المهملة جمع الواحد والمراد من الوحدان المؤلفات التي في شأن من لا يروي عنه إلا واحد.

فمن جمع ذلك الراوي مسلم في كتابه المسمى كتاب [المنفردات والوحدان] والحسن بن سفيان وغيرهما.

قوله ولا يقبل حديثه إلا أن يوثقه غير الراوي عنه أي غير الواحد المنفرد بالرواية عنه من أئمة الجرح والتعديل.

وقوله على الأصح قيد للاستثناء وكذا إذا وثقه الراوي عنه إذا كان أهلا للتوثيق.

[المبهم]

قوله أو لا يسمى اختصارا أي من الراوي عنه كقوله أخبرني فلان أو شيخ أو رجل أو بعض الرواة أو ابن فلان

وهذا النوع مقابل للنوع الآتي والسابق كما لا يخفى ويستدل على معرفة اسم المبهم بوروده من سند آخر مسمى.

وحاصل ما ذكرنا في الجهالة إلى هنا مع يذكر فيما بعد أن يكون موجباتها أربعة الأول كثرة ما يطلق على

الراوي³⁵² والثاني أن لا يروي عنه إلا واحد والثالث أن لا يسمى والرابع أن يروي عنه إثنان فصاعدا ولا يوثق كما يأتي ذكره.

³⁵¹ Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 35, a67.

³⁵² Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 35, a68.

[مجهول العين]

وقوله فهو أيضا مجهول العين أي فهذا الراوي كالراوي المتقدم مجهول العين.
وقوله وصنفوا فيه أي في هذا النوع المبهمة أي المصنفات التي صنفت فيمن يبهمة من الرواة.
وقوله ولا يقبل حديث المبهمة أي غير المسمى وفيه إشارة إلى وصفه بالمبهمة.
وقوله ما لم يسم أي من سند آخر وذلك لأن شرط قبول الخبر عدالة روايته وضبطهم ومن أبهم اسمه لا يعرف ذاته فكيف حاله.
وقوله ولو أبهم بلفظ التعديل كأن يقول الراوي عنه أخبرني الثقة أي لا يقبل خبره لو أبهم بلفظ التعديل كما لو أبهم بغيره على ما تقدم.
وقوله على الأصح متعلق بالوصلية وذلك لأنه قد يكون ثقة عند الراوي عنه مجروحا عند غيره وقيل يقبل تمسكا بالظاهر إذ الجرح على خلاف الأصل.

[مجهول الحال]

وقوله فهو مجهول الحال أي فهذا الراوي مجهول الحال من العدالة والضبط وضدهما يع فإن ذاته برواية إثنين فصاعدا عنه.
وقوله وهو المستور أي مجهول الحال مسمى بالمستور وقد قبل روايته جماعة في كل عصر وردها الجمهور والتحقيق عند الشيخ ابن حجر رحمه إن رواية المستور ومجهول العين بنوعيه لا يطلق القول بردها ولا بقبولها بل يقال هي موقوفة إلى ظهور حالهم كما جزم به إمام الحرمين ونحوه قول ابن الصلاح فيمن جرح بجرح غير مبين سببه.

[البدعة ورواية المبتدع]

وقوله ثم البدعة هو السبب التاسع من أسباب³⁵³ الطعن في الراوي.
وقوله إما أن تكون بمكفر بالتشديد أي بما ينسب صاحبه إلى الكفر كأن يعتقد بما يقتضي الكفر على الاتفاق كالقول بحلول الإلهية في علي ونحوه أو على الاختلاف كالقول بخلق القرآن.
وقوله أو بمفسق أي بما ينسب صاحبه إلى الفسق والمراد به غير الكفر بقريضة المقابلة وإلا فالفسق أعم وهو الخروج عن الطاعة مطلقا.
وقوله فالأولى وهي البدعة المقتضية كتكفير صاحبها.
وقوله لا يقبل رواية صاحبها أي مطلقا عند الجمهور وقيل تقبل مطلقا وقيل إن كان صاحبها لا يستحل الكذب لنصرة مقالته الاعتقادية قبل روايته وإن استحلها كالخطابية لم تقبل.
والتحقيق عند الشيخ ابن حجر رحمه الله أنه لا يرد رواية كل مكفر ببدعة لأن كلها من طوائف الاسلام تدعى أن مخالفيها مبتدعة وقد تبالغ فتكفر مخالفيها فلو أخذ ذلك الرد على الإطلاق لزم رد رواية جميع طوائف الاسلام سواء كانوا أهل السنة أو غيرهم.
فالقول المعتمد عنده أن الرد القطعي الذي موجه البدعة المكفرة ليس إلا لمن أنكر أمرا متواترا من الشرع مما يعلم يقينا لاشتهاره بكونه من الدين كالصلوات الخمس والحج وغيرهما وكذا من اعتقد خلاف الأمر المتواتر من الشرع فإنه بالرد أولى.
فأما من لم يكن بهذه الصفة وانضم إلى ذلك ضبطه وتقواه فلا مانع من قبول روايته.

³⁵³ Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 36, a69.

قوله والثانية وهي البدعة التي لا تقتضي³⁵⁴ تكفير صاحبها أصلا بل تفسيقه **وقوله** يقبل رواية صاحبها ما لم يكن واعيا إلى بدعته وأما إذا كان داعيا إلى بدعته فلا يقبل روايته لأن رغبته في إتباع الناس لهواه وقد تبعته على تخويف ألفاظ الروايات وتسوية معانيها على ما لا ينافي مذهبه.

وقوله في الأصح قال ابن الصلاح وهذا المذهب أعدل المذاهب وأولاها وهو قول الأكثر من العلماء. وقيل يرد روايته مطلقا وهذا القول محكي عن مالك وغيره قال ابن الصلاح وهو بعيد مباعد للشايخ من أئمة الحديث فإن كتبهم مشحونة بالرواية من المبتدعة غير الدعاة وفي الصحيحين كثير من أحاديثهم في الشواهد والأصول انتهى.

وأكثر ما يقال في تعليل هذا القيل إن في الرواية عن المبتدع ترويجا لأمره وتفخيما بذكره وهو واجب الإهانة. وعلى هذا ينبغي أن لا يروى عن مبتدع شيء يشاركه فيه غير المبتدع وقيل تقبل مطلقا إلا إذا اعتقد حل الكذب لنصرة مقالته فح لا تقبل لأن حل الكذب ينافي قبول الرواية وعزاه بعضهم إلى الإمام الشافعي لقوله أقبل شهادة أهل الأهواء إلا الخطابية لأنهم يرون حل الشهادة بالزور لموافقته.

وقوله فترد أي روايته على المختار أي على المذهب المختار.

وقوله وبه أي بهذا المذهب المختار صرح الجوزجاني بضم جيم وسكون واو وفتح زاء وهو الحافظ أبو إسحق إبراهيم بن يعقوب.

وقوله شيخ النسائي³⁵⁵ وكذا شيخ أبي داود وهذا التصريح وقع في كتابه [معرفة الرجال] حيث قال فيه في وصف الرواة فمنهم زايغ عن الحق صادق للحجة فليس فيه حيلة إلا أن يؤخذ من حديثه ما لا يكون منكرا إذا لم يقو به بدعته انتهى.

وقال الشيخ ابن حجر رحمه الله وما قاله الجوزجاني متجه أي حسن متوجه مقبول وذلك لأن العلة التي بها يرد حديث الداعي واردة فيما إذا كان ظاهر المروي يوافق مذهب المبتدع ولو لم يكن.

[سوء الحفظ]

ثم سوء الحفظ وهو السبب العاشر من أسباب الطعن في الراوي والمراد به عدم رجحان إصابة الراوي على خطأه إن كان دائما في الراوي أي كائنا في جميع حالاته من غير عروض سبب لسوء حفظه في بعض أوقاته.

[الشاذ]

وقوله فهو الشاذ أي فذلك الراوي هو المسمى بالشاذ بمعنى المنفرد بصفة.

وقوله على رأي أي على رأي بعض أهل الحديث وقد تقدم المعنى الآخر للشاذ.

[المختلط]

قوله وإن كان طاريا عليه وإن كان سوء الحفظ طاريا على الراوي وحادثا له وذلك إما لكبر سنه أو لذهاب بصره أو فقدان كتبه أو لمرضه أو للحوق ضرر به من موت ابنه أو سرقة ماله.

وقوله فالمختلط أي فهذا الراوي الطاري عليه سوء الحفظ هو المسمى بالمختلط بكسر اللام وحقيقة الإختلاط فساد العقل وعدم انتظام الفعل والقول.

والحكم فيه أن ما حدث به قبل الإختلاط إذا تميز عند المجتهد عما حدث به بعده قبل وإذا لم يتميز توقف في حديثه³⁵⁶ وكذا من اشتبه الأمر فيه يتوقف في حديثه.

³⁵⁴ Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 36, a70.

³⁵⁵ Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 37, a71.

³⁵⁶ Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 37, a72.

ويعرف ما ذكر من الاختلاط والتميز والاشتباه بالتتابع للأخذين عنه ليعلم أنهم متى أخذوا عنه أو أين أخذوا وكيف أخذوا.

فمنهم من سمع منه قبل الاختلاط كشعبة وسفيان الثوري ومنهم من سمع بعده كجرير بن عبد الحميد ومنهم من سمع في الحالين كأبي عنوانة مع التمييز بأن قال سماعي بعد ما اختلط أو قبله كما قاله الخليلي وغيره. ومتى توبع الشاذ وهو القسم الأول من سيء الحفظ على ما ذكر فيما قبل.

وقوله والمختلط وهو القسم الثاني منه على ذلك.

وقوله الغير المتميز حديثه أي بأن لم يكن ما حدث به قبل الاختلاط متميزا عما حدث به بعده ثم إن ذلك القول لأنه يتوقف في حديثه كما في حديث الشاذ وهذا احتراز عن المتميز حديثه فإن ما حدث به قبل الاختلاط مقبول كما ذكر فيما قبل فلا يحتاج إلى متابعة.

وقوله بمعتبر أي براو وجد بالاعتبار الذي هو تتبع الأسانيد من الجوامع والمسانيد والأجزاء كما مر في بحث زيادة راوي الصحيح والحسن فعنوان القول بالفتح على صيغة اسم المفعول.

ثم المراد بالمعتبر ما يكون فوق المتابع بالفتح في رتبته أو مثله لا دونه قال الشيخ ابن حجر رحمه الله إذا تابع سيء الحفظ شخص فوفاه انتقل بسبب ذلك إلى درجة ذلك الشخص وينتقل ذلك الشخص إلى أعلى من درجة نفسه التي كان فيها حتى يترجح على مساويه من غير متابعة من دونه كذا نقل عنه.

فقوله حتى يترجح³⁵⁷ أي سيء الحفظ على مساويه وهذا ناظر إلى قوله انتقل بسبب ذلك الخ.

وقوله من غير متابعة من دونه ناظر إلى ما قبله أي ليس حكم متابعة من دونه إياه حكم متابعة من فوقه إياه ويفهم منه أن حكم متابعة من هو مثله إياه كحكم متابعة من فوقه إياه وكذا المستور وهو على ما ذكر في سبب الجهالة من روى عنه إثنان فصاعدا ولم يوثق.

وقوله وراوي الإسناد والمرسل بالفتح ما سقط من آخره من بعد التابعي كما تقدم في بحث السقوط الذي هو أحد سببي مردودية الحديث.

وقوله والمدلس الاسناد المدلس بالفتح ما يكون السقط منه خفيا كما مر أيضا في بحثه.

[الحسن غيره]

ثم إن كون حكم راويه كحكم الشاذ والمختلط الغير المتميز حديثه فيما إذا لم يعرف السقط أصلا وأما إذا عرف وكان إسقاطه لأجل الاختصار وكان الراوي عدلا ثقة فحديثه مقبولا لا يحتاج إلى متابعة كحديثهما وصار حديثهم حسنا لا لذاته بل باعتبار المجموع أي من المتابع والمتابع وذلك لأن كل واحد منهم إجمال كون روايته صوابا أو غير صواب على حد سواء فإذا جاءت من المعبرين رواية موافقة لرواية أحدهم رجح جانب إجمال الصوابية ودل ذلك الترجيح على أن روايته محفوظة فارتقت من درجة التوقف إلى درجة القبول ومع ارتقائها إلى درجة القبول وأقل درجاته مرتبة الحسن فهي منحة عن درجة الحسن لذاته فتكون حسنا لغيره.³⁵⁸

وقد انتهى ما يتعلق بمتن الحديث من حيث القبول والرد وبقي ما يتعلق بالاسناد من حيث إنه ينتهي إلى النبي صلى الله عليه وسلم أو الصحابي أو غيره.

[الاسناد]

قوله ثم الاسناد لما كان ما يتعلق بالمتن بالذات من المباحث متقدما على ما يتعلق بالاسناد بالذات منها فانه المقصود بالذات والإسناد إنما هو وسيلة اليه.

³⁵⁷ Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbetü'l-Fiker*, vr. 38, a73.

³⁵⁸ Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbetü'l-Fiker*, vr. 39, a74.

قال ثم الاسناد إشارة إلى تأخر رتبته معنى وإن كان يتقدم على المتن لفظاً فهذا القول عطف على ما في أول الكتاب من قوله الخبر الخ ثم إن الاسناد هو الطريق الموصلة إلى المتن والمتن ما ينتهي إليه الاسناد من الكلام والمراد بذلك الطريق رجال السند.

[المرفوع]

قوله إما أن ينتهي إلى ما للنبي صلى الله عليه وسلم أي يقتضي تلفظ كون المنقول بذلك الاسناد ومن جنس ما للنبي صلى الله عليه وسلم.

فقوله إما تصريحاً أو حكماً تمييز من الانتهاء بحسب المآل وإن لم يتنوع الانتهاء في الظاهر إلى التصريح والحكم وأما.

قوله من قوله أو فعله أو تقريره فهو بيان لما للنبي صلى الله عليه وسلم ويسمى ذلك المنتهى إليه مرفوعاً كما سيأتي.

أما المرفوع من القول تصريحاً فكما إذا قال الصحابي: [سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول كذا] ، [أحدثنا رسول الله عليه السلام بكذا] أو قال هو أو من بعده [قال رسول الله صلى الله عليه وسلم كذا] أو [عن رسول الله عليه السلام أنه قال كذا] ونحو ذلك من أنواع الحديث المحتملة للتدليس وغيرها.

والمرفوع من الفعل تصريحاً فكما إذا قال الصحابي: [رأيت رسول الله صلى الله عليه وسلم فعل كذا] أو قال هو أو من بعده [كان رسول الله صلى الله عليه وسلم³⁵⁹ يفعل كذا أو يترك كذا].

والمرفوع من التقرير تصريحاً فكما إذا قال الصحابي: [فعلت أو فعل فلان بحضرة النبي صلى الله عليه وسلم كذا] أو قال من بعده [فعل فلان بحضرة النبي عليه السلام كذا] ولم يذكر إنكاره عليه السلام لذلك الفعل سواء قرره عليه السلام صريحاً أو حكماً بأن سكت عليه.

وأما المرفوع من القول حكماً فكما إذا قال الصحابي الذي لم يأخذ من الأسرانيات ما لا مجال للاجتهاد فيه ولا له تعلق بضبط لغة أو تفسير غريب به كالأخبار عن الأمور الماضية من بدأ الخلق وقصص الأنبياء عليه السلام أو الآتية كالحروب وسائر الفتن ومواقف يوم القيمة وأحوالها وكذا الأخبار عما يحصل بفعله ثواب مخصوص أو عقاب مخصوص. وإنما كان لهذا الحديث حكم المرفوع لأن أخبار ذلك الصحابي بشيء يقتضي إما كونه من عند نفسه أو من مخبره وما لا مجال للاجتهاد فيه يقتضي مخبراً للقاتل به ولا مخبر إلا النبي عليه السلام وإذا كان الأمر كذلك فكذلك الحديث حكم ما لو قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم فهو مرفوع حكماً سواء كان ما سمعه عنه عليه السلام بغير واسطة أو بواسطة.

وأما المرفوع من الفعل حكماً فكما فعله الصحابي مما لا مجال للاجتهاد فيه فيحمل على أن ذلك الفعل عنده مستفاد من النبي عليه السلام بأي وجه كان تحسيناً للظن بالصحابي.

وأما المرفوع من التقرير حكماً فكما إذا أخبر الصحابي بأنهم كانوا يفعلون في زمان النبي صلى الله عليه وسلم كذا³⁶⁰ فإنه يكون له حكم الرفع من جهة أن الظاهر اطلاعه عليه السلام على ذلك لتكثر بواعث الصحابة على سوء المعاملة إياه عليه السلام من أمور دينهم ومن جهة أن ذلك الزمان زمان نزول الوحي الجلي وحصول الوحي الخفي فلا يقع من الصحابة على وجه الاستمرار فعل شيء إلا وهو غير ممنوع الفعل.

³⁵⁹ Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 39, a75.

³⁶⁰ Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 39, a76.

وقد استدل جابر وأبو سعيد رحمه الله على جواز العزل بأنهم كانوا يفعلونه والقرآن ينزل ولو كان مما ينهى عنه لنهى عنه القرآن ومن القول المرفوع حكما ما ورد بكلامات الكفاية في موضع الكلمات الصريحة في النسبة اليه عليه السلام كقول التابعي عن الصحابي يرفع الحديث أو رفعه أو مرفوعا أو يرويه أي ينميه أو رواية أو يبلغ به أو رواه. وقد يقتصر أصحاب الحديث على القول مع حذف القائل إختصارا بناء على الوصف ح من المصارع ابن سيرين عن أبي هريرة قال قال: [تقاتلون قوما...] الحديث وفي كلام الخطيب: [أن هذا الاقتصار اصطلاح خاص بأهل البصرة منهم ابن سيرين وغيره.]

ومن الكلمات المحتملة للمرفوعة والموقوفة قول الصحابي: [من السنة وضع الكف على الكف في الصلاة تحت السرة.]³⁶¹ فالأكثر على أن ذلك مرفوع حكما وذهب البعض إلى أنه موقف كأبي بكر الصيرفي من الشافعية وأبي بكر الرازي من الحنفية وابن حزم من أهل الظاهر. ومن الوجوه المرجحة لكون السنة في قول الصحابي من السنة كذا سنة النبي عليه السلام ما إذا قالها كبراء كأبي بكر وعلي.

إذ ليس قبلهم إلا سنة النبي عليه السلام ومنها أن تورد في مقام³⁶² الاحتجاج لأن الصحابة مجتهدون والمجتهد لا يقلد مجتهدا آخر فصرفت إلى سنة النبي عليه السلام وكذا قول التابعي من السنة كذا ما لم ينسبها إلى صاحبها كسنة العمرين وبه قال ابن عبد البر رحمه الله ومن تلك الكلمات.

قول الصحابي: [أمرنا بكذا] و [نهينا عن كذا] كقول ابن عطية رض: [أمرنا أن نُخرج في العيدين العَوَاتِقَ وذَوَاتِ الخُدُورِ وأمرتِ الخِيصُ أن يَعْتَزِلْنَ مصلَى المسلمين.]³⁶³ [ونُهينا عن إتياع الجنائز.]³⁶⁴ فالخلاف فيه كما فيما تقدم فالأكثر على أنه مرفوع حكما لأن مطلقه ينصرف بظاهره إلى أمر من له الأمر والنهي وهو الرسول صلى الله عليه وسلم وإن احتمل غيره كأمر القرآن أو الاجماع أو الاجتهاد تجوزا أو بعض الخلفاء تبعاً وخالف في ذلك طائفة منهم الاسمعيلى ومنها. قوله [كنا نفعل كذا] فله حكم الرفع كما للمتقدم من نظيره ومنها أن يحكم الصحابي على فعل من الأفعال بأنه طاعة لله ولرسوله أو معصية له كقول عمار: [مَنْ صَامَ اليَوْمَ الذي يُشْتَكُّ فيه فقد عَصَى أبا القاسم.]³⁶⁵ فلهذا حكم الرفع كما لما تقدم من نظيره لأن الظاهر أن ذلك مأخوذ عنه صلى الله عليه وسلم.

[الموقوف]

قوله أو إلى ما للصحابي أي أو ينتهي الاسناد إلى ما لواحد من الصحابة كالمهاجري والأنصاري. **وقوله** تصريحاً أي يقتضي تلفظ التصريح بكون المنقول بذلك الاسناد جنس ما للصحابي من قوله أو فعله أو تقريره ثم إنه لم يذكر ههنا حكماً كما ذكر في جانب المعطوف عليه لأنه لا يجري ههنا كما يجري هناك كما لا يخفى.

[تعريف الصحابي]

قوله وهو أي الصحابي من لقي النبي صلى الله عليه وسلم الخ لما انجر الكلام إلى ذكر الصحابي³⁶⁶ عرف وقيل هكذا فقوله من لقي النبي صلى الله عليه وسلم بكسر القاف أي رأى النبي عليه السلام أو رآه النبي عليه السلام والمراد باللقاء ما هو أعم من المجالسة والمماشاة ووصول أحدهما إلى الآخر وإن لم يقع المكالمة ويدخل فيه رؤية أحدهما الآخر ولو لحظة سواء كانت بنفسه أو غيره وهو كالجنس **وقوله** مؤمناً كالفصل يخرج من لم يؤمن بأحد من الأنبياء كالمشركين.

³⁶¹ Ebû Dâvûd, "Salât", 117-118.

³⁶² Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 40, a77.

³⁶³ Buhârî, "Salât", 2; Müslim, "Salât", 890.

³⁶⁴ Buhârî, "Cenâiz", 29; Müslim, "Cenâiz", 938.

³⁶⁵ Buhârî, "Savm", 26-27; Ebû Dâvûd, "Savm", 10; Tirmizî, "Savm", 3.

³⁶⁶ Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 40, a78.

وقوله به أي بالنبي عليه السلام بمعنى الايمان بما جاء به من عند الله تعالى كما هو مقتضى اعتبار قيد الحيثية في مرجع الضمير على ما لا يخفى.

وهو فصل ثان يخرج من لقيه مؤمنا بغيره عليه السلام من الأنبياء مجملا كأهل الكتاب لكن هل يخرج من لقيه مؤمنا بأنه سيبعث ولم يدرك البعثة كبخيرا والراهب فيه تردد فمن أراد اللقاء حال نبوته حتى لا يكون مثله صحابيا عنده يخرج عن التعريف عنده.

وقوله ومات على الاسلام فصل ثالث يخرج من ارتد بعد أن لقيه مؤمنا به ومات على الردة كعبيد بن جحش وابن خطل ومقيس بن صبابه.

وكذا من روى عنه عليه السلام ثم مات مرتدا بعد وفاته عليه السلام كربيعة بن أمية بن خلف فإنه لقيه عليه السلام مؤمنا به وروى عنه واستمر إلى خلافة عمر وارتد ومات على الردة.

وقوله ولو تخللت ردة أي بين لقيه مؤمنا به عليه السلام وبين موته على الاسلام كما هو مقتضى السياق وذلك لأن اسم الصحبة باق له سواء رجع إلى الاسلام في حياته عليه السلام أو بعد موته وسواء لقيه عليه السلام ثانيا أم لا.³⁶⁷
وقوله في الأصح إشارة إلى الخلاف في مسألة التخلل وهذا القول على مقتضى مذهب الشافعي وتابعيه من أن الارتداد لا يبطل ثواب جميع الأعمال إلا بموته على الكفر.

وأما في مذهب الحنفية من أن الردة تبطل ثواب جميع الأعمال ولو رجع إلى الإسلام وأنه يجب عليه إعادة الحج فإنه فرض عمري فتبطل صحبته فلا يكون صحابيا إلا أن حصلت له رؤية ثانية وعليه الإمام مالك.
ويدل على رجحان الأول قصة الأشعث بن قيس فإنه ارتد وحيء به إلى أبي بكر رضي أسيرا فعاد إلى الاسلام فقبل منه ذلك وزوجه أخته لما رأى منه حسن إسلامه ولم يختلف أحد عن ذكره في الصحابة ولا عن تخريج أحاديثه في المسانيد وغيرها.

ثم إنه اختلف في اطلاق الصحابة اختلافا كثيرا فمن أراد الاطلاع عليه فليرجع إلى ما ذكر في شرح المولى علي القاري رحمه الله على شرح نخبة الفكر في الأول من التنبيهين المذكورين فيه تنبيهان.

أحدهما أنه لا شك في رجحان رتبة من لازمه صلى الله عليه وسلم من الصحابة وقاتل معه أو مع رئيس عسكره أو قتل تحت لوائه على رتبة من لم يلازمه أصلا ولم يحضر مشهدا من مشاهد الغزوا عليه السلام وعلى من كلمه يسيرا أو ماشاء قليلا أو راه على مسافة بعيدة أو في حال الطفولية وأن كان شرف الصحبة حاصلا لجميعهم في الجملة.
ومن ليس له منهم سماع منه صلى الله عليه وسلم فحديثه مرسل من حيث الرواية وإن كان مقبولا بلا خلاف ككونه معدودا في جملة الصحابة لما حصل له من شرف اللقي.³⁶⁸

وثانيهما أنه يعرف كون الصحابي صحابيا بالتواتر كأبي بكر الصديق وسائر العشرة المبشرة أو الاستفاضة أو الشهرة أو بإخبار بعض الصحابي بأنه صحابي أو بعد عدول التابعين إياه في الصحابة رواية أو كتابة أو بإخباره عن نفسه بأنه صحابي إذا كان معروف العدالة وكان إدعاه ذلك يدخل تحت الإمكان.

[المقطع]

قوله أو إلى ما للتابعي أي أو ينتهي الإسناد إلى ما لواحد من التابعين بأن يقتضي تلفظه التصريح بكون المنقول بذلك الإسناد من جنس ما له من قوله أو فعله أو تقريره ولم يذكر التصريح هنا كما في الانتهاء إلى الصحابي إكتفاء بذكره هناك.

³⁶⁷ Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 41, a79.

³⁶⁸ Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 41, a80.

قوله وهو أي التابعي من لقي الصحابي مؤمنا بالنبي صلى الله عليه وسلم الخ هذا التعريف هو المختار وعليه عمل الأكثرين وقد أشار النبي صلى الله عليه وسلم إلى الصحابة والتابعين بقوله: [طوبى لمن رآني ومن آمن بي وطوبى لمن رأى من رأيي] ³⁶⁹ الحديث فاكتفى فيهما بمجرد الرؤية خلافا لم شرط في التابعي طول الملازمة كالخطيب أو صحبة السماع أو سن التمييز.

[المخضرمون]

وبقي بين الصحابة والتابعين طبقة اختلف علماء أسماء الرجال في الحاقهم بأي القسمين وهم المخضرمون الذين أدركوا الجاهلية في حياة الرسول عليه السلام والاسلام فيها أو بعد وفاته عليه السلام ولم يروه عليه السلام أو رأوه قبل الاسلام وقد عدهم مسلم عشرين نفسا وقال الإمام النووي وهم أكثر والصحيح أنهم معدودون في كبار التابعين لأدراك شرف زمنه عليه السلام سواء اشتهر أن الواحد منهم ³⁷⁰ كان مسلما في زمن النبي عليه السلام كالنجاشي وأويس القرني أو لا.

[تعريف المرفوع و الموقوف و المقطوع]

قوله فحديث الأول أي حديث القسم الأول من الأقسام الثلاثة المتقدمة للسناد وهو ما ينتهي إلى النبي صلى الله عليه وسلم.

قوله هو المرفوع أي مسمى بهذا الاسم في اصطلاح أهل الحديث سواء كان ذلك متصلا أو منقطعا.

قوله هو الموقوف أي مسمى بهذا الاسم في ذلك الاصطلاح.

قوله وحديث الثالث وحديث ما ينتهي إلى من دون التابعي أي من أتباع التابعين فمن بعدهم.

قوله مثله في التسمية أي مثل الحديث الثالث في التسمية المفهومة من قوله المقطوع وإن شئت قلت فيهما موقفا على فلان مثل أن قيل وقفه معمر على حمام ووقفه مالك عن نافع.

[الفرق بين المقطوع والمنقطع]

فصلت التفرقة في الاصطلاح بين المقطوع والمنقطع.

فالمقطع من مباحث المتن بالنسبة إلى وقوع السقط في إسناده كما تقدم والمقطوع من مباحثه بالنظر إلى منتهى إسناده كما يرى وقد أطلق بعضهم المقطوع في موضع المنقطع والبعض بالعكس خروجاً من الاصطلاح إلى إرادة المعنى اللغوي **قوله** وقد يقال للأخيرين أي المسميين بالموقوف والمقطوع.

قوله الأثر اعلم أن الفقهاء يستعملون الأثر في كلام السلف والخبر في حديث الرسول عليه السلام وقيل الخبر والحديث ما جاء عن النبي عليه السلام والأثر أعم منه ³⁷¹ ومما جاء من السلف وهو الأظهر كذا قيل.

[المسند]

قوله وأما المسانيد في إصطلاح أهل الحديث هذا حديث مسند.

قوله مرفوع صحابي بالإضافة فمرفوع كالجنس وإضافته إلى الصحابي كالفصل تخرج ما رفعه التابعي بأن قال: "قال رسول الله صلى الله عليه وسلم" فإنه مرسل أو رفعه من دونه فإنه معضل أو منقطع أو معلق على ما تقدم وأما.

قوله بسند ظاهره الإتصال فيخرج ما ظاهر سنده الانقطاع كالمرسل الجلي وكذا يخرج ما يتساوى في سنده احتمال الاتصال والانقطاع بحسب الظهور والخفاء ويدخل ما في سنده احتمال الاتصال والإنقطاع مع رجحان الاتصال كالمرسل الخفي لاطباق الأئمة الذين خرجوا أحاديث المسانيد على دخوله وكذا يدخل ما في سنده صرف الإتصال بطريق

³⁶⁹ Hâkim, Müstedrek, 4: 86; Tayâlisî, Müsned, 154.

³⁷⁰ Mehmed Medenî et-Trabzonî, Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker, vr. 42, a81.

³⁷¹ Mehmed Medenî et-Trabzonî, Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker, vr. 42, a82.

المقايضة والأولى وهذا التعريف أورده الشيخ ابن حجر رحمه الله موافق لقول الحاكم: "المسند ما رواه المحدث عن شيخه يظهر سماعه منه وكذا شيخه عن شيخه متصلاً إلى صحابي إلى رسول الله عليه السلام".
وأما الخطيب فقال: "المسند المتصل" فعلى هذا الموقوف إذا جاء بسند متصل يسمى عنده مسنداً فيشمل المرفوع والموقوف بل المقطوع أيضاً.

وأما ما جاء به بسند ظاهره الإتصال مع إحتمال الإنقطاع فلا يسمى عنده مسنداً إلا أن يقال إنه عمم الإتصال للحقيقة والظهور لكنه قال إن ذلك الموقوف قد يأتي بقلة وأبعد ابن عبد البر حيث قال: "المسند المرفوع" ولم يتعرض لإتصال الأسانيد فإن هذا³⁷² التعريف يصدق على المرسل والمعضل والمنقطع والمعلق إذا كان المتن مرفوعاً ولا قائل به.

[العالي]

وقوله فإن قل عدد سند الحديث الخ ناظر إلى **قوله** ثم الإسناد إما أن ينتهي الخ أي فإن قل عدد رجال إسناد الحديث بالنسبة إلى عدد رجال إسناد آخر يرد به ذلك الحديث الذي هو ذو السند قليل العدد بعدد كثير.

قوله فإما أن ينتهي ذلك السند أي السند القليل العدد المذكور.

وقوله أو إلى إمام ذي صفة عليه صفة كاشفة للإمام وتلك الصفة العلية كال حفظ والفقه والضبط والتصنيف وغير ذلك من الصفات العلية المقتضية لترجيحه على أقرانه فيها ثم إن ذلك الإمام أعم من أن يكون تابعياً أو من دونه.

وقوله ونحوهم أي من الليث وابن عيينة وهشيم وغيرهم كما ذكرهم السخاوي.

قوله فالأول وهو ما ينتهي سنده إلى النبي صلى الله عليه وسلم على الوصف المذكور.

وقوله العلو بضمين المطلق أي على الإطلاق لا بالنسبة إلى شخص من رجال السند دون شخص وإن كان أصل النسبة إلى النبي عليه السلام موجودة فإن إتفق أن يكون سنده صحيحاً كان هو الغاية القصوى لجمعه بين صحة السند وعلوه وإلا فصورة العلو فيه موجودة وهي في الجملة مطلوبة ما لم يكن موضوعاً فإنه كالمعدوم فلا يدخل في القليل العدد فلا يوجد فيه صورة العلو أيضاً.

قوله والثاني وهو ما يقل عدد سنده بالنسبة إلى عدد سنده الآخر منتها إلى ذلك الإمام ولو كان العدد من ذلك الإمام إلى منتهاه كثيراً لأن الحديث بوجود ذلك الإمام في رجال سنده يحصل له فريضة واضحة³⁷³ بالنسبة إلى سنده الذي لم يوجد فيه إمام ولم تضربه الكثرة المتأخرة إذ الغالب أن المشايخ للإمام ثقات عظام كذا قيل وفيه إشارة إلى اشتراط عدم وجود إمام في سنده الآخر في مفهوم الثاني فليتدبر.

وقوله العلو النسبي بكسر النون وسكون السين نسبة إلى النسبة سمي به لكونه بالنسبة إلى شخص من رجال السند دون شخص كذا قيل.

وقد ازدادت رغبة المتأخرين في تحصيل العلو مطلقاً حتى غلب ميلهم إليه على كثير منهم بحيث أهملوا الإشتغال بما هو أهم منه وهو الحفظ والإتقان والعفة والإحسان وأنواع علوم القرآن وتحصيل الأخلاق الحسان كذا قيل.

وإنما كان العلوم غوباً فيه لكونه أقرب إلى قلة الخطأ من النزول المقابل له لأنه ما من راوٍ من رجال الإسناد إلا الخطأ ممكن له فكلما كثرت الرواة وطال العدد كثرت خطائهن تجويز الخطأ.

وكلما قلت الرواة قلت خطائهن منها الثلاثيات للبخاري وغيره والثنائيات في موطأ الإمام مالك كذا قيل لكن إن كان في النزول مزية ليست في العلو كأن يكون رجاله أوثق من رجاله أو أحفظ أو أفقه أو الإتصال في سنده أظهر من الإتصال في سنده فلا شك في أن النزول ح أولى لأنه ترجيح بأمر معنوي وقد قيل إن الرواية بالنزول عن الثقات الأعدلين خير من العالي عن الجهال والمستضعفين.

³⁷² Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 43, a83.

³⁷³ Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 43, a84.

قوله وهو أنواع أي العلو النسبي أنواع.

[الموافقة]

قوله منها الموافقة أي من أنواع العلو النسبي ذو الموافقة من الحديث وكذا في بواقي الأنواع والله أعلم.³⁷⁴
قوله وهي أي الموافقة وصول سنده أي سند العلو النسبي وبهذه الإضافة يستفاد أن يشترط في الموافقة كون العدد في مسندها أقل من العدد في السند الذي يوجد فيه المص كما صرح به ابن الصلاح فليتأمل.
وقوله إلى شيخ أحد المصنفين أي المصنفين من بين أئمة الحديث سواء كانوا مصنفين الكتب الست أو غيرهم.
وقوله من غير طريقه أي طريق ذلك المص إلى شيخه وذلك بأن لا يكون المص في ذلك السند مثال الموافقة روى البخاري في صحيحه من قتيبة عن مالك حديثاً فلو روى من طريقه كان بين الراوي وعتيبة ثمانية ولو روى ذلك الحديث بعينه من طريق أبي العباس السراج من قتيبة عن مالك لكان بين الراوي وعتيبة فيه سبعة فقد حصلت للراوي الموافقة مع البخاري في شيخه مع علو هذا الإسناد على الإسناد إلى البخاري.

[البذل]

قوله وهو أي البذل وصوله أي وصول سند العلو النسبي إلى شيخ شيخه أي شيخ شيخ ذلك المص كذلك أي من غير طريق ذلك المص كان يقع للراوي إسناد أبي العباس المتقدم بعينه طريق آخر لأبي العباس إلى القعني عن مالك فيكون القعني بدلاً فيه من قتيبة والقعني ليس شيخاً للبخاري فحصلت للراوي الموافقة مع البخاري في شيخه وهو مالك ثم الحكم بكون الموافقة والبذل من أنواع العلو النسبي أكثر لا بمعنى حصرهما فيه كما هو المتبادر بناء على أن أكثر استعمال أهل الحديث لهما في صورة العلو النسبي لحث الطالبين وتحريضهم³⁷⁵ على سماعه والإعتناء به وإن كان إطلاقهما بدونه واقعا كما في صورة التساوي بل في صورة النزول.

[المساواة]

قوله ومنها المساواة أي من أنواع العلو النسبي المساواة.
قوله وهو أي المساواة إستواء عدد سنده أي عدد رجال سند العلو النسبي بمجموعه أي من الراوي الخ مع سند أحد المصنفين بتمامه أي مع عدد رجاله بينه وبين النبي عليه السلام أو بينه وبين صحابي أو تابعي أو من دونه كما صرح بهذا التعميم ابن الصلاح في المقدمة مثاله كان يروي النسائي حديثاً يقع بينه وبين النبي عليه السلام فيه أحد عشر نفساً فيقع ذلك الحديث بعينه بإسناد آخر إلى النبي عليه السلام يقع بين هذا الراوي والنبي عليه السلام أحد عشر نفساً فيساوي هذا الراوي النسائي من حيث العدد مع قطع النظر عن ملاحظة كون رجال النسائي في أعلى المرتبة.

[المصافحة]

قوله وهي أي المصافحة استواءه أي استواء عدد العلو النسبي لمجموعه.
وقوله مع سند تلميذه أي مع عدد سند تلميذ ذلك المص بتمامه مثال المصافحة إستواء راوي الإسناد الآخر مع تلميذه وسميت مصافحة لأن العادة جرت في أكثر البلدان في سباق الزمان بالمصافحة بين شخصين تلاقيا وراوى الإسناد الآخر في هذا الاستواء كأن لقي النسائي كتلميذه فكانه صافحه.

[النزول]

قوله ويقابل العلو أي مطلقاً سواء كان هو العلو المطلق أو النسبي.
وقوله بأقسامه وهي العلو المطلق والعلو النسبي بأنواعه الأربعة المذكورة قبل.

³⁷⁴ Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 44, a85.

³⁷⁵ Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 44, a86.

قوله النزول فاعل يقابل وأما العلو³⁷⁶ فمفعوله فيكون كل قسم من أقسام العلو يقابله قسم من أقسام النزول فتفصيلها يعلم من تفصيل أقسام العلو فإن العلو المطلق يقابله النزول المطلق لأن سنده إن كان ثلاثيا كان سند النزول المطلق أربعا فصاعدا وكذا بين الأنواع الأربعة للعلو النسبي أو النزول النسبي.

[رواية الاحديث وانواعه]

[رواية الأقران]

قوله فإن روى الراوي عن يقاربه الخ هذا تقسيم للرواية باعتبار طريقها كما أن ما قبله تقسيم للإسناد باعتبار قلة عدد رجاله فليتأمل.

قوله في السن واللقي والحفظ أي في مجموعها والمراد بالسن هو العمر وباللقي هو الأخذ عن المشايخ وبالحفظ هو حفظ ما أخذ عن المشايخ.

قوله فروايته رواية الأقران أي مساة بها لأن الراوي ح يكون راويا عن قرينه وفائدة ضبط هذا النوع الأمن من الزيادة في الإسناد وإبدال الواو بعن في العنونة ومثاله رواية سليمان التيمي عن مسعر.

[المدبج]

قوله فإن روى كل منهما أي من المتقاربين.

قوله فروايته رواية المدبج بفتح الموحدة المشددة والتدبيح مأخوذ من ديباجتي الوجه أي صفحته وخديه وهما مستويان خلقة وصورة.

[رواية الأكابر عن الأصاغر]

قوله وإن روى أي الراوي عن دونه أي عن دونه وغير مقاربه فليفهم.

قوله في واحد منها أو أكثر حاصله أن هذا النوع أقسام أحدها أن يكون الراوي أكبر سنا وأقدم طبقة كالزهري ويحيى بن سعيد عن مالك ثانيها أن يكون أكبر قدرا في الحفظ³⁷⁷ والعلم كمالك عن عبد الله بن دينار وأحمد وإسحق عن عبيد الله بن موسى.

ثالثها أن يكون أكبر من الجهتين كرواية العبادلة عن كعب وكرواية كثير من العلماء عن تلاميذهم كذا قيل فليتدبر.

قوله فروايته رواية الأكابر عن الأصاغر فائدة ضبط هذا النوع الخوف عن ظن الانقلاب في السند مع ما فيه من

العمل بقوله عليه السلام: [أَنْزَلُوا النَّاسَ مَنَازِلَهُمْ].³⁷⁸

[الآباء عن الأبناء]

قوله ومنها أي من جملة هذا النوع رواية الآباء عن الأبناء وفائدة ضبطها الأمن من التحريف الناشي عن توهم

الابن أبا في عن ابنه مثلا وفيه أمثلة كثيرة كقول أنس: [حدثتني ابنتي أمينة أنه دُفِنَ لصلبي إلى مَقْدَمِ الْحَجَّاجِ البصرة بضع وعشرون ومئة]³⁷⁹ وكروايته أيضا عن ابنه ولم يسمه وكرواية عمر بن الخطاب عن ابنه عبد الله وكرواية عباس عم النبي عليه السلام عن الفضل حديث [الجمع بين الصلوتين]³⁸⁰ -- ³⁸¹ وكروايته أيضا عن ولده البحر عبد الله هكذا ذكر السخاوي.

قوله والصحابة أي عن التابعين ورواية الصحابي عنهم كرواية أنس عن كعب الأخبار.

قوله والتابعين عن الأتباع أي ورواية التابعين عنهم كالزهري عن مالك.

³⁷⁶ Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 45, a87.

³⁷⁷ Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 45, a88.

³⁷⁸ Ebû Dâvûd, "Edeb", 20.

³⁷⁹ Buhârî, "Savm", 61.

³⁸⁰ عطاء. صوابه: [الجمع بين الصلاتين بالمُزْدِلَةِ]

³⁸¹ Buhârî, "Hac", 95; Müslim, "Hac", 1280.

وقوله والشيخ عن تلميذه أي ورواية الشيخ عنه كرواية البخاري عن أبي العباس السراج.
وقوله وفي رواية الراوي عن فوقه أي في السن أو اللقي أو الحفظ وهذا النوع هو المعتبر عنه برواية الأصاغر عن الأكابر.

وقوله كثرة لأن هذا النوع هو الجادة³⁸² المسلوكة الغالبة وفائدة معرفة رواية الأصاغر عن الأكابر التمييز بين مراتب الرواة وتنزيل الناس منازلهم **وقوله** ومنها أي من رواية الراوي ممن فوقه.
وقوله من روى عن أبيه عن جده أي روايته جمع الحافظ صلاح الدين العلائي من المأخرين مجلدا كبيرا وقسمه أقساما.

فمنه ما يعود الضمير في قوله عن جده إلى الراوي قطعاً كبهزم بن حكيم عن أبيه عن جده عن النبي عليه السلام فحكيم هو ابن معاوية بن عبيدة القشيري فالصحابي هو معاوية وهو جد بهزم.
ومنه ما يعود الضمير فيه إلى أبيه قطعاً ومنه ما يحتمل ذا وذا كعمر بن شعبة عن أبيه عن جده وواضح هذا النوع وحقق وخرج في كل ترجمة من تراجمه حديثاً من مرويه وأكثر ما وقع في ذلك النوع ما تسلسلت فيه رواية الأبناء عن الآباء بأربعة عشر أباً وهو ما رواه الحافظ السمعاني في الذيل.

[السابق واللاحق]

وقوله وإن روى إثنان عن شيخ الخ عطف على قوله فإن روى الراوي عن يقارب ثم.
وقوله وقد تباين وقت وفاتهما تبايناً شديداً أي فحصل بينهما أمد بعيد سواء كان المتأخر منهما معدوداً من معاصري المتقدم ومن طبقته أو لا.

وقوله فروايتهما عنه ذو السابق واللاحق أي هذا النوع مسمى فتسميته بذي السابق باعتبار المتقدم منهما وبذي اللاحق باعتبار المتأخر منهما قال السخاوي: [وفائدة ضبطه الأئم من ظن سقوط شيء في إسناد المتأخر].
وتفقه الطالب أي تفقهه في معرفة العالي والنازل والأقدم³⁸³ في الرواة عن الشيخ ومن به ختم حديثه أي حديث الشيخ.

وقال الشيخ ابن حجر رحمه الله: [أكثر ما وقفنا عليه من ذلك أي من النوع المذكور ما بين الراويين فيه في الوفاة نحو مائة وخمسين سنة].

وذلك أن الحافظ السلفي سمع من أبو علي البرداني أحد مشايخه حديثاً ومات على رأس خمسمائة ثم كان آخر أصحاب السلفي بالسمع سبطه أبو القاسم عبد الرحمن ابن مكي وكانت وفاته سنة خمسين وستمائة.
ومن قديم ذلك النوع أن البخاري حدث عن تلميذه أبي العباس السراج أشياء في التاريخ وغيره ومات سنة ست وخمسين ومائتين وآخر من حدث عن السراج بالسمع أبو الحسين الخفاف ومات سنة ثلاث وتسعين وثلاثمائة وغالب ما يقع من ذلك أن المسموع منه قد يتأخر بعد موت أحد الراويين عنه زماناً طويلاً حتى يسمع بعض الأحاديث ويعيش بعد السماع منه دهراً طويلاً فيحصل من مجموع ذلك نحو المدة المذكورة.

[الرواية عن متفقي الاسم]

وقوله وإن روى واحد عن إثنين متفقي الاسم أي سواء كانا متفقي الاسم فقط أو مع اسم الأب أو مع اسم الجد أو مع النسبة

وقوله ولم يتميزا ببعض خواص كل منهما جملة حالية أي والحال أنه لم يميز في الرواية عنهما ببعض خواص كل منهما التي يحصل بها التمييز بينهما وذلك بأن لم يقف الراوي على تلك الخواص ولم يذكر بعضاً منها قال الشيخ ابن حجر

³⁸² Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 46, a89.

³⁸³ Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 46, a90.

رحمه الله: [فإن كانا ثقتين لم يضر] هذه الرواية قال تلميذه فهم منه أنهما إذا كانا غير ثقتين لم يضر وهو الصحيح انتهى وكذا إذا³⁸⁴ كان أحدهما غير ثقة.

وقال الشيخ ومن ذلك أي من النوع المذكور ما وقع في كتاب البخاري في روايته عن أحمد غير منسوب أي لم يذكر معه ما يتميز به عن ابن وهب فإنه إما أحمد بن صالح أو أحمد بن عيسى أو عن محمد غير منسوب عن أهل العراق فإنه إما محمد بن سلام أو محمد بن يحيى الذهلي وقال مولانا الفاضل علي القاري رحمه الله ومثال ما اتفق أسماؤهم وأسماء آبائهم الخليل بن أحمد الأول هو الخليل بن أحمد بن عمرو بن تميم النحوي صاحب العروض روى عن عاصم الأحول ذكره ابن حبان في الثقات والثاني الخليل بن أحمد أبو بشر المزني روى عن المستنير.

ومثال ما اتفق أسماؤهم وأسماء آبائهم وأجدادهم أحمد بن جعفر بن حمدان أربعة متعاصرون في طبقة واحدة:

فالأول أحمد بن جعفر بن حمدان بن مالك البغدادي.

والثاني أحمد بن جعفر بن حمدان بن عيسى السَّقَطِي البصري.

والثالث أحمد بن جعفر بن حمدان الدينوري.

والرابع أحمد بن جعفر بن حمدان الطرطوسي.

ومثال ما اتفق أسماؤهم وأسماء آبائهم ونسبهم محمد بن عبد الله الأنصاري الأول القاضي أبو عبد الله محمد بن عبد

الله بن المثني الأنصاري البصري شيخ البخاري والثاني أبو سلمة محمد بن عبد الله بن زيادة الأنصاري انتهى.

قوله فباختصاصه أي الراوي بأحدهما أي الشيخين بيان هذا الإختصاص أن يكون الراوي تلميذ أحدهما دون الآخر أو يكون تلميذا لهما لكن له بأحدهما زيادة إختصاص كملازمة أو بلد أو قرية ليست للآخر³⁸⁵ كذا قيل.

وقوله يتبين المهمل قال تلميذ الشيخ ابن حجر رحمه الله: والفرق بين المبهم والمهمل أن المبهم لم يذكر له اسم

والمهمل ذكر اسمه مع الاشتباه انتهى أي كما ذكر ههنا ومتى لم يخص بأحدهما أو كان مختصا بهما معا فإشكاله صعب فيرجع فيه إلى القرائن والظن الغالب الناشئ منها.

[إنكار الراوي أحديثه]

قوله فجحده أي ذلك الحديث الشيخ أي الثقة جزما أي على سبيل الجزم فهو تمييز عن الجحد كأن يقول كذب علي

أو ما رويت هذا ونحو ذلك.

وقوله رد أي ذلك الخبر على المختار وهو محكي عن الشافعي.

وقوله لكذب واحد منهما لا بعينه أي لكذب الأصل في قوله كذب علي أو ما رويت هذا إن كان الفرع صادقا في

روايته وكذب الفرع في الرواية إن كان الأصل صادقا في قوله كذب علي أو ما رويت هذا إلا أن عدالة الأصل تمنع كذبه فيجوز النسيان على الفرع وعدالة الفرع تمنع كذبه فيجوز النسيان على الأصل ولم يتبين مطابقة الواقع مع أيهما ثم إن رد ذلك الخبر بخصوصه لا يكون قادحا في عموم الروايات الباقية عنهما للتعارض.

قوله أو احتمالا أي أو جحده الشيخ على سبيل الاحتمال والتردد وكان يقول ما أذكر هذا أو لا أعرفه أو نحوه مما

يقتضي جواز أن يكون نسيه كلاً أذكرُ أني حدثته.

وقوله قبل أي ذلك الحديث في الأصح وهو مذهب جمهور أهل الحديث وأكثر الفقهاء والمتكلمين.

وقوله لأن ذلك أي الجحد على سبيل الاحتمال يحمل على نسيان الشيخ والحكم للذاكر إذ المثبت الجازم مقدم على

النافي المتردد وقيل لا يقبل³⁸⁶ لأن الفرع تبع للأصل في إثبات الحديث بحيث إذا أثبتته الأصل تثبت رواية الفرع له فذلك

³⁸⁴ Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 47, a91.

³⁸⁵ Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 47, a92.

³⁸⁶ Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 48, a93.

ينبغي أن يكون تبعاً له في النفي ح وقد نفاه أصله وفي هذا القول نظر فإن عدالة الفرع تقتضي صدقه فيما جزم به وعدم تذكر الأصل لا ينافيه فالمثبت الجازم مقدم على النافي المتردد.

وأما قياس الرواية بالشهادة على الشهادة بأن تكذيب الأصل للفرع جرح للفرع في الشهادة فكذا في الرواية ففاسد لأن شهادة الفرع لا تسمع اتفاقاً مع القدرة على شهادة الأصل بخلاف رواية التلميذ الذي هو الفرع فإنها تقبل اتفاقاً مع القدرة على رواية الشيخ الذي هو الأصل فافترقنا.

قوله وفيه أي في هذا النوع الأخير.

وقوله "من حدث ونسي" أي الكتاب المسمى وفي هذا الكتاب ما يدل على تقوية المذهب الأصح لكون كثير من المحدثين حدثوا أحاديث فلما عرضت عليهم لم يتذكروها لكنهم لا اعتمادهم على الرواة عنهم صاروا يرونها من قبل أنفسهم كحديث سهيل بن أبي صالح عن أبيه عن أبي هريرة مرفوعاً في قصة الشاهد واليمين.

قال عبد العزيز بن محمد الدَّرَاوَزِي: [حدثني ربيعة بن أبي عبد الرحمن عن سهيل قال فَأَقْبَيْتُ سُهَيْلاً فسالته عنه فتردد فيه فقلت إن ربيعة حدثني عنك بكذا فلقي سهيل ربيعة ح ذكر حديثه إياه فكان بعد ذلك يقول حدثني ربيعة عني أي حدثته عن أبي به] ونظائره كثيرة.

[المسلسل]

قوله وإن اتفق رجال إسناد الخ هذا القول عطف على قوله فيما تقدم³⁸⁷ فإن روى الراوي الخ وتقسيم للرواية باعتبار طريقها مثله ثم **قوله** رجال إسناد أي الرواة والواقعة في إسناد من الأسانيد.

وقوله في صيغة الأداء أي صيغة أداء الرواية من صيغها الآتي ذكرها كسمعت فلانا قال سمعت فلانا إلى آخر السند أو حدثنا فلان الخ وغير ذلك من صيغ الأداء.

وقوله وغيرها أي غير صيغة الأداء من الحالات أي القولية فقط كسمعت فلانا يقول أشهد بالله لقد حدثني فلان إلى آخر السند أو الفعلية فقط كقول الراوي دخلنا على فلان فأطعمنا تمرأ الخ أو القولية والفعلية معا كقوله حدثني فلان وهو أخذ بلحيته قد قال آمنت بالقدر .

وقوله فذلك الإسناد هو المسلسل بفتح السين والسلسلة في اللغة إيصال الشيء بعضها ببعض ومنه سلسلة الحديد قال السخاوي ومن فضيلة التسلسل الإقتداء بالنبي عليه السلام فعلاً ونحوه والاشتغال على مزيد الضبط من الرواة انتهى.

والمسلسل من صفات الإسناد فقط بخلاف المرفوع ونحوه فإنه من صفات المتن وبخلاف الصحيح ونحوه فإنه من صفاتهم معا ثم الأصل أن يقع السلسلة من أول الإسناد إلى آخره كما تقف وقد تقع في أكثر رجال الإسناد وكالمسلسل بالأولية فإنه سلسلة تنتهي فيه إلى سفيان بن عيينة ومن رواه مسلسلاً إلى منتهاه فقط غلط.

قال السخاوي: [ومن المسلسل ما هو ناقص التسلسل إما في أوله أو وسطه أو آخره] وله أمثلة كحديث عبد الله بن عمرو بن العاص: [الرَّاجُمُونَ يَرْحَمُهُمُ الرَّحْمَنُ]³⁸⁸ المسلسل³⁸⁹ بأولية وقعت بجل رواه حيث كان أول حديث سمعه كل واحد منهم من شيخه فإنه إنما يصح في التسلسل إلى ابن عيينة خاصة وانقطع فيمن فوقه على القول المعتمد انتهى.

[صيغ الأداء ومراتبها]

قوله وصيغ الأداء أي المشار إليها بقوله سابقاً في صيغة الأداء.

وقوله على ثمان مراتب أي أنواع ثمانية مرتبة لكل منهما مرتبة.

وقوله الأولى أي الصيغة التي لها مرتبة أولى [سمعت] و[حدثني] أي كلاهما وكذا في باقي الأنواع.

³⁸⁷ Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 48, a94.

³⁸⁸ Ebû Dâvûd, "Edeb", 58; Tirmizî, "Birr", 16; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2: 160; Beyhâkî, *Sünenü'l-Kübra*, 9: 41; Hâkim, *Müstedrek*, 4: 159.

³⁸⁹ Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 49, a95.

وقوله الثامنة عن ونحوها أي من الصيغ المحتملة لمجموع السماع والإجازة وللإجازة فقط أيضا مثل قال وذكر وروى ثم تفصيل المراتب مع تعليلها على ما قبل.

[محل استعمال تلك الصيغ]

هو أن وجه تقديم سمعت على حدثني أن الثاني يحتمل الوساطة دون الأول ووجه تقديم حدثني على أخبرني كون أخبرني مأخوذاً من الخبر وهو أعم من الحديث كما تقدم في أول الكتاب. ووجه تقديمه على قرأت عليه مع أن كلا منهما لا يحتمل الوساطة احتمال غفلة الشيخ. ووجه تقديم قرأت عليه على قرئ عليه وأنا أسمع تأكد أمر الغفلة باعتبار الشيخ والراوي معا. ووجه تقديمه على أنبأني إنما هو بالإصطلاح حيث جعله المتأخرون للإجازة والإجازة متأخرة عن السماع. ووجه تقديمه على ناولني أي كتابه أن ليس في المناولة تحديث أصلاً بل هي أنه يعطيه الشيخ كتابه ويأذنه بالرواية.

ووجه تقديمه على الإجازة بالمشافهة أنه أقوى منها لما فيه من التعيين والتشخيص ووجه تقديمها على الإجازة بالكتابة إليه أنه لا مشافهة فيها³⁹⁰ وكون نحو.

عن قال وذكر وروى في المرتبة الثامنة على تقديرها ذكرها بدون الجار والمجرور أما إذا ذكرت معهما مثل قال لي فلان فهي مثل حدثني في الإتصال لكنهم كثيراً ما يستعملونها بها فيما سمعوه حال المذاكرة دون التحديث.

قوله فالأوليان منه صيغ الأداء وألفاظه وهما سمعت وحدثني.

وقوله لمن سمع الخ أي صالحان له والفرق بين التحديث والإخبار من جهة صلاحيته الأول للسماع كما ذكر هنا والثاني للقراءة كما يذكر فيما بعد هو الشائع بين أهل الحديث إصطلاحاً ولا فرق بينهما من حيث اللغة لكن لما تقرر الإصطلاح وشاع صار ذلك حقيقة عرفية فيقدم على الحقيقة اللغوية فإذا قال المحدث حدثنا يحمل على سماع الشيخ.

قوله فإن جمع ضميرهما أي ضمير المتكلم في الأولين بأن يقال حدثنا فلان أو سمعنا فلانا يقول كذا.

وقوله فهما أي الأوليان لمن سمع مع غيره منه أي صالحان لمن سمع مع غيره مطلقاً من لفظ شيخه فإن "نون" المتكلم وإن كان للمعظم نفسه كما وقع في القرآن لكن يوجد ذلك بقلة في الإسناد وغيره إذ أكثر ما يقول المنفرد في الرواية حدثني وأخبرني.

قوله والأولى منهما أي الأول الحقيقي من الأوليين المذكورتين اللتين أحدهما أول حقيقي والأخرى أول عرفي وهو سمعت.

وقوله أصرحهما في السماع أي السماع من لفظ الشيخ مطلقاً وذلك لأنها لا يحتمل الوساطة بخلاف حدثني ولأن حدثني قد يطلق في الإجازة تدليلاً دون سمعت.³⁹¹

قوله وما يقع منهما في الإملاء أعلاهما أي ما يقع من الأوليين في الإملاء أعلاهما رتبة يعني أن السماع من لفظ الشيخ إما إملاء على الطالب وهو يكتب وإما سرد والأول أعلى من الثاني لما فيه من تثبيت الشيخ في الإملاء والطالب في الكتابة فهما لذلك التثبيت أبعد من الغفلة وأقرب إلى التحقيق وتبيين الألفاظ مثلاً إذا [قال حدثني الشيخ إملاء] فهذا أعلى رتبة من أن [يقول سمعت الشيخ] كذا قيل.

قوله والثالثة والرابعة منها لما فرغ من بيان حكم الأوليين من صيغ الأداء وألفاظه شرع في بيان حكم الثالثة والرابعة منها فقال والثالثة والرابعة منها أي الصيغة واللفظ الثالثة من صيغ الأداء وألفاظه وهي أخبرني والرابعة هي قرأت عليه.

³⁹⁰ Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 49, a96.

³⁹¹ Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 50, a97.

وقوله لمن قرأ بنفسه على الشيخ أي صالحتان له.

وقوله فإن جمع ضميرهما أي ضمير المتكلم في الثالثة والرابعة وذلك بأن يقال [أخبرنا] أو [قرأنا] عليه.

وقوله فهما أي الثالثة والرابعة كالخامسة منها أي كالصيغة الخامسة من صيغ الأداء وألفاظه وهي "قريء عليه وأنا

أسمع" يعني أن أخبرنا وقرأنا عليه بفلان فيما قريء على الشيخ وهو يسمع.

وقوله والأولى منهما أي الأولى من الثالثة والرابعة وهي الثالثة.

[تنبيه]

وقوله أظهر في القرآن أي أظهر من الرابعة في القراءة على الشيخ مطلقاً **قوله** والأبناء وهو في المرتبة الرابعة.

وقوله بمعنى الإخبار وهو اللفظ الثالث من صيغ الأداء في المرتبة الثانية ومعناه³⁹² على ما تقدم إذا أفرد ضمير

المتكلم فيه هو القراءة بنفسه على الشيخ وإن جمع فهو معنى قريء عليه وأنا أسمع.

وقوله إلا في عرف المتأخرين فكونه بمعنى الإخبار هو من حيث اللغة وإصطلاح المتقدمين من أهل الحديث.

وقوله فهو أي الأبناء فيه أي في عرف المتأخرين للإجازة كعن فإنها فيه للإجازة.

قوله وعننة المعاصر أي سواء ثبت اللقي بينهما أيضاً والعننة على ما قيل مصدر مصنوع كالبسمله والحمدلة

من عننت الحديث إذا رويته بلفظ عن من غير بيان التحديث والإخبار والسماع.

وقوله محمولة على السماع أي بخلاف عننة غير المعاصر فإنها مرسله إن كان الراوي تابعياً أو منقطعة إن كان

من بعده كما قيل ثم إن هذا على ما قيل مذهب الجاهل من أئمة الحديث خلافاً للبعث كما سيأتي.

وقوله إلا من المدلس فإن العننة منه ليست محمولة على السماع لاتهامه بالتدليس في روايته **قوله** وقيل يشترط

أي في حمل عننة المعاصر على السماع كما هو مقتضى السوق وقائله على ما ذكره العراقي هو علي المديني والبخاري

وغيرهما من أئمة الحديث ثم إن.

قوله يشترط ثبوت اللقي أي لقي الشيخ والراوي.

وقوله أيضاً أي كنبوت معاصرتهم كما هو مقتضى إضافة العننة إلى المعاصر ووجه الاشتراط على ما قيل هو

أن يحصل الأمن في باقي معننه من كونه من المرسل الخفي.

قوله وهو أي هذا الاشتراط هو المختار عند جماعة أي من أهل الحديث.

قوله والمشافهة³⁹³ أطلقوها في الإجازة المتلفظة بها تجوزاً لأن المشافهة في اللغة المخاطبة من فيك إلى فيه لا

التلفظ بالإجازة فقط كذا قيل والظاهر منه أن المراد بالتجاوز هنا هو المعنى اللغوي بمعنى الانتقال من المعنى اللغوي العام

إلى المعنى العرفي الخاص.

وقوله وكذا أطلقوا المكاتبه في الإجازة المكتوب بها أي كما أنهم أطلقوا المشافهة في الإجازة المتلفظ بها تجوزاً

كذلك أطلقوا المكاتبه في الإجازة المكتوب بها تجوزاً لأن الكتابة في اللغة عام يتناول الإجازة وغيرها.

ثم إن إطلاق المكاتبه هذا موجود في عبارة كثير من المتأخرين بخلاف المتقدمين فإنهم إنما يطلقونها في كتابة

الشيخ للحديث إلى الطالب سواء ضم فيها الإجازة أم لا لا في كتابته إليه بالإجازة فقط .

[المناولة]

قوله واشترطوا في صحة الرواية بالمناولة الخ آخر بحث المناولة عن المشافهة والمكاتبه مع أنها مقدمة عليهما

في التعداد نظراً إلى زيله

³⁹² Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 50, a97.

³⁹³ Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 51, a98.

قوله وهي أي المناولة عند حصوله أي حصول هذا الشرط أرفع أنواع الإجازة أي التي هي ثلاثة المشافهة والمكاتبة والمناولة وذلك لما فيها ح من تعيين المجاز به وصورتها أن يدفع الشيخ أصله أو ما قام مقامه إلى الطالب أو يحضر الطالب أصل الشيخ ويقول له في الصورتين [هذا روايتي عن فلان] أو [سماعي عن فلان فاروه عني] أو [أجزت لك روايته عني].

وشرط المناولة في الأرفعية أيضا أن يمكن الشيخ الطالب في الانتفاع بالأصل أو فرعه بالتمليك أو الوقف عليه³⁹⁴ أو على العام والنظر له أو بالإعارة ليستسخ منه بنفسه أو بغيره ويقابل عليه مقابلة صحيحة. وأما إن ناوله واسترد في الحال فلا يتبين أرفعيتها وإن كانت صحيح الرواية بها لكن لها زيادة مزية على الإجازة المعينة وهي أن يخبر الشيخ الطالب رواية كتاب معين من التصانيف المشهورة ويعين له كيفية روايته بأن يبين له أن روايتي هذا الكتاب عن العسقلاني مثلا إجازة أو سماعا أو قراءة. ثم إنه إذا أخلت المناولة عن الأذن لا تجوز الرواية بها عند الجمهور والأصوليين ومال من جوز الرواية بها إلى أن مناولة الشيخ الطالب تقوم مقام إرساله اليه بالكتاب من بلد إلى بلد. وقد ذهب إلى صحة الرواية بالكتابة المجردة كثير من المتقدمين والمتأخرين وهو الصحيح المشهور بين أهل الحديث كأنهم اكتفوا في ذلك بالقرينة وهي أنه لا فائدة في إرسال الكتاب سوي الإذن بالرواية. وكما صحت الرواية بالكتابة المجردة صحت بها لكن يقال في كتابة الشيخ وإرساله إلى الطالب قرينة قوية على الإذن بخلاف مناولته الكتاب له وهو في بلده كذا قيل.

[الوجادة]

قوله وكذا أشرطوا الإذن في الوجادة أي كما أشرطوا الإذن بالرواية في المناولة كذلك أشرطوا في الوجادة. **وقوله** وهي أن يجد بخط أي يجد الطالب بخط لأحد من المشايخ أحاديث يرويها أو كتابا صنفه. **وقوله** يعرف كتابه بصيغة المعلوم أو المجهول أي بغلبة الظن من غير اشتراط³⁹⁵ البينة ومن غير أن يرويها الواجد أدركه أصلا.

ثم الطالب يقول في نقل موجوده وجدت بخط فلان أو كتاب فلان بخطه أو قرأت بخط فلان حدثنا فلان ويسوق باقي الإسناد والمتن أو يقول قرأت أو وجدت بخط فلان عن فلان ويذكر الباقيين. ولا يجوز فيه إطلاق [حدثني] أو [أخبرني] لمجرد الوجادة إلا إذا كان له منه إذن بالرواية عنه قال ابن الصلاح وجاز في بعضهم فأطلق فيه حدثني [حدثنا] أو [أخبرنا] فأنكر ذلك على فاعله.

[الوصية]

قوله وفي الوصية بالكتاب عطف على قوله في الوجادة أي كما اشتراطوا الإذن في الوجادة اشتراطوه في الوصية بالكتاب.

وقوله وهي أي الوصية بالكتاب أن يوصي بالتخفيف أو التشديد عند موته أو سفره الحاقا له بالموت لشخص معين بأصله أو بأصول عنده أي من كتب الحديث.

ثم إنه قال قوم من الأئمة المنتقدين يجوز أن يروى تلك الأصول عنه بمجرد هذه الوصية وأبى ذلك الجمهور إلا أن كان له منه إذن بالرواية لأنها ليست بحديث لا إجمالا ولا تفصيلا ولا تتضمن إعلاما صريحا ولا كناية.

³⁹⁴ Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 51, a100.

³⁹⁵ Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 52, a101.

[الإعلام]

قوله وفي الإعلام أي كما اشترطوا الإذن في الوجادة والوصية بالكتاب اشترطوه في الإعلام **وقوله** وهو أن يعلم الشيخ أحد الطلبة بأني أروي الكتاب الفلاني أي البخاري عن فلان أي كالعسقلاني وليعلم أنهم اختلفوا في جواز الرواية بمجرد الإعلام فجوز الرواية به كثير من المحدثين والفقهاء³⁹⁶ والأصوليين منهم ابن جريح وابن الصباغ والصحيح أنها لا تجوز وبه قطع الشافعية واختاره المحققون لأنه قد يكون سمعه ولا يأذن له في الرواية لخلل يعرفه.

قوله فعند عدم الإذن لا عبرة بذلك أي بما ذكر من الوجادة والوصية والإعلام فهذا القول مفرع على قوله وكذا اشترطوا في الوجادة إلى هنا فليتأمل.

[الإجازة]

قوله كما لا عبرة للإجازة العامة في المجاز له كأن [يقول أجزت لجميع المسلمين] أو [لمن أدرك حياتي] أو [لأهل الإقليم الفلاني] كأهل خراسان أو لأهل البلدة الفلانية البخاري وهذا أقرب إلى الصحة لقرب الاختصار قال ابن الصلاح ومثله القاضي عياض بقوله [أجزت لمن هو الآن من طلبة العلم ببلد كذا] أو [لمن قرأ علي قبل هذا]. وقال فما أحسبهم اختلفوا في جوازه ممن يصح عنده الإجازة ولا رأيت منعه لأحد لأنه موصوف محصور كقوله [لأولاد فلان] أو [إخوة فلان] كذا ذكر العراقي.

وأما الإجازة العامة في المجاز به أي الحديث فمعتبرة مثل أن يقول أجزت جميع مسموعاتي أو رواية هذا الكتاب لفلان.

وقوله والإجازة المجهول أي كما لا عبرة بها أيضا كأن يكون المجاز له بهما أو مهملا قال تلميذ الشيخ ابن حجر رحمه الله: [المبهم من لم يسم والمهمل من سمي ولم يتميز] وقال العراقي ومن أمثلة هذا النوع أن يسمي شخصا وقد سمي غير واحد في ذلك الوقت كأجزت لمحمد بن خالد الدمشقي مثلا ولم يتضح مراده فإن هذه الإجازة غير صحيحة أما إذا اتضح مراده بقرينة بأن قيل للمجيز أجزت لمحمد بن خالد بن³⁹⁷ علي بن محمود الدمشقي بحيث لا يلتبس فقال أجزت لمحمد بن خالد الدمشقي فالظاهر صحة هذه الإجازة وأن الجواب خرج على منوال المسئول عنه ومثل الإجازة للمجهول الإجازة بالمجهول كقوله أجزت لك بعض مسموعاتي.

وقوله أو للمعدوم أي وكما لا عبرة بالإجازة للمعدوم أيضا كأن يقول أجزت لمن سيولد لفلان أو يقول أجزت لفلان ولمن سيولد.

قال ابن الصلاح: [وهو الصحيح الذي لا ينبغي غيره لأن الإجازة في حكم الإخبار فكما لا يصح الإخبار للمعدوم وتصح الإجازة] له انتهى وقد قيل إن عطفه على موجود صح كقوله أجزت لك ولمن سيولد لك.

أجزت لفلان ولولده ما تناسلوا قال النووي وغيره الأغرب الجواز وقد شبه بالوقف على المعدوم مع الموجود إذ يفتقر تبعا ما لا يفتقر استقلالاً.

وقال الشيخ ابن حجر رحمه الله الأقرب عدم الصحة كما في صورة الاستقلال ولعل وجهه ما ذكره ابن الصلاح كما تقدم.

وكذا لا تعتبر الإجازة لموجود أو معدوم علقت بمشية فلان كأن يقول أجزت لك إن شاء فلان أو يقول أجزت لمن سيولد لفلان إن شاء فلان أو علقت بمشية المجاز له مبهما كقوله من شاء إن إجز له فقد أجزت له أو أجزت لمن شاء وأما

³⁹⁶ Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 52, a102.

³⁹⁷ Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 53, a103.

إذا علقت بمشية المجاز له معينا فهي صحيحة على القول المعتمد لانتفاء الجهالة والانتشار كأن يقول أجزت لك إن شئت أو أجزت لفلان إن شاء.³⁹⁸

ثم إن ما ذكر من عدم العبرة بالإجازة المذكورة مبني على الأصح جميعا وقد جوز لجميعها سوى المجهول الذي لم يتبين المراد منه الخطيب وحكاه عن جماعة من مشايخه واستعمل الإجازة للمعدوم من القدماء أبو بكر بن أبي داود وأبو عبد الله بن مندة وحكاه القاضي عياض عن معظم الشيوخ المتأخرين وذلك لأنها إذن في الرواية لا محادثة حتى لا تصح للمعدوم.

واستعمل الإجازة المعلقة بمشية الغير من القدماء أيضا أبو بكر بن أبي خيثمة وروى بالإجازة العامة جمع كثير جمعهم بعض الحفاظ في كتاب ورتبهم على ترتيب حروف التهجي لكثرتهم.

وكل ذلك كما قال ابن الصلاح توسع غير مرضي لأن الإجازة الخاصة مختلف في صحتها إختلافا قويا عند القدماء وإن كان العمل استقر على اعتبارها عند المتأخرين وهي دون السماع بالإتفاق فكيف جرى فيها التوسع المسطور من الإجازات المذكورة فإنها تزداد ضعفا على ضعف لكنها في الجملة خير من إيراد الحديث معضلا وهو حذف الرواة متوacula لكونها في الحكم منقطعا أو مرسلا أو متصلا كذا قرر.

[المتفق والمفترق]

قوله ثم الرواة الخ لما فرغ من بحث إتفاق الرواة وغيرها من الحالات في إسناد شرع في إتفاقهم في الأسماء وغيرها في إسنادين فعنوان القول منوط بما سبق من قوله وإن إتفق رجال إسناد في صيغة الأداء وغيرها الخ وبهذا التقرير يظهر وجه إختيار الجملة الإسمية وعطفها بثم ههنا فليظن ثم المراد بالرواة جنسها بحمل لامها³⁹⁹ على الجنس بناء على القاعدة المشهورة في الجمع المحلى باللام.

وقوله إن اتفقت أسماءهم وأسماء آبائهم كالخليل بن أحمد وهو ستة رجال على ما قيل وفصل.

وقوله فصاعدا أي فزائد باتفاق أسماء أجدادهم أيضا كمحمد بن محمد بن محمد الغزالي وكذا الجزري كذا قيل.

[المؤتلف والمختلف]

وقوله خطأ أي من جهة الكتابة ونكتا أي من جهة الرواية والتلفظ.

وقوله في إسنادين متعلق بكل من الإتفاق والاختلاف على سبيل التنازع وتوضيح الاتفاق والاختلاف المذكورين على ما قيل هو أن الراوي الذي اتفق اسمه واسم أبيه فصاعدا إذا تكرر في إسنادين فتارة متحد ذاته وتارة تختلف فإذا اتحدت فلا إشكال في هذا الإسناد فلا يبحث عنه وإذا اختلفت فذلك الإسناد يبحث عنه.

قوله فذلك الإسناد أي جنس الإسناد المتفق الأسماء المذكورة والمختلف الأشخاص فيه.

وقوله المتفق والمفترق بالكسر فيهما أي النوع المسمى بهذا أي المتفق من جهة الاسم والمفترق من جهة المسمى.

وقوله إذا اتفق كناههم ونسبهم بالكسر جمع نسبة أي جنس الإسناد المتفق كنى رواته ونسبهم خطأ ونطقا بعد إختلاف أشخاصهم هو المسمى باسم المتفق والمفترق مثاله على ما قيل أبو عمرو الجوني البصري أحد المسميين به عبد الملك بن حبيب التابعي والآخر موسى بن سهل البصري.

ومن أقسامه أيضا على ما قيل من اتفق أسماؤهم وأسماء آبائهم وأنسابهم كمحمد بن عبد الله الأنصاري أحد

المسميين به⁴⁰⁰ القاضي المشهور ممن روى عنه والآخر أبو سلمة هو غير ثقة.

³⁹⁸ Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 53, a104.

³⁹⁹ Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 54, a105.

⁴⁰⁰ Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 54, a106.

ثم إن فائدة معرفة نوع المتفق والمفترق إزالة خشية أن يظن الشخصان شخصا واحداً كما وقع لجماعة من الأكابر هذا الوهم وربما يكون أحد المشتركين ثقة والآخر ضعيفاً فيضعف ما هو صحيح أو يعكس وقد صنف فيه الخطيب كتاباً حافلاً ولخصه الشيخ ابن حجر رحمه الله وزاد عليه شيئاً كثيراً من التراجم التي فاتت الخطيب وغيرها.

قوله فإن اتفقت أي إن اتفقت الأسماء أو الكنى والنسب خطأ بعد اختلاف الأشخاص في إسنادين **وقوله** واختلفت نطقاً أي اختلفت الأسماء أو الكنى والنسب نطقاً بعد إختلاف الأشخاص في إسنادين سواء كان مرجع الإختلاف هو النقط وجوداً أو عدماً أو زيادة ونقصاناً أو الشكل أو أباً وبناء وغيرهما.

وقوله فهو أي الإسناد المتصف بالأسماء أو الكنى والنسب فيه بالوصف المذكور.

وقوله المؤلف والمختلف بالكسر فيهما أي المسمى بهذا للإتلاف باعتبار الخط والاختلاف باعتبار النطق ثم إن معرفة هذا النوع مما بالغوا في الاهتمام به حتى قال علي المديني: [أشد التصحيف ما يقع في الأسماء] ووجه هذا القول بعضهم بأنه شيء لا يدخله قياس العربية ولا يوجد قبله شيء يدل على المراد منه ولا بعده بخلاف التصحيف الواقع في متن الحديث فإن قياس العربية والذوق المعنوي يدلان عليه وكذا سابقه ولحقه وقد صنف فيه جماعة من كبار المحدثين⁴⁰¹ على ما قيل وفصل.

[المتشابه]

قوله وإن اتفقت أسماءهم أي أسماء الرواة خطأ ونطقاً أي معا واختلفت أسماء آبائهم نطقاً فقط أي مع اتفاقهما خطأ وهذا القول عطف علي قوله فإن اتفقت خطأ الخ وهذا كمحمد بن عقيل بنقح العين المهملة ومحمد بن عقيل بضمها الأول نيسابوري والثاني فريابي وهما مشهوران ولحسبتهما متقاربة.

وقوله أو كان الأمر بالعكس أي عكس ما ذكر وهذا بأن يختلف أسماء الرواة نطقاً مع اتفاقها خطأ ويتفق أسماء آبائهم خطأ ونطقاً مع كسريج بن النعمان وسريج بن النعمان الأول بالشين المعجمة والحاء المهملة وهو تابعي يروي عن علي كرمه الله وجهه والثاني بالسين المهملة والجيم وهو من شيوخ البخاري.

وقوله فهو المتشابه أي فالإسناد المشتمل على ما ذكر هو النوع المسمى بالمتشابه أي في الاسم.

وقوله وكذا أي مثل ما ذكر في التسمية بالمتشابه.

وقوله إن وقع ذلك الاتفاق أي الإتفاق خطأ ونطقاً معا في الاسم واسم الأب أي معا.

وقوله والاختلاف في النسبة أي ووقع ذلك الاختلاف أي الاختلاف نطقاً فقط في النسبة.

وقد صنف في المتشابه الخطيب كتاباً جميلاً سماه [تلخيص المتشابه] ثم زيل عليه بنفسه بما فات أولاً وهو كثير الفائدة وشهير العائدة.

قوله ويتركب منه أي من نوع المتشابه ومما قبله أي من نوع المؤلف والمختلط أي من كل منهما.

قوله منها أي من جملة الأصناف أن يحصل الإشتباه الخ أي الإشتباه الناشئ من الاختلاف المذكور في المتشابه

وما قبله.⁴⁰²

وقوله بتغيير حرف أو حرفين أي من المختلف وهذا الصنف على قسمين أحدهما أن يكون الاختلاف بالتغيير مع أن عدد الحروف ثابتة في الجهتين والآخر أن يكون الاختلاف بالتغيير مع نقصان عدد الحروف في جهة منهما وإن كان بكسب الخط فمن أمثلة الأول محمد بن سنان بكسر السين المهملة ونونين بينهما ألف المسمون بهذا الاسم جماعة كثيرة منهم العوقي بفتح العين المهملة والواو ثم القاف بعده ياء النسبة شيخ البخاري ومحمد بن سيّار بفتح السين المهملة وتشديد الباء

⁴⁰¹ Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 55, a107.

⁴⁰² Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 55, a108.

التحتانية وبعد الألف راء المسمون به أيضا جماعة كثيرة منهم اليماني شيخ عمر بن يونس وهذا المثال اتفق فيه على اسم الرواي وهو محمد واختلف واشتبه اسم الأب نطقا مع اتفاهه خطأ في حرفين هما النونان حيث كان كأنهما الياء والراء. ومنها محمد بن حنين بضم الحاء المهملة ونونين الأولى منهما مفتوحة وبينهما ياء تحتانية ساكنة وهو تابعي يروي عن ابن عباس وغيره ومحمد بن جبيرة بالجيم المضمومة بعدها باء موحدة مفتوحة وآخره راء بعد ياء ساكنة وهو محمد بن جبير بن مطعم تابعي مشهور أيضا.

ومن ذلك معرف بن واصل كوفي مشهور ومطرف بن واصل بالطاء بدل العين شيخ آخر يروي عنه أبو حذيفة النهدي ومنه أحمد بن الحسين والمسمون به صاحب إبراهيم بن سعد وآخرون وأحيد بن الحسين والمسمون به صاحب إبراهيم بن سعد وآخرون وأحيد بن الحسين مثله لكن بدل الميم ياء تحتانية وهو شيخ بخاري يروي عنه عبد الله بن محمد البيكندي.

ومن أمثلة⁴⁰³ الثاني عبد الله بن زيد المسمون به جماعة منهم في الصحابة صاحب الأذان واسم جده عبد ربه وراوي حديث الوضوء واسم جده عاصم وهما أنصاريان وعبد الله بن يزيد بزيادة ياء في اسم الأب والزاي مكسورة والمسمون به أيضا جماعة منهم في الصحابة الخطمي يكنى أبا موسى وحديثه في الصحيحين والقاري له ذكر في حديث عائشة رض.

ومنها عبد الله بن يحيى المسمون به جماعة وعبد الله بن نجي بضم النون وفتح الجيم وتشديد الياء تابعي معروف يروي عن علي كرم الله وجهه.

قوله أو بالتقديم والتأخير أي أو يحصل الإشتباه بالتقديم والتأخير.

وقوله إما في الاسمين أي في اسم الراوي اسم أبيه جميعا ويسمى هذا النوع من الإسناد المشتبه المقلوب وللخطيب فيه كتاب مسمى [برافع الارتياح في المقلوب من الأسماء والأنساب] وفائدة ضبطه الأمن من توهم القلب وذلك أن يكون اسم أحد الراويين كاسم أبي الآخر خطأ ولفظا واسم الآخر كاسم أبي الأول.

فينقلب على بعض أهل الحديث كما انقلب على البخاري ترجمة مسلم بن الوليد ومثاله الأسود بن يزيد ويزيد بن الأسود فالأول الأسود بن يزيد النخعي التابعي والثاني إثنان يزيد بن الأسود الصحابي الخزاعي ويزيد بن الأسود الجرشي المخضرم.

وقوله وفي بعض حروف الاسم الواحد بالنسبة إلى ما يشتبه به أي بالنسبة إلى ما يشتبه ذلك الاسم به من حروفه لا مطلقا أي حرف كان من حروفه.

ومثاله أيوب بن سيار بفتح سين مهملة وتشديد تحتية وآخره راء وأيوب بن يسار بفتح تحتية وسين⁴⁰⁴ مهملة مخففة الأول مدني معروف ليس بالقوى في الرواية فحديثه ضعيف والثاني مجهول فحديثه غير مقبول.

[خاتمه]

قوله خاتمه أي هذه المسائل الآتية المهمة في الرواية والدراسة خاتمة يختتم بها مسائل الكتاب بعون الملك الوهاب وقد أشار إلى كثرتها واقتصاره على ذكر ضرورياتها.

بقوله ومن المهم أي عند نقاد المحدثين الذين لهم همة في معرفة الإسناد.

قوله معرفة طبقات الرواة فائدة هذا النوع من المهمات هي الأمن من تداخل المشتبهين كالمحققين في اسم أو كنية أو نسبة كما في المتفق والمفترق وإمكان الوقف على تبيين التدليس وعلى حقيقة المراد من العنونة من الإتصال وعدمه.

⁴⁰³ Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 56, a109.

⁴⁰⁴ Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 56, a110.

والطبقة في الإصطلاح عبارة عن جماعة من أهل زمانه اشتركوا في السن ولو تقريبا والأخذ من المشايخ وقد يكون الشخص الواحد من طبقتين بناء على الحثييتين المختلفتين كأنس بن مالك الأنصاري فإنه من حيث صحبته الخاصة للنبي عليه السلام يعد في طبقة كبار الصحابة كالعشرة المبشرة وغيرهم ومن حيث صغر سنه يعد في طبقة من بعدهم من أصاغر الصحابة كابن عباس وابن عمر وابن الزبير فمن نظر إلى الصحابة باعتبار مطلق الصفة جعل جميعهم طبقة واحدة كما صنع أبو جَبَّان وغيره ومن نظر إليهم باعتبار مرتبة وفضلة زائدة لبعضهم كالسبق إلى الإسلام والمفجرة وشهود المشاهد الفاضلة جعلهم طبقات وإلى ذلك مال صاحب الطبقات المشهورة أبو عبد الله محمد بن أسعد البغدادي فجعلهم خمس طبقات.

وكذلك حال من جاء بعد الصحابة من التابعين فمن نظر إليهم باعتبار مطلق الأخذ عن بعض الصحابة جعل جميعهم طبقة واحدة كما صنع ابن حبان أيضا ومن نظر إليهم باعتبار كثرة اللقاء للصحابة وقتله⁴⁰⁵ والأخذ عن بعضهم وعدمه قسمهم إلى طبقات كما فعل محمد بن سعد أيضا ولكل من الناظرين وجه.

وتوجيه نية قال السخاوي ومنهم من يجعل كما قال ابن سيرين كل طبقة أربعين سنة وقد يستشهد له بما يروي أن رسول الله عليه السلام قال: [طبقات أمتي خمس كل طبقة منهم أربعون سنة فطبقتي وطبقة أصحابي أهل العلم والإيمان والذين يلونهم إلى الثمانين أهل البر والتقوى والذين يلونهم إلى العشرين والمائة أهل التراحم والتواصل والذين يلونهم إلى الستين يعني ومائة أهل التقاطع والتدابير والذين يلونهم إلى المائتين أهل الهرج والحرب]⁴⁰⁶ رواه يزيد الوقاشي وأبو معين.

[التاريخ]

قوله ومواليدهم أي ومن المهم أيضا معرفة مواليدهم جمع الميلاد كمفتاح ومفاتيح وهو كالمولد بمعنى وقت الميلاد.

وقوله وفيياتهم بفتح الواو وكسر التاء وتشديد التحتية أي انتهاء حياتهم ومعرفتهم ومعرفة ما قبلهما حقيقتان من التاريخ وحقيقته الإعلام بالوقت الذي يضبط به الوفيات والمواليد ويعلم منه المعمر من الكهل والشاب وبهما يلحق بذلك من الحوادث والوقائع التي من أفرادها الولايات كالخلافة والتملك ونحوها كالاستيلاء على البلاد والعباد وفائدة.

معرفتهما أن يحصل بها الأمن دعوى المدعي للقاء بعض الرواة من الصحابة أو التابعين وهو في نفس الأمر ليس كما إدعاه وقد ادعى قوم الرواية عن قوم فنظر المحققون في التاريخ فظهر أنهم زعموا الرواية⁴⁰⁷ عنهم بعد وفياتهم وأيضا يعرف بها المرسل والمنقطع من المتصل.

[أوطان الرواة]

قوله وبلدانهم وأوطانهم أي ومن المهم أيضا معرفة بلدانهم وأوطانهم وفائدة معرفتهما الأمن من تداخل الاسمين إذا اتفقا لفظا وخطا لكن اختلفا في النسبة.

[معرفة الثقات والضعفا]

قوله وأحوالهم أي ومن المهم معرفة أحوالهم.

وقوله تعديلا منصوب على التمييز من أحوالهم أي تزكية ووجه انحصار أحوال الرواة على الثلاثة أن الراوي إما أن تعرف عدالته أو يعرف فسقه أو لا يعرف فيه شيء منهما.

قوله ومراتب الجرح أي ومن المهم بعد الإطلاع على الأحوال الثلاثة التي منها الجرح معرفة مراتب الجرح لأن غير الحذاق من المحدثين قد يخرجون الراوي بما لا يستلزم رد مروية كله بل يستلزم رد بعضه أو لا يستلزم رد شيء منه.

⁴⁰⁵ Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 57, a111.

⁴⁰⁶ İbni Mâce, "Fiten", 8.

⁴⁰⁷ Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 57, a112.

وقد بين أسباب الجرح في بحث المردود من الخبر وحصرت في عشرة مراتب والمق من ذكر مراتب الجرح ههنا ذكر الألفاظ الدالة في اصطلاحهم على تلك المراتب.

[مراتب الجرح]

قوله فأسوأها أي أقبحها الوصف بأفعل أي الموضوع للتفضيل والمبالغة.
قوله كأكذب الناس بكسر الباء على العمل وبضمها على الحكاية وفي معناه أشد الناس كذبا وكذا قولهم إليه المنتهى في الوضع أو هو ركن الكذب ونحو ذلك كمنع الكذب ومعدنه.
قوله ثم بفعل أي هو صيغة المبالغة لكنه دون أفعل في المبالغة.
قوله أسهلها لين أي قولهم فلان لين أي له لينة وضعف في الرواية **وقوله** أو فيه أدنى مقال أي مطعن وبين أسوأ الجرح وأسهله مراتب لا تخفى⁴⁰⁸ على أرباب معرفة المراتب.
فقولهم متروك أو ساقط أو فاحش الغلط أو منكر الحديث أشد من قولهم ضعيف أو ليس بالقوي أو فيه مقال.

[مراتب التعديل]

قوله ومراتب التعديل أي ومن المهم أيضا معرفة مراتب التعديل أي الألفاظ الدالة على مراتب التعديل المقابلة لمراتب الجرح **قوله** وفعل هو من صيغة المبالغة لكنه دون أفعل كما مر.
قوله ونحوهما كقولهم إليه المنتهى في التثبت أي التيقظ والاحتياط في الديانة.
قوله ثم بما تأكد بصفة أي ثم الوصف بلفظ تأكد بصفة من الصفات الدالة على التعديل بأن تكرر بعينه **وقوله** أو صفتين أي متغايرتين **وقوله** كثقة ثقة مثال للأول وكذا قولهم ثبت ثبت **وقوله** أو ثقة حافظ مثال للثاني وكذا قولهم عدل ضابط والحاصل أن التأكيد الحاصل بالتكرار منه زيادة على إعلام الخالي منه فما زاد فيه على مرتين مثلا يكون أعلى منه كقول ابن سعد في شعبة ثقة مأمون ثبت حجة صاحب حديث.
قوله أدناها أي أدنى مراتب التعديل ما أشعر أي وصف أشعر بالقرب أي بكونه قريبا من أسهل مراتب الجرح أي من الوصف بالأسهل.

قوله كشيوخ بالرفع أي كقولهم هو شيخ وفي معناه قولهم يروى حديثه أو يعتبر به ونحو ذلك ويجوز بالجر وبين ما ذكر من الأرفع والأسهل مراتب لا تخفى كمقبول ونحوه.
قيل فالمرتبة الثالثة ما أفرد بصفة⁴⁰⁹ لم تؤكد كثقة أو حافظ أو حجة أو ضابط.
والرابعة قولهم لا بأس به أو ليس بأس أو صدوق أو مأمون أو خيار فكل من قيل فيه المراتب المراتب الثلاث الأولى يحتج بحديثه ومن قيل فيه الرابعة والخامسة يكتب حديثه وينظر فيه قال ابن الصلاح: [لأن هذه العبارات لا تشعر بشريطة فينظر في حديثه ويختبر حتى يعرف ضبطه].

[أحكام الجرح والتعديل]

قوله وتقبل التزكية في الراوي من عارف بأسبابها أي لا من غير عارف بها لئلا يزكى بمجرد ما يظهر له منه ابتداء من غير ممارسة وامتحان فيه وكذا الحكم في الجرح ولعله سكت عنه ولأنه الأصل في باب الرواية كما يجيء بعد ففهم حكمه من بيان حكم التعديل بطريق المقايسة والطريق الأولى.
قوله ولو صادرة من مزك واحد أي ولو كانت التزكية صادرة منه.
قوله على الأصح أي وقع هذا الوصل بناء على القول الأصح خلافا لمن شرط أنها لا تقبل إلا من مزكبين إلحاقا لها بالتزكية في الشاهد فإنه الأصح إن معدل الشاهد يجب أن يكون إثنين وقد قال بعضهم يكفي معدل واحد ووجه الفرق بين

⁴⁰⁸ Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 58, a113.

⁴⁰⁹ Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 58, a114.

التزكيتين على القول الأصح أن التزكية في الراوي سواء كانت بالاجتهاد من قبل المزكي أو بالنقل عن غيره تنزل منزلة الحكم فلا يشترط العدد هنا كما هناك والتزكية في الشاهد هو تقع عند الحاكم فافترقنا وأيضاً أنه لا يشترط العدد في قبول الخبر فلم يشترط في جرح رواية وتعديله بخلاف⁴¹⁰ الشهادة.

ثم إنه ينبغي أن لا يقبل الجرح والتعديل إلا من عدل متيقظ فلا يقبل جرح من أفرط فيه بما لا يقتضي نوع رد كحديث الراوي كما لا تقبل تزكية من أخذ بمجرد الظاهر فأطلق التزكية كما تقدم وليحذر المتكلم من أهل الجرح والتعديل في فن الحديث من التساهل في الجرح والتعديل وعدم التحقيق فيهما فإنه إن عدل الراوي بغير ثبت أي دليل قاطع كان كالمثبت حكماً ليس بثابت فيخشى عليه أن يدخل في زمرة من روى حديثاً وهو يظن أنه كذب لأنه مع التساهل فيه لم يحصل له غلبة الظن على عدالته فيصدق عليه أنه كذب وإن جرحه بغير تجوز أقدم على الطعن في مسلم بريء من ذلك في الواقع باعتبار غلبة الظن وفضحه بعلامة سوء يبقى عليه عارها عليه أبداً.

والآفة تدخل في هذا تارة من هوى النفس والغرض الفاسد وكلام المتقدمين سالم من هذا الطعن غالباً وتارة من المخالفة في العقائد وهو موجود في كلام المتقدمين والمتأخرين ولا يجوز الجرح بتلك المخالفة فإنه يختل به علم الدين لإنسداد باب الرواية ولذا وجد الشيعي والناصري في رجال الشيخين نظراً إلى ظاهر عدالتهما.

وقد تقدم تحقيق الحال في العمل برواية المبتدعة في بحث البدعة التي هي سبب تاسع للطعن.

[تقديم الجرح على التعديل]

قوله والجرح مقدم على التعديل عند التعارض لأن مع الجرح زيادة علم لم يطلع عليه المعدل ولأنه الجرح مصدق للمعدل فيما أخبر به عن ظاهر الحال وهو يخبر عن أمر بالحق⁴¹¹ خفي عن المعدل.

قوله إن صدر مفسراً أي مبيناً بسببه من عارف بأسبابه لأنه إن كان غير مفسر لم يقدر فيمن ثبت عدالته وإن صدر من غير عارف بالأسباب لم يعتبر أيضاً **قوله** فإن خلى المجروح عن التعديل وح لم يقع التعارض بينهما.

قوله قبل أي الجرح مجملاً أي غير مبين السبب بأن يقول متروك أو ليس بالقوي ونحوهما.

قوله على المختار لأنه إذا لم يكن فيه تعديل كان في حيز الجهالة وإعمال قول المجروح أولى منه إهماله وقال ابن الصلاح في هذا إلى التوقف.

[فصل]

قوله فصل أي المبحث الآتي نوع من جنس الخاتمة مفصول عما قبله لمغايرة بينهما أو لطول الفصل عن ذكر المهم.

قوله ومن المتهم أي عند نقاد المحدثين.

قوله معرفة كنى من اشتهر باسمه وله كنية الكنى بضم الكاف وفتح النون جمع كنية وهي ما صدر بأب أو نحوه والضمائر في صلة من راجعة إليه باعتبار أفراد لفظه وإن كان معناه جمعا كما اقتضاه إضافة الكنى إليه.

قوله وأسماء من اشتهر بكنيته وله اسم أي ومعرفتها ووجه كون هاتين المعرفتين من المهم هو أن لا يظن أن راو آخر إن أتى به في بعض الروايات مكنى بكنية أو مسمى باسمه.

قوله ومعرفة من اسمه كنيته هذا على وفق ما ذكره العلامة التفتازاني من أن الاسم أعم من اللقب والكنية لا على وفق ما اختاره السيد الشريف من أن الاسم ما وضع علامة للمسمى والكنية ما صدر بأب أو أم واللقب ما دل على رفعة المسمى أو صفته.

⁴¹⁰ Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbetü'l-Fiker*, vr. 59, a115.

⁴¹¹ Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbetü'l-Fiker*, vr. 59, a116.

ثم إن هذا النوع صنفان⁴¹² الأول من لا كنية له غير الكنية التي هي اسمه كأبي بلال الأشعري الراوي عن شريك وغيره وكأبي حصين الراوي عن أبي حاتم الرازي فقال: "كل واحد منهما ليس لي اسم اسمي وكنيتي واحد." الثاني من له كنية آخر غير الكنية التي هي اسمه كأبي بكر بن محمد بن عمرو بن حزم الأنصاري فقل اسم أبي بكر وكنيته أب محمد وكأبي بكر بن عبد الرحمن بن الحارث أجل الفقهاء السبعة اسمه أبو بكر وكنيته أبو عبد الرحمن على ما قاله ابن الصلاح وهذا النوع قليل.

قوله ومن اختلف في كنيته دون اسمه أي بأن قيل كنيته كذا وقيل كنيته غير ذلك وهذا النوع كثير كأسماء بن زيد الحب فلا خلاف في اسمه واختلف في كنيته فقل أبو زيد وقيل أبو محمد وقيل أبو خارجة وكأبي بن كعب أبي المنذر وقيل أبي الطفيل.

وقوله أو بالعكس أي اختلف في اسمه دون كنيته كأبي بصرة الغفاري اسمه حُمَيْل وقيل زيد وقيل بصرة بن أبي بصرة ووجه كون معرفته من المهم أنه اجتمع له من جهة الاختلاف كنيستان أو اسمان فأكثر فيظن الراوي الواحد إثنين فصاعداً.

قوله ومن كثرت كناه أي له كنيستان أو أكثر كأبي جريح له كنيستان أبو الوليد وأبو خالد وهو عبد الملك بن عبد العزيز وكنصور بن عبد المنعم الفراوي له كنى ثلث أبو بكر وأبو الفتح وأبو القاسم حتى يقال له⁴¹³ ذو الكنى.

وقوله أو نعوته وألقابه أي أو كثرت نعوته وألقابه بأن كان له إثنان منها أو أكثر والظاهر أن النعوت أعم من الألقاب فيشمل النسبة إلى القبيلة والبلد والصنعة ثم إن فائدة معرفة هذا النوع دفع وهم كون الراوي الواحد إثنين فصاعداً وقد وقع هذا الوهم لجماعة من الحفاظ فرقوا بين عبد الله بن أبي صالح بن سهيل وبين عباد بن أبي صالح فجعلوهما إثنين قال الخطيب في الموضع وعبد الله بن أبي صالح كان يلقب عبادا وليس عباد بأخ له اتفق على ذلك أحمد بن حنبل وغيره.

قوله ومن وافقت كنيته اسم أبيه في الجملة كأبي إسحق إبراهيم بن إسحق المدني أحد أتباع التابعين وفائدة معرفته نفي الغلط عن نسب الراوي إلى أبيه فقال مثلاً أخبرنا ابن إسحق فنسب الجاهل بمعرفته إياه إلى التحريف والقول بأن الصواب أن يقال مثلاً أخبرنا أبو إسحق والحال أن كلاهما صواب ولا تحريف في الانتساب.

قوله أو بالعكس أي وافق اسمه كنية أبيه في الجملة كإسحق بن أبي إسحق وفائدة معرفته الأمن من القلب والتبديل.

قوله أو وافقت كنيته كنية زوجته كأبي أيوب الأنصاري وأم أيوب صحابيان مشهوران وذلك يخاف من التحريف والتبديل.

قوله أو وافق اسم شيخه أسم أبيه كالربيع بن أنس عن أنس هكذا يأتي في الروايات فيظن أنه يروي عن أبيه كما وقع في الصحيح عن عامر بن سعد عن سعد وهو أبوه وليس أنس شيخ الربيع أباه بل أبوه بكري وشيخه أنصاري وهو⁴¹⁴ أنس بن مالك الصحابي المشهور بأنه خادم رسول الله عليه السلام وليس الربيع من أولاده.

[المنسوبون لغير أبا نهم]

قوله ومن نسب إلى الأجنبي بسبب كالتبني.

وقوله كالمقداد بن أسود نسب إلى الأسود بن عبد يغوث الزهري القرشي لكونه تبناه وإنما هو في الحقيقة المقداد

بن عمرو بن ثعلبة الكندي.

⁴¹² Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 60, a117.

⁴¹³ Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 60, a118.

⁴¹⁴ Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 61, a119.

قوله أو إلى أمه أي نسب إلى أمه **وقوله** كابن عليّة بضم المهملة وفتح اللام وتشديد التحتية وهو اسمعيل بن إبراهيم بن مقسم وعليّة اسم أمه اشتهر بها وكان يحب أن لا يقال له ابن عليّة لذكر أمه أو لكون النسبة إليها موهمة لخلل نسبه ولذا كان يقول الشافعي إسمعيل الذي يقال له ابن عليّة.

[نسب على خلاف ظاهرها]

قوله أو إلى جده أي أو نسب إلى جده كأبي عبيدة بن الجراح وذلك لأنه لا يؤمن التباس المنسوب بمن وافق اسمه اسمه واسم أبيه اسم جده كمحمد بن بشر ومحمد بن السائب بن بشر الأول ثقة والثاني ضعيف وإذا نسب الثاني إلى جده يحصل اللبس وقد وقع ذلك في الصحيح.

قوله أو جدته كيعلّى بن منية.

قوله أو إلى غير ما لا يسبق إلى الفهم منه أي أو نسب إلى غير ما يتبادر إلى الفهم من ذلك المنسوب إليه مطلقا فليفهم وذلك بأن نسب إلى نسبة من بلد أو وقعة أو قبيلة أو صنعة وليس الظاهر الذي يسبق إلى الفهم منه مراد أمه بل نسب إلى غير المتبادر لعارض من نزوله في ذلك المكان أو تلك القبيلة أو نحو ذلك.

قوله كالحذاء بفتح المهملة وتشديد الذال المعجمة الذي يحذو النعل وظاهره أنه منسوب إلى صناعة الحذاء بالكسر أي الفعل أو بيعها⁴¹⁵ وليس كذلك في نفس الأمر وإنما كان يجالس الحذائين فنسب إليهم ومثاله الآخر سليمان التيمي لم يكن من بقي تميم ولكن نزل فيهم وسكن.

قوله ومن اتفق اسمه واسم أبيه وجده أي واسم جده يعني أن من المهم معرفته كالحسن بن الحسن بن علي رضي الله تعالى عنهم وكمحمد بن محمد بن محمد الغزالي وكمحمد بن محمد بن الجزري وقد يقع التوافق أكثر من ذلك وهو من فروع المسلسل وهو على ما تقدم الإسناد الذي اتفق رجاله في صيغ الأداء أو غيرها من الحالات كأن يروي الحسن عن الحسن وهكذا وقد يتفق اسم الراوي مع اسم جده واسم أبيه مع اسم أبي جده كأبي اليمن الكندي وهو زيد بن الحسن بن زيد بن الحسن بن زيد بن الحسن.

قوله أو اسم شيخ الخ عطف على اسم أبيه المعجمة أي ومن اتفق اسم الراوي واسم شيخه واسم شيخ شيخه كعمران عن عمران عن عمران الأول يعرف بالقصير والثاني أبو رجاء العطاردي والثالث أبو حصين.

وكسليمان من سليمان عن سليمان الأول ابن أحمد بن أيوب الطبراني والثاني ابن أحمد الواسطي والثالث ابن عبد الرحمن الدمشقي المعروف بابن بنت شرحبيل.

وقد يقع التوافق المذكور للراوي وشيخه جميعا كأبي العلاء الهمداني العطار مشهور بالرواية عن أبي علي الإصفهاني الحداد وكل منهما اسمه الحسن بن أحمد بن الحسن بن أحمد بن أحمد فافترقا في الكنية والنسبة إلى البلد والصناعة.

قوله ومن اتفق اسم شيخه والراوي عنه أي ومن المهم معرفته ثم ضمير عنه راجع إلى من اتفق⁴¹⁶ اسم شيخه لا إلى شيخه وفائدة معرفة هذا النوع نفي الاشتباه عمن يظن أن فيه تكرارا و انقلابا فإذا قال مثلا عن مسلم عن البخاري عن مسلم يظن فيه التكرار بأن يكون المراد من المسلمين واحد أو الانقلاب باعتبار أن التلميذ كيف يكون شيخا فمن أمثله البخاري روى عن مسلم وروى عنه مسلم فشيوخه مسلم بن إبراهيم الفراء البصري والراوي عنه مسلم بن إبراهيم بن الحجاج القشيري صاحب الصحيح المشهور الذي هو أحد الصحيحين وأمثله كثيرة.

قوله ومعرفة الأسماء المجردة أي من المهم معرفة الأسماء المجردة أي من الكنى والألقاب أعم من أن يكون أصحابها ثقات أو ضعافا مذكورة في كتاب دون كتاب ثم إنه أشار بإعادة المعرفة هنا إلى أنه مغاير لما تقدم كما لا يخفى.

⁴¹⁵ Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 61, a120.

⁴¹⁶ Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 62, a121.

[الثقات والضعفاء]

وقد جمع الأسماء المجردة جماعة من علماء رجال الإسناد ولكن باختلافهم في جمعهم فمنهم من جمعها بغير تعبير يكون أصحابها ثقات أو ضعافا كابن سعد في "الطبقات" وابن أبي خيثمة والبخاري في تاريخيهما وابن أبي حاتم في "الجرح والتعديل" فإنهم ذكروا الأسماء المجردة كلها في تصانيفهم من غير تفرقة بين ثقتهم وضعيفهم.

ومنهم من أفرد الثقات بالتصنيف بناء على أنهم المق في الإسناد كالعجلي وابن حبان وابن شاهين ومنهم من أفرد المجروحين بناء على أنهم أقل وضبطهم أتم ومعرفتهم أهم كابن عدي وابن حبان أيضا.

ومنهم من ذكر رجال كتاب مخصوص من أصحاب الأسماء⁴¹⁷ المجردة كرجال البخاري لأبي نصر الكلابادي ورجال مسلم لأبي بكر بن منجوية ورجالهما جميعا لأبي الفضل بن طاهر ورجال أبي داود ولأبي علي الجبائي وكذا رجال الترمذي والنسائي لجماعة من المغاربة ورجال الست بالصحيحين وكتب أبي داود والترمذي والنسائي وابن ماجه لعبد الغني.

ثم هذبه المزني في كتاب [تهذيب الكمال] وقد لخصه زيادة على تلخيصه الشيخ ابن حجر رحمه الله وتزاد عليه أشياء كثيرة من الأمور المهمة المتعلقة بضبط الأسماء ومعرفة الرجال وسماء "تهذيب التهذيب" وحصل من أجل كمال اقتصاره مع ما اشتمل عليه من الزيادات قدر ثلث الأصل الأول.

[والأسماء المفردة]

قوله والأسماء المفردة أي ومن المهم أيضا معرفة الأسماء المفردة أي التي لم يشارك من يسمى بشيء منها غيره فيها وقد صنف فيها الحافظ أبو بكر أحمد بن هارون البردجي فذكر أشياء كثيرة اعترض النقاد عليه في بعضها من ذلك البعض

قوله صغدي بن سنان أحد الضعفاء وهو بضم الصاد المهملة وقد تبدل سينا مهملة وسكون العين المهملة بعدها دال مهملة ثم ياء كياء النسبة وهو اسم علم بلفظ النسبة انتهى وليس هو فردا بل هو نوع من أنواع العلم تحته أفراد فاطلاق المفرد عليه غير صحيح فإن في [الجرح والتعديل] لأبن أبي حاتم صغدي الكوفي وثقه ابن معين وميز بينه وبين ما ذكره الحافظ فعنعه فيكون المسمى بالصعدي غير واحد.

قوله والكنى المجردة ومعرفة الكنى⁴¹⁸ المجردة من الأسماء والألقاب والأنساب.

وقوله والمفردة أي والكنى المفردة وهي التي لم يشارك من يكنى بشيء منها غيره فيها كأبي عبيدين بالتصغير والتنثنية واسمه معوية بن سبرة بضم المهملة وفتح الموحدة والراء.

[الألقاب]

قوله والألقاب أي ومعرفة الألقاب مثل الضعيف لقب عبد الله بن محمد لأنه كان ضعيفا في جسمه ومثل القوي لقب به الحسن بن يزيد لقوته على العبادة والطواف والألقاب تارة يكون بلفظ الاسم كألف الناقة وأشبهه وكسفينة بمهملة وفاء كمدينة مولى رسول الله صلى الله عليه وسلم لقبه بذلك لكثرة ما حمله في بعض الغزوات من سيف وترس وغيرهما مما يعجز رفقة عن حمله واسمه مهران.

وتارة بلفظ الكنية لمشابتها للقب في المعنى من أجل الرفع والضعف كأبي بطن وأبي تراب وتقع الألقاب بسببه آفة كالأعمش من الغمش وهو ضعف البصر في العين مع سيلان الدمع في أكثر أوقاتها وكالأعرج والأعشى أو حرفة كالبراز والطار أو صناعة كالخياط والصباغ.

⁴¹⁷ Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 62, a122.

⁴¹⁸ Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 63, a123.

[الأنساب]

قوله والأنساب أي ومعرفة الأنساب جمع نسبة.

قوله إلى القبائل جمع قبيلة وهي بنو أب واحد وهي في المتقدمين أكثر بالنسبة إلى المتأخرين لأنهم كانوا يعنون بحفظ أنسابهم ولا يكون المدن والقرى غالبا بخلاف لمتأخرين **قوله** وإلى الأوطان جمع وطن وهو محل الإنسان من بلدة أو ضيعة أو سكة وهي في المتأخرين أكثر بالنسبة إلى المتقدمين لأنهم⁴¹⁹ لما جاءهم الإسلام وغلب عليهم سكنى القرى والمدائن وضاع كثير من أنسابهم إنتسبوا إلى البلدان.

قوله بلادا جمع بلد أو ضياعا بكسر الضاد وجمع ضيعة بفتحها وهي المزرعة أو سككا بكسر السين المهملة وفتح الكاف جمع سكة وهي المحلة والطريق لكنه أوسع من الزقاق يعني أن النسبة إلى الوطن أعم من أن تكون إلى بلاد أو ضياع أو سكك.

قوله توطنا أو مجاورة تعميم آخر أي والنسبة إلى الثلاثة المذكورة أعم من أن تكون من جهة التوطن فيها أو المجاورة لها.

قوله وإلى الصنایع والحرف بكسر وفتح جمع حرفة والصناعة بالفتح أخص من الحرفة لأن الصناعة لا بد من المباشرة فيها بخلاف الحرفة مثال الأولى كالخياط أي مباشر الخياطة ومثال الثانية كالبزاز أي بياع البز من غير مباشرة في تحصيل وجوده من الغزل والنسج.

قوله ويقع فيها أي في الأنساب إلى الأشياء المذكورة الاتفاق أي خطأ والاشتباه أي لفظا كالقريشي والقريشي فإن أحدهما بضم القاف وفتح الراء نسبة إلى قريش والآخر بفتح وسكون نسبة إلى موضع من بلاد ما وراء النهر **قوله** كوقوعهما في الأسماء أي على ما تقدم.

قوله قد تقع أي الأنساب ألقابا يعني قد يقع اللقب بصيغة النسبة كخالد بن مخلد القطواني تغضب منها في القاموس قطا ثقل مشيه والماشي قارب في مشيه فهو قطواني ويحرك.

قوله ومعرفة أسباب ذلك أي أسباب ما ذكر من الألقاب والنسب التي باطنها على خلاف ظاهرها مثال الأول كصاعقة وهو أبو يحيى⁴²⁰ أحد شيوخ البخاري لقب بذلك لشدة حفظه ومثال الثاني كمحمد بن سنان العوفي بفتح العين والواو وبالقف باهلي نزل بالعوقة بطن من عبد القيس فنسب إليها.

[الموالي]

قوله ومعرفة الموالى أي ومن المهم معرفة الموالى من الرواة وهي جمع المولى وهو أعم من أن يكون من جهة ولاء العتاقة والمعاهدة والإسلام ويطلق على كل من طرفيه ويطلق على معان أخر غير مرادة ههنا ولذا بينه بقوله من الأعلى أي كالمعتق بالكسر والمعاهد بالفتح والأسفل أي كالمعتق بالفتح والمعاهد بالكسر بالإعتاق أي بسببه أو بالمعاهدة أي على التعاضد والتساعد أو بالإسلام كأبي علي الحسن بن عيسى كان نصرانيا وأسلم على يد ابن المبارك فقل له مولى ابن المبارك.

وإنما كان معرفة الموالى المذكورة من المهم لأن جميعها يطلق عليها مولى ولا يعرف تمييز أحدهما عن الآخر إلا بالتصنيف في رواية أو من إمام معتمد على ما به الإمتياز.

[الإخوة والأخوات]

قوله معرفة الإخوة والأخوات أي ومن المهم معرفة الإخوة والأخوات من الرواة مثاله في الصحابة عبد الله وعتبة ابنا مسعود في التابعين عمرو وأرقم ابنا شرحبيل وهما من أفاضل أصحاب ابن مسعود وفائدته دفع توهم اتخاذ المتعدد بظن

⁴¹⁹ Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 63, a124.

⁴²⁰ Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 64, a125.

الغلط حيث يكون البعض مشهوراً دون غيره ومنها دفع ظن من ليس بأخ أخا لاشتراك أبييهما في الاسم كأحمد بن إشكاب وعلي بن إشكاب ومحمد بن إشكاب فالأول حضرمي على ما ذكره في المغني والآخران غيره وقد صنف فيه بعض⁴²¹ المتقدمين كعلي بن المدني.

[آداب الشيخ والطالب]

قوله ومعرفة آداب الشيخ والطالب أي ومن المهم أيضاً معرفتها وبشتركا في تصحيح النبوة وتطهير القلب من أغراض الدنيا وتحسين الخلق وينفرد الشيخ بأن يسمع الطالب ما عنده من الحديث إذا احتيج إليه ولا ينبغي أن يحدث ببلد فيه أولى منه بل يدل الطالب إليه ولا يتمتع من تحديث أحد لكونه غير صحيح النية وأن يتطهر ويجلس بوقار ولا يحدث قائما ولا في الطريق ولا مستعجلا في تلفظ الحديث إلا أن اضطر إلى ذلك.

وأن يتمتع من التحدث إذا خشي التغير في لسانه أو النسيان في ضبطه لمرض أو هرم.

وأن يكون له مستمل يقظ إذا اتخذ مجلس الإملاء وينفرد الطالب بأن يوقر الشيخ ولا يوقعه في الملالة ويرشد غيره لما سمعه من العلم ولا يدع الاستفادة كحياء أو تكبر ويكتب ما سمعه ويعتني بتقييده وضبطه ويذكر بمحفوظه ليرسخ في ذهنه.

[سنُّ التحمل والأداء]

قوله وسنُّ التحمل أي ومن المهم معرفة سن التحمل أي سماع الحديث وأخذه سواء كان بنفسه أو غيره كما في الأطفال الذين أحضروا مجالس العلم والأصح اعتبار سن التحمل بالتمييز هذا في السماع وقد جرت عادة المحدثين باحضارهم الأطفال ممن لم يتأهل للسماع مجالس رواية الحديث ليحصل لهم من بركاتها ويكتبون لهم أنهم حضروا المجلس الفلاني ولا بد في اعتبار الرواية بعد الكبر لهم في مثل ذلك الحضور من إجازة الشيخ لهم لأن الرواية لا تصح بدون السماع والإجازة ولا سماع هنا فلا بد من الإجازة.

ويصح تحمل الكافر أيضا إذا أداه⁴²² بعد إسلامه كحديث ابن جبير بن مطعم المتفق علي صحته: [أنه سمع النبي صلى الله عليه وسلم يقرأ في المغرب بالطور]⁴²³ وقد جاء في فداء أسارى بدر قبل أن يسلم وكذا تحمل الفاسق من باب الأولى إذا أداه بعد ظهور توبته.

وأما الأداء فلا اختصاص له ومن معين بل يقيد زمن تعينه باحتياج الناس إليه رواية أو دراية والتأهيل لذلك وهو مختلف باختلاف الأشخاص فهما وحفظا ونطقا فربما يكون صغيرا وفتح الله عليه بفضله على كثير أو ربما يكون كبير أو أطلق عليه شيئا يسيرا من العلم وقال ابنُ خلّادٍ: إذا بلغ الخمسين تأهل للأداء وتصدى له لأنها إنتهاء الكهولة ولا ينكر الأداء عليه عند الأربعين لأنها حد الإستواء واعترض عليه بمن حدث قبل الأربعين كمالك إمام المحدثين من الأئمة المتقدمين.

[كتابة الحديث]

قوله وصفة كتابة الحديث أي ومن المهم معرفة صفة كتابة الحديث وكيفيةها إختلف الصحابة والتابعون في كتابة الحديث فكرها ابن عمر وابن مسعود وزيد بن ثابت وأبو موسى الأشعري وأبو سعيد الخدري وآخرون منهما رضي الله تعالى عنهم أجمعين لقوله صلى الله عليه وسلم: [لا تكتبوا عني شيئا إلا القرآن ومن كتب عني شيئا غير القرآن فليُمحُ] ⁴²⁴ أخرجه مسلم.

وجوز أو فعلها جماعة من الصحابة منهم عمر وعلي وابنه الحسن وعبد الله بن عمرو بن العاص وأنس وجابر وابن عباس وابن عمر أيضا وآخرون من التابعين واللاحقين رضوان الله تعالى عليهم أجمعين لقوله صلى الله عليه وسلم:

⁴²¹ Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 64, a126.

⁴²² Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 65, a127.

⁴²³ Buhârî, "Meğâzî", 12; Müslim "Salât", 463.

⁴²⁴ Müslim, "Zühd", 3004; Dârimî, "Mukaddime", 42; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 12, 21, 466.

[اَكْتُبُوا لِأَبِي شَاهٍ]⁴²⁵ ولغيره فقيل إنه حديث أبي سعيد منسوخ بأحاديث الإذن والكتابة كان النهي في أول الأمر⁴²⁶ لخوف اختلافه بالقرآن فلما أمن عليه السلام من ذلك أذن فيها وصفة كتابة الحديث أن يكتبه مبينا قالوا يستحب إبانة الخط وتحقيقه دون مشقة وتعليقه وأن يشكل المشكل منه وينقطه قالوا يستحب لطالب العلم ضبط كتابه بالنقطة والشكل ليؤديه كما سمعه لقول عليه السلام: [نَضَّرَ اللَّهُ إِمْرًا سَمِعَ مَقَالَتِي فَوَعَاها وَأَدَاها كَمَا سَمِعَهَا]⁴²⁷ وأن يكتب الساقط في الحاشية اليمنى ما دام في السطر بقية وإلا ففي اليسرى.

قوله وعرضه أي ومن المهم معرفة صفة عرضه وهي مقابلته مع الشيخ المسمع أو مع ثقة غيره أو مع نفسه شيئا فشيئا.

قوله وسماعه أي ومن المهم معرفة صفة سماع الطالب الحديث وهي أن تشاغل مما تذل بالسماع من كتاب أو تكلم بكلام ما أو نعاس.

قوله وإسماعه أي ومن المهم معرفة صفة إسماع الشيخ الحديث وهي كذلك وأن يكون ذلك من أصله الذي سمع الطالب فيه أو من فرع قبول على ذلك الأصل مقابلة تامة فإنه تعذر فليجر نقصان الطالب بالإجازة لما خالف أنه خالف.

[الرحلة للحديث]

قوله والرحلة فيه أي ومن المهم معرفة صفة الإرتحال في سماع الحديث وهي أن يبتدئ بحديث أهل بلده فيستوعبه ثم يرحل فيحصل في الرحلة ما ليس عنده وأن يكون اعتناؤه بتكثير المتون المسموعة أكثر من إعتناؤه بتكثير الأسانيد لأن المق الأصلي هو الدراية لا مجرد الرواية وأن احتيج في بعض الأحيان إلى تكثير الرواية لتصحيح الدراية.

[صفة تصنيف]

قوله وصفة تصنيفه أي ومن المهم معرفة كيفية تصنيف الطالب مسموعه.

قوله إما على ترتيب⁴²⁸ المسانيد بأن يجمع مسند كل صحابي على حدة فإن شاء رتبته على سوابقهم في الاسلام أو في الفضل وإن شاء رتبته على حروف المعجم في أسماء الصحابي وهو أسهل تناولا والأول أحسن.

وقوله على الأبواب أي الفقهية وغيرها بأن يجمع في كل باب ما ورد فيه مما يدل على حكمه إثباتا أو نفيا بحيث يتميز ما يدخل في الجهاد ومثلا عما يتعلق بالصيام والأولى أن يقتصر على ما صح أو حسن فإنه جمع الجميع فليتين علة الضعف مثل الانقطاع والوقف ونحوهما.

وقوله أو على العلل فيذكر المتن وأسانيده ويبين اختلاف نقلته بحيث يتضح إرسال ما يكون في الظاهر متصلا ووقف ما يكون مرفوعا وغير ذلك كما فعل يعقوب بن شيبه في مسنده والأحسن أن يرتب العلل على الأبواب ليسهل تناولها.

وقوله أو على الأطراف فيذكر أول متن الحديث الدال على بقيته ويجمع أسانيده إما مستوعيا ومستوفيا لتلك الأسانيد وإما متقيدا بكتب مخصوصة.

[أسباب الحديث]

قوله ومعرفة سبب ورود الحديث أي ومن المهم معرفة السبب الذي لأجله حديث النبي عليه السلام بذلك الحديث وفيها فوائد كثيرة وإن كان العبرة بعموم اللفظ لا بخصوص السبب.

وقوله وقد صنف فيه أي في هذا النوع أبو حفص العكبري بضم المهملة والموحدة وسكون الكاف بينهما **قوله** وصنفوا أي علماء الحديث في غالب هذه الأنواع أي المذكورة في الخاتمة **قوله** وهي أي هذه الأنواع المذكورة **وقوله** نقل

⁴²⁵ Buhârî, "Lukata", 7; Müslim, "Hac", 1355.

⁴²⁶ Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 65, a128.

⁴²⁷ Tirmizî, "İlim", 7; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 4: 80, 82.

⁴²⁸ Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 66, a129.

محض بالتوصيف ظاهرة التعريف بالإضافة مستغنية⁴²⁹ عن التمثيل أي عن إتيان الأمثلة لها وذلك لظهورها وعدم توقفها على معرفة جزئياتها.

قوله وإحصاؤها متعسر أي إحصاء الأمثلة أو الأنواع متعسر **وقوله** فليراجع على صيغة المجهول لها أي للأنواع أو للأمثلة مبسوطاتها أي الكتب المبسوبة فيها وذلك ليحصل الوقوف على حقايقها.

قوله والله الموفق أي للتحقيق والهادي أي إلى سواء الطريق وقوله عليه توكلت أي في قبول عبادتي واليه أنيب أي أرجع في تقصيري ومعصيتي وقوله وحسبنا الله أي كافينا من الشرور ونعم الوكيل أي هو الوكيل هو الموكول اليه الأمور **قوله** والحمد لله رب العالمين أي يحب من عباده الشكور **وقوله** ولا حول أي عن المعصية ولا قوة أي على الطاعة إلا بالله أي بمعونته.

قوله وصلى الله علي سيدنا رسوله النبي الكريم اللهم ارزقنا متابعتة في الدنيا وشفاعته في العقبى.

تم تحرير هذه الحاشية مؤلفها الأستاذ محمد الطربزوني عن يد أضعف العباد محمد المدرس بمدرسة ولد عبد الرحمن برصى في وقت العصر من يوم الخميس التاسع عشر من شوال المكرم سنة إثنين وعشرين ومائة والألف بعد الهجرة.⁴³⁰

⁴²⁹ Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 66, a130.

⁴³⁰ Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*, vr. 66, a130.

2. Eserin İkinci Bölümünün Tercümesi

Rahman ve Rahim olan Allah'ın (c.c.) adıyla.

Verdiği nimetler için Allah'a (c.c.) hamd, Peygamberine, ailesine ve ashabına salat ve selam olsun.

İbni Hacer (ö. 852/149)'in usûlü hadîs alanındaki Nuhbetü'l-Fiker şerhini, ilim talebeleri ile beraber iki kez okudum. Şerhin metin ile iç içe olduğunu, ibarelerin kapalı ve kast edilen manaların anlaşılmasının zor olduğunu fark ettim. Üçüncü okuyuşumda daha anlaşılır ifadeler ile eseri şerh etmeye, bazı önemli meseleleri de eklemeye karar verdim. Ali el-Kârî'nin (ö. 1014/1605) şerhinden de istifade ettim. Her dersten sonra notlar aldım. Eserin müsveddesi⁴³¹ bittikten sonra Allah'ın (c.c.) izniyle temize çektim, temize çektikten sonra dördüncü okuyuşumda bu şerhi de ders olarak verdim. Üzerinde bazı değişiklikler yaptıktan sonra eseri ikinci kez temize çektim.

Haber ve Hadis

Usûlü Hadis⁴³² ulemalarının cumhuruna göre Haber ile Hadis eş anlamlıdır. Hadis, Peygamber efendimizin sözleri, yaptığı işler, yapılmasına onay verdiği şeyler⁴³³ ve uyku ya da uyanıklık hallerindeki hareketleridir.

Bir görüşe göre hadis, Peygamber efendimizden nakledilerek gelen bilgileri, haber ise Rasûlüllah (s.a.v.) dışındaki kişilerden gelen bilgileri ifade eder. Bu durumda iki terim arasında farklılık olur.

Diğer bir görüşe göre, haber terimi, hadis terimini de içine alan daha geniş anlama sahiptir. Her hadis aynı zamanda haberdir, fakat her haber hadis değildir.⁴³⁴ Eserde son görüşe itibar edilerek daha geniş ve kapsamlı olması için haber lafzı kullanılmıştır.⁴³⁵

431 Yani o açık metinleri ve eklenen bazı meseleleri müsvedde olarak yazdım. Mehmed Medenî et-Trabzonî'nin *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker* adlı eserinin kenar açıklamasıdır. Bkz. vr. 8, a13, Satır, 7.

432 Yani dibâcede (giriş kısmı, önsöz, mukaddime) zikredilen Usûlü Hadîs ilmi. Mehmed Medenî et-Trabzonî'nin *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker* adlı eserinin kenar açıklamasıdır. Bkz. vr. 8, a13, Satır, 11.

433 Umulur ki onunla kast edilen devam eden durum, fiil ile kast edilen devam etmeyen durumdur. Aynı şekilde sadece kendisi zikredilmiştir. Mehmed Medenî et-Trabzonî'nin *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker* adlı eserinin kenar açıklamasıdır. Bkz. vr. 8, a13, Satır, 13.

434 Yani her haber hadis değildir. Çünkü haber peygamberimizden ve başkasından bize ulaşan bilgidir. Hadis ifadesinin kullanımı peygamberimizden ulaşan bilgiye mahsustur. Bunun aksi mümkün değildir. Aksi ile kast edilen aksi küllidir, aksi cüzi değildir. Mehmed Medenî et-Trabzonî'nin *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker* adlı eserinin kenar açıklamasıdır. Bkz. vr. 8, a13, Satır, 16.

435 Gizli bir sorunun cevabıdır. Bu soru; "Bütün görüşlere göre hadis kelimesi Peygamberimize has bir ifade ise bu ilimde kendisinden bahsedilmeye en uygun olan ifade bu değil midir?" sorusudur. Bu soruya; "Musannifin burada haber kelimesiyle tabir etmesi son görüşe göre daha kapsamlı bir ifadedir, böylece daha sonra zikredilecek hükümler de kapsama girmiş olur." şeklinde cevap verilmiştir. Mehmed Medenî et-Trabzonî'nin *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker* adlı eserinin kenar açıklamasıdır. Bkz. vr. 8, a13, Satır, 16.

Bize Ulaşması İtibariyle Hadisler

Haberin Çeşitleri ve Mütevatir Haber

Musannifin “*bize ulaşması itibariyle*” sözü, yani hadîsi tahrir edenlere ulaşması itibariyle anlamındadır. Hadisin sahih, fasid, zayıf ve benzeri olması ya da hadisin muhbiri itibariyle merfû, mevkûf olması anlamında değildir. إسناد kelimesi أسانيد kelimesinin cemi kesretidir.

Musannifin “*çok*” ifadesi, isnâdlar ifadesinden anlaşılan çokluğu tekid içindir. Isnâd, hadisin metnini aktaran yoldur.⁴³⁶ Bu çokluk tevatürünün şartlarından biridir.

Musannifin “*tabakalarından bir tabakanın yalan üzerine muvafakatını aklın caiz kılmadığı*” sözü, yani sınırlı sayıda olsalar bile. Sonra bu ifadeden mütevatir hadisin ikinci şartı da anlaşılır. Bu şart, yalan bir söz üzerine birleşmenin imkânsız olma halidir, ravilerin sayılabilir olmasının bir mahsuru yoktur.⁴³⁷

Aynı ifadeden üçüncü şart da anlaşılır ki o da, yalan üzerine birleşme ifadesinin ravilere değil tabakaya nispet edilmesidir. Üçüncü şart yalan üzerine birleşmenin mümkün olmadığı çokluğun, hadisin başlangıçtan sona kadar devam etmesidir.⁴³⁸

Dördüncü şart tarifte adeten yerine, aklen ifadesinin kullanılmasıyla anlaşılır. O da böyle bir haberin kesin bilgi ifade etmesidir.⁴³⁹

Musannifin “*kasten olmasa bile*” sözü hata ve yanlış gibi durumları ifade eder. Musannifin “وكان مستند إنتهائهم” sözü, “لم يجوز العقل” sözü üzerine atıftır. Bununla kast edilen, verilen haberin konusunu görülen ve işitilen hususlarda olması, sadece sırf akıl ile sabit olan bir şey olmamasıdır. Çünkü böyle olmayan bir şeye hata karışması muhtemel hale gelir ki, bu da mütevatirin beşinci şartıdır.

Denildi ki burada bahse konu olan, haberin terim manası, yani peygamber efendimizin söz, iş ve onaylarıdır, mutlak anlamda mütevatir olan haber değildir.⁴⁴⁰ Dolayısıyla hadisin beş duyu organıyla hissedilen mutlak bir durum olmasının şart koşulması gerekmez.

⁴³⁶ Bunun ile kast edilen senetteki şahıslardır. Çünkü onlar bilgiyi senedin ulaştığı kişiye isnâd etmiş olurlar. Senedin sıhhati onlara bağlıdır. Bu bağlamda muteber görüşe göre isnâd kelimesi ismi fail olup isnâd eden kişi anlamındadır. Bu şekilde tahkik edilmiştir. Mehmed Medenî et-Trabzonî'nin *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker* adlı eserinin kenar açıklamasıdır. Bkz. vr. 8, a14, Satır, 3.

⁴³⁷ Çünkü sahih görüşe göre hasrda tevatürün mevcut olmasına veya olmamasına itibar edilmez. Mehmed Medenî et-Trabzonî'nin *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker* adlı eserinin kenar açıklamasıdır. Bkz. vr. 8, a14, Satır, 6.

⁴³⁸ Buda her tabakada ravi sayıları aynı olmasa da bu kimselerin yalan üzerine ittifak etmelerinin aklen mümkün olmaması ile gerçekleşir. Mehmed Medenî et-Trabzonî'nin *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker* adlı eserinin kenar açıklamasıdır. Bkz. vr. 8, a14, Satır, 7.

⁴³⁹ Musannifin “İçeriği itibariyle bilgiyi gerektirir” sözü; denildiği üzere bir haberde dört şart gerçekleşir ise, içeriği itibariyle bilgiyi gerekli kılar. Beşinci bir şarta gerek yoktur. Asıl kitabında da aynı şekilde nakledilmiştir. Buna cevap olarak bu kabulün ekseri bir durum olduğu, bazen bazı haberlerde bir engelden ötürü aksi görülebildiği ile cevap verilmiştir. Asıl kitabının şarihi Mevlâ Ali el-Kârî bu engelin açıklamasında bazı yönler açıklamış, araştırmada bulunmuş ve duyan kimsenin bazı şartları sağlamadığı görüşünü tercih etmiştir. Mehmed Medenî et-Trabzonî'nin *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker* adlı eserinin kenar açıklamasıdır. Bkz. vr. 8, a14, Satır, 8.

Musannifin “veya isnâdları bu şekilde olmaz” sözü ile kast edilen, mevcut isnâdlarda ravilerin yalan üzere anlaşmasının aklen mümkün olmayışı ve mütevatir hadîs için zikredilen diğer şartlarının tamamının veya bir kısmının bulunmayışıdır.

Musannifin “veya tek bir tabakada olsa dahi ikiden az olmayan isnâdı olan” sözü, bazı tabakalarda ikiden fazla olursa bunun etkisi yoktur anlamındandır. Sened konusunda muteber olan, isnad sayısının en az olduğu tabakadır.

Musannifin “birincisi” ifadesi mezkûr beş şartı toplayan kısım anlamındadır. “Böyle bir haberin hükmü, delile ihtiyaç duymadan herkesçe anlaşılabilen apaçık kesin bilgidir.” sözü, yani akılla elde edilen nazarî bilgi değildir demektir.⁴⁴¹

Bedîhî bilgi, ispatı için delil getirmeye ihtiyaç duymayan, nazarî bilgi ise delil getirerek elde edilen bilgidir. Âlimler mütevatir bir haberin var olup olamayacağı hakkında farklı görüşler belirtmiştir. Sahih olan böyle bir haberin var olabileceği yönündedir. Şefaât hadisi ve kevser ırmağı hadisi buna örnek verilebilir. Zira bu hadisleri kırktan fazla sahâbî rivayet etmiştir. Bu hadisler sahabeden sonraki tabakalarda da aynı şekilde çok sayıda ravi tarafından aktarılmıştır.

Ahâd Haberın Kısımları⁴⁴²

Meşhûr

Musannifin “ikincisi” sözü, çok isnadı olan fakat geride zikredildiği şekilde olmayan anlamındadır. “Meşhûrdur” ifadesi ise hadis terminolojisinde meşhur diye isimlendirilir anlamındadır. Terim manasıyla kast edilenin dışında, halk arasında meşhur olan hadislere de meşhûr hadîs denir. Bu anlamda meşhûr ifadesi, hem tek bir isnadı olan hadisleri, hem de mütevatir hadisleri kapsar. Hatta hiç isnadı olmayan veya isnadı yalan olan mevzû, Hz. Peygamber adına uydurulmuş sözleri de içerir.

Azîz

Musannifin “üçüncüsü” sözü, iki isnadı olan hadistir. Bazı tabakalarda isnadın ikiden fazla olması bir etkide bulunmaz.

Musannifin “aziz” sözü, hadis ehli yanında bu isimle isimlendirilir demektir. Bu şekilde isimlendirilmesi, az kişinin nakletmiş olmasından kaynaklanabilir. Aziz kelimesi kök harfleri itibariyle az bulunan, neredeyse hiç bulunmayan anlamındadır. Veya bu kelimeyle

⁴⁴⁰ Başkasının sözü, fiili ve onayı da aynı şekildedir. Burada sıfat fiile dahil edilmiş, geride olduğu gibi hassaten zikredilmemiştir. Mehmed Medenî et-Trabzonî'nin *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker* adlı eserinin kenar açıklamasıdır. Bkz. vr. 8, a14, Satır, 13.

⁴⁴¹ Musannifin “sahih görüşe göre sözü”; sadece nazari bilgi ifade eder, bu da bir şey ifade etmez, çünkü nazari bilgiye ehil olmayan kişiler için bilgi tevatür ile gerçekleşmiş olur. Nazari bilgi bilinen veya kuvvetle zan edilen şeyler ile bilgiye veya kuvvetle zan edilen şeylere ulaşmaktır. Üstün akıllılar bunu gerçekleştirebilir. Eğer nazari olsaydı nazar ehli olmayan bu bilgiye ulaşamazdı. Mehmed Medenî et-Trabzonî'nin *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker* adlı eserinin kenar açıklamasıdır. Bkz. vr. 9, a15, Satır, 4.

⁴⁴² Hadis terminolojisinde, mütevatir haber şartlarını taşımayan habere ahâd haber denir. Mahmud Tahhân, *Yeni Hadis Usûlü*, trc. Cemal Ağırman, (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2014), 33.

isimlendirilmesi, böyle bir hadisin başka bir isnat ile desteklenmesi, güçlendirilmesi itibariyledir. Ayeti kerimede geçen “فَعَزَّزْنَا بِثَالِثٍ” “bunun üzerine üçüncü bir elçi ile destekledik-güçlendirdik...” (el-Yâsîn 36/14) ayetinde olduğu gibi.

Musannifin “*haberinin aziz olması sahih olmasında şart değildir, böyle bir şartın var olduğunu zanneden yanılmıştır.*” sözünde mutezile âlimlerinden Ebû Ali el-Cübbâî⁴⁴³ kast edilmiştir. Hâkim Ebû Abdîllah⁴⁴⁴ hadis ilimleri (Ulûmul-Hadîs) kitabında buna imada bulunmuştur. Sahih hadisi tarif ederken “*Kendisinde cehalet şüphesi bulunmayan sahâbînün – ki bu şüphede iki isnâdla ortadan kalkar- rivayet ettiği, sonrasında hadis ehli arasında şahitlik üstüne⁴⁴⁵ şahitlik şeklinde bize ulaşan hadistir.*” demiştir.

Buhârî ve Müslim’in Enes (r.a) yoluyla zikrettiği, Buhârî’nin tek başına Ebû Hüreyre yoluyla zikrettiği “*Sizden biriniz beni, ana babasından, evladından ve bütün insanlardan daha çok sevmedikçe hakkıyla iman etmiş olamaz.*”⁴⁴⁶ hadisi şerifi Azîz hadîse örnektir. Bu hadisi Enes (r.a)’dan,⁴⁴⁷ Katâde⁴⁴⁸ ve Abdulazîz, Katâde’den Şu’be⁴⁴⁹ ve Saîd⁴⁵⁰ rivayet etmiştir. Abdulazîz’den İsmail b Uleyye ve Abdulvâris rivayet etmiştir. Bu dört kişiden de hadis bir topluluk tarafından nakledilmiştir.

Garîb

Musannif “*dördüncüsü*” sözü ile hangi tabakada olursa olsun tek bir şahsın rivayet ettiği hadisi kast etmiştir. Tek kişinin rivayet ettiği garîb hadîs, ilerde mutlak garîb ve nisbi garîb olarak ikiye ayrılacaktır.

Musannifin “*bu üç tanesi*” sözüyle maksat, son üç kısım olan meşhûr, azîz ve garîb hadîslerdir.

⁴⁴³ Ebû Ali Muhammed b. Abdulvehhab el-Cübbâî, (d. 235/ö. 303), devrinde Mutezile mezhebinin piri olup bir çok kitabı bulunmaktadır., İbn Hacer, *Hadis Ehlinin İstılahları Hakkında Nuhbetü’l-Fiker Şerhi Hadis Usûlü*, 29.

⁴⁴⁴ Muhammed b. Abdullah en-Neysaburi (en-Nisaburi), el-Hâkim ismiyle maruf olmuştur. (d. 321/ö. 405), İbn Hacer, *Hadis Ehlinin İstılahları Hakkında Nuhbetü’l-Fiker Şerhi Hadis Usûlü*, 18.

⁴⁴⁵ Yani onun tedavülü her bir şahidin diğer şahidi desteklemesi gibi. Çünkü şahitlik üzerine şahitlikte her iki şahit için şahitlikleri üzerine ikişer şahit gerekir. Musannifin şahitlik üzerine şahitlik gibi sözü, hadis ehli arasında çok kullanılması sözüne kayıttır. Mehmed Medenî et-Trabzonî’nin *Hâşiye alâ Nuhbetü’l-Fiker* adlı eserinin kenar açıklamasıdır. Bkz. vr. 9, a16, Satır, 3.

⁴⁴⁶ Buhârî, “İmân”, 8; Müslim, “İmân”, 44.

⁴⁴⁷ İbrahim Canan, “Ebu Hamza Enes b. Malik b. Nadr el-Ensari”, (ö. 93/711-12), Hicretten on yıl önce doğdu. Hz. Peygamber’e hizmetiyle tanınan ve en çok hadis rivayet eden sahabilerden biridir. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 11: 234-235.

⁴⁴⁸ Abdulhamit Birişik, “Katâde b. Diâme”, (d. 60/680)’de âmâ olarak doğmuş, (ö. 117/735), bedevi bir ailenin çocuğudur. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 27: 22-23.

⁴⁴⁹ İbrahim Hatiboğlu, “Ebû Bistâm Şe’be b. el-Haccâc b. el-Verd el-Ezdî el-Basrî”, (ö. 160/776), Meşhur olan ismi Şu’be b. el-Haccâc’dır. Tebeu’t-tâbiîn neslinden muhaddis, ricâl âlimidir. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 39: 224-226.

⁴⁵⁰ Talat Sakallı, “Ebû Muhammed Saîd b. Abdilazîz et-Tenûhî ed-Dımaşkî”, (ö. 167/783), Hadis imamı ve fakihidir. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2008), 35: 548.

Musannifin “*Âhad*” ifadesi, hadis terminolojisiinde âlimler tarafından âhad diye isimlendirilir demektir. Bu üç kısımdan her biri için tek kişinin haberi ifadesi kullanılır.⁴⁵¹ Bu ifade sözlük anlamıyla sadece bir kişinin rivayet ettiği hadisi ifade eder. Terim manasıyla mütevatir olmayan her bir kısım kastedilir.

Musannifin “*mütevâtir haricinde*” sözü, dilbilgisinde cümle öğeleri ayrımı olarak ikinci haberdur, herhangi bir isimlendirme değildir.

Musannifin “*Delil getirme işlemi ravilerin hallerinin araştırılmasına bağlıdır, çünkü haber verenlerin doğru söylediğini kesin olarak ifade eden bir durum yoktur*” sözüyle maksat, ravilerin adalet, zabt ve benzeri yönlerle incelenmesidir.

Musannifin “*onunla delil getirmekle değil*” sözünde maksat, mütevatir hadistir. Çünkü mütevatir hadis, haberin kesin olarak doğruluğunu ifade ettiği için delil olarak kullanılmasında ravilerin hallerinin araştırılmasına gerek yoktur. Bu durumu geride zikrettik.

Musannifin “*bunun hükmü*” sözüyle murad, âhad hadislerin haricî karineler olmaksızın bizzat kendilerinin ifade ettiği hükümdür.

Musannifin “*surf zan*” sözü, haricî karineler ile desteklenmeksizin demektir. “*Onunla kuvvetlendirilmiş*” ifadesinde kast edilen haricî karinelerdir. Karineler ile desteklenen âhad hadislerin kısımları vardır. *Buhârî*⁴⁵² ve *Müslim*’in⁴⁵³ beraber tahriç ettiği hadisler buna örnektir. Çünkü bu iki hadis imamı diğer sahih hadis nakleden imamlar arasında temayüz etmiş, sahih hadisleri tespitinde otorite sahibi kimselerdir. Hadis âlimleri onların kitaplarını kabul etmiş, birçok âlim bu kitapların içerdiği hadislerin, karineler ile desteklenmiş kuvvetli zan taşıyan, nazari bilgi ifade eden hadisler olduğunu açıkça ifade etmiştir. Kelam imamlarından *Ebû İshâk İsferânî*,⁴⁵⁴ hadis imamlarından *Ebû Abdillâh Humeydî*⁴⁵⁵ ve *Ebu’l-Fadl Tâhir*⁴⁵⁶ ve diğer âlimler buna örnektir.

Karineler ile desteklenen âhad hadislerin kısımlarından biri de, ravileri zayıf olmayan, illeti bulunmayan, birçok isnadı bulunan *meşhûr* hadislerdir. Bu kısmın beyanı ileride gelecek.

⁴⁵¹ İsimlendirilmiştir kelimesine mütealliktir. Bunun açıklaması ahâd olanların ravi olması, rivayet edilen haberler olamamasıdır. İleride geleceği üzere makbul hadisin dört kısma taksimine işaret eder. Mehmed Medenî et-Trabzonî’nin *Hâşiye alâ Nuhbeti’l-Fiker* adlı eserinin kenar açıklamasıdır. Bkz. vr. 9, a16, Satır, 13.

⁴⁵² Ebu Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, hadiste emirel mü’minin olup İslâm tarihindeki gelmiş geçmiş en büyük hafız ve muhaddislerdendir. 194 senesinde Buhara’da dünyaya gelmiş ve 256 senesinde Semerkand civarında vefat etmiştir. İbn Hacer *Hadis Ehlinin İstılahları Hakkında Nuhbetu’l-Fiker Şerhi Hadis Usûlü*, 30.

⁴⁵³ Ebu’l-Hüseyn Muslim İbnu’l-Haccâc el-Kuşeyrî en-Neysâbûrî, 204’de Nisâbûr’da doğmuş ve 261’de vefat etmiştir. Talat Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009), 257-258.

⁴⁵⁴ İbrahim b. Muhammed el-İsfereyani, (ö. 418). İbn Hacer *Hadis Ehlinin İstılahları Hakkında Nuhbetu’l-Fiker Şerhi Hadis Usûlü*, 33.

⁴⁵⁵ Muhammed el-Ezdi el-Humeydi, (d. 420-ö. 488). İbn Hacer *Hadis Ehlinin İstılahları Hakkında Nuhbetu’l-Fiker Şerhi Hadis Usûlü*, 33.

⁴⁵⁶ Muhammed b. Tâhir el-Makdisî, (d. 448). İbn Kayserân, ismiyle maruf olup devrinin büyük muhaddislerindendir. 507’de vefat etmiştir. İbn Hacer *Hadis Ehlinin İstılahları Hakkında Nuhbetu’l-Fiker Şerhi Hadis Usûlü*, 33.

Buhârî ve *Müslim*'in kitaplarındaki hadislerin geride zikrettiğimiz manada nazari bilgi ifade ettiğini açıkça ifade edenler arasında üstat *Ebû Mansûr el-Bağdadî*⁴⁵⁷ ve üstad *Ebubekir b. Fûrek*⁴⁵⁸ ve başka âlimler de vardır.

Karineler ile desteklenen âhad hadislerin kısımlarından bir diğeri de hafız, muhakkık imamlardan sırasıyla olarak nakledilen hadislerdir. Çünkü böyle bir hadis garib olmaz. Mesela *Ahmed b. Hanbel*'in⁴⁵⁹ zikrettiği, imamı *Şâfiî*'nin⁴⁶⁰ de hadise ortak olduğu, *Mâlik b. Enes*,⁴⁶¹ *Nâfi* ⁴⁶² ve *İbn Ömer*⁴⁶³ tarikiyle nakledilen bir hadis buna örnektir. Çünkü böyle bir hadis ravilerinin muteber kişiler olması hasebiyle nazari bilgi ifade eder. Senetteki bu ravilerin sahip olduğu sıfatlar, hadisin kemâli kabulünü gerektirir ve birçok kimsenin rivayet etmesi yerine geçer. Bundan dolayı böyle imamlar birçok kimseyi ifade eden ümmet ifadesiyle isimlendirilir. “Muhakkak ki İbrahim bir ümmetti.” (el-Nahl 16/20). âyeti de bu kabildendir. Çünkü sahip olduğu kemal vasıfları o kadar çoktu ki bu derece kemal vasfın ancak bir toplulukta bir araya gelebileceği düşünülür.

Zikredilen bu âhad hadislerin doğruluğuna, hadis ilminde mahir, ravilerin hallerine vakıf, hadise etki eden illetleri bilen âlimler vakıf olabilir. Mezkûr vasıfların bulunmadığı kimselerin hadisin doğruluğunu bilememesi, mahir kimselerin bilmesine engel değildir.

Netice olarak bu kısımlardan birincisi sahihayne has, ikincisi isnadı çok olan hadisler üçüncüsü de imamların rivayet ettiği hadislerdir. Üç kısmın bir hadiste toplanması mümkündür. Bu durumun zikrettiğimiz âlimler için bedihi olması uzak değildir.

Fetevây-ı Zâhiriyye'de⁴⁶⁴ Rasûlullah'dan rivayet edilen haberlerin hükmünün üç derece olduğu söylenmiştir. Birinci kısım mütevâtir haberlerdir, inkârı dinden çıkarır. İkinci

⁴⁵⁷ Abdulkâhir b. Tâhir el-Bağdâdî, (ö. 429), Ebû İshâk el-İsfereyânî'nin talebesi olup birçok eser kaleme almıştır. İbn Hacer *Hadis Ehlinin İstılahları Hakkında Nuhbetu'l-Fiker Şerhi Hadis Usûlü*, 34.

⁴⁵⁸ Muhammed b. Hasen b. Fûrek el-Esbehânî (el-İsfehânî), (ö. h. 406). İbn Hacer *Hadis Ehlinin İstılahları Hakkında Nuhbetu'l-Fiker Şerhi Hadis Usûlü*, 34.

⁴⁵⁹ Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, (d. 161-ö. 241). İbn Hacer *Hadis Ehlinin İstılahları Hakkında Nuhbetu'l-Fiker Şerhi Hadis Usûlü*, 34.

⁴⁶⁰ Muhammed b. İdris eş-Şâfiî, (d. 150-ö.204). İbn Hacer *Hadis Ehlinin İstılahları Hakkında Nuhbetu'l-Fiker Şerhi Hadis Usûlü*, 34.

⁴⁶¹ Özel, “Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî el-Yemenî”, (d. 93/712 - ö. 179/795), Mâliki mezhebinin imamı, büyük müctehid ve muhaddisidir. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27: 506.

⁴⁶² Hatiboğlu, “Ebû Abdillâh Nâfi b. Hüzmüz (Sercis, Kâvus) el-Kurebî el-Adevî el-Medenî”, Abdullah b. Ömer'in âzatlı kölesi, tâbiinden, 30/650-51 yılı civarında doğduğu tahmin edilmektedir. (ö. 117/735). *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 32: 286.

⁴⁶³ Kandemir, “Ebu Abdurrahman Abdullah b. Ömer b. el-Hattab el-Kureşî el-Adevî”, Hz. Ömer'in oğlu, en çok hadis rivayet eden, en çok fetva veren yedi sahabiden ve abadiler'den biridir. (ö. 73/692). *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 1988), 1: 126-127.

⁴⁶⁴ M.Esat Kılıçer, “Zahîrüddîn Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed b. Ömer, (Zahîrüddin Buhârî)”, Hayatı hakkında yeterli bilgi yoktur. Hanefi fakihidir. el-Fetâvâ'z-Zahîriyye, Zaman içinde ortaya çıkan fıkhi konulara dair fetvaların toplandığı bir eserdir. (ö. 619/ 1222). *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 1992), 6: 376-377.

kısım şuhud haberlerdir, inkârı *İsâ b. Ebân*⁴⁶⁵ hariç diğer bütün âlimlere göre dinden çıkarır. Ona göre böyle bir hadisi inkâr eden dalalete düşmüş olur, sahih olan görüş de budur. Üçüncü kısım haberi vahittir, inkâr eden dinden çıkmakla itham edilmez, hadisi kabul etmediği için günahkâr görülür.

Garîb Haberin Kısımları

Musannifin “*sonra gârib*” ifadesi haberin dört kısmından geride geçen kısım üzerine atıftır. Bu iki cümle arasında, ara cümle -itiraz cümlesi- vardır. Mana; “*Haberin dört kısma ayrıldığını ve her birinin tarifini, hükümlerini bildikten sonra garabet ...*” şeklindedir.

Musannifin “*ya senedin aslında olur*” sözüyle kast edilen, senedde sahâbinin bulunduğu taraftır, hadisi tahriç edenin bulunduğu taraf değildir. Ferdîyetin bu tarafta olması, tek bir tabîinin bir sahabeden hadisi nakletmesi, aynı sahabeden kendisinden başka bir kimsenin bu hadisi nakletmiş olmamasıdır. Sahabenin birden çok olması veya olmaması fark etmez.

Tek bir sahâbinin Hz. Peygamberden yaptığı rivayet gariblik değildir. Başka bir ifadeyle sahâbilerde yerilecek, kınanacak bir durum söz konusu değildir.

Tek bir sahâbi, çok sayıda sahabe olmayan raviye denktir, hatta daha ön planda ve tercih edilendir. Garibliğin bu tarafta olması, sened esnasında olmasını veya olmamasını kapsar.

Musannifin “*veya olmaz*” sözüyle kast edilen, garibliğin senedin aslında olmamasıdır. Bu durumda gariblik aslın dışında her hangi bir yerde olur, ravilerin tamamında veya çoğunda olabilir.

Musannifin “*birinci kısım gariblik*” sözü ile kast edilen, garibliğin senedin aslında olduğu kısımdır.

Musannifin “*vela satışının yasaklandığı hadis gibi*” sözündeki vela ile kast edilen, köle azat etmekteki velayettir. Bu hadis-i şerif merfû olarak nakledilen, “*Köleyi azad eden kimsenin sahip olduğu velayet hakkı başkasına satılmaz, hibe edilmez ve miras bırakılmaz.*”⁴⁶⁶ hadisidir. Yani köle azat etme velayeti nesep bağı gibidir. Nesep bağında olduğu gibi mirasçı olmaya sebeptir. Bu hadis-i şerifi tabîinden *Abdullah b. Dinar, İbn Ömer*’den tek başına rivayet etmiştir.⁴⁶⁷

Bazen başka bir ravi ferdi mutlak olarak ferd hadis nakledebilir. İmanın şubeleri hakkındaki hadis buna örnektir. Hadis şu şekildedir; “*İman yetmiş küsur şubedir, en faziletlisi*

⁴⁶⁵ Şükrü Özen, “Ebû Mûsa İsa b. Eban b. Sadaka”, (ö. 221/836), İmam Muhammed'in öğrencisi ve Hanefî fakihidir. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 22: 480.

⁴⁶⁶ Tirmizi, “Büyû”, 20; Buhârî, “Ferâiz”, 21; Hâkim, *Müstedrek*, 4: 341; Beyhâkî, *Sünen*, 10: 292-293.

⁴⁶⁷ Sened esnasında meydana gelen, mutlak fertteki garabetin açıklamasıdır. Önce mezkur hadisin bu başlık altında, sened esnasında olmayan garabete misal olmasını açıklamıştır. Mehmed Medenî et-Trabzonî'nin *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker* adlı eserinin kenar açıklamasıdır. Bkz. vr. 11, a19, Satır, 14.

La ilahe illallah sözüdür, derecesi en az olan, insanların yolundan eziyet veren bir şeyi kaldırmaktır. Hayâ imandan bir şubedir.”⁴⁶⁸

Hadiste geçen küsur ifadesi üç ila dokuz arasındaki sayılar için kullanılır. Yoldan eziyet veren bir şeyi kaldırmaktan maksat, taş, diken ve benzeri şeylerdir. Bu hadisi tabiinden *Ebû Sâlih*,⁴⁶⁹ *Ebû Hureyre*’den⁴⁷⁰ ferd hadis olarak zikretmiştir. Aynı hadisi *Abdullah b. Dinar*, *Ebû Sâlih*’ten fert olarak zikretmiştir.

Ferd-i mutlak olarak bir hadisin fertliği, bütün ravilerde veya ravilerin çoğunda devam edebilir. *Bezzâz*’ın⁴⁷¹ *Müsned*’i ve *Taberânî*’nin⁴⁷² *el-Mu’cemü’l-Evsat* ve *es-Sağîr* eserlerinde buna birçok örnek vardır.

Musannifin “*ikinci kısım garib*” sözüyle maksat, senet esnasında olan garipliktir. “*Ferd-i nisbidir*” sözü ise bu şekilde isimlendirilir demektir. Bu şekilde isimlendirilmesinin sebebi, ferdlüğün senedde belli bir şahsa nispetle meydana gelmesidir. Hadisin fert olmayan değişik vecihler ile haddi zatında meşhur olması, bu şekilde isimlendirilmesine engel değildir. Bunun örneği, *Mâlik*’in *Nafi*’den, *Nafi*’nin *İbn Ömer*’den bir hadis rivayet etmesi, sonra bu hadisi başka birinin *Mâlik*’ten aynı hadisi ferd olarak rivayet edip başkasının rivayetinde kendine tabi olmaması, *Nafi*’den rivayet edenlerin bir topluluk olmasıdır. Bu hadis *Mâlik*’ten rivayet edilmesine nispetle ferd, *Nafi*’ *İbn Ömer* yoluyla rivayet edilmesine nispetle meşhurdur. Bir hadis, senedin aslından rivayeti itibariyle çok kişinin rivayet etmesiyle bazen meşhur olabilir. “*Ameller niyetlere göredir*”⁴⁷³ hadisi buna örnektir.

Musannifin “*Buna ferd denilmesi azdır.*” sözüyle kast ettiği ferdi nisbidir, buna genellikle garip ifadesi kullanılır. Garib ve ferd ifadeleri sözlük ve terim anlamı itibariyle eşanlamli olsa da hadis terminolojisinde çok veya az kullanılmaları itibariyle aralarında fark vardır. Ferd ifadesi ferd-i mutlakta kullanılmıştır, çünkü buna kullanılması daha evla ve daha doğrudur. Garib ifadesinin ekseri kullanımı fert hadis içindir, zira bu hadisin tek kalması daha gariptir. Dolayısıyla bu ifade tek kalan hadis için daha münasıptir. Bu ayrım, isimlerin kullanılması açısından, bu isimlerden türetilen fiillerin kullanımında ise fark yoktur. Ferd-i mutlak ve bir kimsenin ferd olarak naklettiği ferdi nisbiye, iki isimden de türetilen fiiller fark gözetilmeden kullanılır.

⁴⁶⁸ Buhârî, “İmân”, 3; Müslim, “İmân”, 35.

⁴⁶⁹ Sakallî, “Ebû Sâlih Zekvân b. Abdillâh et-Teymî”, (ö. 101/719-20), Hadis hafızı, tabiidir. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 10: 226.

⁴⁷⁰ Kandemir, “Ebû Hüreyre Abdurrahman b. Sahr ed-Devî”, (ö. 58/678), Çok hadis rivayet etmesiyle tanınan sahâbîdir. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 10: 160-167.

⁴⁷¹ Ebu Bekir Ahmed b. Amr el-Basri, (ö. 292), hafız vesika bir hadis alimi olup büyük ve küçük olmak üzere iki müsnedi bulunmaktadır. İbn Hacer *Hadis Ehlinin İstılahları Hakkında Nuhbetu’l-Fiker Şerhi Hadis Usûlü*, 36.

⁴⁷² Süleyman b. Ahmed et-Taberânî, (d. 260-ö. 360), asrının en büyük hafızı, hadis alanın da el-Kebir, el-Evsat ve es-Sağîr olmak üzere üç mu’cemi bulunmaktadır, bunları harf sırasına göre tertip ettiği için ona bu ismi vermiştir. İbn Hacer *Hadis Ehlinin İstılahları Hakkında Nuhbetu’l-Fiker Şerhi Hadis Usûlü*, 34.

⁴⁷³ Buhârî, “Bedü’l-Vahy”, 1; Müslim, “İmârat”, 1907.

Makbûl ve Merdûd Haberler⁴⁷⁴

Musannifin “*Âhad hadisler makbûl ve merdûd olmak üzere ikiye ayrılır.*” sözünde makbûl hadis ile kast edilen, hadisi nakleden ravilerin doğru söylediği tercih edilen hadistir. Cumhur ulemaya göre⁴⁷⁵ böyle bir hadis ile amel etmek vaciptir.⁴⁷⁶ *Merdud* hadis, ravilerinin doğru söylediği düşünülme⁴⁷⁷ hadistir, böyle bir hadisin terk edilmesi gerekir.

Musannifin “*mütevâtir hariç*” ifadesiyle kast edilen, böyle hadislerin hem itikat hem de amel bakımından tamamının makbul oluşudur.

Sahîh Haberler

Musannif “*Makbul hadis... olduğu zaman*” ifadesiyle başlayan cümle ve devamında, makbul hadisin dört kısmını anlatmaya başlamıştır. Makbul bir hadis, kabul edilme vasıflarından ya en yükseğine veya orta veya düşük ya da en düşüğüne sahip olur.⁴⁷⁸

Sahîh li’zâtihi ve Sahih li’ğayrihi

Birincisi *Sahîh li’zâtihi* diye isimlendirilir. İkincisi senedlerin çokluğu gibi eksikliğini tamamlayan bir sebep bulunan hadisler olup *Sahîh li’ğayrihi* diye isimlendirilir. Çünkü asıl maksat olan sıhhat gerçekleşmiş, fakat bu bizzat hadisin kendisi ile olmamıştır.

Hasen li’zâtihi ve Hasen li’ğayrihi

Üçüncü kısım, ikinci kısımda olduğu gibi eksikliği tamamlayan bir sebep bulunmayan hadislerdir, *Hasen Li’zatihi* diye isimlendirilir. İsnat cihetiyle hadisin kabul edilmesini gerektirecek bir karine olmaması durumunda ise hadis, *Hasen li’ğayrihi* diye isimlendirilir.

⁴⁷⁴ Müellif, haberleri nakleden ravilerin adedi hakkında taksimattan sonra, burada haberlerin kabulü hususunda sınılandırmada bulunacaktır. Mehmed Medenî et-Trabzonî’nin *Hâşiye alâ Nuhbeti’l-Fiker* adlı eserinin kenar açıklamasıdır. Bkz. vr. 12, a21, Satır, 6.

⁴⁷⁵ Bu söz Mutezile, Rafiziye ve Kâşânî’ye [Süleyman Uludağ, “Kâşânî: Kemâlüddîn Abdürrezzâk b. Ebî’l-Ganâim Muhammed el-Kâşânî”, (ö. 736/1335), Kâşânî’nin mezhebi konusunda kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır. Tasavvufi tefsir ve terimlere dair eserleriyle tanınan mutasavvıftır. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25: 5] mezhepleri ve İbn Dâvûd’u hariç tutmak içindir. Çünkü onlar ahad haberle amel etmenin mutlak olarak gerekli olmadığını düşünürler. Mehmed Medenî et-Trabzonî’nin *Hâşiye alâ Nuhbeti’l-Fiker* adlı eserinin kenar açıklamasıdır. Bkz. vr. 12, a21, Satır, 6.

⁴⁷⁶ Çünkü bu nakledenin doğru sözlü olması veya haberin doğru olduğuna zannı galip kazandıran bir karinenin bulunması ile gerçekleşir ve o haber alınır. Zannı galip ifadesinin kullanılması, haberi nakledenin doğru sözlü bir kimse olmasının, naklettiği haberin doğru olmasını gerektirmemesinden dolayıdır. Mehmed Medenî et-Trabzonî’nin *Hâşiye alâ Nuhbeti’l-Fiker* adlı eserinin kenar açıklamasıdır. Bkz. vr. 12, a21, Satır, 6.

⁴⁷⁷ Yalanın sabit olmasıyla ravinin yalancı olmasının tercih edilmesi veya bu hususta adalet ve zaptının olmadığına dair karinenin bulunması arasında fark yoktur. Bu hakikaten kabul edilmeyendir. Veya yalanı sabit olmaz ya da yalana delalet eden karine tercih edilmez, bu durumda kabul edilmeyene benzeyendir. Marife olan kelimeyle bu iki kısımda kapsayan anlam kast edilmiştir. Mehmed Medenî et-Trabzonî’nin *Hâşiye alâ Nuhbeti’l-Fiker* adlı eserinin kenar açıklamasıdır. Bkz. vr. 12, a21, Satır, 6.

⁴⁷⁸ Musannifin “bilakis kapsar ...” sözü, bunlardan birini kapsamayan kısımları hariçte bırakır. Çünkü o zayıftır ve makbûlün kısmına girmez. Mehmed Medenî et-Trabzonî’nin *Hâşiye alâ Nuhbeti’l-Fiker* adlı eserinin kenar açıklamasıdır. Bkz. vr. 12, a21, Satır, 14.

Sahîh li'zâtihî Hadîsin Şartları

Adl

Sahih hadisin tarifindeki adl ile maksat, takvâ ve saygınlıkta merûet'e tanıyan melekenin sahibi olan kimsedir. Meleke, Marifetullahtan neşet eden bir iç kuvvettir. Takvanın ise dereceleri vardır. En düşüğü açık bir şekilde Allah'a (c.c.) ortak koşmaktan sakınmaktır. Allah'ın (c.cç) emirlerini yerine getirmek, yasaklarından kaçınmak, şüpheli ve mekruh şeyleri terk etmek, nefsin mubah olan isteklerini bırakmak takvadır. Bütün bu hallerde gafleti terk etmek de takvadır. Kısaca dinen kötü görülen şeyleri terk etmek takvadır. Tarifte takva ile kast edilen, açık veya gizli şirk, günah, dinden çıkarıcı bid'at ve bozuk inancına başkalarını da davet etmek ile kötü amellerden kaçınmaktır.

Saygınlık; doğru sözlü olmak, müslümanların hatalarına tahammül etmek, zamanındaki insanlara iyilik yapmak, onlara rahatsızlık vermemek gibi insanın kemalidir.

Zabt

Zapt iki kısımdır. Birincisi kalp zaptıdır ki bu ravinin hocasından duyduğu hadisi kalbinde muhafaza etmesi anlamına gelir. İstedığı vakit rivayeti söylebilecek şekle sahiptir. İkincisi kitap zaptıdır ki bu ravinin hadisleri hocasından duyduğu andan itibaren yazması, yazdığı kitabı hadis rivayet ettiği vakte kadar muhafaza etmesi, güvenilmeyen kimselere kitabını emanet etmemesidir.

Musannifin “*tam olarak*” ifadesi, ravinin hadisi alırken ve rivayet ederken tam bir zabt sahibi olması anlamındadır. Akılda muhafaza etme mertebesinin daha yüksek olduğuna işaret eder. Mana; Sahih li'zâtihî olan hadiste diğer kısımlarda olduğu gibi ravi, akılda mutlak zabt ile yetinmez, kitaba da yazar şeklindedir. Zahir olan iki kısmında zabtının tam olmasıdır, herhangi bir eksiklik düşünülemez.

Muttasıl

Senedinde herhangi bir ravi düşmesi bulunmayan hadistir. Seneddeki ravilerden her biri hadisi hocasından işitmiştir. Senedin tarifi, kitabın başında isnadın tarifinde geçti.

Mu'allel

Muallel kelimesi sözlükte, kendisinde illet/hastalık bulunan anlamındadır. Hadis terminolojisinde, metninde veya senedinde hadise zarar veren gizli bir illet/hastalık bulunan hadistir.

Şâz

Sözlükte münferid, tek anlamındadır. Hadis ilminde terim olarak, bir ravinin zabt ve adalet bakımından kendinden daha tercih edilen bir raviye muhalif olarak naklettiği hadistir.⁴⁷⁹

Musannifin “*kabul edilen*” ifadesi, tariflerdeki cins⁴⁸⁰ mesabesindedir. li’zâtihî sahih olan hadisi ve diğer hadis kısımlarını kapsar. Geriye kalan kayıtlar tariflerdeki fasıl gibidir, sahih li’zâtihî dışındaki hadisleri kast edilen anlamın dışına çıkarır. Musannifin “*adil bir kimsenin rivayet ettiği bir hadis ise*” sözü, adâlet vasfı olmayan ravilerin naklettiği hadisi dışarda bırakır.

Musannifin “*zabtı tam*” ifadesi, gaflet sahibi, doğruyu yanlıştan ayırt edemeyecek kadar çok hata yapan, mevkûf hadisi merfû, mürseli muttasıl gibi nakleden, ravi isimlerinde hata yapıp farkına varamayan ve zabtı az olan ravilerin naklettiği hadisleri dışarda bırakır.

Musannifin “*senedi muttasıl*” ifadesi, senedi muttasıl olmayan hadisleri çıkarır. “*Mualllel olmayan*” ifadesiyle de illetli hadisler dışarda kalır, “*şâz olmayan*” sözü ile de şâz hadisler çıkar.

Netice olarak li’zâtihî ve li’ğayrihî sahih olan hadis, isnadında ve metninde herhangi bir suçlama bulunmayan hadistir. Li’zatihi sahih olan hadislerin mertebesi, yüksek, orta ve düşük olmak üzere farklılık gösterir. Mertebelerin farklılık göstermesi, sahih li’zatihinin tarifinde zikredilen vasıfların farklılık göstermesinden kaynaklanır.

Sahihs hadisler hadisin sıhhat derecesine bağlı zann-ı galibi⁴⁸¹ bizatihi ifade ettikleri için sahip oldukları mertebe de bu sıhhati gerektiren vasıfların durumuna bağlıdır. Dolayısıyla ravileri adalet, zabt ve tercih edilmeyi gerektiren vasıflarda üst derece sahibi olan li’zatihi sahih bir hadis, bu vasıflar cihetiyle kendinden daha düşük olan bir hadisten daha sahih olur.

Hadis imamlarından bazısının “*senetlerin en sahihi*” diye tabir ettiği senetlerde üst düzey mertebe sahibidir. Zührî,⁴⁸² Sâlim b. Abdîllah b. Ömer b. el- Hattâb,⁴⁸³ o da babasından

⁴⁷⁹ Diğer kısımdan sakınmak için bir kayıttır. O da musannifin “sonra ravinin bütün hallerinde bulunursa o bir görüşe göre şazdır” sözüdür. Bu anlam bu açıklama ile burada kast edilen bir mana değildir. Çünkü musannifin zaptı tam sözü bu kayda gerek bırakmaz. Mehmed Medenî et-Trabzonî’nin *Hâşiye alâ Nuhbeti’l-Fiker* adlı eserinin kenar açıklamasıdır. Bkz. vr. 13, a23, Satır, 2.

⁴⁸⁰ Musannifin cins gibi, fasıl gibi, ifadelerini kullanması, sahih li’zatihinin hakikatin mahiyetinden olmamasından kaynaklanır. Durum böyle olunca onun için hakiki cins ve fasıl düşünülemez. Mehmed Medenî et-Trabzonî’nin *Hâşiye alâ Nuhbeti’l-Fiker* adlı eserinin kenar açıklamasıdır. Bkz. vr. 13, a23, Satır, 3.

⁴⁸¹ Zannın manasında galebe dikkate alınan bir kayıttır. Çünkü genelde sadece hakiki manası itibariyle tercih edilen yol için kullanılır. Fakat mecazen bazı kullanımlarında şek anlamı kast edilir. Bu anlam, “Zan, haktan bir şey ifade etmez.” (el-Yûnus 10/36) ayetindeki anlamıdır. Bazen yakın yani kesin bilgi anlamı kast edilir. “Rablerinin huzuruna çıkacağına kesin olarak inanlar...” (el-Bakara 2/46) ayetinde bu anlamda kullanılmıştır. Galebe kelimesinin zikredilmesi, anlaşılabilir mecazi anlamdan sakınmak içindir. Mehmed Medenî et-Trabzonî’nin *Hâşiye alâ Nuhbeti’l-Fiker* adlı eserinin kenar açıklamasıdır. Bkz. vr. 13, a23, Satır, 15.

⁴⁸² Halit Özkan, “Ebû Bekr Muhammed b. Müslim b. Ubeydillâh İbn Şihâb ez-Zührî”, (ö. 124/742), Tâbiî, hadisleri Emevî Halifesi Ömer b. Abdülazîz’in emriyle resmen tedvin eden âlimdir. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2013), 44: 544.

(yani İbn Ömer'den) tariki senetlerin en sahihine örnek verilebilir. Bundan bir alt dereceye *Bureyde b. Abdullah b. Ebî Bürde*, o dedesinden, o da babası *Ebû Mûsâ*'dan tariki örnektir. Onun da bir alt derecesi, *Suheyli b. Ebî Sâlih*,⁴⁸⁴ babasından oda *Ebû Hureyre*'den tariki benzeridir.

Bu senetlerdeki ravilerin tamamı adalet ve zapt sahibidir. Fakat birinci tarikteki ravilerin sahip olduğu vasıflar, ikinci tarikteki ravilere tercih edilmesini gerektirir. Aynı şekilde ikinci tarikteki ravilerin zapt kuvveti ve sair vasıfları, üçüncü tarikten ön planda olmalarını gerektirir. Üçüncü tarik ise hasen lizatihi bir hadis nakleden fert raviden önce gelir. *Muhammed b. İshâk*,⁴⁸⁵ *Âsım b. Ömer*,⁴⁸⁶ *Câbir*⁴⁸⁷ tariki buna örnektir.

Birinci derece hakkında bazı hadis imamı her ne kadar senedlerin en sahihi demiş olsa da esas olan böyle bir ifadenin mutlak olarak belli bir sened için söylenemeyeceğidir. Şu kadarı var ki kendisi için senetlerin en sahihi ifadesi kullanılmış bir sened, aynı ifade kendisi için söylenilmemiş bir seneden üstündür.

Musannıfın “تفاضل” ifadesi geride bahsettiğimiz farklılık anlamındadır. Musannıfın “*Buhârî'nin tek olarak zikrettiği*” ifadesi, “*Buhârî ve Müslim'in tahrîcinde ittifak ettiği*” ifadesine atıftır. Bunun sebebi *Buhârî* ve *Müslim*'in vefatından sonra kitaplarının âlimler arasında ittifakla kabul görmesidir. İki kitabın da beraber tahric ettiği hadisler, sadece birinin tahric ettiği hadislerden üstündür.

Cumhûr ulema sıhhat konusunda sahihi Buhârî'nin sahihi Müslim'den ön planda olduğunu açıkça ifade etmiştir. Bunun tersine bir ifadede bulunan yoktur. *Ebû Ali en-Neysâburi*'den⁴⁸⁸ “*Gök kubbenin altında Sahihi Müslim'den daha sağlıklı bir eser yoktur.*” şeklinde gelen rivayette, Müslim'in Buhârî'den daha sağlıklı olduğuna yönelik bir ifade yoktur. Zira ifadesinde Müslim'in kitabından daha sağlıklı bir kitabın olmadığını dile getirmiştir. Kullandığı ifadede Sahîh-i Müslim'e denk, eşit düzeyde bir kitabın olmadığı gibi bir anlam çıkmamaktadır.

⁴⁸³ Eyyüp Said Kaya, “Ebû Ömer Salim b. Abdillâh b. Ömer b. el-Hattâb el-Kureşî el-Adevî el-Medenî”, Medineli tabii fakihi, Hz. Osman'ın hilafet yıllarında 644-656'da doğduğu rivayet edilir. (ö. 106/725), Hz. Ömer'in oğlu Abdullah'dır. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 36: 47.

⁴⁸⁴ Ali Budak, “Süheyl b. Ebî Sâlih, (ö. 138) Nüşhası'ndaki Rivâyetlerin Daha Sonraki Hadis Edebiyatına İhtikali”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10/20 (2011): 81-116, erişim: 06 Aralık 2018, <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/85732>.

⁴⁸⁵ Mustafa Fayda, “Ebu Abdillâh Muhammed b. İshak b. Yesar b. Hıyar el-Muttalibi ei-Kureşî el-Medenî”, (ö. 151/768), Siyer ve meğazi müellifi, muhaddisidir. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 20: 93.

⁴⁸⁶ Kandemir, “Ebu Ömer (Ebu Amr) Asım b. Ömer b. el-Hattab el Kureşî el-Adevî”, Hz. Ömer'in oğlu, sahâbi, (ö. 70/689), *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 1991), 3: 478.

⁴⁸⁷ Kandemir, “Ebu Abdillâh Cabir b. Abdillâh b. Amr b. Harâm el-Ensari”, (ö. 78/697), En çok hadis rivayet eden sahâbilerden biridir. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 1992), 6: 530.

⁴⁸⁸ Ebu Ali el-Hüseyn b. Ali Yezîd en-Neysâbü'rî (en-Nisâbü'rî), (d. 277-ö. 349). İbn Hacer *Hadis Ehlinin İstılahları Hakkında Nuhbetu'l-Fiker Şerhi Hadis Usûlü*, 42.

Mağribli (Faslı) bazı âlimlerden Sahîh-i Müslim'in, Sahîh-i Buhârî'den üstün olduğuna yönelik nakledilen sözler de bu kabildendir.⁴⁸⁹ Çünkü bu sözlerin tamamı, Sahihi Müslim'in, hadisleri sıralama, konulara ayırma ve tertip açısından daha güzel olduğuna yöneliktir. Bu sözlerin hiçbirinde, hiçbir muhaddis sıhhat bakımından Sahihi Müslim'in Sahihi Buhari'den ön planda olduğunu açıkça söylememiştir. Böyle bir şey söylenmiş bile olsa, işin özü bunu kabul etmez. Çünkü Buhârî'nin kitabında hadislerin sıhhati için aradığı vasıflar, Müslim'in kitabında aradığı şartlardan daha tam ve daha kuvvetlidir. Buhârî'nin ittisal bakımından tercih edilmesi, ravinin hadisi rivayet ettiği, hadisi aldığı kişiyle bir sefer dahi olsa karşılaşmış olmasını şart koşmasıdır.⁴⁹⁰ Müslim ise bu konuda ravinin, hadisi aldığı kişiyle aynı dönemde yaşamış olmasıyla yetinir.

Adalet ve zabt bakımından da Sahîh-i Buhârî'nin tercih edilmesi, Buhârî'nin hadislerini rivayet ettiği ravilerin, Müslim'in hadislerini rivayet ettiği ravilerden daha az tenkit edilmiş olmasıdır.⁴⁹¹ Bununla beraber Buhârî, naklettiği hadislerin büyük bir kısmını kendileriyle hadis çalışmaları yaptığı hocalarından bizzat almıştır. Bu iki konuda da Buhârî, Müslim'den ön planda kalır.

İllet ve sağlık (şaz) bakımından da Buhârî'nin naklettiği hadisler, Müslim'in naklettiği hadislerden daha az tenkit edilmiştir. Bütün bunlarla beraber hadis âlimleri İmam Buhârî'nin, özelde hadis, genelde diğer ilimlerde İmam Müslim'den daha bilgili olduğuda ittifak etmiştir. Ayrıca Müslim, Buhârî'nin talebesidir, ondan istifade etmiş, onun izinden gitmiştir. Bu hususta Dârekutnî,⁴⁹² "İmam Buhârî olmasaydı, Müslim bir konuma gelemezdi." demiştir.

Musannif "من ثمة" ifadesiyle, zikredilen bu öncelikten dolayı anlamını kast etmiştir.

Musannif "Sahîh-i Buhârî ön plandadır." ifadesiyle Buhari'nin, Muvatta gibi kendisinden önce yazılan hadis kitaplarından ve kendinden sonra yazılan sahîh, sünen⁴⁹³ ve müsned tarzı bütün kitaplardan ön planda olduğunu kast etmiştir.

⁴⁸⁹Musannifin "dönende ..." sözü; cümle ile başlamak içindir. Müşkûl, mensuh, müfesser, müphem, sonra mübeyyen, nasih, musarrah, muayyen ve mensuptur. Böyle denildi. Mehmed Medenî et-Trabzonî'nin *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker* adlı eserinin kenar açıklamasıdır. Bkz. vr. 14, a25, Satır, 6.

⁴⁹⁰ Karşılaşma sabit olunca rivayet ettiği her şey, vasıtasız duymuş olduğuna yorulur. Bu ittisal hakkında söylenebilecek şeyleri tamamlar. Mehmed Medenî et-Trabzonî'nin *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker* adlı eserinin kenar açıklamasıdır. Bkz. vr. 14, a25, Satır, 10.

⁴⁹¹ Musannifin "adet bakımından çok" sözü, Buhârî'nin fert olarak zikrettikleri dört yüz otuz beş kişi, bu kimselerden hakkında zayıf olduğu söylenenler seksen kişidir. Müslim'in fert olarak zikrettikleri altı yüz otuz kişidir, zayıf olduğu söylenenler ise yüz altmış kişidir. Böyle denildi. Mehmed Medenî et-Trabzonî'nin *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker* adlı eserinin kenar açıklamasıdır. Bkz. vr. 14, a25, Satır, 13.

⁴⁹² Ebu'l Hasen Ali b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî, (d. 306-ö. 385). İbn Hacer *Hadis Ehlinin Istılahları Hakkında Nuhbetu'l-Fiker Şerhi Hadis Usûlü*, 43.

⁴⁹³ Yani her sahâbînin hadislerinin başlı başına toplandığı kitaplar. Sahâbînin sıralamasında tabakaları ve hadislerin sıhhat farklılıkları göz önünde bulundurulur. İster sahih olsun ister zayıf olsun kendisinden rivayet edilen bütün hadisler bir araya getirilir. Bu konu ilerde gelecek. Mehmed Medenî et-Trabzonî'nin *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker* adlı eserinin kenar açıklamasıdır. Bkz. vr. 14, a26, Satır, 7.

Sahihi Müslim âlimler arasında Sahîh-i Buhârî gibi kabul gördüğü için ikinci sırada gelir.

Musannif “*Sonra Buhârî ve Müslim’in şartına uyan*” ifadesinde, bu iki kitabın şartına, hadislerin isnadında zikredilen kişilere ve onların sahip olduğu, sahih hadiste aranan adalet, zabt ve benzeri şartlara uygun olan hadisleri kast eder. Bu iki kitabın naklettiği hadislerin isnadındaki ravilerin büyük çoğunluğu adalet ve zabt sahibi, sıhhat şartlarını taşıyan ravilerdir. Bu raviler kendileri gibi olmayan ravilerden ön plandadır.

Bir hadis bu iki kitabın şartlarına uyuyorsa, sadece Müslim’in tahrir ettiği bir hadisten üstündür.⁴⁹⁴ İki kitaptan sadece birinin şartına uyan hadislerden, Buhârî’nin şartına uyan, Müslim’in şartına uyan hadisten üstündür. Hadisler merteye açısından farklılık gösterir ifademizden buraya kadar zikrettiklerimizle altı kısım⁴⁹⁵ meydana gelir. Yedinci bir kısım daha vardır ki o da, Buhârî ve Müslim’in şartlarına uymadığı halde sahih olan hadislerdir.

Hadislerin öncelik sıralamasında sıra asıldır, harici bir durum olmadığı sürece bu asıldan dönülmez.

Hadisler arasındaki bu derecelendirme, şartlar dikkate alındığında gerçekleşir. Tercihe konu olan bir halin bulunması durumunda, altı kısımdan birinde bulunan hadis, bir üst dereceye çıkabilir. Müslim’in tek başına zikrettiği, karineler ile desteklenen meşhur ve kuvvetli zan ifade eden bir hadis, tek başına Buhârî’nin rivayet ettiği, ferd olan, harici karineler ile desteklenmeyen bir hadisin merteye cihetiyle üstüne çıkabilir.

Buhârî ve Müslim’de tahrir edilmemiş, fakat isnadı senetlerin en kuvvetlisi olmakla nitelenen -*Mâlik, Nâfi‘, İbn Ömer* tariki gibi- bir hadis, bu iki kitaptan birinin tek olarak naklettiği hadisten üst derecede olur.

Hasen li’zâtihî

Musannifin “*Eğer zabt az olursa*” sözü, geride geçtiği üzere sahih li’zâtihî hadiste aranan şartların var olmasıyla beraber, âhad hadislerden makbul olan bir hadisin ravisinin zabtı az olursa anlamındadır. Musannifin bu sözü sahîh li’zâtihîyi içeren geride geçen tarife nazırdır. Bu ikisi arasında geçenler ara cümlelerdir.

Musannifin “*O hasen li’zâtihîdir*” sözüyle maksat, geride geçen şartların var olmasıyla beraber ravisinin zabtı az olan âhad hadislerden makbul olan hadislerdir. Bu hadis hasen lizatihi diye isimlendirilir. Hasen li’zâtihî ve sahîh li’zâtihî zabtın tam olması dışındaki

⁴⁹⁴ Çünkü o iki kitapta rivayet edilen hadislerin, Müslim’in kitabında olana tercih edilme veçhi vardır. Müslim’in kitabında olanın Müslim’in kitabında olması cihetiyle tercih veçhi vardır. Mehmed Medenî et-Trabzonî’nin *Hâşiye alâ Nuhbeti’l-Fiker* adlı eserinin kenar açıklamasıdır. Bkz. vr. 14, a26, Satır, 13.

⁴⁹⁵ Birinci Buhârî ve Müslim’in beraber tahrir ettiği. İkinci Buhârî’nin tek başına, üçüncüsü Müslim’in tek başına, dördüncüsü ikisinin şartına da uyan, beşinci sadece Buhârî’nin şartına uyan, altıncısı sadece Müslim’in şartına uyandır. Bunlardan üçü asıl, üçü fer’idir. Mehmed Medenî et-Trabzonî’nin *Hâşiye alâ Nuhbeti’l-Fiker* adlı eserinin kenar açıklamasıdır. Bkz. vr. 14, a26, Satır, 16.

şartlarda aynıdır. Zikredilen şartlardan geriye kalanlarının şart koşulmasıyla kelamın siyakından da anlaşıldığı üzere zayıf hadis tariftan çıkar.

Zayıf hadis, sıhhat şartlarını taşımayan veya bir tane dahi olsa şartlarında eksiklik olan *Hasen* hadistir. Böyle bir hadis⁴⁹⁶ sahih hadis de hasen hadis de değildir. Hasen hadisin bu kısmı delil getirmek, amel edilmek ve derecelere ayrılmak hususunda sahîh li'zâtihî gibidir. Haddi zatında derece olarak sahîh li'zâtihî hadisten düşüktür.

Musannifin “*isnatların çok olmasıyla*” sözüyle kast edilen, zabtı az olan hadislerin isnadlarıdır.

Musannifin “*tashîh edilir*” ifadesi sahih olduğu ile hükmedilir anlamındadır. Çünkü isnatların çok olması, ravinin zaptının az olmasından kaynaklanan eksikliği tamamlar.

Musannifin “*zayıf olsa bile*” sözü, âhad hadislerden makbûl olan zayıf olsa bile demektir.

Musannifin “*ravinin olması gibi*” ifadesi ile kast edilen, âhad hadislerden makbûl olanın ravidir. Mestûr –kapalı- olmak, adaleti veya suçlanmış olduğu bilinmeyen demektir. Bir hadisin kabul edilme yönünü tercih ettiren karinenin bulunması, isnadlarının çok olması, sahîh bir hadisle desteklenmesi gibidir.

Hasen li'ğayrihî

Musannifin “*O hasen li'ğayrihî'dir*” sözüyle maksat, bu isimle isimlendirilmesi ve makbul olmasıdır. Zikredilen sebeplerden birinin desteğiyle zayıf da olsa bu ismi almıştır.

Musannifin “*İkisi bir hadiste toplanırsa*” sözüyle, bir hadis için, sahîh ve hasen vasıflarının aynı anda kullanılması konusuna başlamıştır. Makbûl hadisten buraya kadar olan bölümde ise hadisin, sahîh veya hasen sıfatlarından birini alması ele alınmıştır.

Musannifin “*işte bu*” sözü, bir hadise iki vasıf vermek demektir. Bu şekilde iki vasıf vermek, hadisin sıhhat şartlarını taşıdığı veya taşımadığı hususunda rivayette duyulan tereddütten kaynaklanır. *Tirmizî*'nin ve bazı ulemanın hadis hasen sahih ifadesinde olduğu gibi. Musannifin “*tereddüdün bulunduğu yerde*” ifadesi ile kast edilen, bu cevap müctehidin bir rivayette tek kalması, yani bir rivayet için bildiği başka bir isnadın bulunmaması durumundadır anlamındadır. Böyle bir durumda müctehit hadis için hasen ve sahîh ifadelerini bir arada kullanır.

⁴⁹⁶ Sahih hadisin sahihliği, hasen hadisin hasenliğinde dereceler olduğu gibi, zayıf hadislerin zayıflıklarında da dereceler vardır. Ravinin suçlanmasına nazaran mertbesi en yüksek olan çokça hadis uyduran olmak, sonra hadis uydurmakla itham edilmek, sonra yalancılık, sonra yalancı olmak itham edilmek, sonra fasık, sonra çok hata yapmak, sonra çok muhalefet etmek, sonra muhtelit, sonra mezhebine davet eden bidatçi olmak, sonra Buhârî'nin sahih dediği hadiste şahsı bilinmeyen, sonra mudal, sonra munkatı, sonra Mürsel-i celî, sonra Mürsel-i hafî, sonra müdelles şeklindedir. Bu mertebelerde sınırlandırma yapılamaz. Mehmed Medenî et-Trabzonî'nin *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker* adlı eserinin kenar açıklamasıdır. Bkz. vr. 15, a27, Satır, 17.

Bu cevap ile bir hadisin iki ayrı vasfı nasıl alacağı konusunda itiraz edenlere verilecek cevap da anlaşılmış olur. Bu itiraz, hasen hadis, sahîh hadisten alt seviyededir, bir hadise hem sahîh hem hasen demek, hem hadisteki kusuru kabul etmek hem de kabul etmemek olur şeklindedir. İtirazın cevabı, hadis imamlarından biri rivayetteki ravilerden birinin hali hakkında tereddüde düştüğünde hadisi iki vasıftan birisi ile nitelemez, şu sebeple bazı hadis ulemasına göre sahîh şu sebeple, diğer bir grup ulemaya göre hasendir diye ifade eder şeklindedir. Hakkında tereddüdün çok olduğu hadiste bağlaç olan veya harfî atılarak hasen sahîh, tereddüt az olduğunda ise hasen veya sahîh şeklinde ifade edilir. Bu cevaba binaen hakkında hasen-sahîh ifadesi kullanılan bir hadis, sadece sahîh ifadesi kullanılan hadisten derece olarak düşüktür. Zira kesin ifade, tereddütlü ifadeden kuvvetlidir ve biri sahîh diğeri hasen iki isnada itibar edilmiştir. İki isnad ile kast edilen en azın beyanıdır, murat edilen ise iki veya daha fazla isnaddır.

Bazı hadislerde isnadın iki veya daha fazla olması, hadisin sahîh olmasını gerektirmez. Dolayısıyla yukarda zikrettiğimiz ile kast edilen, hadisin sahîh derecesine çıkmasının mümkün olmasıdır, sahîh olmasının gerekliliği değildir.

Musannifin “çok olduğu yerde” ifadesi, bu cevap isnadın çok olduğu yerdedir anlamındadır. Hasen-sahîh olarak ifade edilen bir hadisin, sadece sahîh diye ifade edilen fert hadisin üstünde olması bu cevaba göredir. Çünkü hadisin isnadlarının çok olması, onu sahîh mertebesinde daha sahîh mertebesine yükseltir.

Makbûl hadisin dört kısmına dâhil olan sahîh ve hasen hadislerdeki ravi ziyâdesi de -sikanın sikaya muhalefeti- âhad haberler kısmına girer.

Musannifin “rivayetlerinin aslı gibi” ifadesi, makbûl hadisin zikredilen kısımlara ayrılmasından anlaşıldığı gibi demektir.

Hadiste Ziyâde

Musannifin “kendinden daha güvenilir birine” sözünde maksat, kelamın akışından da anlaşıldığı üzere ziyade nakletmeyen ravidir. منه kelimesindeki zamirin mercii, sahîh ve hasen hadis ravidir.

Şartlı kabul etmenin tafsilatı şöyledir; ravi ziyadesi –muhalefeti- ziyadesi olmayan rivayete ters düşmüyorsa mutlak olarak kabul edilir, çünkü sika bir şeyhten başkasının nakletmediği müstakbel hadis hükmündedir. Eğer ters düşüyorsa ve aralarını bulmak mümkün olmuyorsa tercih yapılır, tercih edilen kabul, diğeri ret edilir.

Hadisler Arasında İhtilaf

Mahfûz⁴⁹⁷ ve Şâz⁴⁹⁸

Musannifin “*muhalefet olursa*” sözüyle maksat, sahîh ve hasen hadis ravisine, hadisin metni veya senedinde muhalefet edilirse demektir.

Musannifin “*kendinden daha tercih edilen*” ifadesinde ravinin daha tercih edilen olması, zabtının daha kuvvetli olması ve benzeri sebeplerden kaynaklanır. Tercih sebepleri ileride zikredilecek.

Musannifin “*birbirine ters düşen iki hadisten tercih edilen*” sözünde, ters düşmenin metinde veya senette olması fark etmez.

Tercih edilmeyen hadis, hadis usûlünde Şâz hadis diye isimlendirilir. Tirmizî,⁴⁹⁹ Nesâî⁵⁰⁰, İbn Mâce’nin⁵⁰¹ İbn Uyeyne, Amr b. Dînâr,⁵⁰² Avsece ve İbn Abbâs tarikiyle tahrir ettiği şu hadis buna örnektir. “*Peygamberimiz zamanında biri vefat etti, azat ettiği bir köle hariç hiçbir mirasçısı yoktu. Peygamberimiz: Varisi var mı? diye sordu. Azat ettiği bir kölesi hariç kimsesi yok dediler. Efendimiz, o kişinin mirasını azatlı kölesine verdi.*”⁵⁰³

İbn Uyeyne’nin bu hadisini, İbn Abbas’a ulaşacak şekilde, İbn Cüreyc⁵⁰⁴ ve başkaları da rivayet etmiştir. Hammad b. Zeyd⁵⁰⁵ ise rivayetinde muhalif olarak İbn Abbâs’ı zikretmemiştir. Ebû Hâtim tercih edilenin İbn Uyeyne olduğunu söyler. Hammad b. Zeyd adalet ve zabt sahibi olmasına rağmen sayıca kendisinden çok olanların rivayeti onun rivayetine tercih edilmiştir.

Şâz hadis, makbûl bir ravinin kendinden daha evlâ olan bir raviye muhalif olarak naklettiği hadistir. Şâz hadisin tarifinde muteber olan tarif budur. İmam Şâfiî ve Hicaz ehli, şâz hadisi bu şekilde tarif etmiştir.

⁴⁹⁷ Aralarında metin veya sened bakımından zıtlık/muhalefet bulunan hadislerden, ravileri diğerine oranla daha sıkı yahut sıkılık bakımından eşit olmakla beraber sayıca fazla olanıdır. Abdullah Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, 7. Baskı (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2013), 167.

⁴⁹⁸ Sıkı ravinin diğer sıkı ravilere veya kendisinden daha sıkı olan raviye aykırı olarak rivayet ettiği hadistir. Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, 291.

⁴⁹⁹ Ebû İsa Muhammed b. İsa et-Tirmizî, devrinin en büyük hafız ve muhaddislerinden, İmam el-Buhari hocası olup ondan hadis almış ve Allah korkusundan çok ağıladığı için ömrünün sonunda gözleri görmez olmuştur. (d. 209-ö. 279). İbn Hacer *Hadis Ehlinin İstılahları Hakkında Nuhbetu'l-Fiker Şerhi Hadis Usûlü*, 45.

⁵⁰⁰ Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb en-Nesâî, büyük hadis âlimlerinden olup Kütüb-i Sitte müelliflerindendir. (d. 225-ö. 303). İbn Hacer *Hadis Ehlinin İstılahları Hakkında Nuhbetu'l-Fiker Şerhi Hadis Usûlü*, 48.

⁵⁰¹ Muhammed b. Yezid İbn Mace el-Kazvini, (d. 209-ö. 273). İbn Hacer *Hadis Ehlinin İstılahları Hakkında Nuhbetu'l-Fiker Şerhi Hadis Usûlü*, 49.

⁵⁰² Mustafa Uzunpostalcı, “Ebu Muhammed Amr b. Dinar el-Mekki el-Cumahi”, (ö. 126/744), Tabiin devri Mekke fukahâsından, müctehid, muhaddisidir. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 1991), 3: 83.

⁵⁰³ Ebû Dâvûd, “Ferâiz”, 3; Tirmizî, “Ferâiz”, 4; Beyhâkî, *Sünenü'l-Kübrâ*, 6: 427, Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1: 358; Taberânî, *Mu‘cemu'l-Kebîr*, 11: 427.

⁵⁰⁴ İsmail Cerrahoglu, “Ebû'l-Velid Abdülmelik b. Abcllaziz b. Cüreyc el-Kureşî”, (ö. 150/767), Tefsir, hadis ve fıkıh alimi, tabiidir. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 19: 404.

⁵⁰⁵ Tayyar Altıkulaç, “Ebû İsmail Hammad b. Zeyd b. Dirhem el-Ezrak el-Ezdi”, (ö. 179/ 795), Hadis hafızı ve kıraat alimidir. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 1997), 15: 489.

Ma'rûf ve Münker

Zayıf bir ravi sika bir raviye muhalefet ederse, tercih edilen hadis *Ma'rûf*, terk edilen hadîs *Münker* diye isimlendirilir.

İbn Ebû Hâtîm'in,⁵⁰⁶ *Hubeyyib İbn Habîb*, *Ebû İshâk*, *el-Ayzar b. Hureys*, *İbn Abbâs* tarikiyle Peygamberimiz (s.a.v.)'den naklettiği “*Kim namazını kılar, zekâtını verir, hacca gider, orucunu tutar, misafire ikram ederse cennet'e girer.*”⁵⁰⁷ hadisi buna örnektir. *Ebû Hâtîm* bu hadis için senet bakımından münkerdir demiştir. Çünkü *İbn Ebû Hâtîm* dışındaki sika raviler bu hadisi *Ebû İshâk*'tan *İbn Abbâs*'ta mevkûf olarak rivayet etmiştir. *Ebû Hâtîm* dışındakilerin rivayeti ma'rûftur.

Şaz ve münker hadisler ikisinde de muhalefet bulunması konusunda ortaktır. Şaz hadis sika ve doğru sözlü ravinin, münker ise zayıf ravinin naklettiği hadistir.

Mutâbî'

Ferdi nisbi olduğu düşünülen hadis geride garip hadisin taksiminde anlatıldı. Ferdi mutlak olan bir hadis, başka bir ravinin rivayeti ile fert olmaktan çıkabilir.

Musannifin “*ravisine muvafık bulunursa*” sözü, tabakalardan birinde rivayetinde tek kalan raviye muvafık bulunursa anlamındadır.

Musannifin “*O Mutâbî'dir*”⁵⁰⁸ sözü, o muvafık, *Mutâbî'* diye isimlendirilir anlamındadır.

Mutabakatın dereceleri vardır. Ravi için olursa tam, hocası veya daha üstünde bir tabaka için olursa farklı şekillerde eksik mutabaa olur.

İmam Şâfiî'nin *el-Ümm* kitabında, *Mâlik*, *Abdullah b. Dînâr*, *İbn Ömer* tarikiyle, “*Peygamberimiz şöyle buyurdu; Ay yirmi dokuz gündür. Hilali görünceye kadar oruç tutmayın, tekrar hilali görene kadar bayram yapmayın. Eğer hava kapalı olursa sayıyı otuza tamamlayın.*”⁵⁰⁹ şeklinde naklettiği hadis tam mutabaa'ya örnektir.

Bazı hadis bilginleri hadisi bu lafızlarla *Malik*'ten sadece İmam Şâfiî'nin naklettiğini zannetmiş ve hadisi garip hadis olarak saymıştır. Halbuki bu hadisi aynı senedle *Mâlik*'ten başka raviler farklı lafızla nakletmiştir. Bu farklı lafız ise, “*eğer hava kapalı olursa otuza tamamlayın*” yerine, “*hava kapalı olursa onu takdir edin*”⁵¹⁰ şeklindedir. Lakin hadisi şerifi

⁵⁰⁶ Raşit Küçük, “*İbn Ebû Hâtîm*”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 19: 432-434.

⁵⁰⁷ Taberânî, *Mücemu'l-Kebîr*, 12: 136.

⁵⁰⁸ Bir hadisin metin bakımından benzeri olan ve en azından sahabe ravisi aynı olmak kaydıyla başka bir senedle rivayet edilen hadisdir. Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, 230.

⁵⁰⁹ Buhârî, “*Savm*”, 30; Müslim, “*Sıyâm*”, 1080; Beyhâkî, *Sünenü'l-Kübrâ*, 4: 205.

⁵¹⁰ Buhârî, “*Savm*”, 11; Müslim, “*Sıyâm*”, 1080.

İmam Şâfiî’ye mutabı’ olarak, onun lafızları ile *Mâlik*’ten *Abdullah bin Mesleme el-Ka’nebi*⁵¹¹ ve *Buhârî* de tahrir etmiştir.

İbn Huzeyme’nin *Sâhîh*’inde *Asım b. Muhammed*, babası *Muhammed b. Zeyd*’ten, o da dedesi *Abdullah b. Ömer* tarikiyle aynı hadis eksik -nakıs- mutabı’ olarak rivayet edilmiştir, hadisin lafzı, “*otuz gün yiyin*”⁵¹² şeklindedir.

Sâhîh’i *Müslim*’de aynı hadis, *Abdullah b. Dinar*, *Nafi*’, *İbn Ömer* tarikiyle, “*otuz gün takdir edin*”⁵¹³ şeklinde rivayet edilmiştir.

Mutâbaat, ister tam ister eksik mutâbaat olsun sadece lafız ile sınırlı değildir, manada da mutâbaat olabilir. Fakat bu sahâbînin lafızda veya manada ya da sadece manada ferdi nisbîye benzeyen rivayetlerine hastır. Bazı muhaddisler bunu kabul etmemiştir.

Şâhid

Musannif “*o şahiddir*”⁵¹⁴ sözüyle, o metin şahit diye isimlendirilir demek istemiştir.

Bunun örneği *Nesâî*’nin *Muhammed b. Huneyn*, *İbni Abbas* tarikiyle naklettiği mezkûr hadisin, *Abdullah bin Dinar*, *İbni Ömer* tarikiyle eşit olarak zikredilmesidir. Bu, lafız ile olan şahittir. Mana ile şahide gelince *Buhârî*’nin *Muhammed b. Ziyâd*, *Ebû Hureyre* tarikiyle “*Eğer hava kapalı olursa şaban ayını otuza tamamlayın*”⁵¹⁵ lafzıyla naklettiği hadis bunun örneğidir.

İ’tibâr

Hadislerin senedleri, cami türü hadis eserlerinde araştırılır. Câmiler hadisleri bazen fıkıh kitaplarındaki konu sıralaması gibi tertip eder, *Kütüb-i Sitte* buna örnektir. Bazen de hadisleri, *Câmiu’l-Usûl* kitabında olduğu gibi konularının alfabetik harflerine göre sıralar. Bazen de *Suyûtî*’nin *el-Câmiu’s-Sağır* kitabında yaptığı gibi hadisin ilk kelimesindeki ilk harfe göre alfabetik olarak sıralanır.

Müsnedler, hadislerin nakledildiği sahâbilere göre tertip edildiği kitaplardır. Her sahâbinin naklettiği bütün hadisler, o sahâbinin ismi altında toplanır. Hadisler toplanırken sahih zayıf ayrımı gözetilmez.

Suyûtî el-Câmiu’l Kebîr’inde iki taksimâtı da kullanmış, söz içeren hadisleri alfabetik, fiil içeren hadisleri de müsned tarzında bir araya getirmiştir.

⁵¹¹ Ebû Abdîrrahman Abdullah b. Mesleme el-Ka’nebi el-Basrî, (ö. 221), güvenilir bir ravi olup İbn Mâce hariç tüm Kütüb-i Sitte’de rivayetleri nakledilmiştir. İbn Hacer *Hadis Ehlinin İstılahları Hakkında Nuhbetu’l-Fiker Şerhi Hadis Usûlü*, 51.

⁵¹² Müslim, “Sıyâm”, 1080; İbn Huzeyme, *Sâhîh*, 3: 202.

⁵¹³ Müslim, “Sıyâm”, 1080; Sehâvî, *Fethu’l-Mûğis*, 1: 344.

⁵¹⁴ Rivayet edilen bir hadise bir başka sahabiden rivayet edilen hadisin metni, lafız ve mana yönünden veya yalnız mana yönünden benzerlik arz etmesidir. İbn Hacer *Hadis Ehlinin İstılahları Hakkında Nuhbetu’l-Fiker Şerhi Hadis Usûlü*, 52.

⁵¹⁵ Buhârî, “Savm”, 30; Müslim, “Sıyâm”, 1081; Nesâî, “Savm”, 162.

Musannifin “*cüzler-bölümler*” ifadesiyle maksat, bir şahsın veya bir topluluğun bir konu hakkındaki hadislerinin bir araya toplanmasıdır.

Musannifin “*bunun için ferd ...*” sözü, ferdi nisbi olduğu düşünülen hadisin halini, mutabi’i olup olmadığını bilmek için anlamındadır.

Musannifin “*itibar*⁵¹⁶ *budur*” sözüyle maksat, hadis araştırmasının itibar diye isimlendirilmesidir.

Âhad hadislerden makbul olanların taksimatı, derecelendirmesi hakkında geride anlattıklarımızın faydası, iki hadisin çeliştiği durumda ortaya çıkar. Sahih li’zâtihi ve li’ğayrihi ya da hasen li’zâtihi ve li’ğayrihi hadislerin çelişmesi durumunda, li’zâtihi olanlar li’ğayrihi olanlara tercih edilir.

Muhkem

Musannifin “*Aynı şekilde makbul hadis selim olursa ...*” ifadesi, âhad hadislerin makbûl olanlarının dört kısma ayrıldığı gibi, sahih ve hasen olan, ister li’zâtihi ister li’ğayrihi olsun aynı şekilde dört kısma ayrılır anlamındadır. Musannifin bu sözü, geride geçen makbul hadislerin dörde taksim edildiği sözüne mukabildir. Bu ikisi arasında geçenler itiraz yani ara cümlelerdir. Bu taksimin faydası, geride geçenin tersine hadisler arasında çelişki olmadığında ortaya çıkar. Bu taksimin faydası, makbûl hadisi, kendisiyle amel edilen ve edilmeyen diye ikiye ayırmasıdır.

Musannifin “*muâraza olmazsa*” sözü ile maksat, hadisin mana bakımından başka bir hadis ile çelişmesidir.

Musannifin “*o hükümdür*” sözüyle kast edilen, kendisi ile şüphe duyulmadan amel edilen hadistir, örnekleri çoktur. *Hâkim* bu konuda Hz. Âişe’nin⁵¹⁷ müsnedinde, “*Kıyamette azabı en şiddetli olanlar, Allah’ın yaratmasına benzer şeyler (put) yapanlardır.*”⁵¹⁸ “*Rifâa’nın eşi geldi, Rifâa beni boşadı, ben de Abdurrahman b. Zübeyir ile evlendim dedi.*”⁵¹⁹ hadisini zikretmiştir.

Musannifin “*dengi ile çelişirse*” ifadesi, dengi olan başka bir makbûl hadis ile çelişirse demektir. Çünkü zahir itibariyle kabul edilmeyen merdûd bir hadis ile çelişirse bu çelişki, –muâraza- çelişki sayılmaz. Güçlünün zayıfa muhalefeti sorun ifade etmez. Bunun için musannif metinde buna değinmemiştir.

Musannifin “*Eğer aralarını cem etmek mümkün olursa*” sözü, manaları çelişen iki hadiste, te‘vîl, takyîd, tahsîs ile ikisini bir araya getirmek mümkün olursa manasındadır.

⁵¹⁶ Hadisin aynısının veya benzerinin başka yollardan rivayet edilip edilmediğini ortaya çıkarmak için araştırma yapmak, hadisin başka senedini araştırmaktır. Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, 143.

⁵¹⁷ Fayda, “Ümmü’l-mü’minin Âişe bint Ebî Bekr es-Sıddık el-Kureşîyye”, (ö. 58/678), Hz. Ebû Bekir’in kızı ve Hz. Peygamber’in hanımıdır. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 1989), 2: 201.

⁵¹⁸ Buhârî, “Libâs”, 77; Müslim, “Libâs”, 2107.

⁵¹⁹ Buhârî, “Talâk”, 68; Müslim “Nikâh”, 1433.

Musannifin “zorlama olmadan” ifadesindeki تعسف kelimesi, tekellüf kelimesinden anlamca daha kuvvetlidir. Hadislerin cem edilmesinde mutlak surette tekellüf vardır. Buna daha önce işaret edildi. Çünkü tekellüften öteye zorlama yoldan çıkmaktır.

Musannifin “O muhtelifu’l-hadîstir” sözü, muhtelifu’l-hadis diye isimlendirilir demektir. Muhtelif kelimesinde lam harfi esrelidir. İhtilaf ibare ve zahirde olur. Bu hadis ile muhkemde olduğu gibi amel edilir, fakat şüphe mevcuttur. *İbnu’s-Salâh* buna “*Hastalık bulaşmaz, uğur diye bir şey yoktur.*”⁵²⁰ ve “*Aslandan kaçır gibi cüzââm hastasından kaçın*”⁵²¹ hadisleri ile örnek verir. İki hadis de sahih hadis kitaplarında mevcuttur. İki hadis arasında görünürde zıtlık vardır. Bu iki hadisin cem edilme yönü, birinci hadiste olduğu gibi cüzââm ve benzeri hastalıkların doğasında bulaşıcılık yoktur, fakat Allah (c.c.) cüzââm hastasının sağlıklı kimselerin arasına karışmasını, hastalığın sağlıklı kimselere geçmesine sebep kılar. Bu bulaşmanın sebebi, diğer bulaşıcı hastalıklara göre farklılık gösterebilir. İkinci hadis ile kast edilen de budur. *İbnu’s-Salâh* bu iki hadis arasındaki cemi, birleştirmeyi, diğer bazı âlimlere uyarak yapmıştır.

Bu iki hadisin cem edilmesinde şeyh *İbn Hacer*’in düşüncesi daha evlâ ve kabule yatkındır. Hadisin cem’i şöyledir; birinci hadisteki hastalığın bulaşmaması olumsuzluğu, nefî edatından sonra nekre olarak geldiği için umûmî mana ifade eder ve Efendimizin: “*Hastalık bulaşmaz*”⁵²² sözü doğrudur. İkinci hadisi ise, uyuz bir deve, sağlıklı develer arasına girince, sağlıklı develer de uyuz oluyor şeklinde itiraz eden bir düşünceye yöneliktir. Zira böyle bir itirazda bulunana, “*O zaman uyuz olan ilk deveye hastalık nereden geldi (bulaştı)?*”⁵²³ sorusu sorulur.

Sonuçta Allah (c.c.) ilk hasta olan devede hastalığı başlattığı gibi, uyuz bulaştığı düşünülen diğer develerde de ilk devede olduğu gibi, bulaşma şeklinde olmayan hastalık meydana gelmesi söz konusudur. İkinci hadis ise yanlış inanca düşmekten insanları korumak içindir. Çünkü cüzââmlı hastanın yanına gidip de Allah’ın (c.c.) takdiri ile hasta olan kimse, cüzââmlı birinin yanına gittiği için hastalandığını düşünülebilir, böylece günaha girmiş olur.

İmam Şâfiî el-Ümm⁵²⁴ kitabının bir bölümünde, *İhtilâfu’l-Hadîs* başlığı altında, *Muhtelifu’l-Hadîs* türelerine kısaca değinmiştir. Şâfiî’den sonra Şeyhaynın hocası *İbn Kuteybe*⁵²⁵, Hanefi ulemalarından *Tahâvi*⁵²⁶ ve başkaları bu konu hakkında kitaplar yazmıştır.

⁵²⁰ Buhârî, “Tıb”, 19; Müslim, “Selâm”, 2220-2222; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1: 174-180-269-327.

⁵²¹ Buhârî, “Tıb”, 17.

⁵²² Tirmizi, “Kader”, 30; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1: 440.

⁵²³ Buhârî, “Sefer”, 25; Müslim, “Selâm”, 2220.

⁵²⁴ İmam eş-Şâfiî, el-Ümm isimli kitabının son cildinde ele almış ve bu eser müstakil olarak neşredilmiştir. *İbn Hacer Hadis Ehlinin İstılahları Hakkında Nuhbetu’l-Fiker Şerhi Hadis Usûlü*, 54.

⁵²⁵ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim İbn Kuteybe, İşaret edilen kitabın ismi *Te’vilu Muhtelifi’l-Hadîs*, Devrinde Ehl-, Sünnetin muhaliflerine karşı müdafî idi. (d. 231-ö. 276). *İbn Hacer Hadis Ehlinin İstılahları Hakkında Nuhbetu’l-Fiker Şerhi Hadis Usûlü*, 54.

Nesh ve Alâmetleri

Musannifin “*eğer mümkün olmazsa*” sözü, hadisleri aşırı zorlama olmaksızın cem etmek mümkün olmazsa demektir. Bu durum hadislerin ya hiç cem edilememesi ya da aşırı zorlama gerektirmesi durumlarında meydana gelir. O zaman hadislerin tarihine, hangisinin önce hangisinin sonra olduğuna bakılır. Peygamberimizden (s.a.v.) veya sahâbîden, çelişen iki hadisten birinin sonra olduğuna dair bir nas ulaşırsa, tarihi bilgiden daha açık olur.

Musannifin “*Sonra gelen nesh ede.*” ifadesindeki nesh, mükelleflerin fiilleri ile alakalı şer‘i bir hükmün, daha sonra gelen şer‘i bir başka hükümle kaldırılması demektir. Nâsih ifadesi mezkûr neshe delalet eden anlamındadır. Nâsih diye isimlendirilmesi mecâzî bir anlatımdır. Çünkü nesh eden gerçekte Allah’ın (c.c.) kendisidir. Allah (c.c.) âyet-i kerimesinde “Bir âyeti nesh eder veya unutturursak, ondan daha hayırlısını veya bir benzerini getiririz.” (el-Bakara 2/106) buyurmaktadır.

Nesh hakkında bize gelen en açık nas, Sahîh-i Müslim’de geçen, *Büreyde’nin*⁵²⁷ naklettiği “*Size kabirleri ziyaret etmenizi yasaklamıştım. Artık onları-kabirleri ziyaret edin. Bu size ahireti hatırlatır.*”⁵²⁸ hadis-i şerîfidir. Bu hadis-i şerîf nâsih – mensûh konusunun garib hadislerindendir.

Ahireti hatırlamak, ahiret yolculuğu için hazırlık yapmaya, dünyada zühd ile yaşamaya, uzun emel peşine düşmemeye, ilim öğrenip amel etmeye, merhametli olmaya ve daha birçok hayırlara vesile olur. Sahâbînin, hadislerden birinin sonra olduğunu kesin olarak ifade etmesi, neshin sübût yollarındandır. *Câbir’in*, “*Peygamberimizin iki durumdan birini terk ettiği en son şey, ateşe değerek pişen bir şey yediğinde abdest almayı terk etmesiydi*”⁵²⁹ rivayeti buna örnektir. Bu hadis dört sünen kitabında tahrir edilmiştir.

Neshin olup olmadığının bilmenin yollarından biri de tarihtir. Bunun örneği *Şeddâd b. Evs*⁵³⁰ ve diğerlerinin rivayet ettiği, “*Hacamat yapan ve yaptıranın orucu bozulur.*”⁵³¹ hadisi ile *İbn Abbâs’ın* rivayet ettiği, “*Peygamberimiz oruçlu iken hacamat yaptırdı.*”⁵³² hadisleridir. *İmam Şâfiî*, ikinci hadisin birinci hadisi nesh ettiğini, ikinci hadisin hicretin

⁵²⁶ Ebû Ca’fer Ahmed b. Muhammed et-Tahavî, işaret edilen kitabın ismi Şerhu Müşkili’l-A’sâr, (d. 239-ö. 321). İbn Hacer *Hadis Ehlinin İstılahları Hakkında Nuhbetu’l-Fiker Şerhi Hadis Usûlü*, 54.

⁵²⁷ Ahmet Önkâl, “Ebu Abdillâh Büreyde b. el-Husayb b. Abdillâh el-Eslemî”, (ö. 63/682-83), Horasan bölgesinde en son vefat eden sahabidir. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 1992), 6: 492.

⁵²⁸ İbn Mâce, “Cenaiz”, 47; Müslim, “Cenaiz”, 977; Hâkim, *Müstedrek*, 1: 376.

⁵²⁹ Ebû Dâvûd, “Tahâret”, 74; Tirmizî, “Tahâret”, 85; Nesâî, “Tahâret”, 123; İbn Mâce, “Tahâret”, 66.

⁵³⁰ Zekerîya Güler, “Ebu Ya’la (Ebu Abdirrahman) Şeddâd b. Evs b. Sâbit el-Ensârî”, (ö. 58/678), Sahabidir. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 38: 408.

⁵³¹ Buhârî, “Savm”, 32; Tirmizî, “Savm”, 60; Ebu Dâvud, “Savm”, 28; İbnü Mâce, “Savm”, 18.

⁵³² Buhârî, “Tıb”, 11; Ebû Dâvûd, “Sıyâm”, 29.

onuncu, ilk hadisin ise sekizinci senesinde olduğunu beyan etmiştir. *Hulasa*⁵³³ isimli kitapta da böyledir.

İslâm’a sonradan giren bir sahâbînin, İslâm’a daha önce giren bir sahâbîye muhalif olarak naklettiği hadis nâsîh sayılmaz. Çünkü naklettiği hadisi, muhalefet ettiği sahâbîden daha önce sahâbî olmuş bir kimseden duymuş ve sahâbî mürseli olarak rivayet etmiş olabilir.

Fakat bizzat Hz. Peygamber’den duyduğunu belirtirse, naklettiği şeyin İslâm’a girmeden önceki bir zamana ait olmaması şartıyla nesih gerçekleşir.

Mevcut şer’i bir hükme muhalif bir hüküm üzerine icma edilmesi nesih olarak değerlendirilmez. Bilakis bu durum metin ile alakalı tercih yönlerinden başka bir yön ile hükmün var olduğuna delalet eder. *Buhârî* ve *Müslim*’in ittifak ettiği bir metin buna örnek verilebilir. Bu zikrettiğimiz İmam Şâfiî ve onun gibi düşününlerin fikridir.

Ebû Hanîfe ve ashabına göre manası yasak ifade eden bir şey, mubahlık ifade edene ihtiyaten takdim edilmiş olur.

Musannifin “veya *isnad* ...” sözüne, senetlerden birinin en sıhhatli sened olmakla nitelenmesi veya iki hadisten birinin ravilerinin sayı bakımından çok olması, daha güvenilir olması veya senedlerden birinin işitme - arz diğerinin ise kitâbe - vicâde ya da münâvele ile rivayet edilmiş olması örnek verilebilir.

Musannif “*hasr kesinleşir*” ifadesiyle, hasra geri dönüş kesin olur anlamını kast etmiştir.

Makbûl hadisin ikinci kısmında zikredilenlerin özeti şöyledir; Görünüşte birbirine ters düşen iki hadis, aşırı zorlamaya gidilmeden cem edilebiliyorsa cem edilir. Cem etmek mümkün değilse nesh seçeneği değerlendirilir, nesh mümkün ise nesh edilir, değil ise tercih seçeneğine gidilir. İki hadisten biri tercih edilebilirse tercih yapılır. Tercih etmek de mümkün olmazsa tevakkuf edilir yani iki hadis ile de amel edilmez. Bu durum için tevakkuf ifadesinin kullanılması, tesâkut ifadesinin kullanılmasından daha evladır. Çünkü iki hadis arasında tercih yapılamaması durumu, tercih sebeplerine nispetledir. Bununla beraber başka bir âlimin iki hadisten birini tercih etmesi mümkün olabilir. Allah (c.c.) âyet-i kerimesinde “Her bilenden daha iyi bilen birisi vardır.” (el-Yûsuf 12/76) buyurmuştur.

Merdûd Haberler ve Kısımları

Musannif “*Âhad hadislerden kabul edilmeyen ...*” sözüyle, kabul edilen hadisleri iki farklı taksime tabi tuttuktan sonra, kabul edilmeyen âhad hadislerin taksimine başladı.

Musannifin “*senedinde düşme olduğu için*” sözündeki düşme, seneddeki ravilerden bazısının düşmesidir. Bazı anlamı من harfi cerinin teb‘iz -bazılık- anlamından anlaşılır.

⁵³³ Bkz. el-Hüseyin b. Muhammed b. Abdullah et-Tıbî ed-Dimaşkî (ö. 743), el-Hülasatü fî Marifi Hadis, (1430/2009), 67-68.

Musannifin “*bazı ravilerin suçlanması*” sözündeki suçlanma, bir veya daha fazla ravi hakkında olabilir. İfadede geçen suçlanma sözü, hem adâlet⁵³⁴ hem de zabt yönünden olan iki tür suçlamayı da kapsar.

Ravi Düşmesi

Düşme ile kast edilen hadisin senedinde ravi düşmesidir. Kabul edilmeyen hadislerin ilk taksimi bu yöndedir. Senedde ravi düşmesi, ya senedin başından veya sonundan olur. Başından veya sonundan ifadelerinde kullanılan من harfi ceri, ibtida-i gaye manasındadır. Ravi düşmesinin, hadisi tahrir eden musannif veya başkası tarafından gerçekleşmesi arasında fark yoktur.

Musannifin “*aynı şekilde*” sözü, ravi düşmesi senedin ortasında olabilir demektir. Ravi düşmesinde, düşmenin başta veya sonda olmasına itibar etmek veya etmemek mümkündür. İtibar edildiği taktirde senedin başı, hadisi tahrir eden musannif tarafı, senedin sonu ise tabiinin değil sahâbînin olduğu tabaka olur.

Musannifin “*veya bunun dışında ...*” sözü veya ravi düşmesinin başta ya da sonda olmasına itibar edilmez anlamındadır. Ravi düşmesinde senedin baş ve son tarafı yukarıda zikrettiğimiz gibidir.

Mu‘allak

Musannifin “*O muallaktır.*” sözü, muallak diye isimlendirilir demektir. Muallak hadiste senedden düşen ravi bir veya daha fazla olabilir, düşen ravilerin peş peşe olma şartı yoktur. Düşen ravi bir veya daha fazla olabilir ifadesindeki daha fazla sözü, seneddeki ravilerin tamamının veya bir kısmının düşmesini de kapsar. Senedin komple terk edilmesi de muallâk hadise örnektir. Bu durumda hadise Peygamber dedi, yaptı, yanında şöyle yapıldı ve benzeri ifadeler ile başlanır. Musannifin hadisi aldığı hocasını söylemeyip, hocasından önceki ravi ile senede başlaması da muallak hadise örnektir. Musannif, hocasından önceki hocaya hiç talebelik yapmamışsa hadis ittifakla muallak diye isimlendirilir. Eğer hocasının hocasına talebelik yapmış ise hadisin muallak diye isimlendirilmesinde ihtilaf vardır. Sahih olan bu iki durumun birbirinden ayrı tutulmasıdır.

Hadis imamlarından birinin kesin ifadesi veya detaylı bir araştırma ile hadisi muallak olarak rivayet eden ravinin tedlis⁵³⁵ yaptığı tespit edilirse hadisin müdelles olduğuna hükmedilir, aksi taktirde hadis muallâk olur. Böyle muallak bir hadisin kabul edilmeyen hadis kısmında ele alınması, düşen ravinin adalet ve zabt durumunun bilinmemesinden kaynaklanır.

⁵³⁴ İbn Hacer, “diyânet” kelimesiyle ifade etmektedir. İbn Hacer *Hadis Ehlinin Istılahları Hakkında Nuhbetu'l-Fiker Şerhi Hadis Usûlü*, 57.

⁵³⁵ Bir kusuru veya ekseriya hoş görülmeyle bir özelliği bulunan bir hadisi, bunun bulunmadığını zannettirecek şekilde rivayet etmektir. Aydınli, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, 312.

Düşen ravinin ismi başka bir senedde tespit edilir ve adâletli bir kimse olursa hadisin sahih ve makbûl olduğuna hükmedilir.

Ravi eğer “*Senedde ismini zikretmediğim herkes sika -güvenilir- ravidir*” diyerek hadisi naklederse, zikredilmeyen raviler için adâlet vasfı kapalı bir şekilde gerçekleşmiş olur. Cumhûr ulemaya göre böyle bir durumda ismi söylenmeyen ravinin, ismi söylenene kadar hadis kabul edilmez. Fakat *İbnu’s-Salâh*,⁵³⁶ “*Ravi isminin söylenmemesi, Buhârî gibi sıhhati kabul edilmiş bir kitapta olursa, ismini zikretmediği raviler hakkında kesin bir ifadeyle kullandığı güvenilir ifadesi, hadisin isnadının sübûtu için bir delildir*” der.

Senedde zikredilmeyen ravi, kısaltma, tekrarı terk etme ve benzeri bir sebeple zikredilmemiş ise hadis kabul edilir. Bu şekilde olmayan ravi düşmesi muallak olma şüphesi taşır. Musannif bu sözüne *en-Nûket alâ İbnu’s-Salâh* isimli kitabında açıklayıcı örnekler vermiştir.

İkincisi ravi düşmesinin senedin sonundan yani tabiinden sonra olmasıdır.

Mürsel

Musannifin “*O mürseldir*” sözündeki mürsel lafzı, serbest bırakmak, engellemek anlamındaki إرسال kelimesinden türetilmiştir. “Biz şeytanları kâfirlerin üzerine bıraktık.” (el-Meryem 19/83), ayetinde geçen -إرسال- maddesi de aynı anlamdadır. Bu bağlamda mürsel hadis nakleden ravi, sanki senedi serbest bırakmış, bilinen bir ravi ile kayıtlamamış olur.

Mürsel hadisin şekli, yaş itibari ile ister büyük ister küçük tabiînin, “*Peygamberimiz şöyle dedi, şöyle yaptı ya da yanında şöyle yapıldı*” vb. ifadeler ile hadis nakletmesidir. Mürsel hadiste düşen ravinin sahabe olması, sahabenin de şüphesiz güvenilir olmasına rağmen kabul edilmeyen hadis kısmında zikredilmesi, düşen ravinin genel manada bilinmemesi, uzak bir ihtimal de olsa düşen ravinin sahâbî değil tabii olma ihtimaline bina edilmiştir. Tabiî olan bir ravi, zayıf veya güvenilir bir ravi olma ihtimali taşır. Sika, güvenilir bir ravi olması durumunda da hadisi sahâbîden veya başka bir tabiîden duymuş olma ihtimali de vardır. Bu durumda da bir önceki olasılık tekrar eder. Öyle ki bu durumun birçok kez tekrarlanması mümkündür. Yapılan araştırmalar neticesinde tabiînin tabiînden yaptığı rivayetlerde tespit edilen en çok sayı, hadisin altı ya da yedi tabiî arasında geçiş yaptığıdır.

Eğer mürsel hadis nakleden tabiî, sadece sika kimseler üzerinden mürsel hadis nakletmek ile bilinen, bunu âdet edinmiş bir kimse ise, hadis ulemalarının cumhuru göre böyle bir hadiste tevakkuf edilir. *İmam Ahmed*’in bu konudaki iki görüşünden biri bu

⁵³⁶ Ebû Amr Takiyyüddîn Osman b. Abdurrahman eş-Şehrîzuri, (ö. 643/1245), Şam’daki Eşrfiyye Dâru’l-Hadisi denilen hadis medresesinde hocalık yaptı. Ulûmü’l-hadîs’i Mukaddimetü İbn’s-Salâh ismiyle meşhur olmuştur. Önceki usulcülerin ele aldıkları konuları daha özlü ve anlaşılır hale getirmiş ve ilk defa olmak üzere önemli bilgiler vermiştir. Eseri, Hadis Usûlü’nün en temel belirleyici metni ve klasiğidir. Editör; Salahattin Polat v.dğr., *Anadolu Üniversitesi İlhiyat Önlisans Programı Hadis Tarihi ve Usulü*, (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Web-Ofset Tesisleri, 2013), 18.

yöndedir. Diğer görüşü *Mâlikî* ve *Kûfe*'li ulemanın görüşü olan, böyle bir hadisin şartsız kabul edileceği yönündedir.

İmam *Şâfiî*'ye göre böyle bir hadis, farklı bir senedle nakledilen başka bir hadis ile desteklendiği takdirde kabul edilir. Çünkü düşen ravinin sika olup olmadığını tespit etme imkânı doğar, destekleyen hadisin senedinin, müsned ya da mürsel olması fark etmez.

Hanefî ulemalarından *Ebû Bekir er-Râzî*⁵³⁷ ve *Mâlikî* âlimlerinden *Ebu'l-Velîd el-Bâcî*'den,⁵³⁸ mürsel hadis nakleden tabiinin, sika olmayan ravilerden de irsal yaptığı biliniirse, rivayetinin ittifakla kabul edilmeyeceği nakledilmiştir.

İrsal yapan tabiînin hali, yani irsalı sadece sika ravilerden yapıp yapmadığı bilinmezse, hadisin mürsel olması ile hükmedilir. Bir görüşe göre Hanefî ve *Mâlikî*lere göre ittifakla kabul edilir.

Mu'dal ve Munkatı'

Üçüncüsü, seneddeki ravi düşmesinin, senedin başında veya sonunda olmasına itibar edilmeyişidir. Düşüş iki tane olursa demek, senedden düşen ravi sayısı iki tane olursa demektir.

Musannifin "*daha fazla*" sözü, düşen ravi sayısı ikiden fazla olursa da hüküm aynıdır demektir.

Musannifin "*peş peşe*" ifadesinde kast edilen, düşen ravilerin peş peşe olmasıdır. "*O mu daldır.*" sözü, senedinde bu şekilde düşüş olan hadis *Mu'dal* diye isimlendirilir demektir. *Mu'dal* kelimesi çabaları boşa çıkarmak, güçsüz bırakmak, çıkar yol bulamamak ve benzeri anlamlara gelir. Hadisi nakleden, senette peş peşe iki raviyi gizlemek ile sanki hadisi boşa gidermiş, faydasız hale getirmiş olur.

Musannifin "*böyle olmazsa*" sözü, zikredilenlerin tamamı bulunmazsa demektir. Bu durum, senetten sadece bir ravi düşmesi veya düşen ravilerin iki ya da daha fazla olduklarında peş peşe olmamaları ile gerçekleşir.

Musannifin "*O munkatı'dır.*" ifadesi, senedinde böyle bir düşüş olan hadis *Munkatı'* diye isimlendirilir demektir.

Şeyh *İbn Hacer*'den nakledilen bir görüşe göre, senedinde bir ravi düşen hadis bir *Munkatı'*, peş peşe olmama şartıyla iki ravi düşen hadis iki *Munkatı'* diye isimlendirilir. Üç veya dört ravi düşmesinde de aynı şekilde isimlendirme yapılır.

⁵³⁷ Ebu Bekir Ahmed b. Ali el-Cessâs er-Râzî, Ahkamu'l-Kur'ân'ın sahibidir. (d. 305-ö. 370). İbn Hacer *Hadis Ehlinin Istılahları Hakkında Nuhbetu'l-Fiker Şerhi Hadis Usûlü*, 61.

⁵³⁸ Ebu'l-Velîd Süleymân b. Halef el-Bâcî el-Endelûsî'dir. (d. 403-ö. 474). İbn Hacer *Hadis Ehlinin Istılahları Hakkında Nuhbetu'l-Fiker Şerhi Hadis Usûlü*, 61.

“*Sonra senedden ravi düşmesi*” diye başlayan kısım, öncelikle ravi düşmesi, ikincil olarak müsned için yapılan ikinci bir taksimattır, birinci taksimatta olduğu gibi kabul edilmeyen hadise yöneliktir.

Musannifin “*herkes anlar*” sözüyle hadis ehli olan herkes kast edilmiştir, bu kişinin hadis ilminde mahir imam olması ve olmaması arasında fark yoktur. Musannifin bu ifadesi daha önce zikrettiği “*açıkça*” ifadesini açıklayıcı bir niteleme mahiyetindedir.

Musannifin “*karşılaşmanın olmamasıyla*” sözü, ravi ile hadisi kendisinden rivayet ettiği kişinin karşılaşmalarını ifade eder. Karşılaşmanın olmaması, iki şahsın farklı zamanda yaşamış olması veya bir araya gelmemiş olmaları ile gerçekleşir. Ravilerin karşılaşp karşılaşmadığını tespit etmek, her hadis bilgininin vakıf olabileceği bir durum değildir.

Musannif, “*Bu ilimde tarihe ihtiyaç duyulur*” demekle, ravilerin doğum ve vefat tarihlerini, hayatlarını nerede geçirdiklerini, nerde vefat ettiklerini, hadis öğrenmek için harcadıkları vakti ve yaptıkları yolculukları bilmeyi kast etmiştir.

Müdelles

Musannif, “*ikincisi vaki olan sened*” sözüyle ravi düşmesinin ikinci kısmını, gizli olanını kast etmiştir. “*O Müdellestir*” sözünde lam harfi üstünlüdür ve müdelles diye isimlendirilir demektir. Çünkü ravi hadisi kimden aldığını söylememiş, hadisi duymadığı bir kişiden duymuş gibi hissettirecek şekilde nakletmiştir. Müdelles kelimesinin türetilişi, karanlığın aydınlıkla karışması anlamına gelen “deles” kelimesindendir. Senedinde mezkûr düşüşün bulunduğu hadisin bu şekilde isimlendirilmesi, ravi düşmesinin kapalılık hususunda karanlığa benzemesidir.

Muhammed el-Kerderî haşiyesinde, ikinci kısımda olduğu gibi birinci kısmın da açıklanması gerekir demiştir. Bahsettiğimiz müdelles, müdellesin iki kısmından biri olan, isnatta gerçekleşen müdellestir. Diğer kısım ise hocalarda gerçekleşen müdellestir. Bu kısım, ravinin hadisi aldığı hocasını, gizlemek için bilinmeyen bir ismiyle, künyesiyle, nispeti veya vasfı ile zikretmesidir. Birinci kısım müdelles hadis nakletmek son derece mekruhtur. Sanki musannif bundan dolayı bu kısmı kısa tutmuştur.

Musannifin “*onun hakkı*” sözü, müdelles hadisin hakkı demektir. Ravinin böyle bir hadisi, duymuş olma ihtimali içeren bir lafızla nakletmesi gerekir. Eğer kesin bir şekilde duyma anlamı ifade eden bir lafız ile naklederse, müdelles hadis nakletmiş değil, yalan söylemiş olur.

Bazı hadislerinde tedlis yaptığı tespit edilen bir kişinin, âdil biri olması durumunda hadisi kabul edilmez. Ancak duyduğunu beyan ederse kabul edilir, çünkü tedlîs yalan söyleme değil, isnadın görünüşünü süslemek, ihtimalli bir lafız ile hadisi bir nevi müphem bırakmaktır. Hadisi duyduğunu açıkça ifade eder, kapalılığı giderirse hadis kabul edilir.

Hadis ve fıkıh âlimlerinden bir kısmı, “*Bir sefer dahi olsa tedlis yaptığı tespit edilen bir ravi, rivayet açısından cerh edilir. Daha sonrasında mezkûr hadisinde veya başka bir hadisinde duyduğunu beyan edip, bunu açıkça ifade eden bir lafızla hadisi nakletmesi hükmü değiştirmez.*” demiştir.

Mürsel-i Hafî

Musannifin “*O yani Mürsel-i hafî, aynı zamanda yaşamış ...*” sözü; bilinmesi gerekir ki burada mürsel ile kast edilen, geride metinde geçen tariftan anlaşıldığı üzere senedinden sahabenin düştüğü hadis değildir. Burada kast edilen mutlak olarak senette meydana gelen kopukluktur.

Bu manada irsâl, açık ve gizli olmak üzere iki kısımdır. Açık olan irsal, kişinin aynı zaman diliminde yaşamadığı kimseden rivayette bulunmasıdır, hadis ehli kimselerin bunu tespit etmesi kolaydır. *Mâlik*’in, *Sa’îd b. Müseyyeb*’den rivayette bulunması buna örnektir. Bu açıklamadan anlaşıldığı üzere musannifin, “*Mürseli hafî müdelles gibidir*” sözünde, ravi düşmesinin geride geçen taksimata benzeyen başka bir kısma işaret vardır.

Açık bir şekilde ravi düşmesine, düşmenin açık olmadığı taksimde olduğu gibi özel bir terim olmadığı için musannif, düşmeye has olan terim ile yetinmiştir. Burada düşünülmesi lazım.

Gizli olan mürsele metinde değinilmemiştir. Mürsel-i hafî ile müdelles arasındaki fark çok incedir, açıklamaya ihtiyaç duyar. Şöyle ki tedlîs, ravinin aynı zamanda yaşadığı, fakat karşılaşp karşılaşmadığı bilinmeyen kimseden rivayette bulunmasıdır. *Hulasa* isimli kitapta tedlisin tarifine, karşılaşmamış olsa da aynı zamanda yaşamak, asırdaş olmak –muâsara, - ifadesi dâhil edilmiştir. *Nevevî* ve *Irakî*⁵³⁹ de tariflerini bu şekilde yapmışlardır. Tarif bu şekilde yapıldığında gizli isnadın da tarife girmesi gerekir, fakat doğru olan aralarında fark olmasıdır. Tedliste aynı zamanda yaşama şartı olmaksızın karşılaşmaya itibar edilmesi gerekir. Hadis ehlinin *Ebû Osman en-Nehdî*, *Kays b. Ebû Hazîm* gibi muhadram (cahiliye ve islam döneminde yaşayan) olanların Peygamberden yaptığı rivayetlerin mürseli hafî olması, tedlîs olarak değerlendirilmemesinde ittifak etmesi bunu destekler. Sadece aynı zaman diliminde yaşamak tedlîs için yeterli şart olsaydı şüphesiz bu kimselerin Peygamberden rivayeti tedlîs olurdu. Çünkü bu kimseler şüphesiz Peygamber zamanında yaşamış, fakat Peygamberimiz (s.a.v.)’le karşılaşmamışlardır.

İmam Şâfiî ve *Ebû Bekr el-Bezzâr* da tedliste karşılaşmayı şart koşarlar. *el-Hatîb*’in *el-Kifâye*’deki keliması da bu yöndedir ve kabul edilen de budur.

⁵³⁹ Veysel Özdemir, “Hadislerin Sıhhat Açısından Taksimi ve Hasen Hadis Istılâhının Ortaya Çıkışı”, *Irâkî*, (ö. 806), *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, /45, (Eylül 2013): 69.

Bir ravinin, hadisi rivayet ettiği kişiden duymamış olması yani tedlis yaptığı, kendi itirafı veya senedlerin illetlerine vakıf hadis imamı tarafından tespit edilir. Tedlisin tespit edilmesinde bazı senetlerde vukuu bulan ravi fazlalıkları yeterli değildir. Çünkü hadisin mezîd olma ihtimali vardır. Bu durumda iki taraftan biri için kesin hüküm verilemez, senedin muttasıl -bitişik- ve munkatı -kopuk- olma ihtimalleri birbiriyle çelişir.

Hatîb *gizli mürsel* hakkında "*et-Tafsîl li'Mübhemî'l-Merâsîl*", senedinde fazla ravi bulunan hadisler için "*el-Mezîd fî Muttasîli'l-Esânîd*" isimli kitaplar telif etmiştir.

Buraya kadar zikredilenlerde hadisin kabul edilmeyişini gerektiren senedde ravi düşüşleri anlatıldı.

Raviye Ta'n Edilmesi (Yerilmesi) ve Sebepleri

Musannif burada ravi suçlamaları konusuna başlıyor.

Cerh ve Ta'dil

Seneddeki ravi suçlamaları ağırlık ve hafiflik bakımından farklılık gösteren on suçlama ile gerçekleşir. Bu on suçlamadan beş tanesi adâlet, beş tanesi de zabt sıfatıyla alakalıdır. Musannif ilk beş suçlamayı ikinci beş suçlamadan ayırt etmemiş, suçun en ağırından en hafifine doğru sıralama yapma amacıyla beş maddeli iki kısım arasında da ayırma gitmemiştir.

1-Bir ravi Peygamber adına söylediği sözde Peygambere iftira atarsa bu kasten yalan söylemektir. Peygamberden sabit olmayan bir şeyi kasten rivayet etmektir. Eğer ravi hadis aktarırken yanlışlıkla Peygamber adına yanlış bir nakilde bulunursa, bu kasten yalan söylemek olmaz, ravinin yerilmesini, itibarının zedelenmesini de gerektirmez.

Peygamber adına kasten yalan uydurmak en büyük fâsıklık, en çirkin suçlama olduğu için musannif bu suçu başlı başına konu olarak ele almış, diğer bütün suçlardan önce zikretmiştir. Böyle bir kimsenin dinden çıkacağı dahi söylenmiştir.

2-Ravinin peygamber adına yalan uydurmakla itham edilmesidir. Bu durum, hadisin sadece bir yönden rivayet edilmesi ve dinin zaruretle bilinen kurallarına aykırı olmasıyla anlaşılır. Bir ravinin hadis nakletme dışında, yaşantısında bazı şeylerde yalan söylemesi, hadiste yalan söylemesinden bir derece hafiftir.

3-Ravinin fahiş hatalar yapmasıdır.

4-Ravinin çok gaflete düşmesidir. Çok sayılmayan gaflet, ravinin suçlanmasını gerektirmez. Musannifin "*vâkıf olmaktan*" ifadesi gaflet ile ilintilidir, vâkıf olmaktan gaflete düşmek demektir, ravinin hafıza, vukufiyet ve kesinlikte gaflete düşmesidir.

5-Ravinin söylediği söz veya yaptığı fiilde, dinden çıkmaya götürmeyecek şekilde günahkâr olduğunun açığa çıkmasıdır. Günahının açığa çıkması ifadesinden, günahın gizli işlendiği anlaşılmaktadır. Günahı gizli işleyen, yaptığı işin çirkinliğini idrak eder, utanma, ar

duygusu işlediği günahı gizlemeye sevk eder. Bazı şer'î hükümleri reddedenler gibi aleni günah işlemez. Bu açıklamayla günahkâr olduğunun açığa çıkması ifadesinde açığa çıkma kaydının gereksiz olduğunu söyleyenlere cevap verilmiş olur.

6-Ravinin evhamlı olmasıdır. Böyle bir ravi hadisi, vehimli, kabul edilmeyecek bir şekilde nakleder. Bu da geride geçen gafletin çok olması durumundan kaynaklanır.

7-Sika ravilere muhalefet etmektir. Musannifin “*veya kendisinden daha güvenilir olan kimseye*” sözü, geride geçtiği üzere sahih ve hasen hadis ravilerinin ziyadesidir.

8-Ravinin tanınmamasıdır, hakkında adalet veya cerh bakımından bir bilgi bulunmamasıyla gerçekleşir.

9-Bidat ehli olmaktır. Çünkü Peygamber Efendimiz, “*Her kim dinimiz hakkında olmayan bir şey ihdas ederse o şey kabul edilmez.*”⁵⁴⁰ buyurmuştur.

Bid‘at, Peygamberimiz (s.a.v.)’den ve sahâbîden öğrenilen şeyler dışında sonradan ihdas edilmiş, uydurulmuş bir şeye inanmaktır. Bu inanma ise inatlaşma ile değil, bir nevi şüphe ile gerçekleşir.

10-Ravinin hafızasının kötü olmasıdır. Yanlışlarının doğrularına eşit veya daha fazla olmasıyla gerçekleşir. Bu açıklama ile hafızanın kötü olmasıyla, üçüncü sebep olan fahiş hatalar yapması arasındaki fark ve hafızanın kötü olmasının sonra zikredilmesinin sebebi açığa çıkmış olur.

Musannifin “*birinci kısım*” sözü, ravinin Peygamberimiz (s.a.v.)’e iftira atmak ile suçlandığı hadis demektir.

Mevzû

Musannifin “*mevzû*” sözü, mevzu diye isimlendirilir demektir. Bir hadisin mevzu olması ile hükmetmek zannı galibe dayanır, kesin değildir. Çünkü çok yalan söyleyen birinin nadiren de olsa doğru söylemesi mümkündür.

Bir hadisin mevzu olduğunu hadis ehli arasından, senedlere ve ravilere vukûfiyeti tam, zihni kuvvetli, anlayışı düzgün ve hadisin mevzû olduğuna işaret eden emareleri iyi bilen kimseler vakıf olur.

Ferd hadisin mevzû olması hadisi uyduranın tek bir rivayeti ile bilinmez.⁵⁴¹ *İbn Dakîki'l-İyd*: “Böyle bir itiraf ile hadisin mevzu olmasına kesin olarak hükmedilemez. Çünkü bu kimsenin itirafında da yalancı olma ihtimali de vardır” demiştir.

İbnü'l-Cevzî bu ifadede “*böyle bir ravinin itirafına asla itibar edilmeyeceğini anlamıştır*” fakat kast edilen bu değildir. Ravinin itirafı ile hadisin kesin olarak mevzû

⁵⁴⁰ Buhârî, “Sulh”, 5; Müslim, “Akdiye”, 1718.

⁵⁴¹ İbn Hacer’in eserinde (وقد يعرف الوضع باقرار واضعه) “Hadisin uydurma olduğu bazen de onu uyduranın ikrarı ile bilinir.” şeklinde yazılmaktadır. İbn Hacer, *Hadis Ehlinin Istılahları Hakkında Nuhbetü'l-Fiker Şerhi Hadis Usûlü*, 66.

olmayacağı ifade edilmiş, bu yönde hüküm verilmeyeceği söylenmiştir. Çünkü şer'i hükümler ekseriyetle zann-ı galibe göre verilir. Eğer böyle olmasaydı, adam öldürdüğünü itiraf eden kimseye kısas yapılmaz, zina ettiğini itiraf edene recm cezası uygulanmazdı. Çünkü bu kimselerin yaptıkları itirafta yalancı olma ihtimalleri vardır.

Bir hadisin uydurma olduğunun anlaşıldığı belirtilerden biri de ravinin konumu ve halidir. *Me'mûn b. Ahmed*'in, yanında *el-Hasan el-Basrî*'nin, *Ebû Hureyre*'den hadis dinleyip dinlemediğinin tartışılması üzerine, *el-Hasan Basrî*'nin *Ebû Hureyre*'den hadis dinlediğini ifade eden, Peygamberimize (s.a.v.) muttasıl bir sened uydurması buna örnektir.

Benzer bir durum *Ğiyâs b. İbrahim*'de gerçekleşmiştir. Halife *Mehdî*'nin huzuruna çıktığında onu güvercinlerle oynarken gören *Ğiyâs*, o esnada Peygamberimiz (s.a.v.)'e muttasıl bir isnad uydurmuş, “*Ok, koşu, binek ve kanat yarışı (kanatlı hayvanlar) dışında yarış olmaz.*”⁵⁴² şeklinde hadis söylemiştir. Hadisteki “*kanat yarışı*” kısmı uydurmadır. Bunu fark eden halife *Mehdî*,⁵⁴³ güvercinin kesilmesini emretmiştir.

Hadisin, Kur'ân-ı Kerim'e, mütevatir sünnete, kat'i icmâya veya tevil edilemeyecek şekilde açıkça akla ters düşmesi, mevzû olduğunun anlaşıldığı yollardandır.

Peygamber adına uydurulan hadisi uyduran kişi söylediği sözü, ya kendi uydurur ya da selefi salihin, geçmiş bilginlerin veya İsrail oğullarının haberlerinden alıntı yapar ya da senedi zayıf bir hadisi popüler bir hale getirmek için kuvvetli bir sened uydurur.

Hadis uyduran kişiyi hadis uydurmaya sevk eden şey ya o kişinin zındık oluşudur, zındık dini olmayan kişidir. Bu şekilde davranmaları dini hafife almak içindir. Veya bazı dindarlarda olduğu gibi son derece cahilliktir, öyle ki kendi zanlarınca daha dindar olmak için faziletli şeylere dair hadisler uydurmuşlardır.

Heva ve heveslerine kapılmak, bazı müfessirlerde olduğu gibi taklit, bazı devlet büyüklerinin isteklerine uymak, insanların dikkatini üzerine çekmek ve benzeri sebepler de hadis uydurmaya sevk eden etkenler arasındadır. Sebebi her ne olursa olsun sözüne itimat edilen âlimlerin icması ile hadis uydurmak haramdır. *Kerrâmiyye* ⁵⁴⁴ mezhebi mensubu bazı kimseler ve bazı mutasavvıflardan, insanları teşvik etmek ve sakındırmak amacıyla hadis uydurmanın caiz olduğuna dair sözler nakledilmiştir. Bu, cahillikten meydana gelen bariz bir yanıltır. Çünkü insanları dine teşvik etmek, azaptan sakındırmak şer'i bir hükümdür.

⁵⁴² Ebû Dâvud, “Cihâd”, 60; Tirmizî, “Cihâd”, 22; İbn Mâce, “Cihâd”, 44.

⁵⁴³ Nahide Bozkurt, “Ebû Abdillâh Muhammed el-Mehdî-Billâh b. Abdillâh el-Mansûr b. Muhammed el-Hâşimî el-Abbâsî”, (ö. 169/785), Abbâsî halifesi (775-785), *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28: 377.

⁵⁴⁴ Kerrâmiyye Mezhebi, Muhammed b. Kerrâm es-Sicistani'ye (ö. 255) nispet edilen batıl bir fıkra ve Allah'ı Teala hakkında tecsim (Mücessime; Allah'ı cisim olarak düşünenleri veya O'na cismanî özellikler nisbet edenleri ifade eden bir terim) ve teşbih gibi batıl görüşlerin sahibidir. İbn Hacer, *Hadis Ehlinin Istılahları Hakkında Nuhbetu'l-Fiker Şerhi Hadis Usûlü*, 68.

Ulemanın ittifakıyla bu hususta kasten yalan uydurmak mutlak surette büyük günahdır. *Ebû Muhammed el-Cüveynî* bu hususta mübalağa etmiş, peygamber adına kasten yalan uyduranın mutlak surette dinden çıkacağına hükmetmiştir.

İlim ehli, Peygamber adına uydurulan bir hadisin, uydurma olduğu bilindiği takdirde nakledilmesinin haram olduğuna ittifak etmiştir. Böyle bir hadis ancak yalan, uydurma olduğu açıklanarak nakledilebilir. Bu hususta Peygamber efendimiz, “*Benim adıma uydurulmuş bir sözü nakleden kimse de yalancılardan biridir.*”⁵⁴⁵ buyurmuştur. Bu hadisi *Müslim* tahrir etmiştir. Fakat mevzû olmayan, doğru olma ihtimali bulunan, teşvik ve sakındırma içeren zayıf hadisleri, zayıf olduğunu beyan etmeden nakletmek caizdir.

Metrûk

Musannifin “*ikincisi*” sözü, Peygamber adına yalan uydurmakla itham edilen demektir.

Musannifin “*Bu suç ile itham edilen ravinin hadisi terk edilir.*” sözüyle bu kısmı, metrûk hadis olarak müstakil bir şekilde ele almıştır. Çünkü ravinin Peygamber’e iftira atmakla itham olunması, hadis ferd olsa da hadisin mevzû olduğuyula hükmetmeyi gerektirmez.

Münker

Üçüncüsü fahiş hatalar yapmaktır. Musannifin “*O münkerdir*” sözü, münkerde muhalefet kaydı aramayanlara göredir, yani zayıflık kaydıyla yetinilir. Hasen ve Sahih hadis ravilerinin ziyadesinde bahsedilen münker, ma’rûfa mukabil olan münkerdir. Ma’rûf ise sikanın zayıf raviye olan muhalefetidir.

Musannifin “*Dördüncüsü ve beşincisi de aynı şekildedir.*” ifadesi, gafletin çok olması ve günahkârlılığının açığa çıkması demektir. Yani bu iki kısımdan her biri ile itham edilen ravilerin rivayet ettiği hadis, mezkûr görüşe göre geride geçtiği üzere münkerdir.

Mu‘allel

Musannifin “*sonra vehim*” sözü, ravi suçlamaları içinde altıncı kısımdır. Musannifin bu kısmı vehim kelimesiyle tabir etmesi, gerideki üslubundan farklıdır, diğer suçlama türleri içinde en şerefli ve ilerde açıklanacağı üzere en ince olanıdır. Bu da ona daha fazla önem vermeyi gerektirir. Vehim kelimesinin و bağlacı yerine ثم bağlacı ile atfedilmesi, vehmin derecesinin daha sonra oluşuna ve zabt ile alakalı olan beş nevi ile ilintili olduğuna işaret etmek içindir. Kendinden öncekiler ise adalet ile alakalı beş nevi ile ilintilidir. Burada düşünülmesi gerekli.

Musannifin “*Eğer fark edilirse*” sözü, vehim fark edilirse demektir ve mechul kipi ile kullanılmıştır.

⁵⁴⁵ Tirmizî, “İlim”, 36; Müslim, “Mukaddime”, 7.

Musannifin “*karineler ile*” sözü, vehme delalet eden karineler demektir. Bu karineler arif kimseyi uyarır ve zann-ı galip meydana getirir. Akabinde zannı galip ile yetinerek rivayet edilen hadisin sıhhatli olmadığına hükmeder. Eğer iki taraftan birini tercih edemezse hadisin sıhhati açısından hüküm vermez, tevakkuf eder. Karineler ile herhangi bir kusura ulaşamaz ise zahir olan, ravinin cerh edilmemesi ve rivayetin makbûl olmasıdır. Vehme delalet eden karineler, mürsel veya munkatı hadisi muttasıl, muttasıl hadisi mürsel, merfû hadisi mevkûf yapmak ve bir hadisi başka bir hadise katmak gibi belirtilerdir.

Musannifin “*Metinleri içeren senetlerin toplanması*” ifadesi, senedlerin cami ve müsned türü eserlerden araştırılması demektir. Musannifin bu iki sözü, sebebin müsebbebe atfedilmesi kabilindendir. Yani vehme muttali olmak, vehmi tespit etmek bu iki şey sebebiyle mümkün olur.

Musannifin “*Bunu içeren hadis mualleldir.*” sözü, ravisinin vehim ile suçlandığı bir hadis muallel diye isimlendirilir demektir. Bu kısım, hadis ilmi içerisinde önemli bir yere sahiptir. *İbn Mehdî* bu konuda, “*Benim için bir hadisin illetini bilmek, öğrenmek, bilmediğim yirmi yeni hadis öğrenmekten daha güzeldir, evladır.*” demiştir.

Aynı şekilde muallel hadis, hadis türleri içinde en kapalı ve en ince olanıdır. Bir hadisin muallel olduğunu, Allah’ın (c.c.) kendisine keskin anlayış, kuvvetli hafıza verdiği, adalet ve zabt yönünden ravilerin hallerini, derecelerini çok iyi bilen ve senet ile metinlerde otorite sahibi mahir kimseler tespit eder. Dolayısıyla bu konu hakkında hadis ehli içinden, (Tercüme: Ali İbnu’l-Medenî) *Ali b. el-Medinî, Ahmed b. Hanbel, Buhârî, Yakûp b. Şeybe, Ebû Hâtim, Ebû Zûr’a ve ed-Dârekutnî* gibi az sayıda ilim ehli söz etmiştir.

Bazen muallel hadisin ibaresinden hadisin içeriğindeki illet anlaşılmaz. Bu durum dinar ve dirhemlerin –madeni para- içeriğini en iyi şekilde sarrafların anlamasına, tespit etmesine benzer.

Müdrec

Musannifin “*sonra muhalefet*” sözündeki muhalefet, sika ravilere veya kendisinden daha sika olan raviye muhalefettir. Bu kısım, suçlama türlerinden yedincisidir.

Müdrecu’l-İsnâd

Musannifin “*isnadın siyakını (sevki esnasında) değiştirmekle olursa*” ifadesi, söz konusu muhalefet bu sebeple olursa demektir.

Musannifin “*bunu içeren müdrecü’l-isnâd’tır*” sözü, rivayetinde söz konusu değişiklik sebebiyle muhalefet meydana gelen hadis, *müdrecu’l-isnat* diye isimlendirilir. Bu şekilde isimlendirilmesi değişiklik yapan kimsenin isnada hilaf dâhil etmesi ve isnat kendisine müdahalede bulunulmuş olur. *Müdrecü’l-İsnâd*, isnadında silinme veya bitştirilme meydana gelen hadistir.

Müddrecü'l-İsnâd, yapılan araştırmalara göre dört kısımdır:

Birincisi, bir topluluğun farklı senetlerle rivayet ettiği, daha sonra bir ravinin bütün ravileri bir senedde topladığı, ihtilafın açığa çıkmadığı *müddrecü'l-İsnâd*'tır. Bunun örneği *Tirmizî*'nin, *Bündâr*, *Abdurrahman b. Mehdî*, *Süfyân es-Sevrî*, *Vâsıl*, *Mansûr* ve *A'meş*,⁵⁴⁶ *Ebû Vâil*,⁵⁴⁷ *Amr b. Şurahbil*,⁵⁴⁸ tarikiyle rivayet ettiği, “*Peygamberimize ey Allah'ın rasulü! Günahların en büyüğü hangisidir? diye sordum ...*”⁵⁴⁹ hadisidir. *Vâsıl*'ın bu rivayeti, *Mansûr* ve *A'meş*'in rivayeti ile müddrectir. Çünkü *Vâsıl*, rivayetinde *Amr b. Şurahbil*'i zikretmemiş, onun yerine *Abdullah*'ı zikretmiştir. *Amr b. Şurahbil*'i zikreden ise *Mansûr* ve *A'meş*'tir. *Yahya İbnü'l-Kattân*, *Süfyân*'dan yaptığı rivayette iki isnadı beraber beyan etmiş, iki isnadı birbirinden ayırmıştır.

Diğer bir örnek *Buhârî*'nin *Sahîh'inde Kitâbu'l-Muhâribîn* bölümünde geçen, *Amr b. Ali*, *Yahyâ*, *Süfyân*, *Mansûr* ve *A'meş*, o ikisi *Ebû Vâil*'den, *Amr b. Şurahbil*, *Süfyan*, *Vâsıl*, *Ebû Vâil*, *Abdullah* tarikiyle *Amr b. Şurahbil*'i zikretmeden yaptığı rivayettir.

İkincisi, ravinin elinde bir isnad ile eksik bir hadis metni bulunur, aynı hadis başka bir isnad ile tam bir şekilde mevcuttur. Ravi tam olan hadis metnini, metni eksik olan hadisin isnadı ile nakleder. Bu kısım, sika ravilere muhalefet etmekle suçlanır. Bunun örneği *Ebû Dâvûd*'un, *Zâide* ve *Şerîk*'in rivayeti ile, *Nesâî*'nin, *Süfyân b. Uyeyne*'nin rivayetiyle naklettiği hadistir. Hepsî *Âsım b. Kuleyb*, babasından, *Ebû Vâil b. Hacer* tarikiyle, Peygamberimizin (s.a.v.) namazın vasfı hakkında, “*Ondan sonra havanın çok soğuk olduğu bir zamanda geldim. İnsanların kalın elbiseler giydiğini, namaz kılarken ellerini elbisenin içinde hareket ettirdiklerini gördüm.*”⁵⁵⁰ hadisini nakletmiştir. *Mûsâ b. Hârûn*, “*Bu rivayet bize göre vehimdir.*” demiştir.

“*Sonra geldim*” ifadesi ve devamı bu isnad ile zikredilmemiş, *Âsım*'ın *Abdul Cebbâr b. Ebû Vâil*'den, onun da ailesinden bazı kimselerden nakletmesiyle hadise katılmıştır. *Züheyr b. Muâviye*⁵⁵¹ ve *Ebû Birr b. Şucâ'a b. Velîd* bu şekilde nakletmiş, “elbisenin altından elleri hareket ettirme” hadisesini hadisten ayırmış, geride zikrettiğimiz isnad ile nakletmiştir.

⁵⁴⁶ Mücteba Uğur, “Ebu Muhammed Süleyman b. Mihran el-Kûfî”, (ö. 148/765), Hadis, kıraat ve ferâiz sahalarındaki bilgisiyle tanınan tabîin nesline mensup âlimidir. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 1991), 3: 54.

⁵⁴⁷ Erdinç Ahatlı, “Ebû Vâil Şakîk b. Seleme el-Esedî”, (ö. 82/701), Kufeli muhadram hadisçi ve sufi'dir. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 38: 306.

⁵⁴⁸ Abdullah Aydın, “Ebu Meysere Amr b. Şurahbil el-Hemdânî el- Kûfî”, (ö. 63/683), Muhaddis tabîidir. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 1991), 3: 92.

⁵⁴⁹ Buhârî, “Hudûd”, 20; Tirmizî, “Şehâdet”, 3, “Birr”, 4.

⁵⁵⁰ Ebû Dâvûd, “Sâlât”, 86; Nesâî, “Tatbîk”, 97; Ahmed b. Hanbel, “Müsned”, 4: 318.

⁵⁵¹ Bünyamin Erul, “Ebû Hayseme Züheyr b. Muâviye b. Hudeyc el-Cu'fî el-Kûfî”, (ö. 173/789), Kufeli hadis hâfızıdır. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2013), 44: 542-543.

Ravinin şeyhinden hadisi eksik olarak duyması, sonra hadisi şeyhinden tam olarak duyan başka bir kimseden tam olarak duyduktan sonra aradaki vasıtayı atlayarak şeyhinden tam olarak nakletmesi de ikinci kısım kabilindendir. Bu kısım da muhalefet ile suçlanmıştır.

Üçüncüsü, ravinin elinde iki farklı metin ve iki isnat olur, iki metinden birini kendi isnadı ile nakleder, fakat diğer metinden naklettiği metne, metinde olmayan ekleme yapar. Bunun örneği Saîd b. Ebû Meryem, Mâlik, Zührî, Enes tarikiyle nakledilen, “Birbirinize buğuz etmeyin, haset etmeyin, sırt çevirmeyin, rekabet etmeyin...”⁵⁵² hadisidir. Hadisteki “rekabet etmeyin, haset etmeyin” ifadeleri hadise yapılan ekleme olup, İbn Ebî Meryem tarafından, Mâlik, Zinâd,⁵⁵³ A’rac,⁵⁵⁴ Ebû Hureyre tarikiyle nakledilen başka bir hadisten aktarılmıştır. Bu hadis “Siz siz olun zandan sakının. Muhakkak ki zan, sözlerin en yalanıdır. Birbirinize casusluk yapmayın, rekabet etmeyin, haset etmeyin.”⁵⁵⁵ şeklindedir.

Bu iki hadis de Mâlik tarikiyle nakledilmiş, *muttefekun aleyh* olan hadislerdir. Birinci hadiste “rekabet etmeyin” ifadesi yoktur. İkinci hadisten birinci hadise derc edilmiş, eklenmiştir.

Dördüncüsü, ravi hadis rivayet etmeye başlar, isnadı zikreder, sonra sözü bir şekilde kesilir, arada kendisine ait bir söz söyler, sonra metni rivayet eder. Bunu duyan dinleyiciler ravinin kendisine ait sözü de hadis metninden zannederek hadisi ravinin kendi sözüyle beraber nakleder.

Müddrecü’l-Metin

Musannifin “*mevkûfu demc etmekle olursa*” sözü, muhalefet sahâbî kelamının veya sonraki bir tabakadaki ravinin kelamını demc etmekle olursa anlamındadır.

Musannifin “*merfû*” sözü, Peygamberin hadisinden merfû olan demektir. *Demc* kelimesinin mastarı sözlükte *dümüc* olarak gelir, bir şeye girmek, onda istihkâm etmek demektir.

Burada demc ile kast edilen, bir ayırım yapılmaksızın mevkûf ve merfû arasında kalan demektir. İbareden ilk bakışta anlaşıldığı üzere bu arada kalma, muğâyerata (aykırılığa) delalet eden bir şey ile gerçekleşir.

Musannifin “*O, müddrecü’l-metindir*” sözü, bunu içeren, muhalif rivayetinde bu vaki olan, *Müddrecü’l-Metin* diye isimlendirilir demektir. Bu şekilde isimlendirilmesi, metne ekleme, çıkarma gibi bir şey dâhil edilmesinden kaynaklanır.

⁵⁵² Muvatta, “Hüsnü’l-Huluk”, 14; Buhârî, “Edeb”, 78; Müslim, “Birr”, 2563.

⁵⁵³ Ali Osman Koçkuzu, “Ebû Abdırrahman Ebü’z-Zinâd Abdullah b. Zekvân el-Kureşî”, (ö. h. 130/m. 748), Hadis hafızı ve fakih tabiidir. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 10: 354.

⁵⁵⁴ Adem Dölek, “Sû-i Zanla İlgili Hadîs Üzerine Bir İnceleme”, Ricâl âlimlerine göre el-‘A’rac, sika râvîdir. (ö. 117), *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, VII/2 (2007): 34

⁵⁵⁵ Muvatta, “Hüsnü’l-Huluk”, 15; Buhârî, “Edeb”, 78; Müslim, “Birr”, 2563.

Metne yapılan ekleme bazen metnin başında olur. Bunun örneği *Hatîb*'in *Ebû Kattân* ve *Şebâbe'nin*,⁵⁵⁶ *Şu'be*, *Muhammed b. Ziyâd*, *Ebû Hüreyre* tarikiyle rivayet ettiği, “*Peygamberimiz şöyle buyurdu; Abdest azalarını tam yıkayın. Ateşte yanacak o topuklara yazıklar olsun.*” hadisi şerifidir. Hadisteki “*Abdest azalarını tam yıkayın.*” ifadesi *Ebû Hüreyre*'ye aittir, hadisin evveline bitişmiştir.

Aynı şekilde *Buhârî*, *Sahîhi*'nde hadisi *Âdem b. İyâs*, *Şu'be*, *Muhammed b. Ziyâd*, *Ebû Hüreyre* tarikiyle, *Ebû Hüreyre* şöyle dedi; “*Abdest azalarını tam yıkayın*” *Çünkü Ebul Kasım'ın -Peygamberimiz- “Ateşte yanacak topuklara yazıktır.”*⁵⁵⁷ dediğini işittim.” şeklinde rivayet etmiştir. *Hatîb*, *Ebû Kattân* ve *Şebâbe* bu hadisi geride geçtiği üzere *Şu'be*'den rivayetlerinde vehme düşmüştür demiştir. “*Abdest azalarını tam yıkayın*” sözü *Ebû Hüreyre*'ye, “*Ateşte yanacak topuklara yazıktır*” sözü ise *Peygamberimiz* (s.a.v.)'e aittir.

Bazen de hadise eklenen, ifadeler hadisin ortasında olur. Bunun örneği *Dârekutnî*'nin *Süneni*'nde *Abdulhamîd b. Ca'fer*, *Hişâm b. Urve*, babasından, *Busre bnt. Safvân* tarikiyle rivayet ettiği, “*Busre dedi ki peygamber efendimizi şöyle derken işittim; “Kim erkeklik uzvunu, hayâlarını, kasığını ellerse abdest alsın.”*⁵⁵⁸ *Dârekutnî*, *Abdulhamîd* de hadisi *Hişâm*'dan aynı şekilde rivayet etmiş, bu rivayetinde vehme düşmüştür. *Mahfûz* olan bu sözün *Urve*'ye olmasıdır.

*Nihâye*⁵⁵⁹ isimli kitapta (رفع) kelimesi, “*Koltuk altı tüylerinin yolunması sünnettir.*” ifadesinde koltuk altı manasında kullanılmıştır. Aynı kitapta aynı kelime, “*İki (رفع) bitiştiği zaman gusûl gerekir.*” şeklinde dizlerin en üstünün karna bitiştiği yer anlamında kullanılmıştır. Bu kelimenin hadiste kullanıldığı mananın ikinci anlam olduğu açıktır. *Mezkûr* kelimenin ilk harfi olan (ج) ötreli veya üstünlü olarak kullanılabilir.

Hadise eklenen, ifade, bazen de hadisin son tarafında olur. Bunun örneği *Ebû Hayseme Züheyr b. Muâviye*'nin, *el-Hasan İbn Hurrî*, *el-Kâsım b. Muhaymira*,⁵⁶⁰ *Alkame*, *Abdullah b. Mes'ûd*⁵⁶¹ tarikiyle naklettiği, *Peygamber efendimiz Abdullah b. Mes'ûd'a* namazdaki teşehhüdü öğretti ve şöyle de dedi; “*Ettehiyyâtu lillâhi...*⁵⁶² *Eşhedu en lâ ilahe*

⁵⁵⁶ Özdemir, “Hadislerin Sıhhat Açısından Taksimi ve Hasen Hadis İstılâhının Ortaya Çıkışı”, *Şebâbe b. Sevvâr*, (ö. 206), 87.

⁵⁵⁷ *Buhârî*, 165; *Müslim*, 240.

⁵⁵⁸ *Dârekutnî*, *Sünen*, 1: 148.

⁵⁵⁹ Hatiboğlu, “en-Nihâye”, *Mecdüddin İbnü'l-Esîr*'in (ö. 606/1210) garîbü'l-hadîse dair eseridir. Tam adı en-Nihâye fî garîbi'l-hadîs ve'l-eşer (Nihâyetü'n-nazar fî garîbi'l-hadîs ve'l-eşer) olup garîbü'l-hadîs alanında daha önce telif edilen kitapların muhtevasını içerdiği için müellif ona en-Nihâye adını vermiştir. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2007), 33: 100.

⁵⁶⁰ Yılmaz Cankaloğlu, *Hassân B. Atiyye'nin Hayatı Ve Hadis İlmindeki Yeri*, *Kasım b. Muhaymira'nın künyesi*, *Ebû Urve el-Hemdânî el-Kûfî*'dir. (ö. 100), (Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, 2012), 8.

⁵⁶¹ Cerrahoğlu, “Ebu Abdurrahman Abdullah b. Mesud b. Gafil b. Habib el-Hüzelî”, (ö. 32/652-53) İlk müslümanlardan ve aşere-i mübeşşereden biri, Kufe tefsir ve fıkıh mekteplerinin kurucusudur. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 1988), 1: 114.

⁵⁶² *Ebû Dâvud*, “Salât”, 177-178; *Ahmed b. Hanbel*, *Müsned*, 1: 422; *Dârekutnî*, *Sünen*, 1: 353.

illallah ve eşhedu enne Muhammeden abduhû ve rasuluh sözüne geldiğinde namazı tamamlamış olursun. Kalkmak istersen kalk, oturmak istersen otur.” hadisi şerifidir. Ebû Heyseme hadisi bu şekilde rivayet etmekle hadise ekleme yapmıştır. Çünkü “*ve rasûlüh*” “*sözüne geldiğinde namazı tamamlamış olursun*” ifadesi Abdullah b. Mes’ûd’a aittir, Peygamberimiz (s.a.v.)’in sözü değildir. Bunun delili sika bir ravi olan Abdurrahman b. Sâbid b. Sevbân’ın bu hadisi İbnü’l-Hurr’ı’den, Hüseyin el-Cu’fî, İbn Aclân ve diğer ravilerin de hadisi, el-Hasan bin el-Hurrî’den ittifak ile sonundaki kelam olmaksızın zikretmiş olmasıdır. Bununla beraber teşehhüt hadisini İbn Mes’ûd’dan Alkâme ve başkalarının vasıtasıyla rivayet eden bütün raviler, hadisin sonundaki ilave olmaksızın nakletmiştir.

Hadis metinlerine Peygamberimiz (s.a.v.)’e ait olmayan sözlerin karışmasında en çok vuku bulan, hadis metnin son kısmına olan eklenme, karışmadır. Söz konusu bu karışma çoğunlukla bir cümlenin başka bir cümleye atıf yoluyla bağlanmasıyla gerçekleşir ve genelde hadis metninin sonunda olur.

Hadis metnine, hadisten olmayan kelamın dâhil olduğu, karıştığı, bu karışıklık yaşanmadan nakledilmiş hadisler vasıtasıyla bilinir. Az önce tafsilatlı olarak anlattığımız, Şebâbe’nin Ebû Heysem’den yaptığı rivayette olduğu gibi.

Veya ravinin bizzat kendisinin ifade etmesi ile bilinir. İbn Mes’ûd’un Peygamberimiz (s.a.v.)’in “*Kim Allah’a ortak koşarsa cehenneme girer.*” dediğini duydum.” şeklinde rivayette bulunup daha sonra “*Ben bunu böyle diyorum hâlbuki böyle işitmedim. Kim Allah’a ortak koşmadan ölürse cennete girer demişti.*”⁵⁶³ demesi gibi.

Ya da az önce zikrettiğimiz teşehhüd hadisinde olduğu gibi, hadis metinlerine karışan sözlere vakıf imamların tespitiyle bilinir. Veyahut hadise karışan sözü Peygamberimiz (s.a.v.)’in söylemiş olmasının mümkün olmayışı ile anlaşılır, bu ise en üst mertebedir. Bunun örneği “*Dikili bir ağaç olmayı isterdim. Canım kudret elinde olan Allah’a yemin ederim ki Allah yolunda cihâd etmek ve anneme iyilik yapmak olmasaydı köle olarak ölmeyi tercih ederdim.*”⁵⁶⁴ şeklinde zikredilen sözlerdir. Bilinmelidir ki hadise, hadisten olmayan şeylerin karışmasında zikredilen kısımlar hususuna zikredilen vecihler, sadece metinde karışmaya has değildir.

Yine bilinmelidir ki âlimler, karışıklık ve kapalılık meydana getirdiği için dördüncü kısım hariç, idracın her türlüünün haram olduğunu söylemiştir. Az kullanılan bir kelimenin anlamı olarak hadise karışan kelimeler, hadise karışan ifadelerin en hafifidir. Zührî ve bazı imamların - المزانبة المخامرة العراى - gibi lafızların anlamı olarak hadise kattığı kelimeler bu kabildendir. Fakat özellikle muttefekun aleyh olan hadislerde bir kelimenin anlamı,

⁵⁶³ Buhârî, “Cenâiz”, 1; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1: 374-402-407-443-462-464.

⁵⁶⁴ Buhârî, “İtk”, 16; Müslim, “İmân”, 11; Tirmizî, “Zühd”, 9; İbn Mâce, “Zühd”, 19.

açıklaması olarak hadise karışan kelimelerin harama sebep olmayacağı söylenmiştir. Böyle bir şeyin genel manada caiz olduğu yönünde bazı âlimlerden gelen rivayetler de vardır.

Maklûb

Musannifin “eğer olursa” sözü, eğer zikredilen muhalefet olursa anlamındadır.

Musannifin “isimlerde öne geçme veya sona kalma ile ...” sözünde ki isimler ile maksat, *Mürre b. Ka’b, Ka’b b. Mürre* isimleri gibi, ravilerin ve babalarının isimleridir. Yani isnadda geçen isim *Ka’b b. Mürre*’dir, ravi hata ile onun yerine *Mürre b. Ka’b* şeklinde rivayet eder. Bu, ravilerden birinin isminin, diğer bir ravinin baba ismi olmasından kaynaklanan bir ravi hatasıdır.

Musannifin “ve metinde” sözüne, imamı Müslim’in, Ebû Hureyre’nin “*Yedi grup insan arşın gölgesinde Allah tarafından gölgelendirilir*”⁵⁶⁵ hadisinin bazı tarikleri örnek verilebilir. Hadisi şerifte geçen yedi gruptan biri, “*Bunlardan biri de sadaka veren bir adamdır ki, o bunu gizli verir. Öyle ki sol elinin verdiğini, sağ eli bilmez.*” şeklindedir. Bu rivayet bazı ravilerden kaynaklanan maklûb, yer değişmesi olan bir rivayettir. Metnin sahih şekli “*Öyle ki sağ elinin verdiğini sol eli bilmez*”⁵⁶⁶ şeklindedir. Hadis Sahîhay’nda da bu şekilde geçmektedir. Çünkü sünnet-i seniyyeden de bilindiği üzere sadaka vermek ve iyi işler sağ ele nispet edilir.

Kelimelerin öne geçmesi, sona kalması, isimlerde daha sık, metinlerde ise daha az görülür. Bu durum musannifin “ve metinde” ifadesinde (في) cer harfini tekrar etmesi ve isimlerdeki yer değişikliğinin metinden önce zikredilmesi ile de anlaşılır.

Musannifin “O maklûbtur.” sözü, ravisinin isim ya da ifadelerde takdîm, tehîr yaptığı hadis, maklûb hadis diye isimlendirilir demektir.

İsnadlarda Mezîd (Hadislerde Ziyade)

Musannifin “zikredilen muhalefet, isnadda fazlalık ravi zikretmek olursa” sözü, ravinin vehim ve hata ile hadisin isnadına, isnadda olmayan bir veya daha fazla ravi eklemesi demektir.

Musannifin “isnada fazlalık ravi karıştırmayan ravi” sözü, öncesi için kayıttır.

Musannifin “*أَتَقَنَ*”⁵⁶⁷ ifadesi, *أَفِيدَ* kelimesinin *إِفَادَة* mastarından türetildiği gibi *إِتْقَان* mastarından türetilmiştir ve daha mübalağalıdır.” sözündeki itkan, işi güzel yapmak manasında olup mübalağa anlamı ifade eder. *أَفْعَلَ* vezni *Sibeveyh*’e göre dört harfli mazi kiplerden kıyasî, yani kurallı olarak türetilir. *Sibeveyh* (*Sibeveyhi Kıyâsî*) dışındaki dil

⁵⁶⁵ Müslim, “Zekât”, 30.

⁵⁶⁶ Buhârî, “Ezân”, 36.

⁵⁶⁷ Mutkin (Yetkin), Hadis öğrenim ve öğretiminde ciddi davranan, işini sağlam tutan, güvenilir ravi, âlim. Bu özellikte olan kimseler, ravi isimlerinde ve hadis metinlerinde hata yapmamakla temayüz ederler. Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, 237.

bilginleri, mazisi dört harfli olan mazi kipinden أفعَل vezninde mübalağa sigası kullanımının, sadece semaî yani Araplardan işitmeye bağlı olduğunu savunurlar.

Muttasıl bir senedde fazlalık ravi bulunması, yani ravisinin bu muhalefet ile suçlandığı bir hadis, *Mezîd* hadis diye isimlendirilir. Bunun örneği, *Abdullah b. Mübarek*'ten nakledilen şu hadistir; “*İbn Mübarek dedi, Süfyân, Abdurrahman b. Yezid b. Cabir'den bize hadis nakletti. Abdurrahman dedi, Busra b. Abdillâh bana hadis söyledi, Dedi ki, Ebû İdris'i şöyle derken duydum. Vâsile b. Eski işittim, şöyle diyordu. Ebû Mersed el-Ganevî'yeyi duydum, şöyle diyordu; Peygamber efendimizi "Mezarların üstüne oturmayın, mezarlığa doğru namaz kılmayın."*⁵⁶⁸ dediğini duydum.”

Bu hadiste Süfyân'nın Ebû İdris'i zikretmesi ziyade -fazlalık- ve vehimdir. Ebû İdris'in zikredilmesindeki vehim, İbn Mübarek'e nispet edilmiştir. Çünkü sika ravilerden bir topluluk bu hadisi, İbn Câbir, Busra, Vâsile, tarikiyle nakletmiş, Busra ve Vâsile arasında Ebû İdris'i zikretmemiştir. Bazıları Bîşr'in Vâile'den duyduğunu açıkça ifade etmiştir. Fakat Süfyân'a gelince İbn Mübarek'in dışında onda vehmedenler olmuştur. Çünkü güvenilir, sika bir grup ravi hadisi, İbn Mübarek, İbn Câbir tarikiyle arada Süfyân vasıtası olmadan rivayet etmiştir. Bazıları İbn Mübarek ile İbn Câbir arasında haber verme lafzını açıkça zikretmiştir.

Bir hadisin muttasıl bir isnadda mezid hadis olarak tayin edilmesinin şartı, ziyade ravi zikredilmeyen isnadda fazlalık olan kişiden önceki ve sonraki ravilerin arasında, işitme, duyma olduğunun açıkça zikredilmesidir. İsnad عن harfî ceri gibi, isnadın muttasıl olamamasına ihtimalli bir lafız ile olursa, ziyade ravisi olan hadis, ziyadeli olması ihtimaline rağmen tercih edilir. Sika ravilerin hadisinin muttasıl değil, munkatı' olmasıyla hükmedilir.

Muztarib

Zikredilen muhalefet, değiştirme suretiyle yani ravi ile kendisinden rivayet ettiği hocanın değiştirilmesi veya rivayet edilen hadiste değişikliği ile olursa, böyle bir hadis, isnadı veya metni muztarib diye isimlendirilir. Muztarib isnadın vukûu, muztarip metninin vukûundan fazladır. Metnin muztarib olması az vukûu bulan bir durumdur.

Birincisinin misali Şeyh İbn Hacer'in öğrencisinin söylediği, “*İki kişi hadis rivayet ediyordu, her ikisi de farklı hocalardan naklediyor, hocalarından sonraki şeyhte birleşiyorlardı.*” sözüdür.

İkincisinin misali Sehâvî'nin, “*İki veya daha fazla kimse bir hadis rivayet eder, içlerinden biri hadisi bazen bir şekilde, bazen de farklı bir şekilde rivayet eder.*” sözüdür.

Musannifin “*tercih sebebi bulunmaz ...*” sözü, ravilerden birinin hafıza bakımından daha üstün, sıhhat bakımından daha kuvvetli olması ve benzeri bir tercih sebebi bulunursa, hüküm tercih edilen hadis içindir, rivayet muztarib olmaz demektir.

⁵⁶⁸ Müslim, “Cenâiz”, 972; Tirmizî, “Cenâiz”, 57; Ebû Dâvûd, “Cenâiz”, 71-73.

Muztarib kelimesi *Sehâvî*'nin söylediği gibi (اضطرب) fiilinin ismi failidir. İsnadı muztarib olan hadisin misali, *Sünen-i Ebû Dâvûd* ve *İbn Mâce*'de *İsmail b. Ümeyye*, *Ebû Amr b. Muhammed b. Hureys*, dedesi *Hureys*, *Ebû Hureyre*, Peygamberimiz (s.a.v.) tarikiyle rivayet edilen, “*Sizden biri namaz kıldığında önüne bir şey diksın.*”⁵⁶⁹ hadisi şerifidir. Hadisin rivayetinde geçen *İsmâîl* hakkında farklı görüşler ortaya çıkmıştır. *İsmâîl*'in *Bişr b. el-Mufaddal* ve *Ravh b. el-Kâsım*'dan bu şekilde rivayet ettiği, *Süfyân es-Sevri*'den hadisi, *İsmâîl*, ondan *Ebû Amr b. Hureys*, o da babasından tarikiyle rivayet etmiştir. *Humeyd b. el-Esved* ise, *İsmâîl*, *Ebû Amr b. Muhammed b. Hureys b. Selim*, babasından, *Ebû Hureyre* tarikiyle rivayet etmiştir.

Metin bakımından muztarib olan hadisin misali, *Fâtıma bnt. Kays*'ın⁵⁷⁰ hadisidir, şöyle demiştir; “*Ben veya başka biri peygambere zekât hakkında bir soru sordu. Efendimiz, “Kişinin malında zekât dışında da hak vardır.”*”⁵⁷¹ buyurdu. Bu hadisin hem lafzı hem de manası muztarib'dir. *Tirmizî* de hadisi, *Şerîk*, *Ebû Hamza*, *Şa'î*, *Fâtıma* tarikiyle aynı şekilde rivayet etmiştir. *İbn Mâce* ise aynı tarik ile “*Kişinin malında zekâtta başka hak yoktur.*”⁵⁷² şeklinde rivayet etmiştir. Hadisteki bu muztariblik tevile kabil değildir. Bu muztariblik, ravinin veya ravilerin zabtı olmadığını ifade ettiği için hadisin zayıf olmasını gerektirir. Zabt ise hadisin kabul edilme şartlarındandır. Bu hadisin, senedinde veya metninde hata ile değiştirme olduğu sonucuna varılır. Değiştirmeler bazen de kişinin imtihan edilip hıfzının ölçülmesi için kast ile meydana gelir.

Musannifin “*şer'i bir menfaat amacıyla*” sözü, şer'an muteber bir amaçla anlamındadır.

Musannifin “*imtihan gibi*” ifadesi, karşısındaki kimsenin hafızasını imtihan etmek için hadiste değişiklik yapmak manasındadır. Değiştirme hata ile meydana gelirse, değiştirmenin meydana geldiği hadis maklûb veya muallal diye isimlendirilir. Bu durumda maklûbun iki manası olmuş olur. Kasten değiştirme şer'an muteber bir maslahat amacıyla değil de, dinleyenleri şaşırtmak ve benzeri bir gaye ile yapılırsa, böyle bir değişiklik bulunan hadis mevzû, yani uydurma kategorisine girer.

Musannif “*Buhârî, Ukaylî ve diğer bazı ulemaya yapıldığı gibi.*” ifadesiyle, zapt ve hafızaları denenmek için kendilerine kasten değiştirilmiş hadislerin sorulduğu âlimleri kast etmiştir. *Buhârî* hakkında gerçekleşen imtihan şöyledir; İmâm *Buhârî Bağdat*'a geldiği zaman hadis ehli kimseler onun geldiğini duyar. Bir araya gelip yüz tane hadisi kalp ederler yani

⁵⁶⁹ Ebû Dâvûd, “Salât”, 101; İbn Mâce, “Salât”, 36; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2: 249-254-255-266.

⁵⁷⁰ Selman Başaran, “Fatıma bnt. Kays b. Halid el- Kureşîyye”, (ö. 54/674), Boşanması fihhi hükümlere konu olan kadın sahâbîdir. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 12: 227.

⁵⁷¹ Tirmizî, “Zekât”, 67.

⁵⁷² İbn Mâce, “Zekât”, 3.

metin ve isnatlarında değişiklik yaparlar. Bir hadisin metnini başka bir hadisin isnadı, diğerinin isnadını başka bir metin ile değiştirirler. Aralarından on kişi seçerek her birine üzerinde değişiklik yapılmış onar hadis verirler. Hepsi İmâm *Buhârî*'nin bulunduğu bir meclise katılırlar. *İmâm Buhârî*'nin içinde bulunduğu mecliste, *Bağdâd* ehli ve *Horasân*'dan gelen yabancılar ve farklı kimseler de bulunmaktadır. Selam kelim edildikten sonra on kişiden biri söz alarak daha önce hazırladıkları on hadisi birer birer sorar. *İmâm el-Buhârî* her soruda bilmiyorum şeklinde cevap verir. On kişiden geriye kalanların her biri sırayla aynı şekilde önceden hazırladıkları onar hadisi sorar. Neticede yüz hadis sorulmuş olup *İmâm Buhârî* her defasında sadece bilmiyorum şeklinde cevap verir.

Bu durumdan imtihan edildiğini anlayan *İmâm Buhârî* soru soran ilk kişiye dönerek sen bana şu hadisi sordun, doğrusu şöyledir diyerek on hadisi de düzeltir. Geriye kalanların her birine sırasıyla sorduğu hadisleri ve doğru şekillerini söyler. Böylece yüz hadisi de değiştirilmeden önceki hallerine çevirip düzeltir. Bu olay sonrasında herkes *İmâm Buhârî*'nin hafıza ve zaptta ileri düzeyde olduğunu, hadis ilmindeki faziletini ve derecesinin yüceliğini ikrar ederler.

Ukaylî hakkında gerçekteşen hadise, *Mesleme b. el-Kasım*'ın *Ukaylî*'nin hayatı hakkındaki tercümesinde şu şekilde geçmektedir. “Ukayli, hadis dinlemek için gelenlere hadis rivayet ederken, hadisleri yazdığı asıl nüsha kitabını yanında bulundurmuyor, talebelerine kendi kitaplarından okutuyordu. Biz bu durumdan rahatsız olduk ve *Ukaylî* için “Ya insanların hafızası en kuvvetli olanı ya da en yalancı olanı.” şeklinde söz söyledik. Daha sonra kitabında rivayet ettiği hadislerden bazısına ekleme, bazısına eksiltme yaptık. Bir kısmını da değiştirmedik, sonra da hadis dinlemek için yanına gittik. Bana, “Oku” dedi, bende okudum. Ekleme ve eksiltme olan yerlere gelince hemen fark etti, kitabı elimden aldı ve ekleme olan kelimelerin üstünü çizdi, eksilttiklerimizi de kendi eliyle yazdı. Bu şekilde hadislerin tamamını düzeltti ve kendisi bize okudu. Böylece kalbimiz mutmain oldu ve onun hafızası en kuvvetli olan insan olduğunu anladık.” Bu olayı *es-Sehâvî* de zikretmiştir.

Musannifin “*onun şartı*” sözü, bahsi geçen değiştirmenin kabulünün şartı demektir.

Musannifin “*kalmaması*” sözü, meçhul kip ile okunmalıdır, sahih⁵⁷³ olan zikredilen değiştirme için olmasıdır.

Musannifin “*ihtiyacın bitmesiyle*” ifadesindeki ihtiyaç, imtihan etmek gibi şer'an uygun bir maslahattır.

⁵⁷³ Burada el yazma asıl metinde geçen الصغير kelimesinin müstensihin yazım hatasını olduğunu düşünüyor, doğrusunun الصحيح kelimesi olduğunu zannediyorum.

Musahhaf ve Muharref

Musannifin “*eğer olursa*” sözü, eğer muhalefet bir veya daha fazla harf, yazıda olmaksızın sadece telaffuzda değiştirmek ile olursa anlamındadır.

Musannifin “*bu değişiklik olursa*” ifadesindeki değişiklik, geride geçen harfle olan değişikliktir, noktalama hatası şeklinde olursa demektir. Harfte noktalama hatası olması, beraberinde hareke ve sükûnların değişip değişmemesini de kapsar.

Musannifin “*işte bu ...*” sözü, ravisinin bu muhalefet ile suçlandığı hadis, musahhaf hadis diye isimlendirilir demektir, musahhaf kelimesi tashif (تصحيف) mastarının ismi mefulüdür.

Musannifin “*eğer hareke ve sükûnlara nispeten olursa*” sözünde noktalama hatası olmaksızın hareke ve sükûnlarda değişiklik olursa anlamı kast edilmiştir.

Musannifin “*فالمحرّف*” ifadesi, o hadis muharreftir demektir.

Musahhafın misali “*Her kim Ramazan orucunu tutar, sonra Şevval’dan altı gün oruç tutarsa*”⁵⁷⁴ hadisidir. Bu hadisi şerifi Ebû Bekr es-Sûlî tashîf etmiş, altı -ستة- anlamına gelen kelimeyi, bir miktar anlamına gelen شيئاً kelimesiyle değiştirmiştir.

Muharref hadisin misali, Cabir’den nakledilen, “*Übeyy, ahzap gününde sırt üstü yattı ve efendimiz onu dağladı.*”⁵⁷⁵ hadisidir. Gunder bu hadisi tashif etmiş, isim olan Übeyy أُبَيّ kelimesini, babam anlamına gelen أَبِي kelimesiyle değiştirmiştir. Hadiste geçen Übeyy, Übey b. Ka’b’dır.⁵⁷⁶ Câbir’in babası ise Ahzâb gününden çok önce, Uhud savaşında şehit olmuştur. el-Cezerî de böyle demiştir.

Bu muhalefet türünün bilinmesi önemlidir. Bu konuda el-Askerî, Dârekutnî ve başka âlimler kitaplar telif etmiştir. Bu muhalefet genellikle hadislerin metinlerinde görülür, bazen de isnattaki kişilerin isimlerinde, lakaplarında ve nispetlerinde karşılaşılr.

Musannifin “*Metnin şeklinin kasten değiştirilmesi caiz değildir*” sözünde kast edilen, hadisin metninin değiştirilmesinin mutlak olarak caiz olmamasıdır. Yani değiştirme ister takdîm-tehîr ister bir veya daha fazla harf artırma-eksiltme veya bir lafzı eş anlamlı başka bir lafız ile değiştirme ya da şeddeli harfî şeddesiz harf ile değiştirme şeklinde olsun, yapılacak her türlü değiştirme caiz değildir.

Musannifin “*aslen*” sözü, ne âlim, ne de âlim olmayan kimse için değişiklik yapmak caiz değildir demektir.

⁵⁷⁴ Müslim, “Savm”, 1163; Ebû Dâvûd, “Savm”, 57.

⁵⁷⁵ Müslim, “Selâm”, 26; İbn Mâce, “Tıb”, 24; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 3: 371. El yazma asıl metinde, hadis-i şerifte كجلة olarak geçen kelimenin doğrusu أكحله şeklinde olup damar anlamındadır. Hangi damar olduğunda farklı görüşler vardır. Zikredilen sahabeye efendimiz bir doktor göndermiş, bir damarını kesmiş ve sonrasında dağlamıştır.

⁵⁷⁶ Erul, “Übey b. Ka’b”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* Ankara: TDV Yayınları, 2012), 42: 272-274.

Musannifin “*aynı şekilde kasten kısaltma yapmak*” sözü, metni ihtisar etmek manasındadır. Kasten bir lafzı eş anlamlı başka bir lafız ile değiştirmek de caiz değildir. İbaredeki atıf ve kelamın siyaki bunu gerektirir. Bu değişiklik ile kast edilen, hadisi mana ile rivayet etmektir. Musannifin bu sözü, geride geçen iki konuyu, “*mutlak olarak*” ifadesi altına girseler de tahsis etmek, aralarındaki farkı açıklamak içindir. Hâsılı kelam mutlak olarak değişiklik yapmak aslen caiz değildir. Kısaltma ve bedel getirme yoluyla değişiklik yapmak ihtilaflı ve tafsilatlı bir konudur.

Musannifin “*onu değiştiren şey ile*” sözü, anlaşılır bir şekilde geride geçen sözünün atfı tefsiri, açıklamasıdır.

Musannifin “*sahih olan görüşe göre*” sözü, bu iki meselede caizdir demektir, çünkü bahsedilen âlim kişi için sahih görüşe göre mana ile rivayet caizdir. Bu konuda karşıt görüşler de mevcuttur. Zikredilen şekilde âlim olmayan bir kimse için, âlimlerin ittifakı ile bu iki meselede de caiz değildir.

Hadisin İhtisâr Edilmesi

İhtisar, yani kısaltma hakkında bazı âlimler mutlak surette caiz olmadığını, bazı âlimler ise mutlak olarak caiz olduğunu söylemiştir. Bir kısım âlim ise hadisi, ravinin kendisi veya başkası bir sefer bile olsa tam olarak rivayet etmediyse caiz, aksi taktirde caiz olmadığını söylemiştir.

Çoğunluk, ihtisarı yapan kimsenin âlim olması şartı ile kısaltmanın yapılabileceğinden yanadır, sahih olan görüş de budur. *İbnü's-Salâh* da bu görüşü tercih etmiştir. Çünkü âlim olan kimse ihtisar, kısaltma yaparken hadisin metninden, hadisin anlaşılması için zaruri olan, çıkarıldığı zaman hadisin delaletini veya hadisten çıkacak hükmü değiştirecek bir şeyi eksiltmez. Böylece hadisten çıkarılan ve zikredilen kısım birbirinden ayrı iki haber haline dönüşmez.

Kısaltma yaparken aldığı lafızlar, çıkardığı lafızlara delalet edecek şekilde olur. Cahil için böyle bir durum söz konusu olamaz. Çünkü cahilin, terk edildiği zaman manayı değiştirecek zaruri bir sözü eksiltme ihtimali vardır. Efendimizin “*Hurma erip gösterişli olana kadar satılmaz.*”⁵⁷⁷ hadisinde istisnanın terk edilmesi buna örnek verilebilir.

Hadislerde Taktî⁵⁷⁸

Musannifin bir hadisi, farklı konulara delil getirmek için bölmesi, hadisin bir kısmını zikretmesi caizdir. *İmâm Mâlik, İmâm Ahmed, Ebû Dâvûd, Nesâî* ve diğer imamlar bu şekilde yapmıştır.

⁵⁷⁷ Buhârî, “Büyû’ ”, 87; Müslim, “Müsâkât”, 1554.

⁵⁷⁸ Birkaç konu ihtiva eden bir hadisi, konularına göre parçalara ayırıp her birini kitabın ilgili yerine koyma veya ilgili yerde kullanmadır. Aydınli, *Hadis Isulahları Sözlüğü*, 304.

Hadisi Mana İle Rivayet Etmek

Bu söylediğimiz hadis rivayeti esnasında (mana ile) yapılması konusundaki ihtilaf meşhurdur. Hadis, fıkıh ve usul ehlinin çoğunluğu buna cevaz vermiştir. Bu görüşlerinde en kuvvetli delilleri, Farisî, Türk, Hint dilleri gibi iki dili de bilen kişiler tarafından, Kur'an ve sünnetten elde edilen hükümlerin, Arap olmayanlara aktarılmasının caiz olmasına yönelik gerçekleşen icmadır. Peygamber efendimiz bu hususta, “*Benden ulaştırın.*”⁵⁷⁹ “*Duyanınız duymayana ulaştırın.*”⁵⁸⁰ buyurmuştur. Hadisin başka bir dil ile değiştirilmesi caiz olduğuna göre, Arapça ile değiştirilmesi evla yolla caiz olur.

Bir görüşte olduğu, anlaşılması açık ve kolay olduğu için eş anlamlı kelimelerde değişiklik olabileceği, çok değişiklik yapmayı gerektirdiği için cümlelerde değişiklik yapılamayacağı söylenmiştir. Bir görüşe göre hadiste tasarrufta bulunabilmesi için lafzı hatırlamaya çalışan kişi için caizdir. Bir görüşte ise hadisi ezberleyip sonra hadisin lafzını unutan, hadisin sadece manası zihninde kalan kişinin mana ile rivayet edebileceği söylenmiştir. Bununla özellikle hadiste münhasır olan bir hükmün çıkarılması gayesi gözetilmiştir.

Hadisi Peygamber efendimizin söylediği lafızlar ile hatırlayanın mana ile rivayet etmesi caiz değildir. *Ali el-Kârî* bu konu hakkındaki birçok görüş arasından bu görüşü tercih etmiştir. Çünkü kullanılacak lafızlar son derece fesahatli ve belâgatlı olsa bile kendisine cevâmî‘ul-kelim verilen Efendimizin kullandığı lafızların yerini, manasını tam olarak tutmayacak, eda edemeyecektir. Hatta Efendimizin lafızlarına kapalılık ve açıklık bakımından denk dahi olamayacaktır. Ayrıca şeriatın sahibi olan efendimizin sözleri ile bereketlenmenin de önüne geçer, sünnet-i seniyye kaynağına şek ve şüphe duyulma kapısını aralar.

Mana ile rivayet etme hakkında geride geçen görüşlerin tamamı, böyle bir rivayetin caiz olup olmayacağına yöneliktir. Şüphesiz evla olan hadisin, Peygamber efendimize ait olan lafızlar ile değişiklik yapılmadan rivayet edilmesidir. *Hasan* ve diğerleri de bu görüştedir.

el-Kâdî İyâd: “Arapçayı kendi zannınca bildiğini düşünen, hakikatte ise güzel bir şekilde bilmeyenlerin, hadis rivayetine cüret etmemeleri için mana ile rivayet kapısının kapatılması gerektiğini” söyler. Mütেকaddimûn ve mütetahhirûn dönemlerinde bu hataya düşenler olmuştur.

Garîbu'l-Hadîs

Musannifin “*mana kapalı olursa*” sözü, musannif bu kelamı uzak bir alakadan dolayı konu dışı olarak zikretmiştir. Mananın kapalı olması, bazen hadisin sadece bir lafzı itibariyle bazen de bütüncül olarak gerçekleşir. Birincisi, hadiste geçen bir kelimenin az kullanılan bir

⁵⁷⁹ Buhârî, “Enbiyâ”, 50.

⁵⁸⁰ Buhârî, “İlim”, 37; Müslim, “Hac”, 1354.

lafız olmasından kaynaklanır. Bu tür lafızlar garîbu'l-hadîs ilminin konusudur, bu ilimde hadis metinlerinde geçen, az kullanıldığı için anlamının anlaşılması zor olan kelimeler incelenir.

Musannifin “*Garip kelimelerin incelendiği kitaplara ihtiyaç duyulur*” sözüne, Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm’ın⁵⁸¹ kitabı örnek verilebilir. Bu kitap tertipsiz olarak kaleme alınmıştır. Söz konusu kitabı Şeyh Muvaḥḥakuddîn b. Kudâme alfabetik (harf sırasına göre) olarak tertip etmiştir. Ebû Ubeyd el-Herevî el-Hanbelî’nin kitabı daha derli topludur. Hafız Ebû Mûsâ el-Medinî bu kitabı bazı eleştiriler ve ilaveler ile teftiş genişletmiştir. ez-Zemahşeri’nin de bu ilimde “*el-Fâik*” adında çok güzel tertip edilmiş bir kitabı vardır.

İbnu'l-Esîr “*en-Nihâye*” isimli kitabında zikrettiğimiz kitapları bir araya toplamıştır. Bu kitap çok tafsilatlı olmamasına rağmen anlaşılması en kolay olan kitaptır.

Musannifin “*eğer kapalılık olursa*” sözü, hadiste geçen lafızlar çok kullanılan lafızlar olmasına rağmen, kast edilen manada bir kapalılık olursa anlamındadır.

Musannifin “*Hadislerin manalarını açıklamak için telif edilmiş kitaplara ihtiyaç duyulur.*” sözü, geride geçen kelamın tefsiri mahiyetindedir.

Hanefi mezhebinden Tahâvî,⁵⁸² Maliki mezhebinden Hattâbî ve İbn Abdilber ve diğer birçok hadis imamı, bu konuda eserler yazmaya rağbet etmiştir.

Cehâlet

Musannifin “*sonra ravide cehâlet ile*” sözü ile kast edilen, ravi hakkında bilinen herhangi bir cerh veya ta’dîlin bulunmaması durumudur. Bu durum, ravi suçlamaları içinde sekizinci sebeptir.

Birincisi: Musannifin “*Bazı raviler için kullanılan ifadeler çok olur.*” sözünde kast edilen, ravi için kullanılan isim, künye, lakab, sıfat, meslek ve nispetlerdir.

Musannif “*Başka biriyle zikreder*” sözüyle, ravinin bir amaç doğrultusunda başka bir ismiyle zikredilmesini kast edilmiştir. Bu maksat, ravinin kendisinden çok hadis naklettiği kişiyi sanki başka bir kimseymiş gibi düşündürme arzusu olabilir. Bunun sonucunda ravi hakkında bir belirsizlik oluşur. Hadis ehli bu konuda eserler tasnif etmiştir.

Musannifin “*açıklayıcı*” sözü, ravilerin aynı veya farklı kişiler olduğunu düşündüren şeyleri açıklayan anlamındadır. Aynı vasıflara sahip olan raviler ve raviler arasındaki

⁵⁸¹ Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm el-Bağdâdî, “*Garîbu'l-Hadîs*” ismiyle telif ettiği bu eseri kırk yılda tamamlamış ve kitabında eseri için: “*Bu, ömrümün hülâsasıdır*” der, Bu eser bu babta yazılan tüm kitapların esası ve ana kaynağıdır. (d. 157-ö. 224). İbn Hacer *Hadis Ehlinin Istılahları Hakkında Nuhbetu'l-Fiker Şerhi Hadis Usûlü*, 77.

⁵⁸² İmâm et-Tahâvî’nin bu konuda “*Şerhu Meâni'l-Âsâr*” ve “*Şerhu Müşkili'l-Âsâr*” isimli iki eseri bulunmaktadır. İbn Hacer *Hadis Ehlinin Istılahları Hakkında Nuhbetu'l-Fiker Şerhi Hadis Usûlü*, 78.

farklılıklar bu tür eserlerde ele alınır. Bu konu hakkında *el-Hatîb el-Bağdâdî*⁵⁸³ güzel bir eser yazmıştır. *el-Hatib*'in hocası *Abdulganî İbn Saîd el-Mısırî*⁵⁸⁴ bu konuda bir kitap yazmış, daha sonra *Abdulganî*'nin talebesi *es-Sûrî* de bir kitap telif etmiştir.

Muhammed b. es-Sâib b. Bişr el-Kelbî bu türe örnek verilebilir, bu isim ve nispet ile meşhur olmuştur. Fakat bazı raviler onu dedesine nispet ederek, *Muhammed b. Bişr*, bazıları *Hammâd b. es-Sâib* diye isimlendirmişlerdir. *Ebu'n-Nasr*, *Ebû Saîd*, *Ebû Hişâm* künyeleri ile de kendisinden rivayet edilmiştir. Netice olarak işin hakikatini bilmeyen bazı kimseler, bütün bu isim ve künyelerin farklı kimselere ait olduğunu zannetmiş, karışıklık meydana gelmiştir.

Musannifin “*Ondan sadece bir kişi rivayette bulunmuştur.*” sözünde, kendisinden rivayet edilen hadisin çok olmasının bir etkisi yoktur, çünkü kendisinden rivayet edenin bir kişi olmasıyla cehalet meydana gelir, rivayet edilen hadis ister çok ister az olsun durum değişmez.

Musannifin “*ismini zikrederse*” sözü, rivayet edenin ismi gizlemesi veya ismi söylemesi fark etmez manasındadır.

Vuhdân

İkincisi: Musannifin “*almak çok olmaz*” sözünde, almak ile maksat, hadis almak, nakletmektir. Ravi, şahsı, zatı bilinmeyen bir kimse olur ve cehalet meydana gelir.

Musannifin “*Bu konuda kitaplar tasnif edildi*” sözü, bu konunun açıklaması hakkında kitaplar yazıldı demektir.

Musannifin (الوحدان) ifadesinde (و) harfi ötreli (ح) harfi sâkin ve noktasızdır. Bu kelime (الواحد) kelimesinin çoğuludur. *el-Vuhdân* kelimesi ile kast edilen, kendisinden sadece bir kimsenin rivayette bulunduğu raviler hakkında telif edilen eserlerdir.

Bu ravileri toplayanlar arasında “*el-Münferidât ve'l-Vuhdân*” isimli kitabı ile *Müslim*, *el-Hasan b. Süfyân* ve başka müellifler de vardır.

Musannifin “*Başka ravi tarafından sika sayılmadıkça hadisi kabul edilmez.*” sözü ile kast edilen, hadisi rivayet eden ravi dışında, cerh ve tadil imamlarından bir imam tarafından güvenilir olduğunun ifade edilmesidir.

Musannifin “*sahih görüşe göre*” sözü, istisna için kayıttır. Hadis naklini yapan ravi, sika hükmünü vermeye ehil bir kimseyse, nakilde bulunduğu kişinin sika olduğuna dair verdiği hüküm geçerli olur.

⁵⁸³ Yazmış olduğu kitabının ismi; “*el-Muvaddihu li'Evhâmi'l-Cem' ve't-Tefrîk*”dir. İbn Hacer *Hadis Ehlinin Istılahları Hakkında Nuhbetu'l-Fiker Şerhi Hadis Usûlü*, 79.

⁵⁸⁴ Abdulganî b. Saîd b. Ali el-Ezdî el-Mısırî, Eserinin ismi “*İdâhu'l-İşkâl*”, (d. 332-ö. 409). İbn Hacer *Hadis Ehlinin Istılahları Hakkında Nuhbetu'l-Fiker Şerhi Hadis Usûlü*, 79.

Mübhem⁵⁸⁵

Musannifin “*veya kısaltma amacıyla ismini vermez.*” sözü, bu kısım anlaşıldığı üzere önceki ve sonraki kısımlara mukabildir. İsmi bilinmeyen bir ravi, aynı hadisin nakledildiği başka bir senedde isminin geçmesiyle açığa çıkar.

Cehâlet hakkında buraya kadar söylediklerimizin hâsılı, cehaleti gerektiren şeyler dört tanedir. Birincisi ravi için kullanılan isimlerin çok olması. İkincisi kendisinden sadece bir kişinin rivayette bulunması. Üçüncüsü isminin söylenmemesi. Dördüncüsü iki veya daha fazla kişinin kendinden rivayette bulunmasına rağmen hakkında güvenilir olduğuna dair rivayet bulunmamasıdır. Bu kısmın bahsi ileride gelecek.

Meçhûlu’l-‘Ayn

Musannifin “*O da aynı şekilde meçhûlu’l-‘ayn’dır.*” ifadesi, o ravi de geride geçen ravi gibi zatı, şahsı bilinmeyen bir ravidir demektir.

Musannifin “*Bu konuda kitap yazdılar.*” sözü, bilinmeyen raviler konusunda kitaplar tasnif edildi demektir.

Musannifin “*Bilinmeyen ravinin hadisi kabul edilmez.*” sözünde, ismi bilinmeyen ravi kast edilmiştir. Bu ifadesinde ismi bilinmeyen ravinin, müphem diye vasıflandırıldığına işaret vardır.

Musannifin “*ismi zikredilmedikçe*” ifadesi, başka bir senedde ismi geçmedikçe demektir. Bunun sebebi, hadisin kabul edilme şartının, ravilerinin adalet ve zabt sıfatlarına sahip kimseler olmasının gerekliliğidir. İsmi bilinmeyen kimsenin, şahsı bilinmez ki halinin ne olduğu nasıl bilinsin!

Musannifin “*Ta’dîl lafzıyla beraber ravinin ismini kapalı bırakırsa, bu da ravinin, bana sika bir ravi haber verdi vb. bir ifade ile nakil yapması ile olur.*” ifadesindeki hadis kabul edilmez. Ravinin nakil yaptığı kimseyi adalet ile niteleyerek ismini vermemesi, geride geçtiği üzere hiç adalet ile nitelemeksizin ismini vermemesi gibidir.

Musannifin “*sahih görüşe göre*” ifadesi vasliyyeye mütealliktir, çünkü raviye göre sika olan bir kimse, başkasına göre cerh edilmiş olabilir. Bir görüşe göre zahire itibar edilerek kabul edilir, çünkü cerh etmek aslın hilafıdır.

Meçhûlu’l-Hâl

Musannifin “*O meçhûlu’l-hâldir.*” ifadesi, o ravi adalet hali bilinmiyor ve zabt sahibi değilmi? belli değildir. Çünkü kendisinden sadece iki veya daha fazla kişi rivayette bulunmuştur.

⁵⁸⁵ İsim, künye veya lakabı belirtilmeksizin sadece “fulân: falan”, “recul: bir adam”, “imre’eh: bir kadın”, “şeyh: bir hoca/bir ihtiyar”... şeklinde zikredilen kimse. Senedde bir ravinin bu şekilde zikredilmesi, hiç zikredilmemesi gibidir. Aydın, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, 190.

Musannifin “*O mestûrdur.*” sözü, hali bilinmeyen kimse mestûr diye isimlendirilir demektir. Böyle bir kimsenin rivayetini her asırda kabul eden gruplar olmuştur, cumhûr ise böyle bir hadisi kabul etmez. Bu konu hakkındaki tahkikli görüş, Şeyh *İbn el-Hacer*’in görüşüdür ve şöyledir; Mestûr ve meçhûl’l-‘ayn olan ravinin rivayeti mutlak olarak ret veya kabul edilmez, bilakis hali açığa çıkana kadar mevkuftur denilir. *İmamu’l-Haremeyn* de bu yönde kesin görüşte bulunmuştur. *İbnü’s-Salâh*’ın, sebebi bilinmeyen bir suçla cerh edilen ravi hakkındaki görüşü de bu görüşün bir benzeridir.

Bid‘at ve Bid‘atçının Rivayeti

Musannifin “*sonra bid‘at*” sözü, ravi suçlamalarından dokuzuncusudur.

Musannifin “*ya dinden çıkaran bir şey olur.*” sözü, sahibini dinden çıkarmaya götüren şey anlamındadır. Ravinin, dinden çıkaracağına ittifak veya ihtilaf edilen bir inanca sahip olması buna örnektir. İlahlığın Ali’ye hulul ettiği ve benzeri bir inanç ittifakla dinden çıkaran, Kur’an’ın mahlûk olduğuna inanmak ihtilafla dinden çıkaran inanca örnektir.

Musannifin “*veya fâsık eden*” sözü, sahibinin fâsıklığa nispet edilmesini gerektiren demektir. Bununla kast edilen, mukabilinde söylenme karinesiyle dinden çıkaran şeyin dışında bir şeydir. Yoksa fîsk ifadesi umumi, geniş bir ifadedir, mutlak anlamda itaatten çıkmayı ifade eder.

Musannifin “*birincisi*” sözüyle maksat, sahibini dinden çıkaran bidattir.

Musannifin “*Sahibinin rivayeti kabul edilmez.*” sözünde kast edilen, rivayetin cumhûr ulemaya göre mutlak olarak kabul edilmeyeceğidir. Bir görüşe göre ise mutlak olarak kabul edilir. Bir görüşe göre de kendi inancını desteklemek için yalan söylemeyi mubah görmüyorsa rivayeti kabul edilir, *Hattabiye Mezhebi*⁵⁸⁶ gibi mubah görüyorsa kabul edilmez denmiştir.

Bu konudaki tahkikli görüş Şeyh *İbn el-Hacer*’in görüşüdür ki şöyledir; Bidati sebebiyle küfrüne hükmedilen herkesin rivayeti reddedilmez, çünkü İslâmi gruplardan her biri kendine muhalefet edenlerin bidat ehli olduğunu iddia eder, bazen de aşırıya kaçıp muhaliflerini küfür ile itham eder. Böyle bir suçlama ile itham edilen herkesin rivayetinin mutlak olarak reddedilmesi ile hükmedilirse, ister ehl-i sünnet ister ehl-i sünnet dışında olsun İslâmi grupların tamamının rivayetlerini terk etmek gerekir.

Bu konuda muteber olan görüş, inkâr edilmesi kesinlikle dinden çıkaran bir bidat sahibinin rivayetinin kesin olarak kabul edilmeyeceğidir. Dinimizde mütevatır yolla sabit

⁵⁸⁶ Bu fırka Ebul-Hattâb Muhammed b. Ebî Zeyneb Ecda el- Esedî (ö. 138-145-147/755-762-765) adındaki kimsenin taraftarlarının teşkil ettiği fırkadır. Bunlar her asırda iki peygamber bulunduğu, biri nâtık (konuşan, sözcü) diğer samit (susan) oldu ğu şeklindeki iddialarını ortaya atarak Hz. Muhammed nâtık ve Ali samit idi dedikten sonra biraz daha aşırı giderek Muhammed ve Ali’nin Tanrı olduklarını ileri sürdüler. Bunun üzerine Cafer Sadık onlardan yaka silkip onları lanetleyince bu sefer aralarından Eş’ari beş, Nevbahti dört, Makrîzî elli fırkaya ayrıldıklarını söylüyor. Hüseyin Atay, “*Ehl-i Sünnet ve Şia*”, (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1983), 47.

olan, beş vakit namaz, hac ve benzeri şeyleri inkâr etmek buna örnektir. Tevâtür ile sabit olan bir şeyin aksine itikat etmek de aynı şekildedir.

Böyle bir rivayet kabul edilmemeye daha layıktır. Sahip olduğu bidat bu şekilde olmayan, zaptı tam ve takva sahibi bir ravinin rivayetinin kabul edilmesinde bir mani yoktur.

Musannifin “*ikincisi*” sözü, sahibini dinden çıkarmayan, günahkâr olmasına sebep olan bidattir.

Musannifin “*böyle bir bid‘at sahibinin rivayeti, insanları kendi bidatine çağırmadığı sürece kabul edilir.*” sözü, eğer sahip olduğu bidate insanları da çağırıyorsa rivayeti kabul edilmez demektir. Çünkü insanların kendi görüşüne tabi olmasına rağbet etmesi onu, rivayetteki lafızları değiştirmeye, kendi mezhebine uygun, ters düşmeyen bir manaya çekmeye teşvik edebilir.

Musannifin “*sahih olan görüşe göre*” sözü, *İbnü’s-Salâh*, bu mezhep diğer mezhepler içerisinde en doğru, en evla olanıdır demiştir, ekseri ulema da bu görüştedir.

Bir görüşe göre rivayeti mutlak olarak reddedilir. Bu görüş İmâm Mâlik ve başka âlimlerden de nakledilmiştir. *İbnü’s-Salâh*; “*Bu görüş hadis imamları arasında yaygın olan görüşten oldukça uzaktır. Çünkü onların kitapları, kendi bidatine insanları çağırmayan bid‘at ehli insanların rivayetleri ile doludur. Sahîh-i Buhârî ve Müslim’de bu şekilde birçok rivayet vardır.*” demiştir.

Bu görüşün sebebi olarak en çok zikredilen, bid‘at sahibi kimsenin rivayetini nakletmenin, o kimsenin revaç bulmasına, isminin anılmasına sebep vermesidir. Hâlbuki böyle bir kimseye iltifat etmemek gerekir. Buna göre bid‘at ehli olmayan bir kimsenin de rivayet ettiği hadisi, bidat ehli olan bir kimseden rivayet etmemek gerekir.

Bir görüşe göre, görüşünü desteklemek için yalan söylemeyi mubah görmediği sürece böyle bir kimsenin rivayeti mutlak olarak kabul edilir, aksi takdirde kabul edilmez. Çünkü yalanı helal görmek rivayetinin kabul edilmesine engeldir. Bazı âlimler bu görüşü, “*Hattâbiye mezhebi dışındaki heva ehlinin rivayetini kabul ederim. Çünkü onlar görüşlerini desteklemek için yalancı şahitliği helal sayarlar.*” sözünden dolayı İmâm Şâfi‘ye nispet etmişlerdir.

Musannifin “*kabul edilmez*” ifadesi, tercih edilen görüşe, tercih edilen mezhebe göre rivayeti kabul edilmez demektir.

Musannifin “*onunla*” sözü, tercih edilen bu mezhep ile demektir. Hafız *Ebû İshâk İbrâhim b. Ya’kûb el-Cûzecânî* de bu görüşü açıkça ifade etmiştir.

Musannifin “*en-Nesâî’nin ve Ebû Dâvûd’un hocası*” sözü, bu açıklama müellifin “*Ma’rifetu’r-Ricâl*” isimli eserinde geçmektedir. Ravileri nitelerken; “*Raviler içerisinde doğrudan uzaklaşan, delili doğru art niyetli olmayan kimseler vardır. Rivayetleri ile bidatlerini desteklemedikçe münker olmayan hadisleri kabul edilir.*” demiştir.

Şeyh İbn Hacer Cüzânî'nin sözünü güzel ve makbul olarak değerlendirir. Çünkü bid'at görüşüne insanları çağıran kişinin hadislerinin kabul edilmemesindeki sebep, onda da mevcuttur. Zira kendi bid'at mezhebine zahiren uygun düşen rivayetleri nakletme durumu söz konusu olabilir.

Sûu'l-Hıfz

Hafızanın kötü olması, ravi suçlamalarından onuncusudur. Hafızanın kötü olmasıyla kast edilen, başına gelen bazı şeylerden dolayı bazı zamanlara mahsus olmayıp, daimi olması ve ravinin doğrularının hatalarından çok olmayışdır. Hafızanın kötü sayılabilmesi için bu durumun sadece bazı zamanlar ile kısıtlı değil, ravinin bütün hallerini kapsar mahiyette olması gerekir.

Şâz

Musannifin "*O şâzdır*" ifadesi, o ravi şâz diye isimlendirilir, bu isimlendirme ravinin bir vasıf ile tek kaldığını ifade eder.

Musannifin "*bir görüşe göre*" sözü, hadis ehlinin bazılarının görüşüne göre demektir. Şâz kelimesinin diğer anlamına geride değindik.

Muhtelit

Musannifin "*eğer sonradan olduysa*" sözü, eğer hafızanın kötü olması, yaşının ilerlemesi, gözlerinin bozulması, kitabını kaybetmesi, oğlu gibi bir yakınının vefat etmesi, malının çalınması gibi bir durumdan dolayı ravide sonradan meydana gelen bir durum ise anlamındadır.

Musannifin "*muhtelittir*" sözü, hafızası sonradan kötüleşen ravi muhtelit diye isimlendirilir demektir. Muhtelit kelimesindeki lam harfi esrelidir. İhtilatın hakiki anlamı aklın bozulması, kişinin yaptığı iş ile söylediği sözün tutarsız olmasıdır.

Böyle bir durumda verilecek hüküm, ravide ihtilat meydana gelmeden önce rivayet ettiği hadislerin, müctehid tarafından ihtilattan önce olduğunun tespit edilmesi durumunda kabul edilmesidir. Hadisin ihtilattan önce mi yoksa sonra mı rivayet edildiği tespit edilemezse tevakkuf edilir. Aynı şekilde durumu bilinmeyen kimselerin rivayetlerinde de tevakkuf edilir.

Ravi hakkında ihtilat, temyiz, karışıklık gibi durumlar, o kişiden hadis rivayet edenlere, hadisi ne zaman, nerede, nasıl aldıklarını sorarak bilinir.

Raviler içerisinde, hafızası kötüleşen bir raviden, hafızası kötüleşmeden önce hadis alanlar vardır. *Şu be* ve *Süfyân es-Sevrî*, buna örnektir. *Cerîr b. Abdilhumeyd* gibi hafızası bozulmuş bir raviden, hafızası bozulduğu dönemde hadis alanlar da vardır. Bazı raviler ise hafızası bozulan bir kişiden, hem hafızası bozulmadan hem de bozulduktan sonra hadis almıştır. *Ebi Avâne* buna örnektir ve rivayet ettiği hadisleri, hafızası bozulmadan önce

duydum veya hafızası bozulduktan sonra duydum şeklinde temyiz etmiştir. *Halîlî* ve bazı raviler de böyle demiştir.

Şâz olan bir hadisin tabisi bulunursa, geride zikredildiği üzere hafızası kötü olanın birinci kısmına girer.

Musannif “*muhtelit*” sözü ile ikinci kısmı kast etmiştir.

Musannifin “*hadisi ayırt edilemeyen*” sözü, hadislerinin hafızası bozulmadan önce mi yoksa sonra mı olduğu ayırt edilemeyen anlamındadır. Bu söz, böyle bir hadiste şaz hadiste olduğu gibi tevakkuf edileceğinden dolayıdır. Bu sözle hadisi ayırt edilebilen ayrı tutulmuştur, çünkü hafızanın bozulmasından önce rivayet edilen hadisler, geride zikrettiğimiz üzere makbûldür, araştırmaya ihtiyaç duyulmaz.

Musannifin “*muteberdir*” sözü, câmi ve müsned türü eserlerde, senedin araştırılması olan itibar ile bulunan ravi demektir. İtibar konusu geride sahîh ve hasen hadislerde ravi ziyadesi konusunda geçti. Musannifin “*معتبر*” sözü ismi mef’ûl veznidir, “ب” harfî üstünlüdür.

Muteber ile kast edilen, mutaba’a derecesinin üstünde veya ona denk olandır, altında olan değildir. Şeyh *İbn Hacer* şöyle der; “*Hafızası kötü olan kimseye, ondan derece olarak üstün olan bir kimse mutabaat ederse, mutabaatı sebebiyle o kişinin derecesi yükselir. Başkasının mutabaatı olmayan, önceki derecesinde kendine eşit olan raviye tercih edilir.*”

Musannifin “*tercih edilir*” sözü, hafızası kötü olan, kendine denk olan raviye tercih edilir demektir. Musannifin bu sözü, “*bu sebeple derecesi yükselir*” sözüne mukabildir.

Musannifin “*derecesi kendinden düşük olanın mutabaatı değil*” ifadesi, önceki kavline mukabildir. Yani raviye derece olarak kendisinden düşük bir kimsenin mutâbaat etmesi ile derecesi kendinden yüksek olan birinin mutabaat etmesinin hükmü aynı değildir. Bundan anlaşıldığı üzere derecesi ravinin derecesine denk olan bir kimsenin raviye mutâbaatı, derecesi yüksek olan kimsenin mutâbaatı gibidir. Mestûr olan ravide de durum aynıdır. Geride de bahsedildiği üzere mestur, kendisinden iki veya daha fazla kimsenin rivayette bulunduğu, sika olup olmadığı bilinmeyen kimsedir.

Musannifin “*mürsel isnad ravisi*” sözü, mürsel hadis, geride ravi düşmeleri bahsinde geçtiği üzere tabiiden sonraki ravisi düşen hadistir. Hadisin kabul edilmeyiş sebepleri iki tane olup ravi düşmesi de bu iki sebepten biridir.

Musannifin “*müdelles*” sözü, isnadı müdelles olan demektir ve bu kelimedeki lam harfî üstünlüdür. Müdelles, geride geçtiği üzere senedinde gizli ravi düşmesi bulunan hadistir.

Hasen li’gayrihî

Ravinin hükmünün şaz ve hadisi ayırt edilemeyen muhtelit hükmünde olması, düşmenin aslen bilinmediği durumdadır. Ravi düşmesinin bilinmesi durumunda düşme, kısaltma amaçlı ise ravi adaletli, güvenilir sayılır, hadisi kabul edilir, şaz ve muhtelitta

yapıldığı gibi mutâbaat ihtiyaç duyulmaz. Hadis, bütünün yani mutabi ve mutabanın itibar edilmesiyle lizatihi olmayan hasen hadis hükmünü alır. Çünkü her birinin hadisinin eşit oranda doğru veya yanlış olma ihtimali vardır. İtibar çalışması yapanlardan herhangi birinin rivayetine uygun başka bir rivayet gelmesi durumunda, o hadisin doğru olma ihtimali tercih edilir. Bu tercih o rivayetin mahfûz olduğuna işaret eder ve hadis tevakkuf halinden kabul derecesine yükselir. Kabul derecesine yükselmesiyle beraber hasen hadis mertebelerinden en düşüğünde yer alır, derecesi hasen li'gayrihî olarak hasen li'zâtihi'nin altındadır.

Buraya kadar anlatılanlar ile kabul ve reddedilme açısından hadis metni ile ilgili konular bitti, geriye Peygamber efendimize, sahâbîye veya başkasına ulaşması açısından isnad ile ilgili konular kaldı.

İsnâd

Musannifin “*sonra isnâd*” sözü, bizzat hadisin metni ile ilgili olan konular, bizzat isnat ile ilgili konulardan önceliklidir anlamına gelir. Çünkü asıl maksat hadisin metnidir, isnâd ise bir vesile bir araç konumundadır.

Musannifin “*sonra isnâd*” sözündeki sonra ifadesiyle, her ne kadar isnat lafız itibari ile metinden önce söylene de mana cihetiyle rütbesinin, metnin rütbesinden sonra olduğuna dikkat çekmiştir. Musannifin sonra isnad sözü, kitabın başındaki haber sözüne atıftır. İsnad, metne ulaştırıcı yoldur, metin ise isnadın kendine bittiği, isnaddan geriye kalan kelimedir.

Merfû

Musannifin “*ya Peygamberimize ulaşır*” sözü, bu isnad ile nakledilen ifadeler Peygamberimiz (s.a.v.) için sabittir anlamındadır.

Musannifin “*ya açıkça ya da hükmen*” ifadesi, her ne kadar zahiren hadisin Peygamber’e ulaşması açıkça ya da hükmen olmakla taksim edilmese de hadisin Peygamber’e ulaşmasının mana itibariyle bir açıklamasıdır.

Musannifin “*sözünden, işinden veya onayından*” ifadesi, Peygamberimiz (s.a.v.) için sabit olan şeylerin açıklamasıdır. Bu şekilde Peygamberimiz (s.a.v.)’e ulaşan bir hadis ilerde geleceği üzere merfu diye isimlendirilir.

Peygamber efendimize merfû olan sarîh söz, sahabenin: “*Peygamberimiz (s.a.v.)’i şöyle derken işittim*”, “*Peygamberimiz bize şöyle dedi*” veya sahabeden sonraki birinin “*Peygamberimiz şöyle dedi*” veya “*Peygamberimizin şöyle dediği nakledildi*” vb. tedlise⁵⁸⁷ muhtemel hadis eda şekilleri ile nakledilen rivayetlerdir.

⁵⁸⁷ Bir kusuru veya ekseriya hoş görülmeyle bir özelliği bulunan bir hadisi, bunun bulunmadığını zannettirecek şekilde rivayet etmektir. Aydın, *Hadis Isulahları Sözlüğü*, 313.

Peygamberimiz (s.a.v.)’e merfu olan fiil, iş, sahâbînin: “*Peygamberimizin şöyle yaptığını gördüm*” veya sahabeden veya sahabeden sonraki birinin: “*Peygamberimiz şöyle yapardı veya böyle yapmazdı*” şeklinde nakledilen rivayetlerdir.

Peygamberimizin (s.a.v.) onay verdiğini ifade eden tahriri hadisler, sahabenin veya sahabe sonrasında birinin, ben veya bir başkası “*Peygamberimizin huzurunda şöyle bir şey yaptı*” veya “*Peygamberimiz bu iş için olumsuz bir şey söylemedi*” şeklinde nakledilen rivayetlerdir. Efendimizin huzurunda yapılan bir işe herhangi bir şey dememesi veya yanında yapılan işi sarih ifade ile onaylaması arasında fark yoktur.

Hükmen merfû olan söze gelince, İsrailiyat’tan alıntı yapmamış bir sahâbînin, ictihada konu olamayacak, bir kelimenin anlamını açıklama gibi dilsel bir yönü bulunmayan, yaratılıştan o güne geçmişte yaşayan insanlara dair haberlere, peygamber kıssaları veya geleceğe yönelik belirtilen savaşlara, kıyamet alametlerine, kıyamet günündeki ahvale yönelik rivayetlerdir. Yapıldığı zaman özel bir sevap veya özel bir azap gerektiren fiilleri içeren haberler de bu kabildendir.

Bu tür haberlerin hükmen merfû sayılma sebebi, sahabenin bu tarz verdiği haberlerin ya kendisine ait olması yahut bir başkasından duymuş olmasıdır. Bu tarz bilgiler ictihada konu olamaz, haber veren birinin olması gerekir. Bu tarz bilgileri haber veren de ancak peygamberimiz (s.a.v.) olabilir. Durum böyle olunca bu tarz haberler Peygamber efendimizin söylemiş olması hükmünü alır ve hükmen merfû olur. Sahâbînin bu tarz bir haberi direk Peygamber’den duyması veya başkasının aracılığı ile kendisine ulaşması eşittir.

Hükmen merfû olan fiiller ise sahabenin ictihada konu olamayacak bir fiili yapmasıdır. Bu durum sahabeye hüsnü zan ederek o işi peygamberden görerek yaptığını yorulmasıdır.

Hükmen merfû olan tahrîr, onay ise sahâbînin, Peygamber zamanında şöyle yapardık şeklinde haber vermesidir. Böyle bir haber, Peygamber’in duruma şahit olması zahir olacağından merfû hükmünü alır. Bunun sebebi sahâbeyi kiramın dini konularda sürekli Peygamber’e başvurması ve fiilin yapıldığı dönemin, vahyin inmeye devam ettiği bir dönem olması cihetiyledir. Sahâbenin yasak olan bir şeyi sürekli bir şekilde yapıyor olması düşünülemez.

Câbir ve *Ebû Saîd* (el-Hudrî), azil yapmanın caiz olmasına, sahabenin Kur’ân’ın inmeye devam ettiği dönemde bunu yaptığını, yasak olacak bir şey olsaydı Kur’ân bunu yasaklardı diyerek delil getirmiştir.

Tabînin sahâbîden Peygamber’e merfû olduğunu açıkça belirterek yaptığı rivayetler de hükmen merfû kapsamındadır. *Hadisi ref eder, rivayet eder, nispet eder, rivayet ederek, ona ulaştırır veya onu rivayet etti* sözlerinde olduğu gibi.

Hadis ehli bazen kısaltma amacıyla söyleyeni zikretmeksizin söylenen sözü nakletmekle yetinir. (Musari b.) *İbn Sîrîn*, *Ebû Hureyre*'den, “*Bir toplum ile savaşırsanız ...*” dedi.” şeklinde diyeni zikretmeden hadis nakletmiştir. *Hâtib* bu durum için, “*Bu şekilde kısaltma yapmak İbni Sirin ve başkalarının da içinde bulunduğu Basra ehline has bir ifade üslubudur.*” demiştir.

Merfû ve mevkûf olmaya ihtimalli olan lafızlardan biri de sahabenin, “*Namazda göbek altında el bağlamak “sünnettendir.*”⁵⁸⁸ ifadesidir. Çoğu ulemaya göre bu tarz ifadeler hükmen merfûdur. Şâfiî ulemasından *Ebû Bekr es-Sayrafi*, Hanefilerden *Ebû Bekr er-Râzî*,⁵⁸⁹ Zahirîlerden *İbn Hazm*⁵⁹⁰ gibi bazı âlimler bu tarz ifadelerin mevkuf olduğunu düşünürler.

Berâ, *Ebû Bekr*, *Ali* gibi sahâbenin, “*şu sünnettendir*” ifadesindeki sünnetin, peygamberimizin (s.a.v.) sünneti olarak anlaşılması, bu şahsiyetlerden önce sadece Peygamber efendimizin sünnetinin bulunuyor olmasından kaynaklanır.

Delil getirme esnasında kullanılan sünnettendir ifadesi de Peygamberimiz'in (s.a.v.) sünneti olarak anlaşılır. Çünkü sahabenin her biri müctehittir, müctehit bir başka müctehidi taklit etmez. Durum böyle olunca sünnettendir ifadesi Peygamberimiz (s.a.v.)'in sünneti olarak telakki edilir. Tabîînin sünnettendir ifadesi de *Ömer*'in sünnetidir gibi bir kayıtla söylenmedikçe Peygamber'in sünneti olarak anlaşılır. *İbn Abdilberr* de böyle hükmetmiştir.

Sahâbenin, “*Bize böyle emredildi.*”, “*Bundan nehiy edildik.*” gibi ifadeleri de bu kabildendir. *İbn Âtiyye*'nin “*Bayram namazlarına engellilerin ve kadınların da gelmesiyle emir olunduk. Hayızlı kadınlara ise mescitten ayrılmaları emredildi.*”⁵⁹¹ *Cenazenin ardı sıra gitmekten nehiy edildik.*”⁵⁹² sözü buna örnektir. Bu ifadeler hakkındaki ihtilat da geride geçtiği üzeredir. Çoğu ulema bu tarz ifadeleri hükmen merfu kabul etmiştir. Çünkü ifadelerin zahiri, emretme ve nehiy etme yetkisi olan birini gerektirir ki o da Allah'ın (c.c.) Peygamber'idir. Emredenin veya nehiy edenin Kur'ân-ı Kerîm, icma, mecazi anlatımla ictihat ya da bazı halifeler olma ihtimali olsa da emreden veya nehiy eden Peygamber efendimiz olarak kabul edilir. *İsmâîlî*⁵⁹³ akımın da içinde bulunduğu bazı gruplar bunu kabul etmezler.

“*Biz böyle yapardık.*” ifadesi de geride geçen ifadelerin bir benzeridir ve hükmen merfudur. Bir sahabenin bir işi, Allah'a (c.c.) ve Peygamber'e itaat veya isyan olarak

⁵⁸⁸ Ebû Dâvûd, “*Salât*”, 117-118.

⁵⁸⁹ Bu, Fahreddin er-Râzî olmayıp “*Ahkâmu'l Kur'ân*” sahibi el-Cessâs'tır. İbn Hacer *Hadis Ehlinin Istılahları Hakkında Nuhbetu'l-Fiker Şerhi Hadis Usûlü*, 89.

⁵⁹⁰ Ali b. Ahmed b. Said, İbn Hazm ismiyle meşhur olup Zahiri mezhebinin en büyük imamlarındandır. (d. 384-ö. 456). İbn Hacer *Hadis Ehlinin Istılahları Hakkında Nuhbetu'l-Fiker Şerhi Hadis Usûlü*, 89.

⁵⁹¹ Buhârî, “*Salât*”, 2; Müslim, “*Salât*”, 890.

⁵⁹² Buhârî, “*Cenâiz*”, 29; Müslim, “*Cenâiz*”, 938.

⁵⁹³ Ehl-i Beyt imamı Cafer Sadık'tan (ö. h. 148/m. 765) sonra imametinin büyük oğlu İsmail'in ve ondan sonra onun soyundan gelenlerin hakkı olduğu iddiasıyla İmamiyyeden ayrılanların oluşturduğu bir Şîî mezhebidir. Mazlum Uyar v.dğr., *İslâm Mezhepler Tarihi*, (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi İlahiyat Önlisans Programı, 4. Baskı, 2013), 108.

değerlendirmesi de aynı kabildendir. *Ammâr*'ın “*Şek gününde oruç tutan Ebû Kâsım'a isyan etmiştir.*”⁵⁹⁴ sözü buna örnektir. Bu ve benzeri ifadeler geride geçtiği üzere hükmen merfû olarak değerlendirilir. Çünkü bu ifadelerin zahirinden anlaşılan, söylenilen şeyin Peygamber'den alındığıdır.

Mevkûf

Musannifin “*veya sahâbeye*” ifadesi veya isnâd, muhâcir ya da ensârdan bir sahâbeye ulaşır demektir.

Musannifin “*sarih olarak*” ifadesi, nakledilen şeyin söz, fiil, onay gibi sahâbeye ait olan bir şey olduğunun açıkça telaffuz edilmesini, söylenmesini gerektirir demektir. Musannif bu ifadesinde matufun aleyhte zikrettiği gibi hüküm lafzını zikretmemiştir. Çünkü hüküm burada geride olduğu gibi gerçekleşmez ve bu anlaşılması kolay bir durumdur.

Sahâbînin Tarifi

Musannifin “*O*” ifadesi, sahâbî anlamındadır. Sahâbî, Peygamberimiz (s.a.v.) ile bilindiği vecih ile karşılaşan kimsedir. Sözü içinde sahâbî kavramı geçince sahâbînin tarifine de değinilmiştir. Tarifteki karşılaşmak ifadesi görmek anlamındadır. Peygamber'in o kişiyi görmesi de Peygamber'i görmeye eşdeğerdir. Karşılaşmak ile kast edilen, aynı mecliste oturmak, beraber yürümek, birinin diğerine gitmesi ve benzeri durumları içeren geniş bir ifadedir. Kişinin Peygamber'e sahabe olabilmesi için aralarında bir konuşma geçmesi şart değildir. İki taraftan birinin diğerini bir an dahi olsa görmesi yeterlidir. Sahâbînin tarifindeki *karşılaşmak* ifadesi, tariflerdeki cins mesabesinde, *inanarak* ifadesi ise fasıl konumundadır. *İnanarak* ifadesi, Peygamberimiz (s.a.v.)'i gördüğü halde ne ona ne de diğer Peygamberlere inanmayan müşrikler gibi, inanmayan bütün kimseleri sahâbî kavramının dışında bırakır.

Musannifin “*ona*” sözü, Peygamber'e anlamındadır, Peygamber'in Allah'tan (c.c.) getirdiği şeylere inanmak kast edilmiştir. Kolayca anlaşılabileceği üzere bu anlam, zamirin merciine itibar edilmesi açısından da gerekli bir anlamdır.

Musannifin gerideki “*ona*” ifadesi, ikinci bir fasıl gibidir, peygamberle karşılaştığı halde ona değil de genel olarak başka peygamberlere inanan kimseleri de sahâbî kavramının dışına çıkarır, ehli kitap olan kimseler buna örnektir. *Rahip Bahîra*⁵⁹⁵ gibi, ileride peygamber olacağına inanarak peygamber efendimiz ile peygamber olmadan önce karşılaşan kimse, sahâbenin tarifindeki “*Peygamberle karşılaşmak*” ifadesiyle sahâbî kavramından çıkar mı?

⁵⁹⁴ Buhârî, “Savm”, 26-27; Ebû Dâvûd, “Savm”, 10; Tirmizî, “Savm”, 3.

⁵⁹⁵ Hz. Peygamber'in nübüvvet öncesi hayatında bir yer etmesinden dolayı önem kazanan Rahip Bahîra'nın kim olduğu nerede ve ne zaman doğduğu, nerelerde yaşadığı, öğrenimini ne şekilde yaptığı, hangi dine mensup olduğu, vb. soruların çoğu ya cevapsızdır, ya da hakkında çok az bilgi vardır. Bahîra ismine sadece Hz. Peygamber'in Şam seferi sırasında Busra'daki manastırda geçen diyalog söz konusu olunca yer verilmektedir. Bahîra, Aramî dilinde “seçilmiş” anlamına gelen “Behîre” kelimesinden gelmektedir. Asıl adı Cercis idi. Cercis de denir. Ahmet Erçetin, *Rivâyetler Ve Farklı Yorumlar Işığında Rahip Bahîra Olayı*, (Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2008), 12.

Bu konu tereddütlüdür. Peygamberle karşılaşmak ifadesiyle, Peygamber ile Peygamber olduğu bir zamanda karşılaşmayı kast edenlere göre böyle bir kimse sahâbî tarifine girmez, o kimselere göre tariftan çıkar.

Musannifin “ve İslâm üzerine ölen” ifadesi, sahâbînin tarifindeki üçüncü fasıldır, Peygambere inanarak onunla karşılaştıktan sonra dinden dönen ve dinden dönmüş olarak ölen kimseleri sahâbî tarifinden çıkarır. *Ubeyd b. Cahş*,⁵⁹⁶ *İbn Hatal*⁵⁹⁷ ve *Mikyâs b. Subâbe* gibi kimseler buna örneklerdir.

Peygamberden rivayette bulunan, peygamberin vefatından sonra dinden dönmüş olarak ölen kimseler de böyledir. *Rebî’a b. Ümeyye b. Halef* buna örnektir. *Rebî’a* peygambere inanarak onun ile karşılaşmış, peygamberden rivayette bulunmuş, Ömer’in hilafetine kadar Müslüman kalmış daha sonra dinden dönmüş ve o hal üzere ölmüştür.

Peygambere inanarak onunla karşılaşması ile İslam üzere ölmesi arasına, dinden dönme hadisesi girse de o kimse kelamın akışından anlaşılacağı üzere sahâbî tarifinden çıkmaz, sahâbî olarak kalır. Tekrar İslâma dönüşünün peygamberin hayatında veya vefatından sonra olması arasında fark yoktur. Aynı şekilde İslam’a tekrar döndükten sonra Peygamber’le ikinci bir karşılaşma olması ya da olmaması arasında da fark yoktur.

Musannifin “*sahih görüşe göre*” sözü, araya dinden girmenin duruma muhalefet edenlerin bulunduğu işaretler. Araya dinden dönmenin girmesiyle kişinin sahabe olmaktan çıkmayacağı görüşü Şâfiî mezhebi ve tabilerinin görüşüdür. Çünkü onlara göre dinden çıkma, dinsiz olarak ölme durumu hariç mümin iken yapılan güzel amellerin sevabını iptal etmez.

Hanefî mezhebinde ise dinden çıkma, Müslüman iken kazanılan sevapların tamamını iptal eder, daha sonra tekrar İslâma dönülse de hüküm aynıdır. Dolayısıyla dinden çıktıktan sonra tekrar dine dönen kimsenin haccını iade etmesi gerekir, çünkü hac, ömürlük bir farzdır. Böyle bir kimsenin sahâbî oluşu, dinden çıkmasıyla iptal olur, tekrar dine döndükten sonra ikinci kez Peygamber ile tekrar karşılaşır ancak o zaman sahâbî sayılabilir. *İmâm Mâlik* de bu görüştedir.

el-Eş’as b. Kays’ın hikâyesi ise birinci görüşün tercih edilmesini destekler mahiyettedir. *el-Eş’as* dinden çıkmış, esir olarak Hz. *Ebû Bekir*’e getirilmiş ve İslâma tekrar dönmüştür. Hz. *Ebû Bekir* onun bu durumunu kabul etmiş, İslamiyet’i güzel yaşadığını görünce onu kız kardeşiyle evlendirmiştir. Hiç kimse *el-Eş’as*’ın sahâbîden sayılmasına itiraz etmemiş, hadisleri müsnedlerden çıkarılmamıştır.

⁵⁹⁶ Ubeydullah b. Cahş, Habeşistan’a hicret eden ilk Müslümanlardan, ama oraya gittikten sonra Hristiyan oldu ve bu şekilde öldü. İbn Hacer *Hadis Ehlinin İstılahları Hakkında Nuhbetu’l-Fiker Şerhi Hadis Usûlü*, 93.

⁵⁹⁷ Abdullah b. hatal, iman edip Medine’ye hicret eden müslümanlardandı. Daha sonra bir müslüman öldürüp Mekke’ye kaçtı. Onu Mekke’nin fethi esnasında öldürdüler. İbn Hacer *Hadis Ehlinin İstılahları Hakkında Nuhbetu’l-Fiker Şerhi Hadis Usûlü*, 89.

Sahabe kavramının kullanılmasında birçok farklı görüşler vardır. Bu konu hakkında detaylı bilgi elde etmek isteyenler, *Ali el-Kârî'nin Nuhbetu'l-Fiker* şerhine yaptığı şerhe müracaat edebilir. Bu eserde iki tembih zikredilmiştir.

Birinci tembih: Sahâbî içerisinde Peygamberimiz (s.a.v.)'in sohbetine devam eden, onunla beraber veya komutan olarak tayin ettiği kimseler ile savaşa katılan, Peygamberimiz'in sancağı altında şehit olan kimselerin, Peygamber'in sohbetine hiç devam etmemiş, herhangi bir savaşa katılmamış, Peygamber ile çok az bir konuşması bulunan, Peygamber'i uzaktan gören yahut çocukken gören kimselere rütbe bakımından tercih edileceğinde şüphe olmaması hakkındadır. Genel anlamda sahâbî olma şerefi ise bütün sahabeler için geçerlidir.

Peygamber'den hadis işitmeyen sahâbînin, Peygamber'den hadis naklinde bulunması rivayet açısından mürseldir. Peygamber ile karşılaşmış olması cihetiyle sahâbîden sayıldığı gibi rivayeti de ihtilafsız makbuldür.

İkinci tembih: Bir kimsenin sahâbî oluşunun tespiti hakkındadır. Bir kimsenin sahâbî olduğu, *Ebû Bekir es-Sıddık* ve cennetle müjdelenen on sahabede olduğu gibi tevatür ile gelen haberle veya sahabe olduğunun meşhur olmasıyla, bir sahabenin başka bir kişinin sahâbî olduğunu söylemesiyle bilinir. Tabiînden adalet sahibi kimselerin bir kişiyi sözlü ya da yazılı olarak sahabeden sayması, adaletli olduğu bilinmesi ve iddiasının mümkün olması şartıyla kişinin sahabe olduğunu kendisinin ifade etmesi de sahâbînin tespitinde geçerli yollardır.

Maktû

Musannifin “*veya tabiîne ...*” sözü veya isnad tabiînden bir kimseye ulaşır anlamındadır. Bu da ravinin isnadı ile naklettiği hadisin, tabiînden bir kimseye ait söz, fiil veya onay olduğunu sarahaten, açıkça ifade etmesiyle gerçekleşir. Musannif “*sarahaten*” ifadesini, sahabeye ulaşan isnatta zikrettiği gibi burada zikretmemiş, geride zikretmiş olmasıyla yetinmiştir.

Musannifin “*O*” sözü, tabiî anlamındadır. Tabiî, Peygamber'e inanarak bir sahâbî ile karşılaşan kişidir. Tercih edilen tarif budur ve ekseri ulema bu tarife göre hareket etmiştir. Peygamber efendimiz sahabe ve tabiîne yönelik, “*Ne mutlu bana iman ederek beni görene! Ne mutlu beni göreni görene!*”⁵⁹⁸ demiştir. Efendimiz hem sahâbî hem de tabii hakkında söylediği bu sözde, görmek kavramı ile yetinmiştir. *Hatîb* gibi tabiî için sahâbî ile belli bir müddet beraber olmayı, onlardan bir şey dinlemiş olmayı, temyiz yaşında olmayı şart koşanlar bu hadise muhalif düşerler.

⁵⁹⁸ Hâkim, *Müstedrek*, 4: 86; Tayâlisî, *Müsned*, 154.

Muhadram

Sahâbî ve tabiîn arasında isimlerinde âlimlerin ihtilaf ettiği bir tabaka daha vardır ki onlar *Muhadram* diye isimlendirilir. Peygamberimiz (s.a.v.)’in hayatında cahiliye dönemini idrak etmiş, peygamberimizin hayatında veya vefatından sonra Müslüman olmuş fakat peygamberimizi görmemiş ya da sadece İslam’a girmeden önce görmüş kimselerdir. *Müslim* bu kimseleri yirmi kişi olarak saymış, *İmâm Nevevî* ise daha fazla olduklarını söylemiştir. Sahih olan görüşe göre bu kimseler peygamberimizin yaşadığı şerefli zaman dilimini idrak ettikleri için tabiinin büyüklerinden sayılırlar. *Necâşî*⁵⁹⁹ ve *Veysel Karânî*⁶⁰⁰ gibi Peygamberimiz (s.a.v.) hayatta iken İslâma girenler ile Efendimizin vefatından sonra İslâma girenler aynı hükümdedir.

Merfû, Mevkûf ve Maktû Hadisin Tarifi

Musannifin “*birincisinin hadisi*” sözü, geride geçen isnadın üç kısmından birinci kısmın hadisi demektir o da Peygamberimiz (s.a.v.)’e ulaşan isnattır.

Musannifin “*O merfûdur.*” sözü, hadis ehlinin terminolojisinde merfû diye isimlendirilir demektir, isnadın bitişik veya kopuk olması arasında fark yoktur.

Musannifin “*O mevkûftur.*” sözü, hadis ıstılahında bu şekilde isimlendirilir demektir.

Musannifin “*üçüncüsünün hadisi ve tabiinden alt tabakaya ulaşan hadis*” sözü, tebei tabii tabakasına ulaşan hadis demektir.

Musannifin “*onun gibi isimlendirilir*” sözü; maktu, kopuk sözünden de anlaşılacağı üzere isimlendirme bakımından üçüncü kısım ile aynı olduğunu ifade eder. Dilersen her ikisinde de filanca mevkûftur diyebilirsin. “*Ma’mer bu hadisi Hemmâm’a (Hemmâd’da) vakıf ettirdi.*” “*Mâlik hadisi Nâfi’de vakıf ettirdi.*” ifadelerinde olduğu gibi.

Maktû ve Munkatı Arasındaki Fark

Maktû ve munkatı terimleri arasındaki fark belli olur.

Munkatı, geride geçtiği üzere isnadda düşmenin meydana gelmesi cihetiyle metne ait konulardandır. Maktû ise görüldüğü üzere senedin ulaştığı yer cihetiyle ilgili bir konudur. Bazı hadis bilginleri ise maktu ve munkatı terimlerini, terim manasından çıkarıp sözlük manalarını kast ederek birbirinin yerine kullanmıştır.

Musannifin “*eser*” sözü; bilmek gerekir ki âlimler eser kelimesini selefi salihinin sözlerinde, haber kelimesini de Peygamber efendimizin sözlerinde kullanmışlardır. Bir görüşe göre haber ve hadis ifadeleri Peygamberimiz (s.a.v.)’den gelen nakilleri, eser kelimesi ise

⁵⁹⁹ Levent Öztürk, “en-Necâşî Ashame b. Ebcer”, (ö. 9/630), Muhacirleri himaye eden ve Hz. Peygamber’in davetini kabul edip müslüman olan Habeşistan kralıdır. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 32: 476.

⁶⁰⁰ Necdet Tosun, “Ebû Amr Üveys b. Âmir b. Cez’ b. Mâlik el-Karanî”, (ö. 37/657), Tâbiîn neslinden Yemenli zâhiddir. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2013), 43: 74.

daha genel bir mana ile efendimiz ve seleften gelen nakilleri kapsar. Bu görüş daha isabetli görünmektedir.

Müsned

Musannif “*müsnedlere gelince*” ifadesi ile hadis ehlinin, “*bu müsned bir hadistir.*” ifadesindeki müsned kavramıyla kast edilen anlamı murat etmiştir.

Musannifin izafet (isim tamlaması) ile söylediği “*sahâbî merfûsu*” sözündeki merfû ifadesi, tariflerdeki cins mesabesindedir. Sahâbî kelimesine olan izafeti ise fasıl niteliği taşır, tabiinin, “*Allah rasûlû şöyle dedi.*” diyerek yaptığı nakilleri dışarda bırakır. Çünkü böyle bir nakil mürseldir. Tabiînin altında bir tabakanın bu şekilde yaptığı rivayet de aynıdır, zira böyle bir rivayet geride anlaşıldığı üzere mu’dal, munkatı veya muallak olur.

Musannifin “*zahiri ittisâl olan bir sened ile*” ifadesi, senedi açıkça kopuk olan hadisleri çıkarır, senedinde kopukluk ve bitişiklik ihtimali olup bitişikliği ağır basan rivayetleri kapsar. Müsnedlerin hadislerini tahric eden hadis imamlarının bitişik saydığı mürseli hafi (gizli mürsel) hadisler buna örnektir. Mukayese, karşılaştırma yoluyla senedi sadece muttasıl olan hadisler evla yolla tarife girmiş olur. Bu tarifi *Şeyh İbn Hacer* zikretmiş ve *Hâkim*’in şu tarifine uymaktadır: “*Müsned, Muhaddisin hocasından yaptığı rivayette zahir olan onu işitmiş olması, aynı şekilde talebenin hocasından, o da hocasından şekliyle sahâbîye, sahâbîden de Efendimize ulaşan hadis muttasıldır.*”

Hatîb ise “*Müsned, muttasıl olandır.*” demiştir. Bu takdirde mevkûf olan bir hadis muttasıl bir senetle zikredilirse ona göre müsned diye isimlendirilir ve müsned terimi, merfû, mevkûf hatta maktu rivayetleri de kapsamış olur.

Senedi zahiren muttasıl olan bir rivayetin, senedinde kopukluk olma ihtimali varsa ona göre müsned denilmez. Ancak onun bu sözünüle ittisale genel bir anlam yükleyerek hakiki ve zahiri anlamda kullanmış olabileceği söylenebilir. Fakat o bu şekilde mevkûf bir rivayetin çok nadir olacağını söylemiştir. *İbn Abdilberr* ise bunu uzak bir ihtimal olarak görür. Çünkü “*Müsned, merfû olandır.*” demiş, senedin bitişik olup olmamasına değinmemiştir. Çünkü bu tarif, metin merfû olduğu takdirde mürsel, mu’dal, munkatı ve muallakı içine alır ki böyle bir şey söyleyen yoktur.

Âlî Isnâd⁶⁰¹

Musannifin “*hadisin sened sayısı az olursa*” sözü, “*sonra isnâd*” sözüne mukabildir. Hadisin isnadındaki kişilerin sayısı, aynı hadisin başka bir isnadındaki kişilerin sayısına nazaran daha az olursa anlamı kast edilmiştir.

⁶⁰¹ Aynı metnin birkaç isnadından veya metinleri farklı da olsa birkaç isnaddan ilk kaynağa, diğerlerine oranla daha az ravi ile ulaşan isnaddır. Aydın, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, 141.

Musannif “*ya bu sened... ulaşır*” ifadesiyle, senedindeki kişilerin az olduğu hadisi kast etmiştir.

Musannifin “*veya vasıf sahibi bir imama*” sözünde kast edilen, imamın hafıza, fıkıh bilgisi, zapt ve benzeri yönlerden yüksek vasıflara sahip olması ve bu sebeple tercih edilen bir imam olmasıdır. Bu imamın tabii veya daha alt bir tabakadan olması fark etmez.

Musannifin “*ve onlar gibi*” sözüne, *Sehâvî*’nin zikrettiği gibi *Leys*, *İbn Uyeyne* ve *Huşeyme* (*Huşeyme b. Beşîr b. Ebî Hazeme-Hezem*) örnek verilebilir.

Musannifin “*birincisi*” sözüyle kast edilen, mezkûr vasıfla senedi Peygamberimiz (s.a.v.)’e ulaşan hadistir.

Musannifin “*el-Uluvvu’l-Mutlak*”⁶⁰² sözünde uluvv kelimesinin ilk harfi ötrelidir. Mutlak demek senetteki kişilerden sadece bir şahsa bağlı kalınmaması demektir. Nispetin aslında peygamber efendimize olmasının mahsuru yoktur. Eğer senet de sahih olursa, senedin sahih ve âli olması bir arada olduğu için en üst hedef gerçekleşmiş olur. İkisi aynı anda olmazsa, senedin âli oluşu yine mevcuttur. Mevzu olmadığı sürece senedin âli olması istenilen bir durumdur. Çünkü senedin mevzu olması durumunda senet yok hükmündedir, senetteki ravi sayısının az oluşunun bir değeri yoktur ve senet için âli oluş düşünülemez.

Musannifin “*ikincisi*” sözü, bir imama ulaşan, diğer bir senede göre senedindeki ravi sayısı az olan sened demektir. Bir imama ulaşan senedin ravileri çok olsa da ravileri içinde o imamın bulunduğu sened, içinde böyle bir imamın bulunmadığı senetten önceliklidir. Böyle bir senedde ravi sayısının çok olmasının senede bir zararı yoktur. Çünkü genel olarak hadis imamlarının hocaları, güvenilir ve büyük şahsiyetlerdir. Bu anlattığımız ile âli olarak değerlendirilecek senedin, kıyas edildiği diğer senedde bir hadis imamının bulunmamasının şart olduğuna bir işaret vardır.

Musannifin “*el-Uluvvu’n-Nisbî*”⁶⁰³ sözündeki nûn harfi esreli, sin harfi sakindir. Bu kelime nispet sözünün, nispet ۞ si ile kullanılmış şeklidir. Çünkü bu âlilik seneddeki bazı kişilere nispet iledir.

Müteahhir âlimler mutlak âli (el-Uluvvu’l-Mutlak) senetleri elde edebilmek için büyük gayretler göstermiş, hatta birçok âlim, âli senedi yakalamak için daha önemli şeyleri ihmal etmiştir. Daha önemli şeyler için hafıza, takva, iffet, ihsan, çeşitli Kur’ân ilimleri ve güzel ahlak unsurları sayılabilir.

⁶⁰² İki senedden birinin kaynağına diğerine oranla hakikaten daha kısa yani daha az ravi ile ve güvenilir yoldan ulaşması durumudur. Aydınlı, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, 324.

⁶⁰³ İki senedden birinin diğerine oranla bir imama veya güvenilir bir hadis kitabı yazarına yakınlığı, ona varması dolayısıyla meydana gelen ilk kaynağına hükmen yakınlık durumu. Böyle bir senedde söz konusu imam veya yazardan sonraki ravi sayısının çokluğu önemli değildir. Aydınlı, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, 324.

Âli senedin rağbet edilmesinin sebebi, mukabili olan nazil senede nazaran daha az hata içermesidir. Seneddeki ravilerden her birinin hata yapma ihtimali vardır, dolayısıyla senette çok ravinin bulunmasıyla bu ihtimal artar, azalmasıyla da azalır.

Buhârî ve diğer ulemanın üç ravi ile zikrettiği, *İmâm el-Mâlik*'in *Muvatta*'sında iki ravi ile zikrettiği hadisler buna örnektir. Fakat nâzil bir isnadda, âli isnadda bulunmayan bir meziyet, ayrıcalık olabilir. Nazil senedin ravilerinin âli senedin ravilerine nazaran daha güvenilir, hafızası daha güçlü, daha fakih olması, senedin muttasıl oluşu, daha belirgin olması ve benzeri durumlar buna örnektir. Bu durumda şüphesiz nâzil bir isnad, manevi durumun dikkate alınmasıyla âli bir isnaddan öncelikli olur. Bu bağlamda güvenilir ve adil kimselerden nazil olarak gerçekleşen bir rivayet, cahil ve zayıf kimselerden âlî olarak nakledilen bir rivayetten hayırlıdır denmiştir.

Musannifin “*onun çeşitleri vardır*” ifadesinde kast edilen nisbi âlidir.

Muvâfakat⁶⁰⁴

Musannifin “*muvaḥakat bu kısımlardandır*” sözü, el-Uluvvu'n-Nisbî'nin çeşitlerinden biri muvaḥakat sahibi olan hadistir demektir, geriye kalan kısımlar da böyledir. En iyi bilen Allah (c.c.)'dır.

Musannifin “*O*” sözüyle kast ettiği muvaḥakattir. Muvaḥakat, nisbi âli olan senedin ulaşmasıdır. İzafetli bu ifadeyle, muvaḥakatın bulunabilmesi için musannifin bulunduğu senede nazaran, diğer senedin ravi sayısının daha az olmasının şart olduğu anlaşılır. *İbnü's-Salâh* bunu açık bir şekilde ifade etmiştir.

Musannifin “*musanniflerden birinin hocasına ...*” sözü ile hadis imamları arasından bir musannif kast edilmiştir. Bu musannifin *Kütüb-i Sitte* veya diğer kitapların musanniflerinden biri olması arasında fark yoktur.

Musannifin “*başka bir yolla*” sözü, musannifin hocasından naklettiği yoldan farklı bir yol ile anlamındadır. Bu da musannifin senette bulunmamasıyla gerçekleşir. Muvaḥakata misal, *Buhârî*'nin sahihinde *Kuteybe*,⁶⁰⁵ *Mâlik* yoluyla yaptığı rivayettir. Bu tarikle ravi ve *Kuteybe* arasında yedi kişi vardır. Bu durumda ravi, *Buhârî* ile şeyhinde muvaḥakat etmiş olur, bu isnat *Buhârî*'nin isnadına göre de âli olur.

⁶⁰⁴ Meşhur hadis kitabı yazarlarından birinin rivayet etmiş olduğu bir hadisi yazarın yer almadığı ama hocasında birleşen bir senedle rivayet etmek. Bu senedle yazarın hocasına yazarın bulunduğu seneden daha az ravi ile ulaşırsa ona el-muḥâfatu'l-âliye, daha fazla ravi ile ulaşırsa ona el-muḥâfatu'n-nâzile denir. Söz konusu hadisin, yazarın hocasında birleşen senedleri, içlerinde yazarın ve hocasının yer almadığı ve ravileri bunlardakinden daha az sayıda olan diğer senedlerine oranla nisbi uluvv sahibidirler. Aydın, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, 239.

⁶⁰⁵ Kuteybe b. Said, (ö. 240). İbn Hacer *Hadis Ehlinin Istılahları Hakkında Nuhbetu'l-Fiker Şerhi Hadis Usûlü*, 99.

Bedel⁶⁰⁶

Musannifin “O” sözü bedel anlamındadır, ulaşması ifadesi nisbî âlî senedin, o musannifin hocasının hocasına ulaşmasını ifade eder. Aynı şekilde tarikin, musannifin tarikinden farklı olması gerekir. Ravinin geride geçen *Ebü’l-Abbâs* isnadındaki aynı hadisi, yine *Ebü’l-Abbâs*, *Ka’nebî*, *Mâlik* tarikiyle nakletmesi gibi. Bu isnaddaki *Ka’nebî*, diğer isnattaki *Kuteybe*’ye denktir, bedeldir. *Ka’nebî* ise *Buhârî*’nin hocası değildir. Böylece ravi, nisbi âlinin çeşitlerinden muvafakat ve bedeli elde etmiş olur. Nisbi âlinin çeşitleri çok olup bu iki kısım ile sınırlı değildir. Hadis ehlinin bu iki kısmı çokça kullanması, hadis talebelerini hadis dinleme ve itinalı olma hususunda teşvik içindir. Aksi takdirde bu ikisi musâvât hatta nüzulde kullanılmıştır.

Musâvât

Musannifin “*musâvât da bundandır*” ifadesi, musavat da nisbi âlinin kısımlarındandır demektir.

Musannifin “O” sözü musâvât demektir. Musâvât nisbi âli olan senedin, musannif dâhil ravi sayısının, musannif dışında birinin senedindeki ravi sayısına eşit olmasıdır. Bu senetteki kişiler, musannif ile Peygamberimiz (s.a.v.) veya sahâbî veya tabîî ya da daha alt tabakadaki kişi arasındaki kişilerin sayısı olabilir. Bu genellemeyi *İbnü’s-Salâh* mukaddimesinde de açıkça ifade etmiştir. Bunun örneği, *Nesâî* bir hadis zikreder, kendisi ile peygamber arasında on bir kişi geçer. Aynı hadis başka bir isnat ile Peygamberimiz (s.a.v.)’den nakledilir ve ravisi ile Peygamberimiz arasında on bir kişi bulunur. *en-Nesâî*’nin senedinde geçen kimselerin rütbesi yüksek kişiler olmasına bakılmaksızın iki hadis arasında musâvât yani eşitlik gerçekleşmiş olur.

Musâfaha

Musannifin “O” sözüyle maksat *musâfaha*’dır. Eşitlik ise nisbî âlîlik sayısının genele eşit olmasıdır.

Musannif “*talebesinin senedi ile*” sözüyle, musannifin senedindeki ravi sayısının, talebesinin senedindeki ravi sayısına eşit oluşunu kast etmiştir. Musâfahanın örneği, diğer senedin ravilerinin talebenin senedindeki ravilere eşit olmasıdır. Musâfaha diye isimlendirilmesi, birçok farklı belgede iki şahsın karşılaştığında adet olarak birbiriyle musafaha (el sıkışma) yapmalarıdır. Örneğimizdeki eşitlikle *en-Nesai*, öğrencisi ile musafaha yapmış gibi olur.

⁶⁰⁶ Bir ravinin meşhur bir hadis kitabında yer alan bir hadisin rivayetinde, farklı bir senedle bu kitabın yazarının hocasının hocasında yazarla birleşmesidir. Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, 39.

Nüzûl⁶⁰⁷

Musannifin “*Uluvv mukabildir*” sözünde mutlak uluv, âlîlik kast edilir, yani âlîliğin mutlak veya nisbî olması eşittir.

Musannifin “*kısımlarıyla*” sözü ile kast edilen mutlak âli ve geride zikredilen dört kısmıyla nisbî âlidir.

Nüzûl ifadesi fail, uluvv ifadesi mefûl anlamında olup birbirlerine mukabildirler. Âlînin her bir kısmı, nâzilin kısımlarına mukabildir. Bunun tafsilatı, âlinin kısımlarının tafsilatı ile anlaşılır. Çünkü mutlak âlî, mutlak nâzile mukabildir. Zira âlînin senedinde üç kişi varsa, nazîl senedde dört veya daha fazla kimse olur. Nisbî âlî ve nisbî nâzilin diğer dört kısmı da böyledir.

Hadis Ravileri ve Rivayet İlişkileri

Akrân

Musannifin “*eğer ravi kendine yakın olandan rivayet ederse ...*” sözü, rivayetin tariki itibariyle yapılan bir taksimdir. Öncesi ise rivayetin, seneddeki kişi sayısı itibariyle yapılan taksimi idi. Düşünülün!

Musannifin “*Yaş, karşılaşma ve hafıza hususunda*” ifadesinde maksat, bunların genelidir. Yaş ile kast edilen ömür, karşılaşma ile kast edilen hocadan rivayeti almak, hafıza ile kast edilen ise hocasından aldığını muhafaza etmektir.

Musannifin “*onun rivayeti akranların rivayetidir.*” sözü, bu şekilde isimlendirilir demektir. Çünkü bu durumda ravi, kendisine denk bir kimseden rivayette bulunmuş olur. Bu kısmın kayda alınmasının faydası, isnadda meydana gelebilecek bir artışı engellemek, muanan -معنعن- hadislerde و harfini عن harfiyle değiştirmektir. Bunun örneği Süleyman et-Teymî'nin Mis 'ar'dan yaptığı rivayettir.

Müdebbecc

Musannifin “*her ikisi de*” ifadesi, birbirine yakın olan iki kişiyi ifade eder.

Musannifin “*Onun rivayeti Müdebbecc rivayetidir.*” sözü, müdebbecc -مدبج- kelimesinde be harfi üstünlü ve şeddelidir. Tedbîc -تدبج- kelimesi “*yüzün iki dibâcesi*” ifadesindeki dibâce kelimesinden türetilmiştir, yaratılış ve görünüş itibariyle yüzün iki tarafı birbirine eşittir.

Büyüklerin Küçüklerden Rivayeti

Musannifin “*Ravî kendinden alt bir kimseden rivayet ederse*” sözünde alt ile maksat, raviye denk olmayan, ondan düşük derecede olan kimsedir. Anlayın!

Musannifin “*bir veya daha çoğunda*” ifadesinden anlaşılan, bu türün kısımlarının oluşudur. Kısımlardan birincisi ravinin yaş bakımından büyük, tabaka açısından önce

⁶⁰⁷ Seneddeki ravi sayısının, diğer bir sende oranla daha fazla olması,; senedin kaynağına diğer bir sende oranla daha fazla ravi ile ulaşmasıdır. Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, 249.

olmasıdır. *Malik*'ten rivayette bulunan *Zührî* ve *Yahyâ b. Sa'îd* gibi. İkincisi ravinin hafıza ve ilim cihetiyle daha üstün olmasıdır. *Abdullah b. Dînâr*'dan rivayette bulunan *Mâlik*, *Abdullah b. Mûsâ*'dan rivayette bulunan *Ahmed* ve *İshâk* gibi.

Üçüncüsü ravinin her iki cihetle üstün olmasıdır. *Abdullahlar*'ın *Kâ'b*'dan rivayette bulunması, birçok ulemanın talebelerinden yaptığı rivayetler buna örnektir.

Musannifin “*Onun rivayeti büyüklerin küçüklerden yaptığı rivayettir.*” sözü, bu kısmın kayıt altına alınmasının faydası, hadisın senedinde kalp, yer değiştirme olabileceği düşüncesine kapılmamaktır. Aynı zamanda efendimizin “*İnsanları sahip oldukları konumda değerlendirin.*”⁶⁰⁸ sözü ile amel edilmiş olur.

Babaların Oğullardan Rivayeti

Babaların oğullardan yaptığı rivayet de bu kabildendir. Bu kısmın kayıt altına alınması, oğlu baba gibi düşünmeden kaynaklanacak hatalara düşmemektir. Bu kısımda birçok örnek vardır. *Enes*'in “*Kızım bana Basra hacıların döndüğünde yüz yirmi küsur oğlumun öldüğünü haber verdi.*”⁶⁰⁹ rivayeti ve ismini vermeden oğlundan yaptığı rivayet buna örnektir. *Ömer b. el-Hattâb*'ın oğlu *Abdullah*'tan, Peygamberimiz (s.a.v.)'ın amcası *Abbâs*'ın *Fadl*'dan “*iki namazın cem edilmesi*” hakkında naklettiği hadis, yine *Abbâs*'ın ilim deryası oğlu *Abdullah*'tan yaptığı rivayetler de bu kısma örnektir. *Sehâvî* de böyle der.

Musannifin “*ve sahâbe*” sözü, sahabenin tabiinden rivayet etmesi demektir. *Enes*'in *Kâ'b el-Ahbâr*'dan rivayeti buna örnektir.

Musannifin “*tabînin etbâu'dan*” sözü, tabîinin tebei tabîinden yaptığı rivayettir, *Zühri*'nin *Malik*'ten rivayeti buna örnektir.

Musannifin “*hocanın talebesinden*” sözü, hocanın talebesinden rivayet etmesi anlamındadır, *Buhari*'nin *Ebu'l-Abbâs es-Serrâc*'tan rivayeti buna örnektir.

Musannifin “*ravinin kendisinden üst olandan rivayetinde*” sözünde üst olmak, yaş, karşılaşma, hafıza bakımından üstün olması demektir. Büyüklerin küçüklerden rivayet etmesi tabirinde muteber olan bu kısımdır.

Musannifin “*çok*” sözüyle maksat, bu türün genellikle tercih edilen yol olmasıdır. Büyüklerin küçüklerden yaptığı rivayetlerin bilinmesi, raviler arasındaki mertebelerin ayırt edilmesini sağlar ve insanlar konumlarına göre değerlendirilmiş olur.

Musannifin “*o kısımdandır*” ifadesiyle maksat, ravinin kendisinden üst olan bir kimseden rivayette bulunmasıdır.

⁶⁰⁸ Ebû Dâvûd, “Edeb”, 20.

⁶⁰⁹ Buhârî, “Savm”, 61.

Musannifin “*babasından, o da babasından şeklinde rivayet eden*” sözü, müteahhir ulemadan hafız *Sâlahuddîn el-Alâî* bu şekilde olan rivayetleri büyük ciltli bir kitapta bir araya toplamış, kısımlara ayırmıştır.

Bu ifadedeki - ۴ - zamiri bazı rivayetlerde kesin olarak raviye döner. *Behzem b. Hâkim* babasından, dedesinden, peygamberden şeklindeki rivayet buna örnektir. *Hâkim, Muâviye b. Ubeyde el-Kuşeyrî*’nin oğludur, sahabe olan *Muaviye*’dir ve *Behzem*’in dedesidir.

Bazı rivayetlerde ise - ۴ - zamiri kesin olarak ravinin babasına döner. Bazı rivayetlerde ise iki durum da ihtimallidir. *Ömer b. Şu’be* babasından, dedesinden rivayetinde olduğu gibi. Bu tür, anlaşılması bakımından açıktır. Teracim kitaplarının tamamında tahric ve tahkikleri yapılmıştır. Babadan oğula nakilde vaki olan hadislerin en uzun, müselsel on dört baba ve oğul senedinden oluşan rivayettir. Bu hadisi hafız *Sem’ani Zeyl* kitabında zikretmiştir.

Sâbık ve Lâhik

Musannifin “*iki kişi bir hocadan rivayet ederse ...*” sözü, gerideki “*Ravi kendisine akran olan kimseden rivayet ederse*” sözüne atıftır.

Musannifin “*vefat tarihleri açık bir şekilde tutarsız olur*” sözü; böylece iki ravi arasında uzak bir zaman dilimi olur. Sonra olan ravinin, önce olan ravi ile asırdaş sayılması, aynı tabakadan olması veya olmaması fark etmez.

Musannifin “*O ikisinin rivayeti Sâbık ve Lâhik’tır.*” sözü, rivayet bu şekilde isimlendirilir demektir. Sâbık diye isimlendirilmesi önce olan raviye, lâhik diye isimlendirilmesi sonra olan raviye itibar iledir. *Sehâvî*, “*Bu kısmın bilinmesi, mütahhir ravinin senedinde bir düşme olduğu düşüncesine kapılmaktan korur.*” demiştir.

Musannif “*talebenin bilmesi*” sözüyle, talebenin âli ve nazil senetleri, aynı hocadan rivayet edenlerden önce duyanı, hocasının yanında bütün hadislerini okuyanları bilmesini kast etmiştir.

Şeyh İbn Hacer, “*Bu türden hadislerde, vefat eden ravi ile ondan rivayet eden bir sonraki ravi arasında vakıf olduğumuz en uzun zaman farkı yüz elli senedir.*” demiştir.

Hâfız es-Silefî,⁶¹⁰ hocalarından biri olan *Ebû Ali el-Beredânî*’den bir hadis işitmiş, beş yüz yılının başlarında ölmüştür. Daha sonra *es-Silefî*’nin arkadaşlarından hadisi en son duyan, *Ebu’l-Kâsım Abdurrahman b. Mekkî* olmuş ve vefatı altı yüz elli senesindedir.⁶¹¹

Buhârî’nin, talebesi *Ebu’l-Abbâs es-Serrâc*’dan tarih hakkında naklettiği şeyler bu türün eski örneklerindedir. Hicri 256 senesinde vefat etmiştir. *Serrâc*’dan sema ile en son

⁶¹⁰ Ebâ Tâhir Ahmed b. Muhammed el-Esfehânî, (d. 472/ö. 576). İbn Hacer *Hadis Ehlinin Istılahları Hakkında Nuhbetu’l-Fiker Şerhi Hadis Usûlü*, 103.

⁶¹¹ Yani hadisi *Silefî*’den en son duyan *Mesğat*, *Silefî*’yi zikretmeden hadisi direk onun hocası olan *Ebû Ali*’den nakletmiş, böylece karşılaşmamış iki ravi arasında geçen en uzun süre olarak, yüz elli senelik bir zaman dilimi ortaya çıkmıştır.

hadis nakleden *Ebu'l-Hüseyin el-Haffâf*⁶¹² olup 393 senesinde vefat etmiştir. Bu türde vaki olan hadislerin çoğunluğu, kendisinden hadis işitilen kimsenin, iki raviden birinin vefatından sonra uzun süre yaşamasıdır. Bundan da geride zikrettiğimiz zaman kadar bir süre meydana gelir.

İsimleri Aynı İki Raviden Yapılan Rivâyet

Musannifin “*bir kimse ismi aynı olan iki farklı kişiden rivayet ederse*” sözünde geçen iki kişinin, sadece isimlerinin veya kendi isimleriyle babalarının isimlerinin veya kendi isimleriyle dedelerinin isimlerinin ya da isimleri ile nisbetlerinin aynı olması arasında fark yoktur.

Musannifin “*ismi aynı olan iki ravi, bazı özellikleri ile ayırt edilemezse*” sözü, bu durum ravinin, rivayette bulunduğu kişinin ayırt edici bir özelliğini bilmemesinden kaynaklanır. *Şeyh İbn Hacer*, “*İsim benzerliği olan iki kişi de güvenilir ravi ise bu durum rivayete zarar vermez.*” demiştir. *İbi Hacer*’in talebesi onun bu sözünden, iki ravinin de zayıf olması durumunda da hadise zarar vermeyeceğinin anlaşıldığını söyler, doğrusu da budur. Sadece biri sika olmadığına da durum böyledir.

Şeyh İbn Hacer bu kısma *Buhârî*’nin, nispetini vermeden *Ahmed*’den yaptığı nakli örnek verir. *Buhârî Ahmed*’in *İbn Vehb*’ten ayırt edileceği bir özelliğini söylememiştir. Bu *Ahmed* ya *Ahmed b. Salih* ya da *Ahmed b. İsa*’dır. *Buhârî* bir rivayetinde de Irak ehlinde *Muhammed* ismini nisbetsiz zikretmiştir. Bu *Muhammed* ya *Muhammed b. Selâm* veya *Muhammed b. Yahyâ ez-Zühîlî*’dir. *Ali el-Kârî* kendi isimleri ile babalarının isimleri aynı olan ravilere *Halîl b. Ahmed*’i örnek verir. Birincisi, *Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm en-Nahvî*’dir, aruz sahibidir, *Âsım el-Ahvel*’den rivayetleri vardır. *İbn Hibbân* onu sika ravilerden sayar. İkincisi *el-Halil b. Ahmed Ebû Bişr el-Müzenî*’(el-Mustenîri)’dir.

İsimleri, baba ve dede isimleri ile beraber aynı olan ravilere örnek, *Ahmed b. Cafer b. Hamdân* ismidir. Bu isimde aynı dönemde yaşamış dört farklı ravi vardır.

Birincisi: *Ahmed b. Ca fer b. Hamdân b. Mâlik el-Bağdâdî*’dir.

İkincisi: *Ahmed b. Ca fer b. Hamdân b. İsa es-Sakdî el-Basrî*’dir.

Üçüncüsü: *Ahmed b. Ca fer b. Hamdân ed-Dîneverî*’dir.

Dördüncüsü: *Ahmed b. Ca fer b. Hamdân et- Tartûsî*’dir.

İsimleri, baba isimleri ve nispetleri ile beraber aynı olan ravilerin örneği, *Muhammed b. Abdullah el-Ensârî*’dir. Birincisi kadı Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh el-Müsennâ el-Enârî el-Bas î”dir, *Buhârî*’nin hocalarındandır. İkincisi *Ebû Seleme Muhammed b. Abdillâh b. Ziyâde el-Ensârî*’dir.

⁶¹² Ahmed b. Muhammed en-Neysâbüî el-Haffâf, (ö. 393). İbn Hacer *Hadis Ehlinin İstılahları Hakkında Nuhbetu'l-Fiker Şerhi Hadis Usûlü*, 104.

Musannifin “*Onun ikisinden birine has kılınması*” ifadesinde maksat, ravinin iki hocadan biri olarak tespit edilmesidir. Bu tespitin beyanı, ravinin isim benzerliği olan iki hocadan birinin talebesi olması veya her iki hocaya da talebelik yapmış ancak, birine olan talebeliği daha uzun ya da birinin yöresinde, köyünde diğerine nazaran daha fazla bulunmuş olmasıdır.

Musannifin “*mühmel belli olur*” sözü; *İbn Hacer*’in talebesi şöyle der; “*Mübhem ve mühmel arasındaki fark, müphemde ismin söylenmemesi, mühmelde ise isim benzerliği olmasıdır.*” ikisinden birine has olmaz ya da ikisine birden has olursa zorluk meydana gelir. Bu durumda karinelere ve karinelere elde edilen zannı galibe müracaat edilir.

Ravinin Hadislerini İnkâr Etmesi

Musannifin “*inkâr ederse*” sözü, güvenilir olan hoca, kendisinden rivayet edilen hadisi kesin bir şekilde inkâr ederse demektir. Hocanın, “*adıma yalan söylemiş*” veya “*ben böyle bir şey rivayet etmedim*” ve benzeri ifadeleri ile gerçekleşir.

Musannifin “*reddedilir*” sözü, tercih edilen görüşe göre böyle bir hadis ret edilir demektir. Bu görüş *Şafii*’den de rivayet edilmiştir.

Musannifin “*ikisinden biri yalan söylediği için*” sözü, eğer rivayeti yapan doğru söylüyorsa, rivayet kendinden yapılan asıl, yani hoca, “*adıma yalan söylemiş*” sözünde yalancı konumuna düşer. Eğer hoca doğru söylüyor ise hocadan nakil yapan kişi yalan söylemiş olur. Ancak asıl konumunda olan hoca, adaletli bir kimse ise bu durum onun yalancı olmasına manidir, unutmış olabilir. Aynı şekilde rivayeti yapan adaletli bir kimse ise bu durumda yalancı sayılmasına manidir, unutmış olabilir. Böyle bir durumda hangisinin doğru olduğu açığa çıkmaz. Hoca özellikle belli bir hadisi reddederse, bu durum diğer rivayetlere etki etmez.

Musannifin “*veya ihtimalen*” sözü, hoca kendisinden yapılan rivayeti ihtimalli, tereddütlü bir şekilde ret ederse demektir. Bu durum hocanın, “*hatırlamıyorum*” “*bilmiyorum*” ve benzeri, unutmış olabileceği ihtimali taşıyan ifadeler kullanmasıyla olur. Musannifin “*kabul edilir*” sözü, o hadis sahih görüşe göre kabul edilir demektir. Hadis ehlinin cumhuru, fakihlerin ve kelimcilerin çoğu bu görüştedir.

Musannifin “*çünkü bu*” ifadesi, hocanın unutmış olma ihtimali taşıyan ifadeyle hadisi reddetmesi demektir. Hüküm hatırladığını söyleyene göre verilir. Çünkü kesin ifadeyle var olduğunu söylemek, tereddütle olmadığını söylemekten önceliklidir. Bir görüşe göre hadis kabul edilmez, çünkü fer‘i olan ravi, hadisin tespitinde asıl olan hocaya tabidir. Öyle ki asıl olan hoca hadisi ispat eder -var derse- fer‘i olan ravinin rivayeti sabit olur. Bunun için asıl tarafından nefyedilen rivayet de nefye tabi olur. Bu görüşte bir tutarsızlık vardır. Çünkü fer‘i olan ravinin sahip olduğu adalet vasfı, kesin olarak ifade ettiği rivayetinde tasdik edilmesini

gerektirir, asıl olan hocanın rivayetini hatırlamaması buna ters değildir. Kesin ifadeyle var olduğunu söylemek, tereddüt ile olmadığını söylemekten önceliklidir.

Aslın, şahitlik hususunda ferî yalanlaması, ferî için cerh sayılır. Şahitlik üzerine şahit getirmekle olan rivayetin buna kıyas edilmesi ise yanlış olur. Çünkü böyle bir durumda aslın şahitliğine erişmek mümkün iken ittifakla ferînin şahitleri dinlenmez. Fakat bu anlatılan ferînin aslın talebesi olduğu durumu kapsamaz. Çünkü bu durumda asıl olan şeyhin rivayetine ulaşmanın mümkün olmasıyla beraber ittifakla rivayet kabul edilir. Bu ikisi birbirinden farklıdır.

Musannifin “*onda vardır*” sözüyle kast ettiği, son kısımdır.

Musannifin “*hadis nakledip unutanlar*”⁶¹³ sözü, kitap ismidir, bu kitabın ismi sahih olan görüşü destekler niteliktedir. Muhaddislerden birçoğu naklettiği hadisler kendilerine arz edilince hatırlayamamışlardır. Fakat kendilerinden nakilde bulunan ravilere güvendikleri için, kendilerinden yapılan rivayeti unuttuktan sonra ravilerinden tekrar nakletmişlerdir. Süheyl b. Ebî Sâlih’in, babasından, Ebû Hüreyre’den, şahit ve yemin konusunda merfû olarak naklettiği hadis buna örnektir.

Abdulazîz b. Muhammed ed-Darâverdî şöyle dedi; “*Rebî’a b. Ebî Abdîrrahman, Suheyl’den bana hadis nakletti, daha sonra Suheyl ile karşılaştım ve kendisinden yapılan rivayeti sordum, hadis hakkında tereddüt etti, ben de Rebî’a senin şöyle bir hadis rivayet ettiğini söyledi dedim. Daha sonra Süheyl Rebî’a ile karşılaştı ve Rebî’a ona kendisine naklettiği hadisi hatırlattı. Daha sonra Süheyl hadisi, “Rebî’a benden bana hadis nakletti ve benim babamdan ona şöyle bir hadis rivayet ettiğimi söyledi.” şeklinde rivayette bulundu.*” Bu durumun benzerleri çoktur.

Müselsel

Musannifin “*isnadın kişileri*” sözüyle maksat ravilerdir, herhangi bir isnadda adı geçen kimselerdir.

Musannifin “*eda sigasında*” sözü, ileride gelecek olan hadisin rivayetinde kullanılan ifadeler demektir. Eda sigaları, senedin sonuna kadar devam eden, rivayetin aktarımında kullanılan, “*filancayı duydum*” “*filan kişi bana hadis söyledi*” ve benzeri ifadelerdir.

Musannifin “*ondan başka*” sözü, hadis edasında, aktarımında kullanılan, sadece sözlü, sadece fiili veya hem sözlü hem fiili ifadelerdir. “*Allah’ı şahit tutarım ki, filan kişiyi, falanca bana hadis nakletti derken işittim.*” ifadesi sadece sözlü aktarıma örnektir. Ravinin, “*Filan kişinin yanına gittik, bize hurma ikram etti...*” gibi ifadeler sadece fiili aktarıma örnektir.

⁶¹³ Dârekutnî’nin kitabının ismidir. “Men Haddese ve Nesiye”. İbn Hacer *Hadis Ehlinin İstılahları Hakkında Nuhbetu’l-Fiker Şerhi Hadis Usûlü*, 105.

“Fılan kişi bana hadis nakletti, hadisi naklettiği esnada sakalını tutuyordu. “Kadere iman ettim ...” dedi.” şeklinde bir aktarım hem sözlü hem de fiili aktarıma örnektir.

Musannifin *“Bu isnad müselseldir.”* sözünde, sin harfi üstünlüdüdür. Silsile sözlükte bir şeyin bir kısmını diğerk kısma ulaştırmak demektir. Demirden yapılan zincire silsile denilmesi bu yüzdendir. *Sehâvi* şöyle der; *“Silsile şeklinde hadis nakletmenin fazileti, fiilen peygambere uymaktır. Bu durum ravilerin zaptının kuvvetli olduğunu ifade eder.”*

Müselsel olmak hadisin sadece isnadının özelliklerindendir, merfûda ise durum farklıdır. Çünkü merfû olmak hadisin metninin özelliklerindendir. Sahih ve benzeri vasıflar da farklıdır, çünkü bu tarz vasıflar hadisin hem metin hem de senedinin vasıflarındandır.

Müselselde asıl olan silsilenin senedin başından sonuna kadar devam etmesidir. Bazen silsile seneddeki ravilerin çoğunluğunda bulunur, bazen de senedin sadece başı müselsel olur. *Süfyân b. Uyeyne*’ye kadar müselsel olan bir hadis buna örnek olur. Böyle bir hadisi sonuna kadar müselsel olarak rivayet eden kimse yanlış yapmış olur.

Sehâvî şöyle der; *“Müselsel hadislerde teselsül nakıs olanlar vardır. Bu nâkısılık senedin başında, ortasında veya sonunda olabilir. Her birinin örnekleri vardır. Abdullah b. Amr b. el-Âs’ın, “Merhamet edenlere Allah da merhamet eder.”⁶¹⁴ hadîsi, baş tarafı müselsel olan hadise örnektir. Ravilerin çoğunluğu bu hadisi müselsel olarak nakletmiştir. Raviler hadisi hocalarından ilk duyduklarında teselsül gerçekleşmiş olur. Bu durum İbn Uyeyne’ye kadar devam eder, daha sonrasında muteber kavle göre kesintiye uğrar.”*

Eda Sigaları ve Mertebeleri

Musannifin *“eda sigalarıyla”* sözünü geride izah ettik.

Musannifin *“sekiz derecedir”* sözü, sekiz farklı türdedir ve hepsinin derecesi vardır demektir.

Musannifin *“birincisi”* ifadesi, birinci mertebede olan eda sigası demektir ve *“duydum”* *“bana hadis olarak söyledi”* ifadeleridir. Bu iki ifade de aynı kısım ve derecededir, diğerk kısımlardaki ifadelerde böyledir.

Musannifin *“Sekizincisi عن (den, dan) ve benzeri ifadelerdir.”* sözü; *“dedi, zikretti, rivayet etti”* ifadeleri gibi, işitme ve icâzete veya sadece icâzetin hepsine muhtemel olan eda sîgalarındandır.

Bu Sîgaların Kullanılma Yerleri

Duydum -سمعت- ifadesinin, bana hadis söyledi -حدثني- ifadesinden öncelikli olmasının sebebi, ikinci ifadenin arada başka bir kimsenin olmasına ihtimalli olmasıdır. Birinci ifadede bu ihtimal söz konusu değildir. Bana hadis söyledi -حدثني- ifadesinin, bana haber verdi -أخبرني-

⁶¹⁴ Ebû Dâvûd, “Edeb”, 58; Tirmizî, “Birr”, 16; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2: 160; Beyhâkî, *Sünenü’l-Kübra*, 9: 41; Hâkim, *Müstedrek*, 4: 159.

ifadesinden öncelikli olması, ikinci ifadenin haber kökünden türetilmiş olmasıdır. Bu ifade hadis söyleme ifadesinden de umumidir. Bu konu kitabın başında geçti.

Bana haber verdi ifadesinin, arada vasıta olma ihtimali olmamasına rağmen, ona okudum -قرأت عليه- ifadesinden öncelikli olması, hocanın dinlerken gaflete düşme ihtimalinin bulunmasından dolayıdır.

Ben ona -hocaya- okudum ifadesi, ona okunurken duydum ifadesinden önceliklidir. Bunun sebebi, gaflete düşme ihtimalinin hem ravi hem de hadis kendisine okunan hocada olması bakımından daha kuvvetli olmasıdır.

Ona okunurken ben duydum ifadesinin, bana haber verdi -أنبأني- ifadesinden öncelikli olması terimsel kaynaklıdır. Zira müteahhir ulema bu ifadeyi icâzet vermek olarak değerlendirmiştir ve icâzet vermek derece açısından duymaktan sonradır.

Bana haber verdi -أنبأني- ifadesinin, bana verdi -ناولني- ifadesinden öncelikli olması, bu ifadenin bana yazdı anlamında olması ve hadis söylemenin aslen hiç bulunmamasıdır. Bu ifade hocanın kitabını bir şahsa verip, içindeki hadisleri rivayet etmesine izin vermesidir.

Bana verdi -ناولني- ifadesi şahsın tayin edilmesi açısından daha kuvvetli olduğu için şifâhen icâzet vermekten önceliklidir. Şifâhen icâzet vermenin, yazılı olarak icâzet vermekten öncelikli oluşu ise, yazılı verilen icâzette konuşmanın -sözlü ifade- bulunmamasından dolayıdır.

عن, dedi, zikretti, rivayet etti, ifadelerinin sekizinci derecede olması, harficersiz kullanılmalarından kaynaklanır. Örneğin dedi ifadesi harfi cer ile “bana dedi” şeklinde kullanılırsa, ittisal cihetiyle bana hadis söyledi -حدثني- ifadesinin derecesine yükselir. Fakat ravilerin çoğu hadis alma esnasında olmayan, müzâkere ettikleri esnada duydukları hadisler için bu ifadeyi kullanmışlardır.

Musannifin “ilk ikisi” sözü, hadis eda lafızlarından duydum -سمعت- ve bana hadis söyledi -حدثني- ifadeleridir.

Musannif “duyana” sözü ile duymaya ihtimali iki ifadeyi kast etmiştir. Hadis söylemek ve haber vermek arasındaki fark geride söylediğimiz üzere birinci ifadenin duymaya, ikinci ifadenin ise okumaya elverişli olmasıdır. Hadis ehli arasında terimsel olarak yaygın olan da budur. Dil açısından iki ifade arasında fark yoktur. Fakat terim manası yerleşip yaygınlaştığı için bu anlamlar hakiki örfî anlama dönüşmüştür. Neticede de hakiki luğavi anlamın önüne geçerler. Muhaddis, bana hadis söyledi -حدثني- ifadesini kullanınca, bu ifade hocadan işitme manasına yorulur.

Musannifin “iki ifadede zamiri çoğul getirirse” sözü, duydum ve bana hadis söyledi ifadelerini “filan kişiyi duyduk” “filan kişi bize hadis söyledi” olarak kullanırsa demektir.

Musannif “o ikisi” sözü ile çoğul zamir ile kullanılan ilk iki ifadeyi kast etmiştir. Bu durumda iki ifade de mutlak surette hocasının sözünü duyan kişiyi ifade eder. Çünkü mütekellim nunu her ne kadar kendini tazim eden tek kişide de kullanılsa da bu durum isnadlarda nadiren görülür. Çünkü duyanın tek kişi olduğu rivayetlerde en çok kullanılan, bana hadis söyledi ve bana haber verdi ifadeleridir.

Musannifin “ikisinden ilki” sözü, geride zikredilen iki tanesinden ilki manasındadır, hakiki olarak ilk olandır, o da duydum -سمعت- ifadesidir. Diğerisi ise örfi olarak ilk olandır.

Musannifin “işitmede en açık olanı” ifadesi, mutlak olarak hocanın lafızlarını duymayı ifade etmekte en açık olanı demektir. Bu açıklık duyma ifadesinin herhangi bir vasıta ile duyma ihtimali taşımamasından ileri gelir. Bana hadis söyledi ifadesi de böyledir, bazen tedlîs ile icâzet verme anlamında da kullanılır.

Musannifin “Bu iki ifadeden imlada kullanılanı daha üstündür.” sözü, ilk iki ifadeden imlada kullanılanı daha üstündür anlamındadır. Yani hocanın lafzını, sözünü duyan talebe, ya duyduğunu yazıya aktarır veya aktarmaz. Yazıya aktarılan daha üstündür. Çünkü hocanın talebeye yazdırması, hocanın tespitini ifade eder. Duyduğunu anlayarak yazan öğrenci de, gaflete düşmekten uzak, tahkike daha yakın olur. Böyle bir durumda lafızlar daha açık bir şekilde nakledilir. Örnek olarak ravinin “Hoca bana yazdırarak hadis söyledi” ifadesi, “hocayı şöyle derken duydum” ifadesinden derece bakımından daha yüksektir.

Musannifin “üçüncüsü ve dördüncüsü” sözü, musannif hadis eda lafızlarından ilk ikisinin açıklamasını bitirdikten sonra, üçüncü ve dördüncü ifadelerin hükmünü açıklamaya başladı hadis nakletme lafızlarından üçüncüsü, bana haber verdi -أخبرني- dördüncüsü ona okudum ifadeleridir.

Musannifin “bizzat kendisi hocaya okuyan için” sözü, bu anlamı ifade edebilir demektir.

Musannifin “zamirleri çoğul yapılırsa” sözü, üçüncü ve dördüncü ifadelerde mütekellim zamiri çoğul yapılırsa anlamındadır “Bize haber verdi” “Biz okuduk” denilmesiyle gerçekleşir.

Musannifin “ikisi” ifadesi, üçüncüsü ve dördüncüsü demektir. Bu ikisi hadis eda siyğalarından beşincisi olan “ben dinlerken hocaya okundu” ifadesi gibidir. Yani bana haber verdi, filan ile ona okuduk ifadeleri, ben dinlerken hocaya okundu ifadesi gibidir.

Musannifin “ikisinden ilki” sözü, üçüncü ve dördüncüsünden ilki demektir, o da üçüncüsüdür.

Tenbîh

Musannifin “*okumakta daha açıktır*” sözü, mutlak olarak hocaya okumakta dördüncüden daha açıktır demektir. Haber verme manasında olan -إنباء- da dördüncü mertebededir.

Musannifin “*haber verme anlamında*” sözü ile kast edilen, hadis eda sigalarından üçüncü mertebede olan üçüncü lafızdır. Geride geçtiği üzere bu kelimenin manası, mütekellim zamiri tekil yapıldığı vakitte ravinin bizatihi kendisinin hocaya okumasıdır. Eğer zamir çoğul yapılırsa ben dinlerken hocaya okundu anlamı ifade eder.

Musannifin “*müteahhir ulemanın örfünde hariç*” sözü, haber verme anlamında olması sözlük anlamı göre, mütekaddim hadis ehline göreyse terim anlamı cihetiyledir demektir.

Musannifin “*O*” sözü, haber verme -إنباء- anlamındadır, bu lafız müteahhir âlimlerin örfünde عن gibi icâzet vermeyi ifade eder.

Musannifin “*aynı asırda yaşayanların an’anesi*” -عننة- sözü, iki ravi arasında karşılaşma olması ya da olmaması fark etmez. An’ane kelimesi, besmele, hamdele kelimelerinde olduğu gibi yapma mastardır. Hadis söyleme, haber verme, duyma ve benzeri ifadeler olmaksızın, عن -den- edatıyla hadisi nakletmektir. عن الحديث ifadesinden türetilmiştir.

Musannifin “*işitmeye yorulur*” sözü, aynı asırda yaşamayanların عن edatı ile yaptığı rivayeti kapsamaz. Çünkü böyle bir rivayet, ravî tabiînden ise mürsel, tabiînden sonraki tabakada ise munkatı olur. Bu söylediklerimiz hadis imamlarının cumhûruna göredir, ileride geleceği üzere bazı imamların ihtilafları vardır.

Musannifin “*tedlîs yapan hariç*” sözü, aynı asırda yaşayanın عن ile yaptığı rivayetin işitme olarak yorumlanmasında şart koşulur demektir. Bu anlam, kelamın siyakından da anlaşılmaktadır. Irâkî’nin zikrettiğine göre şart koşanlar Ali el-Medînî, el-Buhârî ve diğer bazı hadis imamlarıdır.

Musannifin “*karşılaşmanın sabit olması gerekir*” sözü, hoca ve ravinin karşılaşmış olmaları demektir.

Musannifin “*aynı şekilde*” sözü, aynı asırda yaşadıklarının sabit olması gibi anlamındadır. عننة kelimesinin, aynı asırda yaşayan kelimesine izafe edilmesi de bu anlamı gerektirir. Denildiği üzere koşulan şart, geri kalan معنعن rivayetlerin Mürsel-i hafî olmadığından emin olunmasıdır.

Musannifin “*O*” sözü, şart koşma anlamındadır, hadis ehlinde bir gruba göre tercih edilen de budur.

Musannifin “*Müşâfehe, mecâzen telaffuz edilen icazet için kullanılır.*” sözü, çünkü müşafehe sözlükte, yüz yüze muhatap olma anlamındadır, sadece icazeti dil ile söylemek değildir. Bundan anlaşılan burada mecaz ile kast edilenin sözlük manasında olmasıdır.

Mecazın sözlük manası da bir kelimeyi, umumi sözlük manasından örfi has manaya taşımaktır.

Musannifin “*aynı şekilde mükatebe ifadesi mecâzi olarak yazılı icazet anlamında kullandılar*” sözü, çünkü kitabet sözlükte umumi bir anlam taşır, icazeti ve dışındaki şeyleri de kapsar.

Bu mükatebe ifadesinin kullanımı, müteahhir âlimlerin ibarelerinde çokça bulunur, mütekaddim ulema ise pek kullanmaz. Çünkü onlar bu ifadeyi hocanın talebesine hadis yazdırması anlamında kullanırlar. Bu ifade ile beraber icazet kelimesinin kullanılması ya da kullanılmaması arasında fark yoktur. Mütekaddimler bu ifadeyi sadece hocanın talebesine icazet yazması anlamında kullanmazlar.

Münâvele⁶¹⁵

Musannifin “*münâvele ile rivayet etmenin sahih olması için şart koştular*” sözü; münavele bahsi sayı cihetiyle müşâfehe⁶¹⁶ ve mükâtebeden⁶¹⁷ önceliklidir. Fakat musannif bunu açıkça ifade etmesine rağmen münaveleyi daha sonra zikretmiştir.

Musannifin “*O*” sözü münâvele demektir. Bu şartın bulunduğu durumda icazet türleri olan müşâfehe, mükatebe, münavele arasında en yüksek derecede olur. Bunun sebebi icazet verilen kimsenin bilinen bir kişi olmasıdır. Gerçekleşme şekli hocanın, asıl veya asıl hükmünde olan kitabını vermesi veya talebenin hocanın asıl nüshasını getirmesidir. Her iki surette de hoca, “*bu benim filan kişiden rivayetim*” veya “*filandan duyduğum hadislerdir, bunu benden rivayet et*” veya “*bunu rivayet etmene icazet verdim*” der.

Münâvelenin en yüksek derecede olmasının şartı, hocanın talebeye asıl nüshayı kullanma izni veya aslın aynısından bir nüsha umuma vakfetmesi ya da kendisi veya başkası aracılığıyla bir nüsha daha kopyalaması için raviye vermesidir. Ravi asıl olan nüshaya sahih bir şekilde mukabele eder.

Hoca asıl olan nüshayı raviye verir, sonrasında hemen geri alırsa, rivayetleri sahih olsa da münâvelenin en yüksek derecede olması gerçekleşmez. Fakat bu şekilde bir münâvelenin, hocanın talebeye belli bir kitabı rivayet etmeye izin vermesi açısından bir üstünlüğü vardır. Hoca talebesine rivayetinin keyfiyetini belirtir. Örneğin bu kitap benim *Askalânî*’den icazet veya işitme veya kıraat ile rivayet ettiğim hadislerdir der.

⁶¹⁵ Hocanın, rivayet hakkına sahip olduğu hadisleri ihtiva eden kitabı/defteri öğrencinin eline vermesi, böylece içindeki hadisleri öğrenciye rivayet etmiş olması. Münâvele hadis öğrenim yollarından biridir. Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, 208.

⁶¹⁶ Hadisi Hz. Peygamber’den (s.a.v.) veya sonraki dönemlerde hocasının ağzından bizzat duyarak almaktır. Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, 225.

⁶¹⁷ Hocanın hadisi yazıp veya yazdırıp öğrenciye göndermesidir. Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, 207.

Münâvelede rivayet için izin bulunmazsa cumhûr ve usûl ulemasına göre rivayet caiz olmaz. Bu şekilde bir münavele ile rivayetin caiz olacağını düşünenler bu münâvelenin, hocanın başka bölgedeki öğrencisine kitabını göndermesi yerine geçtiğine düşünürler.

Müteahhir ve müteahhir ulemeden birçoğu, sadece kitâbet ile rivayette bulunmanın geçerli olacağını söylemiştir, hadis ehli arasında sahih ve meşhur olan da budur. Âlimler bu görüşüyle sanki karine⁶¹⁸ ile yetinmiştir. Çünkü kitabı göndermenin, rivayete izin vermekten başka bir faydası olamaz.

Sadece kitabet ile rivayet sahih olduğu gibi, böyle bir münavele ile de rivayet sahihtir. Fakat hocanın yazmasında ve talebeye göndermesinde, talebeye rivayet için izin verildiğine kuvvetli bir delil vardır. Bu durum, hocanın kitabı kendi beldesindeki talebeye vermesinde söz konusu değildir.

Vicâde

Musannifin “*aynı şekilde vicadede de izni şart koştular*” sözü, münavele ile rivayet için iznin şart koşulduğu gibi vicadede de şart koşuldu demektir.

Musannifin “*o, yazıyı bulmaktır*” sözü, talebenin hadis hocalarından birinin hattı ile yazılmış hadisler ve tasnif edilmiş kitabını bulması, rivayet etmesidir.

Musannifin “*kitabını tanır*” sözü, öğrenci bulduğu yazılı metnin hocasına ait olduğunu zannı galip ile bilir, delil getirmesi gerekmez. Hadis hocasına ait hadis metnlerinin, metni bulan kişi tarafından rivayet edilmesi de şart değildir.

Öğrenci bulduğu metinden rivayet ederken, filan kişinin hattı ile bulduğum hadisleri veya kitabı rivayet ediyorum der. Filan bize hadis söyledi dedikten sonra hadisin isnadını ve metnini nakleder yahut filan şahsın hattıyla yazılmış hadisi buldum veya bulduğum hadisi okudum der, sonra filan kişiden, filan kişiden diyerek senedin kalan kısmını zikreder.

Bulunan bir hadis metninin rivayetinde mutlak olarak, yani hadisin bulma ile alındığını belirtmeden “*bana hadis söyledi*” “*bana haber verdi*” ifadelerini kullanmak caiz değildir. Ancak hattıyla yazılmış hadisleri bulunan hoca, bulan şahsa rivayet için izin vermiş ise uygun olur. *İbnü's-Salâh* bazı âlimlerin buna cevaz verdiğini, fakat kendisinin bu tarz hadislerin “*bana hadis söyledi*” “*bana haber verdi*” gibi ifadeler ile nakledilmesini mekruh gördüğünü ifade eder.

⁶¹⁸ Yaş ve hadis öğrenimi (sened/isnâd) bakımlarından veya, yaşça birbirlerinden farklı olsalarda, sadece hadis öğrenimi bakımından birbirlerine yakın olan kimselerden her biri, yaşıt yaşıt öğrenim arkadaşı, Aydınî, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, 147.

Vasiyyet

Musannifin “*kitabı vasiyyet etmede*” sözü, “*bulmada*” sözüne atıftır. Yani bulunan hadisin rivayetinde izin şart koşulduğu gibi, vasiyyet edilen kitabın rivayetinde de şart koşulmuştur.

Musannifin “*O*” sözü, hocanın vefat etmeden veya yolculuğa çıkmadan önce kitabının aslını veya asıllarından birini belli bir kişiye vasiyyet etmesi demektir.

Tenkit imamlarından bazıları, sadece vasiyyet ile bu asılların rivayet edilmesini caiz görmüşlerdir. Cumhûr ulema ise kendisine rivayet edilenin izinli olması durumu hariç, vasiyyetle rivayeti caiz görmez. Çünkü vasiyyet edilen, ne icmalen ne de tafsilen hadis, yani söz değildir. Ne sarâhaten ne de kinâye ile ilan etme manası içermez.

İ'lâm

Musannifin “*İ'lâm etmede*” sözü, vicade ve vasiyyet ile rivayet etmede izni şart koştukları gibi, i'lâm etme ile yapılan rivayette de izni şart koşular demektir. İ'lâm etme, hocanın talebelerinden birine ben filanın kitabını -örneğin *Buhârî*- filan kişiden -örneğin *Askalânî*- rivayet ediyorum diye ilan etmesidir. Bilinmesi gerekir ki sadece i'lâm etme ile yapılan rivayetin caiz olup olmamasında âlimlerin ihtilafı vardır. İçinde *İbn Cüreyc*, *İbnü's-Sabbağ* gibi âlimlerin bulunduğu usûl, fıkıh, hadis âlimlerinden birçoğu böyle bir rivayetin caiz olduğunu söylemiştir. Sahih olan ise caiz olmayacağıdır. İmâm Şâfiî de caiz olmayacağına dair kesin hüküm vermiş ve muhakkık ulema da bu hükmü tercih etmişlerdir. Çünkü o kişinin hocadan hadis dinlemiş fakat hocasının kendisinde gördüğü bir eksiklikten dolayı rivayette bulunmasına izin vermediği bir kimse olması ihtimali vardır.

Musannifin “*izin olmadığı durumda buna itibar yoktur*” sözü, yani izin olmadığı takdirde geride geçen vicade, vasiyyet, i'lâm etme ile yapılan rivayetlere de itibar yoktur.

İcâzet

Musannifin “*icazet verilende umumi icazet vermeye itibar olmadığı gibi*” sözü, bu durum hocanın “*bütün müslümanlara icazet verdim*” “*hayatımda bana yetişenlere icazet verdim*” “*filan bölgeye icazet verdim*”, Horasan veya *Buhâra* ahalisine icâzet verdim, gibi belli bir beldeye icâzet vermesi gibidir. Musannifin bu ifadesi daha kısa olduğu için daha sıhhatlidir. *İbnü's-Salâh*, *Kadı İyâz*'ı bu şekilde icazet verenlere örnek gösterir. *Kadı İyâz*, “*ilim talebelerinden şuan filan beldede olanlara*” “*bundan önce bana uyanlara*” gibi ifadelerle icazet vermiştir. *İbnü's-Salâh*; “*Âlimlerin icazet vermeye ehil bir kimsenin verdiği böyle bir icazette ihtilaf ettiklerini sanmıyorum, kimsenin böyle bir icazete karşı çıktığını görmedim. Çünkü bu tür bir icazet, “filan kişinin çocuklarına” ya da “filanın kardeşlerine” şeklinde icazet vermek gibi vasfı belli sınırlı bir icazettir.*” der. *Irâkî* de böyle demiştir.

Hadis nakli için verilen icazet, umumi bir icazet olursa muteberdir. Benden duyduklarınızın tamamını veya filana ait bu kitabı rivayet etmeye icazet verdim denilmesi gibi.

Musannifin “*bilinmeyene icazet vermek*” sözü, geride geçtiği üzere itibar edilmez. İcazet verilenin bilinmemesi, kim olduğunun söylenmemesi durumunda olur. *Şeyh İbn Hacer*’in talebesi “*Müphem, ismi söylenmeyen, mühmel ise ismi söylenen fakat kim olduğu anlaşılmamıştır.*” demiştir. *Irâkî* bu türe örnek olarak, bir kişinin isminin söylenmesini, fakat o isimde o vakitte birden çok kişinin bulunmasını örnek verir. Örneğin *Muhammed b. Hâlid ed-Dimeşkî*’ye icazet verdim denmesi ve icâzet verenin maksadının anlaşılmaması gibi. Böyle bir icazet geçersiz sayılır. Fakat icâzet verenin kastı karineler ile anlaşılırsa, icazet zahiren geçerli sayılır. İcazet verene, “*Muhammed b. Hâlid b. Ali b. Mahmud ed-Dimeşkî’ye mi icazet verdin?*” sorusuna hocanın, “*Muhammed b. Hâlid ed-Dimeşkî’ye icazet verdim.*” diye cevap vermesi buna örnektir.

Musannifin “*var olmayana*” sözü, aynı şekilde var olmayan kimseye verilen icazete de itibar yoktur demektir. Filanın doğacak çocuğuna, filancaya ve doğacak çocuklarına icazet verdim demek gibi.

İbnü’s-Salâh “*Doğru olan budur, çünkü icazet vermek haber vermek gibidir. Olmayan bir kimseye haber vermek sahih olmadığı gibi icazet vermek de sahih değildir.*” der.

Musannifin “*filana, oğluna ve nesline icazet verdim*” sözü, İmamı *el-Nevevî* böyle bir icazeti en garip icazet diye niteler. Böyle bir icazeti, olmayan bir şeye vakıfta bulunmaya benzetir. Çünkü müstakil olanda ihtiyaç duyulmayan, tabi olanda ihtiyaç duyulur.

Şeyh İbn Hacer “*En doğru olan müstakil surette olduğu gibi sahih olmamasıdır.*” demiştir. Muhtemelen bunun açıklaması *İbnü’s-Salâh*’ın geride zikrettiği açıklamadır.

Aynı şekilde başkasının isteğine bağlanarak, mevcut veya var olmayan kişiye verilen icazete de itibar yoktur. Bunun tasavvuru “*falanca kişi isterse sana icazet verdim*” ya da “*filan kişi isterse filanın doğacak çocuğuna icazet verdim*” şeklindedir.

Zikredilen icazetlere itibar edilmeyişi tamamında sahih görüşe göredir. Kim olduğu anlaşılmayan meçhul kişiye verilen icazet dışındaki icazetlere *Hatîb* cevaz vermiştir. Bu görüşünü bazı hocalarına dayandırır. Mevcut olmayan kişiye icazet vermeyi eski ulemadan *Ebû Bekir b. Ebî Dâvûd*⁶¹⁹ ve *Ebû Abdîllah b. Mende* kullanmıştır. *el-Kadı İyâz* müteahhir ulemanın ekserisin bu şekilde icazet verdiğini aktarır. Bu şekilde icazet verebilmek, icazetin rivayet için bir izin olmasıdır. Hadis alışverişi olmadığı için mevcut olmayan bir kimse için geçersizdir denilmez.

⁶¹⁹ Abdullah b. Süleyman b. el-Eşas, Kütüb-i Sitte müelliflerinden İmam Davud’un oğlu olup sika rvidir. (ö. 316). İbn Hacer *Hadis Ehlinin İstılahları Hakkında Nuhbetu’l-Fiker Şerhi Hadis Usûlü*, 112.

Başkasının isteğine bağlanan icazeti eski ulemadan *Ebû Bekir b. Ebî Hayseme* kullanmıştır. Umumi icazet ile birçok ravi rivayette bulunmuştur. Bazı hadis hafızları umumi icazet ile hadis rivayet edenleri bir kitapta toplamış, bu ravileri çok oldukları için alfabetik olarak sıralamıştır.

İbnü's-Salâh'ın sözüyle bunların tamamı kabul edilemeyecek genişlik ve müsamahadır. Çünkü her ne kadar müteahhir ulema nezdinde itibar edilegelse de ittifakla işitmeden derece olarak düşük olan hususi icazetin, geçerli olmasında kuvvetli ihtilaf vardır. O zaman bahsi geçen yazılı icazette geniş davranmak, nasıl uygun olabilir! Çünkü böyle bir icazet daha zayıftır. Mu'dal rivayet peş peşe ravi düşmesidir, böyle bir rivayetin hükmü, munkatı, mürsel veya muttasıl olabilir.

Müttefik ve Müfterik⁶²⁰

Musannifin “*sonra raviler ...*” musannif ravilerin ittifakı ve isnaddaki durumlarını anlattıktan sonra ravilerde isim benzerliği konusuna başladı. Musannifin bu sözü, geride geçen “*isnattaki kişilerin edâ sigasında ittifakı*” sözüne bağlıdır. Bu taktirle isim cümlesinin tercih edilmesi ve - لم - ile atfedilme vechi anlaşılır. Raviler ile kast edilen elif lamlı çoğul kelimelerde meşhur olan kaideye binaen ravi cinsidir, yani tarif lamı cins içindir.

Musannifin “*kendi isimleri ve baba isimleri aynı olursa*” sözüne, *Halîl b. Ahmed* ismi örnek verilebilir, söylendiği ve açıklandığı üzere bu isimde altı ravi vardır.

Musannifin “*daha fazla*” sözü, ravilerde isim benzerliğinde kendi ve baba isimlerinden daha fazlası da benzerlik gösterebilir demektir. *Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Gazâlî* ismi buna örnektir.

Mu'telif ve Muhtelif⁶²¹

Musannifin “*hat*” sözü, yazı bakımından, “*nükte*” sözü ise rivayet ve telaffuz açısından dır.

Musannifin “*iki isnadda*” sözü, nahiv -gramer- açısından tenazu şeklinde ittifak ve ihtilaf kelimelerine mütealliktir, bağlıdır. Söylenildiği üzere zikredilen ittifak ve ihtilafın açıklaması şöyledir; kendi ismi, baba ismi ve daha fazlası benzer olan, iki farklı isnatta geçen kimse, bazen iki isnatta da aynı kişi olur. Bu durumda isnatta herhangi bir sıkıntı olmaz, araştırmaya ihtiyaç duyulmaz. İki isnattaki aynı isim farklı kişiler olduğu zaman araştırma söz konusu olur.

Musannifin “*bu isnad*” sözü, zikredilen isimlerin aynı, kişilerin ise farklı olduğu isnat cinsini ifade eder.

⁶²⁰ Yazılış ve okunuşları aynı olmakla beraber aynı şahısları götüren isim, künye, lakap ve nisbelerdir. Aydın, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, 238.

⁶²¹ Yazılış şekli aynı, okunuş şekli ayrı veya yazılış ve okunuşları birbirine yakın olan isim, nisbe, lakap ve künyelerdir. Aydın, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, 231.

Musannifin “*müttetik ve müfterik*” sözünde, iki kelimedede de orta harf esrelidir ve bu ifadeler özel isimdir. İsim bakımından aynı, şahıs bakımından farklı anlamındadır.

Musannifin “*künyeleri ve nispetleri aynı olursa*” sözünde - ق - ve - ن - harfleri esrelidir, niseb kelimesi nisbe kelimesinin çoğuludur. Şahısları farklı, künye ve nispetleri yazılışta ve okunuşta aynı olan ravilerin olduğu isnad cinsi kast edilmiştir. Bu isnad el-müttetik vel müfterik diye isimlendirilir. Bunun örneği denildiği üzere, *Ebû Amr el-Cûnî el-Basrî*’dir. Bu isim sahibi iki kişiden biri *Abdumelik b. Hubeyb et-Tâbî*, diğeri *Mûsâ b. Sehl el-Basrî*’dir.

Denildiği üzere kendi isimleri, baba isimleri ve nispetleri aynı olan raviler de bu kısımdandır. *Muhammed b. Abdillâh el-Ensârî* bu kısma örnektir. Bu isme sahip iki kişiden biri kendisinden rivayetlerde bulunulan meşhur kadı, diğeri *Ebû Seleme*’dir ve sika değildir.

İsimleri aynı, şahısları farklı olan ravileri bilmek, iki farklı kişinin tek kişi zannedilmesini önler. Bu yanlış düşünce büyük âlimlerden bir kısmı için de vaki olmuştur. İsimleri benzerlik gösteren iki farklı kişiden birisinin sika, diğerrinin zayıf olma ihtimali vardır. Bu durumda sahih hadisin zayıf, zayıf hadisin sahih zannedilmesi söz konusu olabilir. *Hatîb* bu konuda geniş bir kitap telif etmiş, şeyh *İbn el-Hacer* bu kitabı özetlemiş, *Hatîb*’in gözden kaçırdığı bazı hal tercümelerini de eklemiştir.

Musannifin “*aynı olursa sözü*” iki isnatta şahısları farklı iki kişinin isimleri veya künyeleri ya da nispetleri okunuşta aynı olursa demektir. İhtilafın, noktanın olması veya olmaması ya da eksiklik fazlalık veya şekil yahut baba oğul ve benzerinden kaynaklanması arasında fark yoktur.

Musannifin “*O*” sözü, zikredilen nitelikle, isimleri, künyeleri, nispetleri aynı olan kişilerin bulunduğu isnadı ifade eder.

Musannifin “*mu’telif ve muhtelif*” sözlerinde orta harfler esrelidir, bu isimle isimlendirilir demektir. İtilaf yazı itibariyle, ihtilaf ise okunuş itibariyledir. Bu kısmın öğrenilmesinde âlimler son derece gayret göstermiştir. Öyle ki *Alî el-Medînî*, “*Tashifin en şiddetlisi isimlerde meydana gelen tashîftir.*” der. Çünkü isimlerde meydana gelebilecek tashif, Arap diline kıyasen anlaşılamaz, bu tashifin ne olduğunu gösterecek öncesinde veya sonrasında bir şey de bulunmaz. Hadis metninde meydana gelebilecek tashif ise böyle değildir. Çünkü Arap dilinin kaidesi kuralı, manevi ahengi tashîfi ele verebilir. Aynı şekilde metindeki bir tashif, metnin öncesinden sonrasında anlaşılabılır. Bu konuda muhaddislerin büyükleri tafsilatlı eserler kaleme almıştır.

Müteşâbih

Musannifin “*isimleri aynı olursa*” sözü, ravilerin isimleri hem yazılış hem okunuş bakımından aynı olur, babalarının isimleri sadece okunuşta farklı, yazılışta aynı olursa

anlamındadır. Musannifin bu sözü “yazılıştta aynı olursa ...” sözüne atıftır. Bunun örneği *Muhammed b. Akîl* –عَقِيل– ile *Muhammed b. Ukayl* –عُقَيْل– isimleridir. Birinci ravi *Neysâbûr*’lu, ikincisi *Firyâb*’lı olup ikiside meşhurdur ve birirlerine yakın devirlerde yaşamıştır.

Musannifin “*ya da tam tersi olursa*” sözü, zikrettiğimiz tersi olursa demektir. Yani ravilerin isimleri okunuştta farklı, yazılıştta aynı olur, babalarının ismi hem yazılıştta hem okunuştta aynı olursa demektir. Bunun örneği *Şurayh b. en-Nu’mân* –شُرَيْح بن النعمان– ve *Sûrâyc b. en-Nu’mân*’dır. –سُرَيْح بن النعمان– Birinci isim noktalı ش harfî, noktasız ح harfiyledir. Bu şahıs tabiinden olup Hz. Ali’den rivayetleri vardır. İkinci isim noktasız س ve ج harfleri ile, bu şahıs da *Buhârî*’nin hocaları arasındadır.

Musannifin “*O müteşâbihdir.*” sözü, bu zikrettiğimizi içeren isnad, müteşâbih diye isimlendirilir kısımdır demektir.

Musannifin “*aynı şekilde*” sözü, müteşâbih diye isimlendirilmede olduğu gibi demektir.

Musannifin “*bu benzerlik meydana gelirse*” sözü, ravilerin kendi ve baba isimleri, hem yazılıştta hem okunuştta aynı olursa demektir.

Musannifin “*nisbede farklılık*” sözü, sadece okunuştta olan farklılık nispette olursa demektir.

el-Hatîb el-Bağdâdî müteşâbihler hakkında, *Telhîsu’l-Müteşâbih* isimli güzel bir telif etmiş, daha sonra bizzat kendi gözünden kaçanlar için kitaba ilavede bulunmuştur. Kitap oldukça faydalı ve meşhurdur.

Musannifin “*bundan meydana gelir*” sözü, müteşâbih türünden ve ondan önce zikredilen mu’telif ve muhtelit türlerinin her birinden meydana gelir demektir.

Musannifin “*bu kısımların tamamında benzerlik söz konusudur*” sözü, müteşâbih ve öncesinde zikredilen farklılıktan meydana gelen benzerliktir.

Musannifin “*bir veya iki harfin değiştirilmesiyle*” sözü, muhtelifin kısmıdır, bu da iki kısma ayrılır. Birincisi iki tarafta da harf sayısının sabit kalmasıyla yapılan değişiklikten meydana gelen farklılıktır. İkincisi bir tarafta harf eksilmesiyle yapılan değişiklikten meydana gelen farklılıktır. Birincisinin örneği *Muhammed b. Sinân* ismi ile *Muhammed b. Seyyâr* ismidir. İlk isimde sin harfî esreli iki nun harfî arasında elif vardır, bu isme sahip birçok kişi vardır. *el-Buhârî*’nin hocalarından biri olan *el-Avakî* bunlardan biridir. Diğer isim olan *Muhammed b. Seyyâr* ismine sahip kimseler de çoktur, *Ömer b. Yûnus*’un hocası *el-Yemâmî* bunlardan biridir. Bu misalde ravi isimleri aynıdır, o da *Muhammed* ismidir. Baba isimleri okunuştta benzer, yazılıştta iki harf de aynıdır. Bu iki harf iki nun harfî olup ye ve ra harfleri gibidir.

Muhammed b. Huneyn ismi de buna örnektir. Ha harfi ötreli, birinci nun üstünlüdür ve iki nun arasında sakın ye harfi vardır. Bu kişi *İbn Abbâs*'tan rivayetleri olan tabîinden bir zattır. *Muhammed b. Cübeyr* isminde cim harfi ötreli, be harfi üstünlü ve sonunda sakın ye harfinden sonra ra harfi vardır. Bu kişi *Muhammed b. Cübeyr b. Mut'im*'dir, tabiindendir ve aynı şekilde meşhurdur.

Kûfeli Mu'arrif b. Vâsıl ile *Mutarraf b. Vâsıl* isimleri de bu kısımdandır. Birinci şahıs meşhurdur, diğeri *Ebû Huzeyfe el-Nehdî*'den rivayette bulunan bir ravidir. *Ahmed b. el-Hüseyn* ismi de bu kısımdandır. Bu isim sahiplerinden biri *İbrahîm b. Sa'd*'ın arkadaşıdır. *Ahyad b. el-Hüseyn* de aynen böyledir, fakat bir önceki isimdeki -أحمد- mim harfi ye harfi ile değişmiştir, bu şahıs *Buhârî*'nin hocalarından olup *Abdullah b. Muhammed el-Beykendî* kendisinden rivayette bulunmuştur.

İkinci kısmın örneği, aralarında ezan sahibi *Abdullah b. Zeyd*'in⁶²² bulunduğu aynı isimdeki cemaattir. Dedesinin adı *Abdurabbîhi*'dir. Abdest hadisinin ravisi de aynı isimde olmakla birlikte dedesin adı *Âsım*'dır. İki ravi de ensardandır. *Abdullah b. Yezîd*'de baba isminde bir ye harfi fazladır ve -ج- harfi esrelidir. Aynı şekilde bu ismi taşıyan kişiler de çoktur. Sahabeden *Ebû Mûsâ* künyeli *el-Hatmî* bunlardan biridir, sahihaynde hadisi mevcuttur. Yine *Âişe*'nin hadisinde⁶²³ yer alan *Kârî*'nin durumuda böyledir.⁶²⁴

Abdullah b. Yahyâ ile *Abdullah b. Nucey* isimleri de bu kısımdandır. Birinci isme sahip birçok kişi vardır. İkinci kişi *Hiz. Ali*'den rivayetleri olan meşhur bir tabîidir.

Musannifin “*ya da takdim ve tehir ile*” sözü, isimlerde benzerlik öne geçme, sona kalma ile olur demektir.

Musannifin “*ya iki isimde*” sözü, ravi ismi ile babasının ismi beraberce anlamındadır. Bu kısım isnatlar *el-müştebihil maktûb* -ters benzerlik- diye isimlendirilir. *Hatîb*'in bu konuda “*Râfiu'l-irtiyâb fil maktûb minel Esmâ vel Ensâb*” adında bir kitabı vardır. Bu kısmın öğrenilmesinin faydası, isimde kalp -yer değiştirme- olduğu zannına düşmemektir. Bu kısım iki raviden birinin isminin, diğer ravinin babasının ismiyle yazılıştı ve okunuştı aynı olması, diğer ravinin isminin de birinci ravinin babasının ismiyle aynı olmasıyla meydana gelir.

Hadis ehlinden bazıları isimde yer değiştirme olduğunu düşünebilir. *Buhârî*'nin *Müslim b. Velîd*'in hal tercümesinde vukuu bulduğu gibi. Bu kısmın örneği *el-Esved b. Yezîd*

⁶²² Çakan, “Ebû Muhammed Abdullâh b. Zeyd b. Sa'lebe el-Ensârî”, (ö. 32/653), “Sâhibü'l-ezân” diye meşhur olan sahâbîdir. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları), 1: 144.

⁶²³ Bu hadiste Abdullah b. Yezîd (ra) mescidde Kur'ân-ı Kerim okurken Nebî (sav) bunu işitip şöyle buyurmuştur: “Allah ona merhamet etsin, şüphesiz ki bana unuttuğum şu şu ayetleri hatırlattı.”, *Buhârî*, “Fedâilu'l-Kur'ân”, 26. İbn Hacer *Hadis Ehlinin İstılahları Hakkında Nuhbetu'l-Fiker Şerhi Hadis Usûlü*, 116.

⁶²⁴ Bazı kimseler bununla el-Hatmî'nin aynı kimseler olduğunu ileri sürmüşlerdir ki bu şüpheli bir durumdur. İbn Hacer *Hadis Ehlinin İstılahları Hakkında Nuhbetu'l-Fiker Şerhi Hadis Usûlü*, 116.

en-Nehaî'dir, tabiîndendir. Diğer isim olan *Yezîd b. el-Esved* iki farklı kişiye aittir, biri sahâbeden *Yezîd b. el-Esved el-Huzâî*, diğeri *Yezîd b. el-Esved el-Ceraşî el-Muhadram*'dır.

Musannifin “benzediği isme nispetle ismin harflerinden birinde” sözü, benzediği isme nispetle benzerliğin harflerden herhangi birinde olması anlamındadır. Mutlak bir benzerlik kast edilmemiştir.

Bunun örneği *Eyyûb b. Seyyâr* ismiyle *Eyyûb b. Yesâr* isimleridir. Birincisi Medîne'lidir, bilinen bir kişidir, rivayeti kuvvetli olmayıp zayıftır. İkincisinin kim olduğu belli değildir, hadisi de makbul değildir.

Sonuç

Musannifin “*Hâtime*” sözü, buradan sonra gelecek meseleler rivayet ve dirayette mühim olan meselelerin sonudur, bu meseleler ile kitap bitiyor demektir. Musannif bu meselelerin çok olduğuna, zaruri olanların zikri ile yetindiğine işaret etmiştir.

Musannifin “önemli olanlardandır” sözü, isnadın bilinmesinde önemli rolü olan, hadis tenkitçilerine göre mühim olan meselelerdir demektir.

Musannifin “*ravilerin tabakalarını bilmek*” sözü, bu türün bilinmesinin önemi, isim, künye ve nispetlerin aynı olmasında olduğu gibi benzer isimlerin birbirine karışmasından emin olmaktır. Bu durum müttefik ve müfterikte de aynıdır. Bu kısmın bilinmesiyle tedlisin beyanına an'ane⁶²⁵ ile yapılan rivayetin hakikatine yani muttasıl olup olmadığına vakıf olunur.

Tabaka, terim olarak aynı zaman diliminde yaşayan, takriben de olsa yaş ve hocalardan hadis alma bakımından ortak olan kimselerdir. Bazen bir şahıs iki farklı açıdan iki farklı tabakada yer alabilir. *Enes b. Mâlik el-Ensârî* buna örnektir. Peygamberimiz (s.a.v.)'le özel sohbeti olması açısından *Aşere-i Mübeşşere* gibi sahabenin büyüklerinden, yaşının küçük olması cihetiyle de *İbn Abbâs*, *İbn Ömer*, *İbn Zübeyr* gibi sahabenin küçüklerinden sayılır. Mutlak olarak sahabe olma özelliğine bakılırsa, sahabenin tamamı bir tabaka olur. *İbn Hibbân* bu şekilde değerlendirmiştir. Mertebe ve İslâma ilk girenlerden olmak, faziletli halleri müşahade etmiş olmak gibi durumlara itibar edenler, sahabeleri de tabakalara ayırır. Meşhur *et-Tabakât* sahibi *Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd el-Bağdâdî* bu itibara meyletmiş, kitabında sahabeleri beş tabakaya ayırmıştır.⁶²⁶

Sahabeden sonra gelen tabiinde de durum aynıdır. Tabiinin mutlak olarak sahabeden hadis almış olmasına itibarla tabiinin tamamı bir tabaka sayılır. *İbn Hibbân* bu şekilde değerlendirmiştir. Sahabe ile çok veya az karşılaşma, onlardan hadis alma veya almamış olma

⁶²⁵ Hadisi *an* -عن- edâ sigası kullanarak rivayet etmek, senedir. Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, 26.

⁶²⁶ 1-Bedir ehli. 2-İlk iman edenlerden olup Habeşistan'a hicret eden ve Uhud ile sonraki harplere iştirak edenler. 3-Hendek ve sonraki harplere iştirak edenler. 4-Mekke'nin fethinden sonra Müslüman olanlar. 5-Sahabeden küçük olanlardır. İbn Hacer *Hadis Ehlinin İstılahları Hakkında Nuhbetu'l-Fiker Şerhi Hadis Usûlü*, 118.

durumlarını itibara alan kimse tabîni de tabakalara ayırır. *Muhammed b. Sa'd* böyle yapmıştır.

Taksimatta bulunan herkesin kendine göre bir bakış açısı vardır. *es-Sehâvî İbn Sirîn*'nin yaptığı gibi her tabakayı kırk seneye ayıranlar vardır. Bu düşüncelerini *Yezîd el-Vekkâşî* ve *Ebû Maîn*'in rivayet ettiği Rasûlullah (s.a.v.)'in şu hadisine dayandırır; “*Ümmetimin tabakaları beş tanedir, her tabaka kırk senedir. Benim ve ashabımın tabakası ilim ve iman ehlidir. Daha sonra seksen senesine kadar olan tabaka, iyilik ve takva ehlidir. Daha sonra gelen yüz yirmi senesine kadar olan tabaka merhamet ve sıla ehlidir. Daha sonra gelen yüz altmış senesine kadar olan tabaka, ilişkileri kesen bir birine sırt dönenlerin tabakasıdır. Daha sonra iki yüz senesine kadar olan tabaka, kan dökenlerin, savaş çıkartanların tabakasıdır.*”⁶²⁷

Târîh

Musannifin “*ve doğum tarihlerini*” sözü, ravilerin doğum tarihlerinin bilinmesi de aynı şekilde önemli konulardan birisidir demektir. *Mevâlîd* kelimesi, *miftâh* ve *mefâtîh* kelimelerinde olduğu gibi *mîlâd* kelimesinin çoğuludur. *Mîlâd* kelimesi *mevlid* kelimesi gibi doğulan vakit anlamındadır.

Musannifin “*ve vefat tarihlerini*” sözü, ne zaman vefat ettiklerinin bilinmesini ifade eder. Böylece ravilerden uzun ömür sürenler, orta, yaşlı ve genç olanlar bilinir. Hadiseleri, yaşanan olayları, halifelik, valilik ve benzeri görev yapan şahısları, beldelerin fetih tarihlerini bilmek de bu iki kısma dâhildir. Bunların bilinmesi sahâbe veya tabîin ile karşılaştığını iddia eden kimselerin bu iddiaları hakkında bilgi sahibi olmayı sağlar, iddiasında yalancı olanlar tespit edilir.

Bazı kimseler bazı kimselerden rivayet iddiasında bulunmuş, muhakkık âlimler tarihi verilere bakarak bu kimselerin, rivayet iddia ettiği kimselerin vefatından sonra yaşadıklarını tespit etmiştir. Aynı şekilde bu bilgilerle Mürsel ve munkatı rivayetler muttasıllardan ayırt edilir.

Ravilerin Vatanları

Musannifin “*ve ravilerin vatanlarını, beldelerini*” sözü, ravilerin vatanlarını, beldelerini bilmek önemli konulardandır demektir. Bunun bilinmesi, isimleri yazılışta ve okunuşta aynı olup, nispetleri farklı olan kimseleri birbirine karıştırmaktan emin olmaktır.

Güvenilir ve Zayıf Ravileri Bilmek

Musannifin “*ve hallerini*” sözü, ravilerin hallerini bilmek mühim konulardandır demektir.

⁶²⁷ İbn Mâce, “Fiten”, 8.

Musannifin “*ta’dilen*” sözü mensup ve ahval kelimesinden temyizdir, tezkiye etme, temize çıkarma anlamındadır. Ravilerin halleri üç tanedir. Çünkü ravinin ya âdil olduğu veya fasîk olduğu bilinir ya da bu hususta her hangi bir şey bilinmez.

Musannifin “*cerh dereceleri*” sözü, ravilerin hallerinin bilinmesi önemli konulardandır demektir. Cerh ve cerh dereceleri bu üç halden biridir. Hadis konusunda mahir olmayan bazı hadisçiler, ravinin sadece bazı hadislerinin reddedilmesi veya hiçbir hadisnin reddedilmemesini gerektiren sebepler ile ravilerin rivayet ettiği bütün hadisleri reddetmiştir.

Kabul edilmeyen hadis bahsinde cerh sebepleri açıklanmış, on derecede sınıflandırılmıştır. Buradaki cerh mertebelerinin zikredilmesinden maksat, hadisçilerin terminolojisinde bu mertebelere delalet eden lafızların açıklanmasıdır.

Cerh Mertebeleri

Musannifin “*en kötüsü, en çirkini أَفْعَلْ vezni ile gelen vasıftır*” sözü, mübalağa ve tafdil için kullanılan kalıpları ifade eder.

Musannifin “*insanların en yalancısı gibi*” sözü, bu durum, söz ve anlam bakımından bu söze denk ifadeleri kapsar. Yalancılıkta son nokta, yalanın olmazsa olmazı, yalan kaynağı, yalan madeni gibi ifadeler buna örnektir.

Musannifin “*sonra فَعَالْ vezni*” sözü, bu vezin mübalağa ifade etmek içindir, mübalağa açısından أَفْعَلْ vezninin altındadır.

Musannifin “*en hafifi yumuşak ifadesidir*” sözü, filan kişi yumuşaktır, yumuşaklığı var gibi ifadeler ravinin zayıflığını ifade eder. Musannifin “*onda söylenebilecek en hafif söz vardır*” sözü, ravinin cerh edileceği en hafif sözü, dereceyi ifade eder. Ravi cerhlerinin en kötüsü, en ağırlığı ile en hafifi arasında da dereceler vardır. Hadis erbabı olanlar bu dereceleri bilir.

Hadisçilerin terk edilmiş, düşmüş, çok hata yapan, hadisi münkerdir ifadeleri, zayıf, kuvvetli değil, söylenebilecek söz vardır ifadelerinden daha ağırdır.

Ta’dîl Mertebeleri

Musannifin “*tadil mertebeleri*” sözü, aynı şekilde adalet mertebelerinin bilinmesi de önemli konulardandır. Cerh derecelerine mukabil, tadil ifade eden lafızların da dereceleri vardır. Geride geçtiği üzere فَعَالْ vezni mübalağa kalıbıdır, أَفْعَلْ vezninden sonra gelir.

Musannifin “*bu ikisi benzeri*” sözüne, sağlamlıkta, uyanıklıkta, dini konularda dikkatli olmada son nokta ve benzeri ifadeler örnek verilebilir.

Musannifin “*sonra sıfat ile tekid edilen*” sözü, daha sonra ta’dîl ifade eden bir vasıf ile tekid edilen vasıflar gelir. Tekit eden sıfat, önceki sıfatın tekrarı veya farklı bir sıfat olabilir. “Sika sika” ve “sebt sebt” sözleri birinci kısma, “sika hâfız” ifadesi ikinci kısma örnek olur. “Âdil, zâbıt” ifadesi de aynıdır. Netice olarak vasıfların tekrar edilmesinden meydana gelen fazlalık,

ravinin o vasma ziyadesiyle sahip olduğunu ifade eder. Örneğin adalet vasmafinin iki kere tekrarladığı bir ifade, bir kere tekrarlandığı ifadeden kuvvetlidir. *Ebû Sa'd*'ın *Şu be* hakkında “sika, me'mun, sebt, hüccet, sahibi hadis” ifadelerini bir arada kullanması buna örnektir.

Ta'dîl ifadelerinin en düşüğü, cerh mertebelerinin en düşüğüne yakınlık bildiren ifadelerdir.

Musannifin “*hoca gibi*” sözü, en düşük adalet ifadesine örnektir. Hadisi rivayet edilir, i'tibâr edilir ve benzeri ifadeler de bu kabildendir. En üst düzey ta'dîl ifadesi ile en alt düzey ifadeler arasında da “hadisi makbuldür” ve benzeri ifadeler gibi dereceler vardır.

Üçüncü mertebe tekit ve tekrar edilemeden zikredilen vasıflardır, sika, hafız, hüccet, zabıt vasıfları gibi.

Dördüncüsü, sorunsuz, doğru sözlü, güvenilebilir, hayırlı ifadeleridir. İlk üç kısım ile ta'dîl edilen ravilerin hadisi delil olarak kullanılabilir. Dördüncü ve beşinci kısım tadil ifadeleri kullanılan ravilerin hadisleri araştırılmak üzere yazılır. *İbnü's-Salâh* bu durum için “*Çünkü bu ifadeler bir kesinlik ifade etmez, hadise bakılır, zaptı bilinene kadar araştırılır.*” demiştir.

Cerh ve Ta'dîl Hükümleri

Musannifin “*sebeplerini bilen bir kimsenin ravi hakkında bulunduğu tezkiye*⁶²⁸ *kabul edilir*” sözü, tezkiye sebeplerini bilmeyen bir kimsenin yapacağı tezkiyenin kabul edilmeyeceğini ifade eder. Böylece ikili diyaloga girmemiş, imtihanında bulunmamış kimselerin, sadece zahire bakarak yapacağı tezkiyelerin önüne geçilmiş olur. Cerh konusunda da hüküm böyledir. Musannifin bunu söylemesi, ileride geleceğı üzere rivayet konusunda asıl olanın cerh olması, ta'dîlin hükmünün açıklanması ile cerhin hükmünün evla yolla anlaşılacağına yöneliktir.

Musannifin “*tek müzekki tarafından yapılsa da*” sözü, tek bir müzekki tarafından ta'dîl edilse bile geçerlidir demektir.

Musannifin “*sahih görüşe göre*” ifadesi, tek müzekkînin ta'dîli sahih görüşe göre geçerlidir demektir. Tezkiyeyi şahitlik tezkiyesi gibi değerlendirenler, iki müzekkinin tezkiyesini gerekli sayarak ihtilaf etmişlerdir. Onlara göre bu görüş daha sahihtir. Çünkü şahidin adaletli sayılması için müzekkinin iki tane olması gereklidir. Bazı âlimler adaletli olduğunu ifade edenin tek kişî olmasını yeterli görür. Bu iki tezkiye arasındaki fark, ravi tezkiyesinin ister müzekki tarafından ictihat ile ister başkasından yapılan nakil ile olsun hüküm konumunda olmasıdır. Dolayısıyla ravi tezkiyesinde, şahit tezkiyesinde olduğu gibi sayı şartı aranmaz. Şahidin tezkiyesi ise hâkim karşısında yapılır, böylece ikisinin birbirinden

⁶²⁸ Tevsik manasındadır. Bir kimsenin/bir ravinin adalet ve zabt niteliklerini taşıdığını, güvenilir biri olduğunu söylemek, buna hükmetmektir. Aydınlı, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, 320.

farklı olduğu anlaşılr. Aynı şekilde haberin kabul edilmesinde sayı şartı aranmaz. Netice olarak ravilerin cerh ve ta'dilinde şahitlikte olduğu gibi sayı şartı yoktur.

Yapılan cerh ve ta'dilin makbul olması için adaletli bir kimse tarafından yapılmış olması gerekir. Hadisin reddedilmesini gerektirmeyecek bir şeyle, haddi aşarak yapılmış cerhler de kabul edilmez. Geride geçtiği üzere sadece zahire bakarak tezkiye yapanın tezkiyesinin kabul edilmeyişi de böyledir. Hadis alanında cerh ve ta'dil hakkında söz edenin, cerh ve ta'dilde kolaycı bir tutum sergilememesi, araştırmayı terk etmemesi gerekir. Delilsiz bir şekilde bir raviyi sika saymak, sabit olmayan bir hükümle hüküm vermek gibidir. Böyle bir durumda yalan olduğunu düşündüğu bir hadisi rivayet edenler grubuna girmesinden korkulur. Çünkü kolaycı davranan bir kişide, ravinin adaleti hususunda zann-ı galip oluşmaz, böyle bir durumda yalancı konumuna düşebilir. Cerh edilmeyi gerektiren bir şey olmadan cerh etmesi durumunda, zann-ı galibe göre vakıada böyle bir durumdan beri, suçsuz bir Müslümanı suçlamış, kötü bir şeyle haksız yere o kişiyi rezil etmiş olur ve bu yafta ebedi olarak o kimsede kalır.

Böyle bir şey bazen nefsin isteğine uymak, ya da kötü amaçla yapılmış olabilir. Mütekaddim ulemanın kelamı ekseriyetle böyle asılsız suçlamalardan beridir. Yapılan suçlamalar -cerh- bazen akide, inanç muhalefetine dayanabilir. Hem mütekaddim hem müteahhir ulema bu durum mevcuttur. Bu muhalefet sebebiyle yapılan cerh de caiz değildir. Çünkü rivayet kapısını kapatacak olması sebebiyle dini bilgiler deforme olur. Bunun için *eş-Şi î* ve *en-Nâsibî* isimindeki raviler, zahiren adaletli olmalarına itibarla *Buhari* ve *Müslim* ravileri arasında yer bulmuştur.

Suçlama sebeplerinden dokuzuncusu olan bid'at konusunda, bid'at sahibi ravinin rivayetinde yapılacak tahkik geride anlatıldı.

Cerhin Ta'dile Takdim Edilmesi

Musannifin "*Cerh ve ta'dil çeliştiği zaman cerh önceliklidir*" sözü, çünkü cerh edenin ta'dil edenden daha fazla bilgisi olduğu, ta'dil edenin cerh sebebine muttali olamadığı düşünülür. Cerh eden, ta'dil edenin zahire itibaren verdiği hükmü tasdik eder ve kendisi, muaddilin görmediği ravinin gizli bir halini haber verir.

Musannifin "*açıklanmış olarak yapılırsa*" sözü, sebepleri bilen bir kişi tarafından sebebi açıklanarak yapılırsa anlamındadır. Çünkü adaleti sabit olan bir kimse hakkında sebebi belirtilmeden yapılan bir cerh geçersizdir. Cerh sebeplerini bilmeyen bir kimse tarafından yapılan cerh de aynı şekilde geçersizdir, itibar edilmez. Cerh edilen kimse hakkında ta'dil yapılmamış ise çelişki vukuu bulmaz.

Musannifin "*önce*" sözü, cerhten önce demektir. Sebebi belirtilmeden "terk edilmiş" "kuvvetli değil" ve benzeri şekilde yapılan cerh ifadeleri kast edilmiştir.

Musannifin “*tercih edilen görüşe göre*” sözü, ravi hakkında yapılan bir tadilin bulunmaması durumunda ravi cehâlet, yani tanınmama kusuruna sahip olur. Bu durumda cerh edenin sözüyle amel etmek, ihmal etmekten evladır. *İbnu’s-Salâh* böyle bir durumda tevakkuf edileceğini söyler.

Fasıl

Musannifin “*fasıl*” sözü, gelecek olan bahis, hatimenin kısımlarından olup, öncesinden farklı olduğu için ayrı olarak ele alınan veya zikredilecek önemli şeyler uzun olduğu için ayrı bir fasılda ele alınan şeylerdir manasındadır.

Musannifin “*itham edilendir*” sözü, hadis tenkitçileri nazarında eleştirilen manasındadır.

Musannifin “*künyesi olup da ismiyle meşhur olanların künyesini bilmek*” sözü, künâ kelimesi künye kelimesinin çoğuludur. Künye, babası ve benzeri kelimelerle başlayan isimlerdir. Musannifin kullandığı من kelimesi ismi mevsüldür, kendine dönen zamirler lafız itibariyle döner. Künâ kelimesinin çoğul, من kelimesinin ona muzaf olması, zamirin tekil müzekker olmasına engel teşkil etmez.

Musannifin “*ismi olup künyesi ile meşhur olanların isimlerini*” sözü ile maksat, ravilerin isimlerinin bilinmesidir. Bu iki kısmı bilmenin önemli oluşu, ravinin meşhur olduğu isim ya da künyeden diğer biriyle anıldığı zaman başka bir kimse olduğu zannına düşmemektir.

Musannifin “*ismi ve künyesi olanların bilinmesi*” sözü, bu söz allame *et-Teftâzânî*’nin ismin lakap ve künyeden daha umumi olduğu görüşüne uygun bir söylemdir. Fakat bu söz *Seyyid Şerîf*’in tercih ettiği görüşe uymaz. *Seyyid Şerîf* ismi, “müsemmaya konulan alamet” künyeyi “babası, annesi kelimeleri ile başlayan ifadeler” lakabı da “isim sahibinin vasfını, yüceliğini belirten ifadelerdir” diye tarif eder.

Bilmek gerekir ki bu tür iki kısımdır. Birincisi ismi olan künyesinden başka künyesi bulunmayan kimselerdir. *Şerîk* ve başkalarından rivayeti bulunan *Ebû Bilâl el-Eş’arî* ve *Ebû Hâtim er-Râzî*’den rivayette bulunan *Ebû Hüseyin* buna örnektir. Her ikisi de “*Benim ismim yok, ismim ve künyem aynıdır.*” demiştir.

İkincisi, ismi olan künyesi dışında ikinci bir künyesi bulunanlardır. *Ebû Bekir b. Muhammed b. Amr b. Hazm el-Ensârî* buna örnektir. İsmi *Ebû Bekir* künyesinin ise *Ebu Muhammed* olduğu söylenmiştir. Büyük yedi fakihten biri olan *Ebû Bekir b. Abdirrahman b. el-Hâris* de bu kısma örnektir. *İbnü’s-Salâh*’ın söylediğine göre ismi *Ebû Bekir* künyesi *Ebû Abdirrahman*’dır. Bu ikinci kısım gayet azdır.

Musannifin “*ismi ihtilafsız, künyesi ihtilaflı olanlar*” sözü, bu kısım bir kişi hakkında bazılarının künyesi budur, bazılarının da künyesi şudur şeklinde ihtilaf etmesiyle gerçekleşir.

Bu türden ihtilaflar çoktur. *Usâme b. Zeyd el-Hibb* buna örnektir. İsminde bir ihtilaf, anlaşmazlık yoktur, künyesi ise ihtilaflıdır. Künyesi için kimileri *Ebû Zeyd*, kimi *Ebû Muhammed* kimi de *Ebû Hârice* demiştir. *Übey b. Ka'b Ebu'l-el-Münzir* ismi de böyledir. Bazıları künyesinin *Ebu't-Tufeyl* olduğunu söylemiştir.

Musannifin “veya tersi” sözü, künyesinde ittifak, isminde ihtilaf edilen kimseleri ifade eder. *Ebû Basra el-Gifârî* buna örnektir. İsminin *Humeyl*, *Zeyd*, *Basra b. Ebî Basra* olduğu söylenmiştir. Bu kısmın bilinmesinin önemi, ihtilaf sebebiyle iki künyesi ya da iki ismi olan bir kişinin, birden fazla kişi zannedilmesinin önüne geçmektir.

Musannifin “künyeleri çok olursa” sözü, iki veya daha fazla künyesi olan kişileri ifade eder. *Ebû Cüreyc* buna örnektir, *Ebû Velîd* ve *Ebû Halîd* olarak iki künyesi vardır, ismi *Abdumelik b. Abdûlazîz*'dir. Bir diğer örnek *Mansûr b. Abdilmun'im el-Ferâvî*'dir. *Ebû Bekir*, *Ebu'l-Feth* ve *Ebu'l-Kâsım* olmak üzere üç künyesi vardır. Hatta künyeler sahibi olarak anılmıştır.

Musannifin “veya sıfatları ve lakapları” sözü, vasıfları ve lakapları çok olur demektir. Ravinin iki veya daha fazla vasıf ya da lakabının bulunmasıyla meydana gelir. Zahir olan vasıf ifadesinin lakaptan daha geniş anlam ifade etmesi, kabile, belde ve sanat nispetlerini kapsamasıdır. Bu kısmın bilinmesinin faydası, bir ravinin birden fazla kişi zannedilmesinin önüne geçmektir. Bazı hafızlar bu vehme düşmüşler, *Abdullah b. Ebû Sâlih b. Süheyl* ve *Abbâd b. Ebî Sâlih* isimlerini iki farklı kişi gibi düşünmüşlerdir. *Hatîb, el-Mûdi* isimli eserinde *Abbâd*'ın *Abdullah b. Sâlih*'in lakabı olduğunu, kardeşi olmadığını söylemiştir. *Ahmed b. Hanbel* ve diğer bazı ulema bu görüşte ittifak etmiştir.

Musannifin “künyesi babasının ismiyle aynı olan” sözü, *Ebû İshâk İbrâhim b. İshâk el-Medenî* buna örnektir, tabîîndendir. Bu kısmın bilinmesi, ravinin babasına nispetinde hataya düşmeyi önler. Örnek olarak *İbn İshâk* bana haber verdi denilince bilmeyen kimse tahrife düşebilir. Sağlıklı olan *Ebû İshâk* bana haber verdi şeklinde söylenmesidir. Fakat her iki ifade şekli de doğrudur ve nisbette herhangi bir tahrif içermez.

Musannifin “veya tersi” sözü, ismi, babasının künyesiyle aynı olan kişileri ifade eder. *İshâk b. Ebî İshâk* ismi buna örnektir. Bunun bilinmesi isimlerin yer değiştirmiş olması kalb,⁶²⁹ tebdîl⁶³⁰ şüphesinden emin olmaktır.

⁶²⁹ Hadisin sened ve metnindeki kelime veya cümlelerin yerlerini değiştirmek, bir raviyi aynı dönemdeki başka bir ravi ile yahut hadislerin sened ve metinlerini birbirleri ile değiştirmektir. Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, 145.

⁶³⁰ Muhammet Tarakçı, “Tahrif”, İslâm literatüründe önceki kutsal kitapları metninin veya anlamının bozulması karşılığında kullanılan bir terimdir. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 39: 422.

Musannifin “veya künyesi eşinin künyesi ile aynı olan” sözü, *Ebû Eyyûb el-Ensârî* ve *Ümmü Eyyûb* künyeleri buna örnektir. İkisi de sahâbenin meşhurlarındandır. Bu kısımda da tahrîf ve tebdîl endişesi vuku bulabilir.

Musannifin “veya hocasının adı, babasının adıyla aynı olan” sözü, *er-Rebî’ b. Enes*’in, *Enes*’ten rivayeti buna örnektir. Rivayetlerde isnad bu şekilde geçmektedir. Bilmeyen kişi ravinin rivayeti babasından yaptığını zannedebilir. Sahihte *Âmir b. Sa’d*, *Sa’d*’dan şeklindeki isnadda, rivayet kendisinden alınan *Sa’d*, ravi olan *Âmir*’in babası olan *Sa’d*’dır, hocası değildir. *Rebî*’nin şeyhi *Ensârî*’dir. Onun babası değildir. Babası *Bekrî*’dir. Hocası olan *Enes* de meşhur sahabe olan *Enes b. Mâlik*’tir, Efendimizin hizmetinde bulunmuştur, *Rebî*’ diye bir oğlu da yoktur.

Babasından Başkasına Nispet Edilenler

Musannifin “bir sebepten ötürü başkasına nispet edilen” sözündeki sebep, evlat edinme ve benzeri bir sebeptir.

Musannifin “*el-Mikdâd b. Esved* gibi” sözü, *Mikdâd* evlat edinildiği için *Esved b. Abdüveğûs ez-Zührî el-Kureyşî*’ye nispet edilmiştir. Esasta *Mikdâd b. Amr b. Sa’lebe el-Kindî*’dir.

Musannifin “veya annesine” sözü veya annesine nispet edilir demektir. *İbni Uleyye* ismi buna örnektir. Adı *İsmâîl b. İbrahîm b. Miksem*’dir, *Uleyye* annesinin adıdır ve annesine nispetle meşhur olmuştur. Mezkûr ravi annesinin ismi geçtiği için, nesebinde bir problem olduğunu düşündürebileceğinden dolayı kendisinden bu isimle bahsedilmesinden hoşlanmazdı. Bundan dolayı eş-Şâfiî ondan, “*Kendisine İbn Uleyye denilen İsmâîl*” şeklinde bahsetmiştir.

Zâhirinin Hilafına Nispet Edilenler

Musannifin “veya dedesine” sözü veya dedesine nispet edilir demektir. *Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh* ismi buna örnektir. Bunun bilinmesi, isimleri aynı olan ravilerin birinin baba ismi, diğerinin dede ismiyle aynı olması durumunda karışıklık meydana gelmesini önler. Buna, *Muhammed b. Bişr* ile *Muhammed b. es-Sâib b. Bişr* isimleri örnek verilebilir. Birinci ismin sahibi sika, ikincisi zayıftır. İkinci ismin sahibi, dedesine nispet edildiği takdirde, birinci kişinin ismiyle benzerlik, karışıklık meydana gelir. Bu durum Sahîh’te vâki bulmuştur.

Musannifin “veya ninesine” sözüne *Ya’lâ b. Müneyye* ismi örnek verilebilir.

Musannifin “veya ilk bakışta ravinin anlaşılamayacağı bir şeye nispet edilir” sözüyle ravinin nispet edildiği şeyden, şahsının mutlak surette direk olarak anlaşılmadığı nispetleri kast etmiştir. Bu, ravinin bir beldeye, olaya, kabileye veya zenaata nispet edilmesi ve zahiren o nispetten ravinin şahsının direk olarak anlaşılmaması ile gerçekleşir. Ravi bir beldede konaklamak, bir kabileye katılmak gibi akla direk gelmeyecek bir şeye nispet edilmiş olur.

Musannifin “*ayakkabıcı gibi*” sözü, ayakkabı yapan veya ayakkabı satan kimseyi ifade eden bir nispettir. Fakat işin özünde bu nispet sahibi ravi, ne ayakkabı yapan ne de satan bir kimsedir, ayakkabıcılar ile arkadaşlık ettiği, oturup kalktığı için bu nispet kendisinde kullanılmıştır. Diğer bir örnek *Süleymân et-Teymî*’dir, kendisi Teym kabilesinden olmayıp onların beldesinde ikamet ettiği için bu nispet kendisine verilmiştir.

Musannifin “*kendi ismi, baba ismi ve dede ismi aynı olanlar*” sözü, bu tarz isim sahibi kimselerin tanınması da önemli konulardandır demektir. *el-Hasan b. el-Hasan b. Ali (ra)* ve *Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Ğazâlî* ve *Muhammed b. Muhammed b. el-Cezerî* isimleri bu kısma örnek verilebilir. Bazen isimlerin aynı olmasındaki tevâfuk -denk gelme- daha fazla olabilir. Bu konu müsel sel konusunun fer‘i, alt meselelerindendir. Müsel sel geride geçtiği üzere ravilerin, hadisi rivayet ederken eda siygasında veya herhangi bir hal üzere ittifak etmeleridir. İsim konusundaki müsel sel, *el-Hasan el-Hasan*’dan, o da *Hasan*’dan gibi aynı isimdeki ravilerin birbirinden rivayetidir. Bazen ravinin ismiyle dedesinin ismi, babasının ismiyle de babasının dedesinin ismi aynı olur. *Ebu’l-Yemân el-Kindî* buna örnektir, adı *Zeyd b. el-Hasan b. Zeyd b. el-Hasan b. Zeyd b. el-Hasan*’dır.

Musannifin “*veya hocasının ismi*” sözü, babasının ismi sözüne atıftır. Ravinin ismi ile hocasının ve hocasının hocasının isimlerinin aynı olması kast edilmiştir. *İmrân, İmrân*’dan, o da *İmrân*’dan şeklindeki rivayet buna örnektir. Birinci *İmrân el-Kasîr* vasfıyla diye tanınır, ikinci *İmrân Ebû Recâ el-Utâridî*, üçüncüsü de (sahâbî) *Ebû Husayn*’dır.

Süleyman, Süleyman’dan o da *Süleyman*’dan rivayeti de bu kısma örnektir. Birincisi *İbn Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî*, ikincisi *İbn Ahmed el-Vâsitî*, üçüncüsü ise *İbn bnt. Şurahbîl* (Şurahbîl’in kızının oğlu) ismiyle bilinen *İbn Abdîrrahman ed-Dimaşkî*’dir.

Bazen isimler arasındaki benzerlik ravi ve hocasının isimleri arasında gerçekleşir. *Ebu’l-Alâ el-Hemedânî(Hemezânî) el-Attar* buna örnektir, *Ebû Alî el-Esfehânî(Esbahânî) el-Haddâd*’dan rivayetleri ile meşhurdur. Her ikisinin adı da *el-Hasan b. Ahmed b. el-Hasan b. Ahmed b. el-Hasan b. Ahmed* ’tir. Belde ve zanaata olan nispetleri ile künyeleri farklılık gösterir.

Musannifin “*hocasının ismi ile hadisi kendinden alan ravinin ismi aynı olan*” sözü, bu kısmın bilinmesi de önemlidir. Bu türün bilinmesinin faydası, isnadda tekrar ve kalb olduğu yönünde oluşabilecek zannı, karışıklığı önlemektir. Örneğin isnatta *Müslim el-Buhari*’den o da *Müslim*’den denildiği zaman isnadda tekrar olduğu, iki *Müslim*’in de aynı olduğu veya talebenin hoca olamayacağı düşüncesiyle isnadda kalb -yer değiştirme- olduğu zannedilebilir. *el-Buhari Müslim*’den, ondan da- Buhari’den- *Müslim* rivayet etti örneğinde *el-Buhari*’nin hadisi aldığı hocası olan *Müslim, Müslim b. İbrâhim b. el-Farâdisi el-Basrî*’dir. *Buhârî*’den

hadisi alan *Müslim*, *Müslim b. İbrahim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî*, yani iki sahih kitaptan birinin müellifi olan meşhur *Müslim*'dir. Bu kısmın örnekleri çoktur.

Musannifin “*salt isimleri bilmek*” sözü, ravilerin sadece isimlerinin bilinmesi de önemli demektir. Salt, sırf -sadece- isimler, içerisinde künye ve lakapların bulunmadığı isimlerdir, isim sahiplerinin sika ya da zayıf, ismin bir kitapta geçmiş veya geçmemiş olmasını kapsar. Musannif burada marifet yani bilmek kelimesini yeniden zikrederek bu kısmın geride geçenden farklı olduğuna işaret etmiştir. Bu kolayca anlaşılabilir detaydır.

Sika ve Zayıf Raviler

İsnâd ricali alimlerden bir grup ravilerin salt, mücerred isimlerini bir araya getirmiştir. Fakat isimlerin bir araya getirilmesinde bazı farklılıklar vardır. Bazı âlimler isim sahiplerinin sika ya da zayıf olmasına değinmemiştir. *İbn Sa'd'ın “et-Tabakât'ı,” İbn Ebî Heysem'in ve Buhârî'nin* tarih kitapları,⁶³¹ *İbn Ebî Hâtim'in “el-Cerh ve't-Ta'dîl”*ibu kısımdandır. Eserlerinde sika ve zayıf ayrımı gözetmeksizin sadece ravi isimlerini bir araya getirmişlerdir.

Bazı âlimler isnadda ana gaye olduğu için sika raviler hakkında müstakil eserler yazmıştır. *el-İclî, İbn Hibbân, İbn Şâhin'in* eserleri bu kısımdandır. Bazı âlimler ise daha az olmaları, kayıt altına alınmaları daha kolay olduğu, tanınmaları daha mühim olduğu için cerh edilen raviler hakkında müstakil eserler yazmıştır. *İbn Adiy ve İbn Hibbân'ın* kitapları bu kısma örnektir.

Bazı âlimler belirli bir kitabın ravilerini esas alarak telifte bulunmuştur. *Ebû Nasr el-Kelâbâzî'nin Buhârî'deki* ravileri, *Ebû Bekir Mencûyeh Müslim'in* kitabındaki ravileri, *Ebu'l-Fadl b. Tâhir* her iki kitabın ravilerini, *Ebû Ali el-Ceyyânî'nin Ebû Dâvûd'u*, Mağripli bazı kimselerin *Tirmizî ve Nesâî'deki* ravileri, *Abdulğani'nin Sahîhayn, Ebû Dâvûd, Tirmizî, Nesâî ve İbn Mâce'nin* ravilerini ele alarak yazdığı kitaplar bu kısma örnektir.

Sonra bu kitabı *el-Mizzî*,⁶³² *Tehzibu'l-Kemâl* isimli eseriyle gözden geçirdi. Şeyh *İbn Hacer* kitaba yaptığı özete ilaveler yaptı, isimlerin ve ravilerin zabtıyla alakalı birçok önemli meseleyi ekleyerek kitabına *Tehzibu't-Tehzîb* ismini verdi. Bu kitap içerdiği eklemelerle birlikte asıl kitabın üçte biri hacminde gayet güzel özetlenmiş bir kitaptır.

Müfred İsimler

Musannifin “*ve müfred isimleri*” sözü, aynı isimde başka ravinin olmadığı, o isimle sadece bir ravinin olduğu isimleri de bilmek önemlidir demektir. Bu konuda *Hâfız Ebû Bekir*

⁶³¹ et-Târîhu'l-kebîr, Buhârî, sahâbeden itibaren onlardan sonra gelenler şeklinde kendi hocalarının tabakasına kadar râvileri bu eserde bir araya getirmeye çalışmıştır; Et-Târîhu's-sağîr, Hz. Peygamber, muhâcirler ve ensâr, tâbiûn ve onlardan sonra gelenlerin vefat tarihi, künyeleri ve neseblerini anlatan özet bir eserdir ve Kitâbu'l-künâ, bu eserde de isminden ziyade künyeleriyle tanınanları zikretmiştir. Hüseyinî Abdülmecîd Hâşim, “Buhârî'nin Eserleri ve Kitabı'd-Duafâi's-sağîr'in Tanıtımı”, trc. Mustafa Taş, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Marife, 16/1, (2016): 193-195.

⁶³² Yûsuf b. Abdurrahman el-Mizzî, (d. 645/ö. 742), İbn Hacer *Hadis Ehlinin Istılahları Hakkında Nuhbetu'l-Fiker Şerhi Hadis Usûlü*, 128.

*Ahmed b. Harun el-Berdî*⁶³³ bir eser kaleme almıştır. Eserinde birçok şey zikretmiş, bazı tenkitçilerinin itirazına maruz kalmıştır.

Musannifin “*Suğdî b. Sinân*” sözü; zayıf ravilerdendir, sad harfî ötreli olup bazen sin harfî ile de zikredilmiştir. Kelimenin sonundaki ye harfî nispet ye’si olup nispet lafzıyla özel isimdir. Bu isim tek bir şahsın değildir, bu isme sahip başka fertler de vardır. Dolayısıyla bu isme fert, başkasında bulunmayan isim demek doğru olmaz. Çünkü *İbni Ebî Hâtim*’in “*el-Cerh ve’t-Ta’dîl*” isimli kitabında, *Kufe*’li bir *Su’dî* daha vardır. *İbn Ma’in* bu şahsın sika olduğunu söylemiş, hafızın zikrettiği *Su’dî*’den farkını açıklamıştır. Netice olarak bu isim tek bir şahsa ait değildir.

Musannifin “*ve mücerred künyeleri*” sözü ile kast edilen, içerisinde isim, lakap ve nispet bulunmayan sırf künyelerdir.

Musannifin “*ve müfred olanları*” sözü, müfred künyeleri ifade eder. Müfred künye sadece bir kişide bulunan künyedir. İsmi tasğir ve tesniye sigasıyla *Ebû Ubeydeyn* künyesi buna örnektir. Bu künyenin sahibinin ismi, *Mu’viye b. Sebre*’dir.

Lakablar

Musannifin “*ve lakablar*” sözü, lakapların bilinmesi demektir. “Zayıf” (ed-daîf) lakabı buna örnek verilebilir. *Abdullah b. Muhammed*, bedeni, cismi zayıf olduğu için bu lakapla anılmıştır. *Hasan b. Yezîd*’e, ibadet ve tavaf hususunda güçlü olduğu için “güçlü” (el-Karî) lakabının takılması da böyledir. Lakaplar bazen isim bazen de künye lafzıyla olabilir. Deve burnu, gemi, lakapları isim olan lakaba misaldir. Gemi (Sefine) lakaplı şahıs peygamber efendimizin azatlı kölesidir. Bir savaş yolculuğu sırasında birçok insanın taşıyamayacağı kadar kılıç, kalkan ve benzeri eşyaları taşıdığı için Rasûlullah ona bu lakabı vermiştir. İsmi *Mehrân*’dır.⁶³⁴

Lakabın künye lafzı ile gelmesi, lakap verilen şahsın şanının yüceliği veya düşüklüğünden kaynaklanır. Karnı büyük kimseye söylenen bir lakap olan karın babası ve toprak zengini olan kimseye denen toprak babası ifadeleri bu tür lakaplara örnektir. Lakaplar bazen kişide bulunan bir engel sebebiyle kullanılır. Gözü az gören ve gözyaşı akıntısı olan anlamındaki *A’mes*, topal anlamındaki *A’rac* ve gece körü anlamındaki *A’sâ* lakapları bu kabildendir. Lakaplar bazen mesleklere göre verilir, kumaş satan anlamındaki *Bezzâz*, güzel koku satan anlamındaki *Attâr*, terzi anlamındaki *Hayyât* ve boyacı anlamındaki *Sabbâğ* bu kısma örnektir.

⁶³³ Ahmed b. Hârûn el-Berdî, (ö. 301).). İbn Hacer *Hadis Ehlinin İstılahları Hakkında Nuhbetu’l-Fiker Şerhi Hadis Usûlü*, 128.

⁶³⁴ Yusuf Ziya Keskin, “Ebû Abdurrahman (Ebû’l-Bahteri) Sefine”, (ö. 80/699), Hz. Peygamber’in hizmetkâridir. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 36: 302.

Nesebler

Musannifin “*ve nesebleri*” sözü, neseplerin bilinmesi önemlidir demektir. Ensap, nesep kelimesinin çoğuludur.

Musannifin “*kabilelere*” sözü; kabâil kelimesi kabile kelimesinin çoğuludur, aynı babanın çocuklarına kabile denir. Mütেকaddim insanlarda kabilelere nispet, müteahhir insanlardan daha çoktur. Çünkü mütেকaddim kişiler neseplerin ezberlenmesi ile daha çok ilgiliydi, yerleşim yerlerine, köylere nispet genelde kullanılmıyordu. Bu durum müteahhir insanlarda tersine dönmüştür.

Musannifin “*vatanlara*” sözü, evtân kelimesi vatan kelimesinin çoğuludur. Vatan bir kişinin beldesinin, köyünün, sokağının bulunduğu mahaldir. Vatana yapılan nispetler mütেকaddimine nispeten müteahhir insanlarda daha çoktur. Çünkü İslam’ın gelmesiyle, köylerde, şehirlerde yaşayan insanlar çoğaldı, birçok nesep yani kabileler kayboldu. Durum böyle olunca insanlar beldelere nispet edilmeye başlandı. Vatan kelimesi, belde, köy, mezra, sokak, mahalle ifadelerini kapsayan umumi bir kelimedir. Yani vatana yapılan nispet, bu söylediklerimizden herhangi biri ile gerçekleşebilir.

Musannifin “*vatan veya komşu olarak*” sözü, ikinci bir umumi ifadedir. Yani geride geçen köy, şehir, belde ve benzerlerine yapılacak nispette, nispet edilecek kişinin aslında o beldeden olmaması veya oraya sonradan gelmiş olması önemli değildir.

Musannifin “*zaneat ve mesleklere*” sözü, zanaat, meslekten daha hususi bir anlam taşır. Çünkü zanaatta kişinin bir fiil o zanaat ile meşgul olması yani imalat yapması gerekir. Meslek ifadesinde bu şart değildir. Terzilik zanaata, kumaş tüccarı olmak mesleğe örnektir. Çünkü terzi bizatihi kumaşta zanaat faaliyetinde bulunur, kumaş tüccarı ise ipin veya kumaşın dokunulmasında, elde edilmesinde bilfiil çalışmaz.

Bazı nispetler yazılışta aynı, okunuşta farklı olabilir. القرشي - القرشي nispeti buna örnektir. Kâf harfi ötreli, ra harfi üstünlü okunursa kelime *el-Kureyşli* anlamına, kâf harfi üstünlü, ra harfi sükûnlu okunursa maveraunnehir bölgesinde *el-Karşî* isminde bir bölge olan Karşî’ye mensup, Karşî’li anlamını ifade eder.

Musannifin “*bazen nisbetler lakap olarak kullanılır*” sözü, lakap bazen nispet kalıbıyla gelebilir demektir. *Hâlid b. Mahled el-Katvânî*⁶³⁵ ismi buna örnektir. *Katvânî* kelimesi sözlükte - قَطَا - maddesinden türetilmiştir, yavaş yürüyen, yürürken yavaş hareket eden anlamındadır.

Musannifin “*bunun sebeplerini bilmek*” sözü, bir kişi hakkında asıl manası görünüşünden farklı olarak söylenilen nispet ve takılan lakapların sebebini bilmek

⁶³⁵ Bu şahıs el-Kûfî olup, el-Katvânî lakabından hoşlanmıyordu. İbn Hacer *Hadis Ehlinin Istılahları Hakkında Nuhbetu'l-Fiker Şerhi Hadis Usûlü*, 129.

anlamındadır. Birincisin misali yıldırım manasındaki Sâ'ika lakabıdır, bu lakap *Ebû Yahyâ* isimli şahsa aittir, *Buhârî*'nin hocalarından biridir, hafızası çok kuvvetli olduğu için kendisine bu lakap verilmiştir. İkincisinin misali *Muhammed b. Sinân el-A'vekî'dir*. Aslen *Bâhilî*'dir, *Abdulkays* kabilesine ait bir vadide bulunan *A'vekî*'ye yerleştiği için bu lakapla anılmıştır.

Mevâlî

Musannifin “*ve mevâlîleri bilmek*” sözü, ravilerden mevâlî olanların bilinmesi de önemlidir demektir. Mevâlî kelimesi, mevla kelimesinin çoğuludur. Buradaki velayet umumi anlamdadır, azat etme, anlaşıma ve İslâm velayetlerini kapsar, her iki taraf için de kullanılabilir. Mevâlî kelimesinin buradaki konumuzla ilgili olmayan başka anlamları da vardır. Bu sebeple mevâlî kelimesini üst mevlâ olarak niteleyerek zikretmiştir. Üst mevlâ, köleyi azat eden ya da onunla anlaşıma yapan kimsedir. Alt Mevla ise azat edilen veya azat olmak için efendisiyle anlaşıma yapan ya da azat edilmek için yardımlaşacağına veya Müslüman olacağına söz vererek efendisiyle anlaşıma köleyi ifade eder. *Ebu Ali el-Hasan b. İlsâ* buna örnektir. Hristiyan bir köle iken *Abdullah b. el-Mübârek*'in vesilesi ile Müslüman olmuş, kendisine *İbnü'l- Mübârek*'in mevlası -azatlısı- denilmiştir.

Zikredilen mevâlînin bilinmesinin ehemmiyeti, Mevlâ kelimesinin hem köle azat eden, hem de azat edilmiş köle anlamlarına gelmesidir. Bu durumda kişileri ayırt etmek zorlaşır, ancak rivayetle gelen veya güvenilir bir imamın ayırt edici olarak verdiği bilgiler bu konuya ışık tutar.

Erkek ve Kız Kardeşler

Musannifin “*kardeşleri bilmek*” sözü, ravilerden bir biriyle kardeş olanların bilinmesi de önemlidir demektir. Sahabeden kardeş olan raviler için, *İbn Mes'ûd*'un iki oğlu *Abdullah* ve *Utbe*, tabî için *Şurahbîl*'in iki oğlu *Amr* ve *Erkâm* örnek verilebilir. Bu iki kardeş *İbn Mes'ûd*'un önde gelen arkadaşlarıdır. Bu kısmın bilmenin faydası, yanlış bir düşünceyle iki kardeşten sadece meşhur olanı tanıyıp kardeşinin olmadığını zannetmenin ve baba isimleri aynı olduğu için kardeş olmayanları kardeş zannetmenin önüne geçmektir. *Ahmed b. İşkâb*, *Ali b. İşkâb* ve *Muhammed b. İşkâb* isimleri buna örnektir. Birinci kişi *el-Muğnî*'de söylenildiği üzere *Hadramî*'dir, diğer iki isim onunla bağı olmayan kimselerdir. *Ali b. el-Medîni* gibi bazı mütekaddim âlimler bu kısmı içeren kitaplar yazmıştır.

Şeyhin ve Talebenin Âdâbı

Musannifin “*hoca talebe adabının bilinmesi*” sözü, aynı şekilde hoca ile öğrenci arasındaki adabın bilinmesi de önemlidir demektir. Hem hoca hem de talebenin, niyetlerinin sağlam, kalplerinin dünyevi menfaat beklentilerinden uzak, güzel ahlaklı olması gerekir. İhtiyaç duyulduğunda hocası talebesine hadis naklederken bire bir ilgilenmelidir. Bir bölgede hadis öğretmeye kendisinden daha evla, öncelikli bir kimse bulunduğunda, hadis hocalığı

yapması gerekmez, bilakis kendine gelen talebeyi daha evla olan hocaya yönlendirir. Niyeti sahih olmadığı gerekçesi ile herhangi bir kimseye hadis nakletmekten imtina etmez. Hadis naklini abdestli olarak yapar, vakarlı bir şekilde oturur, ayakta, yolda hadisin sözlerinde aceleci davranarak hadis naklinde bulunmaz. Ancak mecbur kalınması durumlarında bu şekilde nakilde bulunabilir.

Hadis nakledecek kişi, hadisi aktarırken dilinde bir değişiklik meydana gelebileceğinden, ya da yaşlılık, hastalık sebebiyle unutmuş olabileceği korkusu üzerinde iken hadis nakletmez.

Hadis yazdırdığı bir meclis var ise müstemli⁶³⁶ edinmesi, ihtiyaç duyulan şeylerin bulunduğu bir meclis olması gerekir. Talebe hocasına vakarlı davranır, onu usandırmaz, hocasından öğrendiği ilmi başkaları ile paylaşır. Utanma, büyüklenme ve benzeri duygularla hocasından istifade etmeyi terk etmez. Duyduğunu yazar, yazarken kayıt altına alırken itinalı davranır. Ezberinde olan bilgileri zihninde yer etmesi için müzakere eder.

Tahammül ve Eda Yaşı

Musannifin “*ve hadis tahammül-yüklenme yaşı*” sözü, hadis yüklenme -hadis dinleme, hadis alma- yaşını da bilmek önemlidir demektir. Hadis alanın kendisi veya başkası olması fark etmez. İlim meclisine katılan çocuklar buna örnektir. Hadis alma yaşında sahih olan, temyiz yani ayırt edebilme dönemidir, bu hadis dinlemede böyledir. Hadis âlimlerin âdeti, hadis dinlemeye ehil olmayan küçük çocuklarını bereketlenmeleri için hadislerin rivayet edildiği meclislere getirmektir. Çocuklarının hangi hocaların meclislerine katıldıklarını yazıyorlardı. Bu durumda bu çocukların büyüdülerinde yaptıkları rivayetlerin muteber olabilmesi için hocanın icazeti gerekmektedir. Çünkü dinleme -sema- ve icazet -izin- olmadan hadis rivayet etmek sahih değildir. Burada işitme olmadığı için icazet mutlaka olmalıdır.

Kâfir bir kimsenin, kâfir iken duyduğu bir hadisi Müslüman olduktan sonra rivayet etmesinde bir sakınca yoktur. *İbn Cübeyr b. Mut'im*'in sahih olduğuna ittifak edilen “*Peygamberin akşam namazında Tûr sûresini okuduğunu duydum.*”⁶³⁷ hadisi buna örnektir. Naklettiği bu olayı, henüz müslüman değilken Bedir esirlerinin fidyelerini vermek için geldiği esnada duymuştur. Bu durumda günahkâr bir kimsenin -fâsık- günahından tövbe ettikten sonra hadis rivayet etmesi evla yolla sahihtir.

Hadisin edasında -başkasına aktarımı- tahsis edilmiş belli bir zaman yoktur. Hadislerin başkasına aktarılması, rivayeten veya dirayeten insanların ihtiyacına ve buna ehil olmaya binaen belirlenir. Hadis eda etmeye -başkasına aktarmaya- ehil olma durumu, hem anlama

⁶³⁶ Şeyhin sesini uzak yerlerde oturanlara duyurmak için tekrar eden kişidir. Aydınli *Hadis Istılahları Sözlüğü*, 225.

⁶³⁷ Buhârî, “Meğâzî”, 12; Müslim “Salât”, 463.

hem hafıza hem de konuşma bakımından kişiden kişiye farklılık gösterir. Bazen yaşı küçük olan bir kimse Allah'ın (c.c.) fazlı ile birçok kimseden daha kabiliyetli, mahir olabilir. Bazen de kişi hadis eda etmeye daha ileri yaşlarda ehil olur. Yahut bu konuda kişinin sahip olduğu bilgi, beceri cüz'î olarak kalır. *İbn Hallâd*, “*Kişi elli yaşına ulaştığında hadis eda etmeye ehil olur*” demiştir. Çünkü elli yaş kühûle -orta yaş- döneminin sonudur. “*Kırk yaşında hadis eda edilebileceği inkâr edilemez,*” çünkü bu yaş ortalama olarak insan ömrünün yarı sınırıdır. Hadis âlimlerinin imamı olan, mütekaddim imamlardan *İmâm Mâlik*'in kırk yaşından önce hadis edasına başlamasından dolayı bu görüşe itiraz edilmiştir.

Hadis Kitabeti

Musannifin “*hadisin nasıl yazılacağını*” sözü, hadisin nasıl yazılacağını bilmek önemli konulardandır demektir. Hadislerin nasıl yazılacağı konusunda sahabe ve tabiin farklı görüşler beyan etmiştir. *İbn Ömer*, *İbn Mes'ûd*, *Zeyd b. Sâbit*, *Ebû Mûsâ el-Eş'arî*, *Ebû Saîd el-Hudrî*, sahâbe ve tabiînden diğer bazı kimseler hadislerin yazılmasını mekruh görmüşlerdir. Bu görüşlerini efendimizin “*Benden Kuran'dan başka bir şey yazmayın. Kim benden Kuran dışında bir şey yazdıysa silsin.*”⁶³⁸ hadisi şerifi ile temellendirmişlerdir. Bu hadisi *Müslim* kitabına almıştır.

Sahabeden bazılarının hadislerin yazılmasına izin verilmişti ve kendileri yazmıştı. *Hz. Ömer*, *Hz. Ali*, oğlu *Hasan*, *Abdullah b. Amr b. el-Âs*, *Enes*, *Câbir*, *İbn Abbas*, *İbn Ömer*, sahâbe ve tabiînden diğer bazı kimseler hadis yazanlardandır. Hadislerin yazılabileceğini Peygamberimiz (s.a.v.)'in “*Ebû Şâh için söylediklerimi yazın.*”⁶³⁹ hadisi şerifine dayandırırılar. Bu hadise göre *Ebû Sa'îd*'in, hadislerin yazılmamasına yönelik rivayet ettiği hadis, Peygamberimiz (s.a.v.) ilk zamanlarda hadisin Kur'ân ile karışabileceği endişesi ile söylemiş olduğu bir hadistir. Hadislerin yazılmasına izin verilen hadisler ile nesih edilmiş, hükmü kaldırılmıştır. Rasûlullah hadislerin Kur'ân ile karışmayacağından emin olunca hadislerin yazımına izin vermiştir.

Hadis yazımında kullanılan hattın açık seçik olması gerekir, âlimler hattın okunaklı, açık olmasını müstehab görürler. Yanlış okunması muhtamel kelimeler harekelenmeli ve nokta konulmalıdır. Âlimler, ilim talebesinin duyduğunu olduğu gibi aktarabilmesi için kitabını güzel zabt etmesini, yanlış okunması muhtamel kelimelerin harekelenmesi ve noktalanması müstehab görürler. Bu hususta Rasûlullah, “*Benden bir söz işitip, iyi anlayıp,*

⁶³⁸ Müslim, “Zühd”, 3004; Dârimî, “Mukaddime”, 42; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 12, 21, 466.

⁶³⁹ “Mekke fethedildiği zaman Hz. Peygamber (s.a.v.) kalktı ve bir hutbe irâd buyurdu. Ebû Şâh deneni Yemenli bir adam ayağa kalkarak “*Ya Rasûlallah! Bana (bu hutbeyi yazın)*” dedi. Bunun üzerine Hz. Peygamber: “*Ebû Şâh için (bu hutbeyi) yazın.*” buyurdu.” Buhârî, “Lukata”, 7; Müslim, “Hac”, 1355.

işittiği gibi aktaran kimsenin Allah yüzünü ağartsın.”⁶⁴⁰ buyurmuştur. Yazıda unutilan, düşen bir ifade olursa yer varsa satırın sağına, yoksa sol tarafına yazılır.

Musannifin “*ve arzı*” sözü, hadisin arz edilişinin bilinmesi de önemli konulardandır demektir. Hadisin arzı, hadisin kendisinden duyulduğu hocaya veya hocası dışında başka sika bir raviye veya kendi kendine tekrar edilmesidir.

Musannifin “*ve dinlemesini*” sözü, talebenin hadisin nasıl dinleneceğini bilmesi de önemlidir demektir. Hadis dinlerken dikkatini dağıtacak kitap, herhangi bir konuşma veya uyku ile meşgul olmamalıdır.

Musannifin “*ve hadis dinletmeyi*” sözü, hocanın hadisi talebelere nasıl duyuracağını, dinleteceğini bilmesi de önemlidir demektir. Hocanın hadis okuma işini asıl nüshasından veya asıl ile karşılaştırılmış yedek nüshadan yapması gerekir. Talebenin eksik kaldığı hususların icazetinde belirtilmesi lazımdır.

Hadis İçin Seyahat Etmek

Musannifin “*ve hadis yolculuğu*” sözü, hadis dinlemek için nasıl yolculuk edileceğini bilmesi önemlidir demektir. Kişinin hadis dinlemek için yolculuğa çıkmadan önce kendi bölgesindeki hadisleri öğrenmesi gerekir. Daha sonra bilmediği hadisleri öğrenmek için yolculuğa çıkar. Öğrendiği hadis metinlerinin isnatlardan daha çok olmasına özen gösterir. Çünkü esas maksat öğrenmektir, sadece rivayet değildir. Bazı zamanlarda dirayetin daha sağlıklı olması için rivayetin çokluğuna ihtiyaç duyulur.

Tasnîfin Sıfatı

Musannifin “*ve nasıl tasnif edileceğini*” sözü, talebelerin dinlediği hadisleri nasıl tasnif edeceğini bilmesi önemlidir demektir.

Musannifin “*ya müsnedlerin tertibine göre*” sözü, müsned her sahâbînin rivayet ettiği hadislerin başlı başına bir arada toplanmasıdır. Dilerse İslam’a giriş, fazilet, üstünlük ya da alfabetik olarak sıralar. İsimler dikkate alınarak alfabetik olarak yapılan sıralama, kullanım açısından en kolay olanı, birinci kısım ise en güzel olanıdır.

Musannifin “*konularına göre*” sözü, konuları fıkıh ve benzeri konular altında toplamayı ifade eder. Her konu altında o konu ile ilgili rivayetler toplanır. Örneğin cihâd ile ilgili hadisler, oruç ile ilgili hadislerden ayrılır. Evla olan, sahîh veya hasen hadisler ile yetinmektir. Her tür hadisi yazarsa zayıf olan hadislerin maktû, mevkûf olması gibi zayıflık sebebini belirtir.

Musannifin “*veya illetlere göre*” sözü, metin ve isnadlar verilir, nakilde bulunanların ihtilafları, farklılıkları beyan edilir. Görünüşte muttasıl asılda mürsel, görünüşte merfû asılda

⁶⁴⁰ Tirmizî, “İlim”, 7; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 4: 80, 82.

mevkûf olma ve benzeri illetler açıklanır. *Ya kûb b. Şeybe*'nin⁶⁴¹ *müsnedi* 'nde izlediği metot budur. En güzel olanı kullanışlı olması için illetleri de konu başlıkları altında tertip etmektir.

Musannifin “*veya etrâf şeklinde*” sözü; etrâf şeklinde tasnif, hadisin baş kısmındaki metin zikredilmesi, daha sonra hadisin isnatlarının hepsinin veya yeteri kadarının toplanmasıdır veya bu işlem belirli bir kitap için yapılır.

Esbâbu'l-Hadis

Musannifin “*hadisin söyleniş sebebini bilmek*” sözü, Nebî (s.a.v.)'in hadisi söylediği sebebin bilinmesi de önemlidir demektir. Her ne kadar muteber olan sebebin hususiliği değil, lafzın umumi olsa da hadislerin söyleniş sebebinin bilinmesinde birçok fayda vardır.

Musannifin “*bu konuda tasnif edildi*” sözü, bu tür hakkında kitap yazıldı demektir. *Ebu Hafs el-Ukberî* bu konu hakkında eser kaleme almıştır. Hadis ulemalarının çoğunluğu hatime bölümünde zikrettiğimiz konular hakkında eserler telif etmiştir. Bu bölümde zikrettiğimiz konular hakkında tarife ihtiyaç duyulmayacak kadar açık, örnek vermeye gerek olmayan konulardır. Çünkü bu konuları bilmek cüziyyatını bilmeye bağlı değildir.

Musannifin “*sayılması zordur*” sözü, örnekler ve türler sayılamayacak kadar çoktur demektir. Bu kısımlar ve örnekler hakkında bilgi edinmek isteyenler, hacimli hadis eserlerine başvurabilir.

Başarıya muvaffak kılan, doğruya ulaştıran Allah (c.c.)'dır. İbadetlerimin kabulünde Allah (c.c.)'a tevekkül eder, ondan af dilerim. Kötülüklere karşı Allah (c.c.) bize yeter, o ne güzel vekildir. Hamt âlemlerin Rabbine mahsustur. Kullarının ona şükrü vaciptir. Gunahtan korunmak, ibadete yönelmek için ancak ondan yardım isterim.

Allah (c.c.) rahmeti efendimiz, Rasûlullah (s.a.v.) üzerine olsun. Ey Allah'ım! Bize dünyada peygamberine tabi olmayı, ahirette şefaatine ermeyi nasip eyle.

Trabzonlu üstad *Muhammed*'in müellifi olduğu bu eserin tahriri, müderris *Muhammed* tarafından Bursa Veled-i Abdurrahman Medresesinde (1122) senesinde, Şevvâl ayının 19 unda, Perşembe günü, ikindi vakti tamamlandı.

3.4. Eserin Değerlendirilmesi

Mehmed Medenî et-Trabzonî çocuk yaştan itibaren İslâm dinine ilmi alanda hizmet etmek için hayatı boyunca sabırla yoğun bir gayret göstermiştir. İstanbul, Bursa, Mısır, Kudüs, Mekke ve Medine rihle yolculukları yapmıştır. Her alanda üretken olmaya gayret gösteren XVIII. yüzyılın bir Osmanlı âlimidir.

Mehmed Medenî et-Trabzonî'nin söz konusu çalışmasının ismi kaynaklarda “*Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*”,⁶⁴² “*Hâşiye alâ Nüzheti'n-Nazar fî Tavdîhi Nuhbeti'l-Fiker*”⁶⁴³ ve T.C.

⁶⁴¹ Kemal Sandıkçı, “Ebu Yusuf Ya'kub b. Şeybe b. es-Salt es-Sedusî eş-Şeybî”, (ö. 262/875), Hadis hafızıdır. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 20: 378.

Kültür Bakanlığı'nın web sayfasında “*er-Risale fi Fenni Usûli'l-Hadîs*” ve “*Hâşîye alâ Nüzheti'n-Nazar fi Tavdihi Nuhbeti'l-Fiker*” olarak geçmektedir. Müellifin kitabının kapak kısmında ismi (طرايزانى حاشية النخبة الفكر) şeklinde yazılmaktadır.

Mehmed Medenî et-Trabzonî yazmanın birinci mukaddimesinde “*Nuhbeti'l-fikeri şerhiyle beraber okuduğunu*” ve ikinci mukaddimesinde ise *Nuhbeti'l-Fiker şerhini okuduğunu* ifade etmektedir. Birinci bölüm çalışmasını kendisinin “Üstat Trabzon’lu Muhammed’in Usûlü Hadis hakkındaki risalesi tamam oldu.” ifadesiyle bitirmektedir. Risalesinde konuların anlaşılması için kısa kısa tanımlar yapmaktadır. İkinci bölümün de ise kelime kelime ve cümle cümle konuları ele alarak daha kapsamlı çalışma yapmaktadır.

Kitabın müellifi yine eserinde, “*Nuhbetü'l-Fiker*” isimli eseri şerhi ile birlikte öğrencilerine iki kez okuduğunu, söz konusu kitabın iç içe olduğunu, ibarelerin kapalı ve kastedilenin anlaşılmasının zor olduğunu, kitabın daha kolay anlaşılabilmesi için bir haşiye yazmaya karar verdiğini belirtiyor. Eserin müsveddesini mezkûr kitabı üçüncü kez okuturken yazdığını, dördüncü okutuşunda bazı düzeltmeler ile eserini temize geçtiğini ifade ediyor. Eserini kaleme alırken Alî el-Kârî’nin *Nuhbetü'l-Fiker* üzerine yazdığı şerhten yararlanarak İbn Hacer el-Askalânî’nin *Nüzhetü'n-Nazar fi Tavdihi Nuhbeti'l-Fiker*’ine hâkim olarak yazmıştır.

Bütün bu ifadelerden hâşiye türü bir eser olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu türü sebebiyle konular bir anlam bütünlüğü arz etmemektedir. Eserin genelde hadis usûlü ilmine doğrudan bir katkısı olduğunu söylemek zor görünmektedir. Ancak özelde, üzerine hâşiye olarak yazıldığı eserin anlaşılmasında etkili olduğu aşîkârdır. Bu sebeple, adı geçen eseri okuyacak kişinin Usûlü Hadis ilmine vâkıf olması gerekmekte veya İbn Hacer el-Askalânî ve Alî el-Kârî’nin söz konusu kitaplarıyla birlikte okunması faydalı olacaktır.

Mukaddimelerde olduğu gibi Trabzonî eserine Allah’a hamd, şükür, Peygamberimiz (s.a.v.)’e, ailesin ve ashabına salât ve selam getirerek başlar. Eserinin sonunda Allah’tan, peygamberimize ve ümmeti muhammede rahmet ve peygamberimize tabi olmayı ve ahirette şeffatine ermeyi dua ederek tamamlamıştır.

Yazmanın iki numaralı varakta vakıf mührü bulunmaktadır. Bu mühürden, Bursa’da nakşi tekkesine 1163/1750’de ilimle uğraşanların istifade edebilmesi için vakfettiği anlaşılmaktadır.

Eseri kendi ta’lik hattıyla ele almıştır. Varaklarda numara bulunmaktadır. Numaralar varakların sol üst tarafına yazılmıştır. Numaraların olması konulara bakmakta yardımcı

⁶⁴² Cihan, “Osmanlı Devrinde Türk Hadisçileri Tarafından Yazılan Usulü Hadis Eserleri, Risaleleri ve Nuhbetü'l-Fiker Üzerine Yapılan Şerh ve Tercümeler”, 132.

⁶⁴³ Engin, “Hadis Literatüründe Hâşiyeler: Nuhbetü'l-fiker ve Nüzhetü'n-nazar Üzerine Yapılan Hâşiye Çalışmaları Bibliyografyası”, s.88.

olmaktadır. Ancak konu başlıkları ve paragraflar olmayışı çalışmamızı güçleştirmiştir. Yazma altmışyedi varaktan oluşmaktadır. Birinci ve beşinci varaklarda yazı yoktur. Birini kısım beş ve ikinci kısım altmış olmak üzere toplam altmışbeş varaktan oluşmaktadır.

İkinci bölüm daha hacimli çalışma olup, eserin sonunda nerede, hangi yıl ve ayda, hangi gün ve vakitte tamamladığını yazmaktadır. Bu bize müellifin yaşının, nerede yazdığını ve diğerlerinin tespitinde yardımcı olmaktadır. Tespit ettiğimize göre 21-22 yaşlarında bu eseri yazması ailesinin, Osmanlının ve kendisinin genelde islâmi ilimlere ve özelde hadis usûlü ilmine verdiği önemi ortaya koymaktadır.

Müellifinin de belirttiği üzere eser özelde *Nuhbetü'l-Fiker*'in daha iyi anlaşılabilmesi için kaleme alınmıştır. Yazmasını yazarken Alî el-Kârî'nin “*Şerhu Şerhu Nuhbeti'l-fiker fî mustalahâtı ehli'l-eser*”den kapsamlı bir şekilde istifade ettiği görülmektedir. Konuların anlaşılması için Kârî'nin eserinde olduğu gibi ayet ve hadisleri örnek vermektedir. *Nüzhetü'n-nazar fî tadvîhi Nuhbeti'l-fiker*'den farklı olarak Kârî'nin eserinde olduğu gibi ayetleri yazmaktadır. İbn Hacer'in eserinde geçen hadislerden fazla örnek verilmiş ancak hadislerin kaynaklarını gösterilmemiştir. Anlatılan konuyu anlaşılması için verilen örnekler, birinci bölümde bulunmayıp ikinci bölümde bulunmaktadır. Hadis usulüne katkısı konu başlığı altında bunun örneklerini verdik. Ravinin Ta'n Edilmesinin dokuzuncu şartında, isnad'da merfû ve mühmel konularında olduğu gibi örnek hadisler verilmediği halde Mehmed Medenî Trabzonî hadisler zikretmektedir. Mehmed Medenî et-Trabzonî müselsel'de olduğu gibi güzel ve özet tanımlar yapmıştır. Bunun yanında eksik yönleride bulunmaktadır. Mehmed Medenî et-Trabzonî bazı hadisleri eksik veya harfleri farklı yazmak suretiyle yazım hataları yapmıştır. Bu durum çalışmamızın dipnotlarında ifade edilmektedir. Müellifimiz birinci bölümün başında olduğu gibi önce terimleri tarif etmiş ondan sonra anlamını verdiği kelimeleri sıralamıştır.

Hâşiyeyi yazarken örnek verilen bazı ravilerin isimleri tam yazılmadığından çalışmamızda bilgisine ulaşamadığımız isnaddaki raviler bulunmaktadır. İbn Hacer'den nakil yaparken (قوله) kelimesini kullanmaktadır. Bunu kırmızı olarak belirtmektedir.

Mehmed Medenî et-Trabzonî hâşiyesini yazarken İbn Hacer'den farklı olarak açıklama yaptığı konu ve kelimelerin yerlerini değiştirerek veya aynı anlama gelecek kelime ve cümleler kullanarak açıklamıştır. Konuların anlaşılması için birinci bölümde örnekler yok denecek kadar azdır. İkinci kısımda ise örnek âyet, hadis ve ravileri fevkaled görmekteyiz.

Müellif Hadis Usûlü ilimine ait terimleri anlaşılmasını sağlamak üzere inceleme ve araştırma yaparak bir neticeye bağlamaktadır. Tariflere misaller vermektedir. Ayrıca çeşitli ilim dallarında telif edilen eserleri zikretmek suretiyle âdeta araştırmaya teşvik etmektedir.

İbn Hacer'in kitabındaki bir kısım konulara diğerlerine göre daha detaylı anlatmaktadır. Trabzonî'de garîb hadîs konusunda olduğu gibi aynı yolu takip ederek bilgi vermektedir.

Haşiyenin konusu olan eserde ise bazı konuları İbn Hacer kısa kısa değinmektedir. Müdrecü'l-İsnâd ve Müdrecü'l-Metin konularının anlaşılması için Mehmed Medenî et-Trabzonî açıklama ihtiyacı hissederek çalışma yapmıştır. Makbûl ve merdûd haberlerde de önce terim tanımları yaptıktan sonra geniş bilgi vermektedir. Burada şaz hakkında ilerde açıklanacak demeyip detaylı açıklama yapmaktadır. Azda olsa İbn Hacer'in eserinde olmayan konular hakkında da bilgi vermektedir. *Hadislerde Taktî* konusunda olduğu gibi.

Bir kısım konuları ise Mehmed Medenî et-Trabzonî, İbn Hacer'in eserine göre eda sigaları konusunda olduğu gibi daha kısa değinmektedir.

Ayrıca söz konusu şerhi ders olarak okuturken anlaşılmayan konuları not olarak düşmesi uygulamalı ve dersin karşılıklı olarak işlendiğini ortaya koymaktadır. Bu da XVIII. yüzyılda medrese hocalarının eğitim-öğretime bakış açısını ve uygulamasını ifade etmek açısından önemlidir.

Söz konusu çalışmamız olan eser İbn Hacer'in *Nüzhetü'n-Nazar fî tadvîhi Nuhbeti'l-Fiker*'inin daha güzel anlaşılması için yazılan yardımcı kitap diyebiliriz.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Allah (c.c.) dünya ve ahiret mutluluğunu kazanma yollarını gösteren hidayet rehberi olarak Kur'ân-ı Kerim'i gönderdi. Onu duyurma ve açıklama (tebliğ ve beyân) görev ve yetkisini de elçisi Hz Muhammed (s.a.v.)'e vermiştir. Tebliğ görevi Kitâb, beyan yetkisinin neticesi de Sünnettir.

Hadis Usûlü ilminin oluşum ve seyrine baktığımız zaman Hz. Peygamber (s.a.v.)'in söz, fiil ve takrirleriyle ilgili gelen rivayetleri tahlil ederek sağlam temeller oluşturmak olduğunu görürüz. Çünkü Hz. Muhammed (s.a.v.) vefat etmeden ve bilhassa bu dünyadan ezeli âleme göç ettikten sonra İslâm Medeniyetini silip yok etmek isteyenler önce Hz. Peygamber (sav)'in Kur'ân-ı Kerim'in anlaşılmasındaki rolünü, Allah (c.c.) ile irtibat halinde olma özelliğini silmeye ve İslam'a hizmet adı altında O'na iftirada bulunmaya çalıştılar. Bu durum karşısında İslâm âlimleri İslâm Medeniyetini ve Kültürünü kaynağı olan Hz. Muhammed (sav)'in hayatıyla ilgili rivayetleri doğru olanla olmayanı ayırmak ve bunun için kaideler belirlemek üzere Hadis Usûlü ilmini oluşturdular. Hadis Usûlü ilmi Müslümanların geliştirip uyguladıkları bir ilmi dalı olduğunu görürüz. Sened ve metnin durumlarını anlamaya imkân veren birtakım kaideler ilmi olan Hadis Usûlünün konusu da red ve kabul açısından sened ve metindir.

Söz konusu bilimin başlangıçtan günümüze kadar olan muteber kaynakları mütekdimmun ve muteahhiruna ait olmak üzere iki grupta incelenmektedir. Hatîb el-Bağdâdî ve öncesi mütekaddimun dönemidir. er-Ramehurmuzî (ö. 360/971), en-Neysâbûrî (ö. 405/1014) ve el-Hatîb-Bağdâdî (ö. 463/1071) bu asrın temsilcileridir. Ortak özellikleri ise; konular “bab” veya “nev’i”lere ayrılarak değerlendirilmiş, konular senedli bilgilerle işlenmiş ve usûl konuların tamamına yer verilmemiştir.

Müteahhirun dönem ise meşhur adıyla Kadı İyâz (ö. 544/1149) ile başlayıp *Ulûmu'l-hadîs* eserinin müellifi İbnü's-Salâh (ö. 643/1245), Cemâluddîn el-Kasımî (ö. 1332/1914) ve Tâhir el-Cezâirî (ö. 1338/1920) ile günümüze kadar gelerek devam etmektedir. Çalışmamız İbn Hacer el-Askalânî'nin (ö. 852/1448) *Nuhbetü'l-fiker ve Nüzhetü'n-nazar*'in şerh-hâşiye-ta'lik'dir. İbn Hacer *Nuhbetü'l-fiker*'i İbnü's-Salâh'ın *Ulûmu'l-hadîs*'ini esas alarak yaptığı bir özet çalışmasıdır. Konuları kendisine göre yeniden bir tertip ve tanzime tabi tutmuştur. *Nuhbe* 'yi bizzat kendisi *Nüzhetü'n-nazar* ismiyle şerh etmiştir.

XVIII. yüzyılda yaşayan Mehmed Medenî et-Trabzoni de İbn Hacer'in şerhinin daha iyi anlaşılması için Hanefi fakihî ve muhaddisi Alî el-Kârî'nin *Şerhu Nuhbeti'l-fiker fi mustalahâtî ehli'l-eser* isimli şerhinden faydalanarak *er-Risâle fi fenni Usûli'l-Hadîs (Hâşiye alâ Nüzheti'n-nazar fi Tavdîhi Nuhbeti'l-fiker)* adlı hâşiye-şerh olan el yazma eserini

yazmıştır. Bursa Veled-i Abdurrahman Medresesi'nde müderrislik yaptığı yıllarda (1122/1709) yazmıştır. Bizzat kendisi görev medresede okutmuş ve yazmada ki vakıf mühründe ifade edildiği üzere mescitten çıkarılmamak üzere Nakşî zaviyesine vakfedilmiştir.

Mehmed Medenî et-Trabzonî Osmanlı devletinin gerileme ve duraklama dönemi olan 18. yüzyılda yaşamıştır. Hayatıyla ilgili detaylı bilgi bulunmamaktadır. Çalışmamızla hayatının yazılmayan kısımlarını, yazmış olduğu eserlerden, dergilerde yayınlanan makalelerden, tezlerden ve internetten aldığımız bilgilerden hareketle oluşturmaya çalıştık. Muhammed Medeni ömrünü eserlerinden ve çalışmalardan tespit edilebildiği kadar Trabzon, Bursa, İstanbul, Şam, Mısır, Kudüs, Mekke ve Medine gibi ilim merkezlerinde yaşamıştır. Yaklaşık bir asırlık ömrüne (vefat yaşı 98-99) birçok eser sığdırmış ve başta İslâmî ilimlerde ve diğer bazı ilimlerde olmak üzere arkasında dolu kaynak eserler bırakan bir Osmanlı âlimidir. Hadis ilmine faydası ve yazmanın ortaya çıkmasına bu araştırmanın katkısı olacağı inancındayız.

Bu tezimizle Osmanlı Devleti'nde hadis usûlü alanında yapılan çalışmaların araştırmalar yapılarak günümüze çıkartılması gerektiği ortaya çıkmaktadır. Osmanlı Dâru'l-Hadîs medreseleri ve burada verilen eğitiminin günümüze katkı sağlamak üzere incelenmelidir. Böylelikle ecdadımızın bu ilme verdiği katkısı ve Allah'ın dini İslam'a olan hizmetleri ortaya çıkacaktır. Yazmalar üzerine araştırmalar yapmakla özelde hadis ilmine genelde ise İslâm medeniyetinin dünyaya tanıtılmasına katkı sağlayacaktır. Çalışmamızın bu alanda katkısı olacaktır. Ayrıca hadis hocalarımızın işaret ettiği gibi Osmanlı'nın hadis ilmine verdiği katkısıyla ilgili araştırmalar yapılarak İlahiyat Fakültelerinde bir ders konulmalıdır.

Osmanlı'nın İstanbul dışındaki diğer vilayetlerdeki medreselerin ve bu medreselerde verilen hadis ve diğer ilmi eğitimlerinin gün yüzüne çıkarılması Osmanlı'nın her vilayetinde ilme verdiği önemi ortaya koyacaktır. Müderrisimiz Mehmed Medenî et-Trabzonî'nin tezimiz konusu *er-Risâle fî fenni Usûli'l-Hadîs (Hâşiye alâ Nüzheti'n-nazar fî Tavdîhi Nuhbeti'l-fiker)*'den istifade edilmek üzere Nakşî Zaviyesine vakfedilmiş olması Osmanlı Devleti'nde tekke ve zaviyelerin hadis ilmiyle ilgili yaptığı çalışmalar ve Hadis Usûlüne verdiği katkıları incelenmelidir.

Mehmed Medenî et-Trabzonî'nin Osmanlı âlimi olarak tanınmamasına baktığımızda dönemine ait yeterli çalışma olmaması, eserlerinin el yazma olması, ilim tahsili için uzak yerlere seyahatler yapması ve günümüzde olduğu gibi müslüman grupların ilmi çalışmalara ve seviyesine bakmadan kendi hocasını önde tutma hastalığıdır gibi gerekçeler sayılabilir. Bu sıkıntılar göz önünde bulundurularak müellifimizin hayatı ve eserleriyle ilgili daha detaylı araştırmalar yapılmalıdır.

KAYNAKÇA

- Adivar, Abdülhak Adnan, *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul: Remzi Kitapevi 1970.
- Ahatlı, Erdiñç. “Ebû Vaîl”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 38: 306. Ankara: TDV Yayınları, 2010.
- Akbulut, Ömer. *Trabzon Meşhurları Bibliyografisi*. Ankara: Ticaret Matbaası, Trabzon İl Halk Kütüphanesi, 1970.
- Albayrak, Kadir. “İznik Konsili Öncesinde ve Sonrasında Heretik Hristiyan Akımlar”, *Uluslararası İznik Sempozyumu* (2005): 104-107.
- Altıkulaç, Tayyar. “Hammad b. Zeyd”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 15: 489. Ankara: TDV Yayınları, 1997.
- el-Askalânî, İbn Hacer. *نزهة النظر في توضيح نخبة الفكر في مصطلح أهل الأثر*. Trc. Abdullah Samed Afaracı. Ankara: İ'tisam Yayınları.
- İbn Hacer. *Hadis İstılahları Hakkında Nuhbetu'l-Fiker Şerhi (Nuzhetu'n-Nazar fi Tavdihi Nuhbetil-Fiker)*. Trc. Talât Koçyiğit. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Atay, Hüseyin. *Ehl-i Sünnet ve Şia*. İstanbul: A.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1983.
- Ayaz, Kadir. 2016. “Hadis İlimlerinin Tedrîsâtı Açısından Osmanlı Dârul-hadisleri”. *Osmanlı Araştırmaları, Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi* 39-68.
- Aydın, Emin. *Muhammed B. Mahmud Et-Trabzonî El-Medenî'nin 'Ed-Dürerü's-Semine*. Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2011.
- Benli, Ali. “Trabzonî Mehmed”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 41: 304-305. Ankara: TDV Yayınları, 2012.
- Aydınlı, Abdullah. “Ebu Meysere Amr b. Şurahbil el-Hemdânî el- Kûfî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 3: 92. Ankara: TDV Yayınları, 1991.
- Hadis İstılahları Sözlüğü. 7. Baskı. İstanbul:M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2013.
- Başaran, Selman. “Fâtıma bnt. Kays”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 12: 227. Ankara: TDV Yayınları, 1995.
- Beydilli, Kemal. “Osmanlılar”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 33: 497-502. Ankara: TDV Yayınları, 2007.
- Birişik, Abdulhamit. “Katâde b. Diâme”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 27: 22-23. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Bozkurt, Nahide. “Mehdî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 28: 377-379. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

- Budak, Ali. “Süheyl b. Ebî Sâlih Nüshası’ndaki Rivâyetlerin Daha Sonraki Hadis Edebiyatına İntikali”. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10/20 (Şubat 2011): 81-116.
- Canan, İbrahim. “Ebu Hamza Enes b. Malik b. Nadr el-Ensari”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 11: 234-235. Ankara: TDV Yayınları, 1995.
- Cankaloğlu, Yılmaz. *Hassân b. Atiyye’nin Hayatı ve Hadis İlmindeki Yeri*. Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, 2012.
- Cerrahoğlu, İsmail. “İbn Cüreyc”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 19: 404. Ankara: TDV Yayınları, 1999.
- “Ebu Abdurrahman Abdullah b. Mesud b. Gafil b. Habib el-Hüzelî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1: 114-117. Ankara: TDV Yayınları, 1988.
- Cihan, Sadık. “Osmanlı Devrinde Türk Hadisçileri Tarafından Yazılan Usulü Hadis Eserleri, Risaleleri ve Nuhbetü'l-Fiker Üzerine Yapılan Şerh ve Trc.’ler”. *Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, /1 (Aralık 1975): 127-128.
- Çakan, İsmail Lütfi. *Hadis Usûlü*. 44. Baskı. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2018.
- Değer, Nihal. *Muhammed B. Mahmud Et-Trabzonî El-Medenî’nin 'Ed-Dürerü's-Semine*. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2000.
- Dilek, Uğur Bekir. “Mehmed b. Mahmud et-Trabzon’nin Fıkha Dair Bir Eseri: Haşiyetü Mehmed et-Trabzoni ala Muhtasari Gunyeti’l-Mütemelli fi Şerhi Münyeti’l-Musallî”. *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi I. Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon’da Dini Hayat Sempozyumu*, 1 (Kasım 2016): 429-440.
- Doğan, Recai, “Osmanlı Eğitim Kurumları ve Eğitimde İlk Yenileşme Hareketlerinin Batılılaşma Açısından Tahlili”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 37/0 (1997): 407-424.
- Dölek, Adem. “Sû-i Zanla İlgili Hadis Üzerine Bir İnceleme”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 2 (2007): 34.
- Dönmez, İbrahim Kâfi. *İlmihal I İman ve İbadetler*. 21. Baskı. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- ed-Dugaym, Mahmut es-Seyyid. "الشيخ محمد الطرابزوني المدني في رحلته الى الشام ومصر" 2009. Erişim: 27 Kasım 2017. <http://www.alhayat.com/Details/53080>.
- Durmuş, İsmail. “Hulasa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 31: 57-59. Ankara: TDV Yayınları, 2006.
- Emecen, Feridun. “Osmanlılar”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 33: 496. Ankara: TDV Yayınları, 2007.

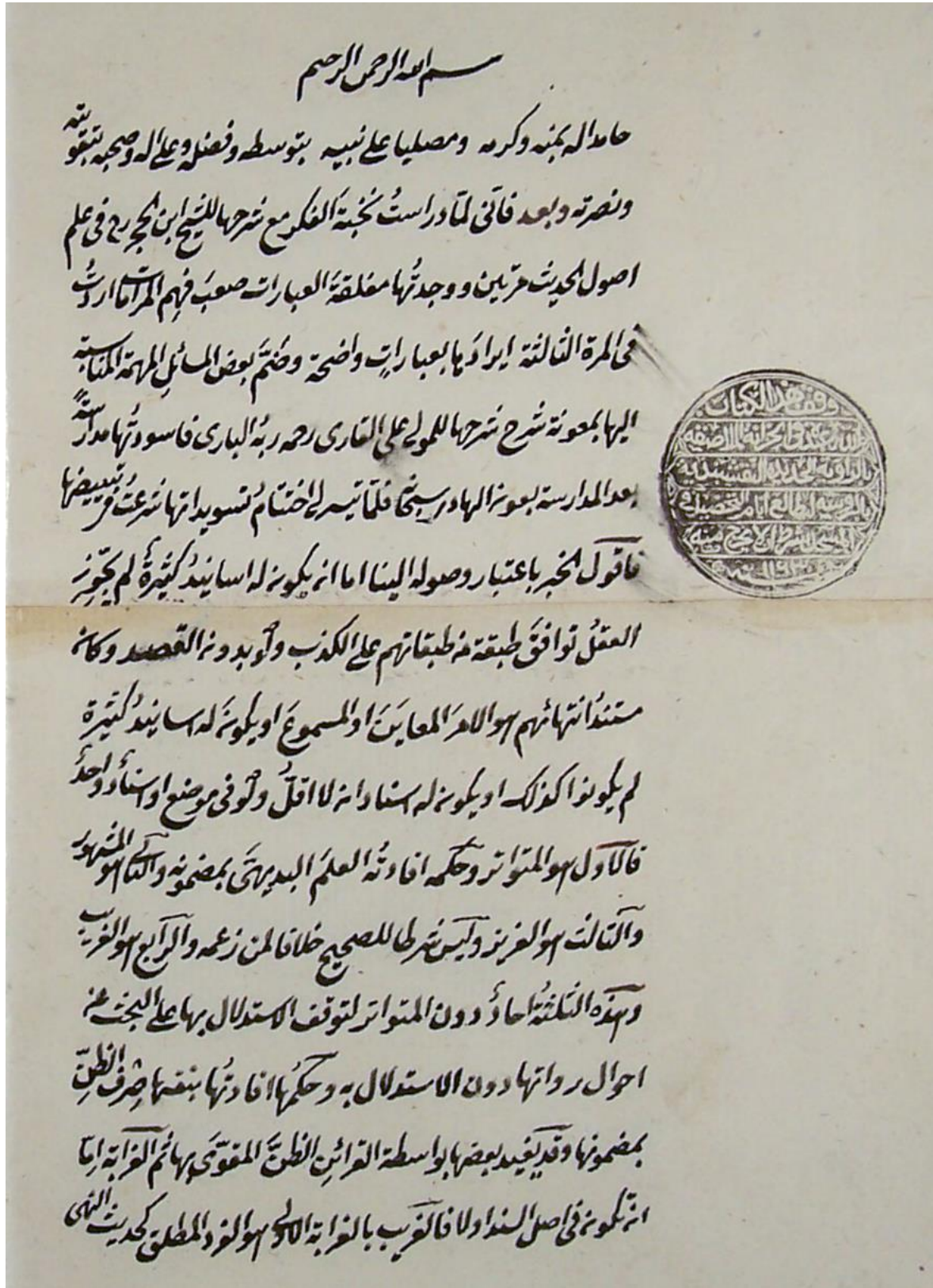
- Engin, Sezai. “Hadis Literatüründe Hâşiyeler: Nuhbetü’l-fiker ve Nüzhetü’n-nazar Üzerine Yapılan Hâşiyeye Çalışmaları Bibliyografyası”. *Hadis ve Siyer Çalıştırmaları* 1 (2015): 84-85.
- Erdoğan, Seyfullah. *Kitap ve Sünnet Işığında Sahih İlmihal*. Ankara: 2004.
- Erçetin, Ahmet. *Rivayetler ve Farklı Yorumlar Işığında Rahip Bâhira Olayı*. Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2008.
- Erul, Bünyamin. “Ebû Hayseme Züheyr b. Muâviye b. Hudeyc el-Cu‘fî el-Kûfî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 44: 542-543. Ankara: TDV Yayınları, 2013.
- . “Übey b. Ka‘b”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 42: 272-274. Ankara: TDV Yayınları, 2012.
- Ertürk, Zekeriya. *Mehmet Medenî Et-Trabzonî Efendi’nin “el-İthâfâtü’s-Seniyye fi’l-Ahâdîsi’l-Kudsîyye” Adlı Eserinin Birinci Bölümü’nün Tahkik, Tahric ve Tercümesi*, Yüksek Lisans Tezi, Bayburt Üniversitesi, 2016.
- Fayda, Mustafa. “Hz. Âişe”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 2: 201-205. Ankara: TDV Yayınları, 1989.
- . “Muhammed b. İshak”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 20: 93-96. Ankara: TDV Yayınları, 1999.
- Fazlıoğlu, İhsan. “İlim veKültür: 1. Düşünce Hayatı İlim ve Bilim”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 33: 548-556. Ankara: TDV Yayınları, 2007.
- Genç, Mehmet. “Osmanlı İktisat Politikasının İlkeleri”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 33: 525-526. Ankara: TDV Yayınları, 2007.
- Goloğlu, Mahmut. *Trabzon Tarihi*. Trabzon: Serander Yayınları, 1970.
- Güler, Zekeriya “Şeddâd b. Evs”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 38: 408. Ankara: TDV Yayınları, 2010.
- Gündüz, Tufan. *Osmanlı Tarihi El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları, 2012.
- http://www.yazmalar.gov.tr/_goster.phpk, (30.09.2016).
- Hatiboğlu, İbrahim. “Ebû Abdillâh Nâfi‘ b. Hürmüz (Sercis, Kâvus) el-Kurebî el-Adevî el-Medenî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 32: 286-287. Ankara: TDV Yayınları, 2006.
- . “en-Nihaye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 33: 100-101. Ankara: TDV Yayınları.
- . “Ebû Bistâm Şe‘be b. el-Haccâc b. el-Verd el-Ezdî el-Basrî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 39: 224-22. Ankara: TDV Yayınları, 2010.
- Hâşim, Hüseyin Abdülmecit. “Buhârî’nin Eserleri ve Kitabı’d-Duafâî’s-sağır’ın Tanıtımı”. Trc. Mustafa Taş. *Marife* 16/1 (2016): 193-197.

- Hızlı, Mefail. “XIX.Yüzyıl Ortalarında Bursa Medreseleri ve Müderrislerine Yapılan Yıllık Ödemelere Dair Bir Belge”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 20/1(2011): 1-13. <http://docplayer.biz.tr/7292472-Xix-yuzyil-ortalarinda-bursa-medreseleri-ve-muderrislerine-yapilan-yillik-odemelere-dair-bir-belge.html>.
- Ildız, Deniz. *Gökdere Medresesi Örneğinde Osmanlı Klasik Dönemi Öncesi Bursa Medreseler*. Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2006.
- İlgürel, Mücteba. “IV – İkinci Mustafa”. *doğuştan günümüze Büyük İslam Tarihi*. 11: 104-106. İstanbul: Çağ Yayınları 1989.
- Kandemir, M.Yaşar. “Asım b. Ömer”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 3: 478-479. Ankara: TDV Yayınları, 1991.
- “Ebu Hüreyre Abdurrahman b. Sahr ed-Devsî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 10: 160-167. Ankara: TDV Yayınları, 1994.
- “Ebu Abdurrahman Abdullah b. Ömer b. el-Hattab el-Kureşi el-Adevi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1: 126-128. Ankara: TDV Yayınları, 1988.
- “İbn Hacer el-Askalâni”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 19: 514-531. Ankara: TDV Yayınları, 1999.
- “Câbir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 6: 530-532. Ankara: TDV Yayınları, 1992.
- el-Kârî, Ali. *Şerhu Şerhu Nuhbeüt'l-fiker fî Mustalahatı ehli'l-eser*. Nşr. Şeyh Abdulfettâh Ebû Gudde. Lübnan: Daru'l-Erkam Yayınevi. 2013.
- Kaya, Eyyüp Said. “Salim b. Abdullah bin Ömer bin Hattab”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 36: 47-48. Ankara: TDV Yayınları, 2009.
- Kazıcı, Ziya. 1989 “Medrese Eğitim Kadrosu”. *doğuştan günümüze Büyük İslam Tarihi* 14: 113-116. İstanbul: Çağ Yayınları, 1989.
- Keskin, Yusuf Ziya. “Mehrân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 36: 302. Ankara: TDV Yayınları, 2009.
- Kılıçer, M.Esat. “Zahîrüdîn Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed b. Ömer”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 6: 376-377. Ankara: TDV Yayınları, 1992.
- Koçkuzu, Ali Osman. “Ebu Abdurrahman Ebü'z-Zinad Abdullah b. Zekvân ei-Kureşi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 10: 354. Ankara: TDV Yayınları, 1994.
- Koçyiğit, Talat. *Hadis Tarihi*. 6. Baskı. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.
- Küçük, Raşit. “İbn Ebû Hâtim”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 19: 432-434. Ankara: TDV Yayınları, 1999.
- Önkal, Ahmet. “Büreyde b. Husayb”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6: 492. Ankara: TDV Yayınları, 1992.

- Özafşar, Emin. “Osmanlı Eğitim, Kültür ve Sanat Hayatında Hadis”. *Türkler* 11: 356-369. Türkiye Yayınları
- Öz, Mehmet. “Sosyal Hayat: 1. Osmanlı Toplumunu”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 33: 532. Ankara: TDV Yayınları, 2007.
- Özdemir, Veysel. “Hadislerin Sıhhat Açısından Taksimi ve Hasen Hadis İstilâhının Ortaya Çıkışı”. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 45 (2013): 69-70.
- Özel, Ahmet. “Ali el-Kârî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 2: 403-404. Ankara: TDV Yayınları, 1989.
- “Ebû Abdîlâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî el-Yemenî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27: 506. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Özen, Şükrü. “Ebu Musa İsa b. Eban b. Sadaka”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 22: 480-481. Ankara: TDV Yayınları, 2000.
- Özeren, M.Murtaza, “Hüsn-i hat sanatında 10 yazı tipini tanıyalım”. Erişim: 22 Kasım 2017. <http://www.dunyabizim.com/mercek-alti/21344/husn-i-hat-sanatinda-10-yazi-tipini-taniyalim>.
- Özkan, Halit. “Ebû Bekr Muhammed b. Müslim b. Ubeydillâh İbn Şihâb ez-Zührî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 44: 544-549. Ankara: TDV Yayınları, 2013.
- Öztürk, Eyüp. “Mehmed Medeni et-Trabzoni ve Tekfirci Söyleme Karşı İtirazları” , *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi I. Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon’da Dini Hayat Sempozyumu*, 1 (Kasım 2016): 407-418.
- Öztürk, Levent. “Necâşî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 32: 476-477. Ankara: TDV Yayınları, 2006.
- Reichmuth, Stefan, “XVIII. Yüzyılda İmparatorluğun Merkezin ve Eyaletlerinde İslami İlim”. *Osmanlı*. 8: 137. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 199-2014.
- Polat, Selahattin. *Anadolu Üniversitesi İlhiyat Önlisans Programı Hadis Tarihi ve Usulü*. 4. Baskı. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Web-Ofset Tesisleri, 2013.
- Sakallı, Talat. “Ebû Muhammed Saîd b. Abdilazîz et-Tenûhî ed-Dımaşkî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 35: 548. Ankara: TDV Yayınları, 2008.
- “Ebû Sâlih Es-Semmân - Ebû Sâlih Zekvân b. Abdillâh et-Teymî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 10: 226. Ankara: TDV Yayınları, 1994.
- Sandıkçı, Kemal. “Yakûp b. Şeybe”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 20: 378. Ankara: TDV Yayınları, 1999.
- Seyyidoğlu, Mahmud. “Bir Osmanlı Alimi: Muhammed Trabzoni”. Trc. Ömer Faruk Tokat. *Rihle Dergisi* 5-6 (Eylül 2009): 175-184.

- Somervilla, James. “Osmanlılar’da Eğitim”. *Temel Britannica Temel Eğitim ve Kültür Ansiklopedisi*. 6: 70. İstanbul: Ana Yayıncılık, 1993.
- “Osmanlı İmparatorluğu”. *Temel Britannica Temel Eğitim ve Kültür Ansiklopedisi*. 13: 236-238. İstanbul: Ana Yayıncılık, 1993.
- Sula, Murat. “Muhammed b. Mahmûd b. Salih b. Hasan et-Trabzûnî el-Medenî ve Ruseyyiletün fi Beyân Al-‘alfazı’l-letî Yestevî Fîha’l-Mufredu ve’l-Musennâ vel-Cem‘u ve’l-Müzekkeru ve’l-Müennes İsimli Risalesi”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 32 (2010): 77-110.
- Süreyya, Mehmed, “Medenî Mehmed Efendi (Şeyh)”. *Sicill-i Osmanî*, 3: 936. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay.
- Şensoy, Sedat. “Şerh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 33: 532. Ankara: TDV Yayınları, 2010.
- T.C. Kültür Bakanlığı, “Muhammed Trabzonî”. Erişim: 30 Eylül 2016. <http://www.yazmalar.gov.tr/>.
- Tahhân, Mahmud. *Yeni Hadîs Usûlü*. Trc. Cemal Ağırman. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2014.
- Tahir Efendi, Bursalı Mehmet. “Medenî Muhammed Efendi Trabzonî”, *Osmanlı Müellifleri*. 1: 156. İstanbul: Meral Yayınevi.
- Tarakçı, Muhammet. “Tebdil”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 39: 422-424. Ankara: TDV Yayınları, 2010.
- Mehmed Medenî et-Trabzonî. *er-Risale fî Fenni Usuli’l-Hadis*. Haraççioğlu Koleksiyonu, 350: 1-67. Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi.
- Mehmed Medenî et-Trabzonî. *Haşiytü’l Nuhbetü’l-Fiker*. Haraççioğlu Koleksiyonu, 350: 1-67. Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi.
- Topuzoğlu, Rüştü Tefvik. “Haşiye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 33: 532. Ankara: TDV Yayınları, 1997.
- Tosun, Necdet, “Veysel Karani”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 43: 74-75. Ankara: TDV Yayınları, 2013.
- Uğur, Mücteba. “A’miş”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 3: 54. Ankara: TDV Yayınları, 1991.
- Uludağ, Süleyman. “Kemâlüddîn Abdürrezzâk b. Ebi’l-Ganâim Muhammed el-Kâşânî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 25: 5-6. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Uyar, Mazlum, *İslâm Mezhepler Tarihi*. 4. Baskı. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Web-Ofset Tesisleri, 2013.
- Uzunçarşılı, İ.Hakkı. 1988 “Osmanlı Devletinde Siyasi Durum”. *Büyük Osmanlı Tarihi*. 5: 465. Ankara: TTK Yay, 1988.

- Uzunpostalcı, Mustafa. “Amr b. Dinar”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 3: 83. Ankara: TDV Yayınları, 1991.
- Yıldız, Aytaç. “Niyazi Berkes ve Türkiye’de Çağdaşlaşma’nın Gelişimi”. *Sosyoloji Konferansları*, (Şubat 2012): 1-33. Erişim: 18 Nisan 2019.
- Yıldırım, Ali. “Osmanlı Devrinde Darül-hadisler”. *Osmanlı*. 8: 163. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 199-2014.
- Yıldırım, Selahattin. “XIX. Yüzyıl Osmanlı Muhaddisleri ve Eserleri”, *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi* 13 (2004): 263-315.
http://isamveri.org/pdfdrg/D01239/2004_13/2004_13_YILDIRIMS2.pdf.
- Yıldız, Hakkı Dursun. “Birinci Bölüm”. *doğuştan günümüze Büyük İslam Tarihi*. 11: 79-175. İstanbul: Çağ Yayınları, 1989.
- Yücel, Ahmet, *Hadis Usûlü*. 13. Baskı. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2014.

ومن اتفق اسمه واسم أبيه وجده واسم شيخه وشيخ شيخه فصاعداً ومن
 اتفق اسم شيخه والراوى عنه ومعرفة الاسماء المجردة والاسماء المفردة
 والكنى المجردة والمفردة والالتساب والالتساب الى القبائل والى الاولاد
 بلداً والموضيا عما وسكنها توطنها او مجاورة والى الصنابير والمجرف تقع
 فيها الاتفاق والاشتباه لكونها في الاسماء وقد تقع التباين ومعرفة نسبها
 ذلك ومعرفة الموالي في الاعلى والاسفل بالاعتناق او بالمعاينة او بالام
 ومعرفة الاخوة والافراد ومعرفة اديب الشيخ والطالب وسن التحمل
 والاداء وصفة كتابة الحديث وعرضه وسامعه واسامجه والرحلة فيه
 وصفة تصنيفه وذلك التصنيف اما على ترتيب المايند او على الابواب
 او على العلل او على الاطراف ومعرفة سبب ورود الحديث وقد صنف فيه
 ابو حنيفة العكبري وصنفوا في غالب هذه الانواع وهي نقل محض
 ظاهرة التعريف مستغنية عن التمثيل واحصاؤها متعة فليجمع
 لها بسوطاتها واسم الموفق والهادي لا اله الا هو عليه تكلت
 واليه اُنيب وحسبنا الله ونعم الوكيل ولحمده رب العالمين والحمد
 ولا قوة الا بالله العلي العظيم وصلى الله على سيدنا رسوله النبي الكريم
 ثم جمع هذه الرسالة في فن اصول الحديث لكسناد
 محمد الطرايزي في علمه حمه البادر

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله على فضله والصلوة على نبيه وعلى آله وصحبه وبعد فاني لما
دارست شرح شجرة الفكر للشيخ ابن حجر رحمه الله تعالى في علم اصول
الحديث مع طلبه العلوم مرتين ووجدته موضوعة على سبيل المزج
بالمثلين معلق العبارات صعب فهم المرات اردت في المرة
الثالثة ايراد عبارات واضحة وضم بعض المسائل المهمة المتشابهة
اليه بمعونة شجرة الفكر على الفاري رحمه الله تعالى فاسودت منها مدار
بعد المدا رسة بمعونة سبني فلما تبسرت لي اختتام تسويداتها شرعت
في تبسيطها بقدرته تعالى ولما تم تبسيطها اخذت في تدريسها في
المرة الرابعة وجن قرب تمام التدريس مع المحو والاثبات والتغيير
شرعت في تبسيطها ثانيا فاقول **قوله** المحبة وهو عند جمهور علماء هذه الفقه
مرادف للحديث الذي هو عبارة عن قول رسول الله صلى الله عليه وسلم
وفعله وتقريره وصحته حتى في الحركات والسكنات في البقطة والمنام
وقيل الحديث ما جاء منقولا عن النبي عليه السلام وخبر ما جاء منقولا عن
غيره فبينهما تباين وقيل بينهما عموم وخصوص مطلق فكل حديث خبر
من غير عكس وعبرهنا بالخبر ليكون اشتمل على القول **قوله** باعتبار
وصوله البناء باعتبار وصول الخبر الى المتخرجين منا لا باعتبار في نفسه

المراسد وتلك العبارات الواضحة وبعض
المسائل المضمومة منها

سئل المراد بها الحالة المستمرة وبالنظر
الحالة الغير المستمرة فلماذا اوردت
بالذكر مثلا

اريد ان كل خبر حديثا او خبرا جازما
وما جاء من غير الحديث فحقن الاول في المسألة
المتن هو المسألة لا الجواب مثلا

جواب عن سؤالي قد روي ان الحديث فاصح ما يثبت
على جميع الاقوال فلو روي ما يثبت على سبيل ما عنه
في هذا الفتا فاجاب بان خبرهنا بالخبر
ليكون اشتمل على القول الاخير خبر يكون ما ذكر
بعده من الاحكام متنا ولا ولا والخبر الرسول
وغیره مثلا

المراد بها الحالة المستمرة وبالنظر
الحالة الغير المستمرة فلماذا اوردت
بالذكر مثلا

والله

عن التمثيل آى عن اتيان الامثلة لها وذلك لظهورها وعدم توقعها على معرفة
جوانبها **قوله** واحصاؤها متعة آى احصاء الامثلة او الانواع متعة **قوله**
فليرجع على صيغة المجرول آى للانواع او الامثلة مبسوطة على آى الكتب
المبسوطة فيها وذلك ليحصل الوقوف على حقايقها **قوله** واسه الموفق آى لتحقيق
واللهادى آى الى سواء الطريق **قوله** عليه توكلت آى في قبول عبادتي
والله انيب آى ارجع في تقصيري ومعصيتي **قوله** وحسبنا الله آى كافينا
من الشكور ونعم الوكيل آى هو الوكيل هو الموكول اليه **لامور قوله**
ومحمد لله رب العالمين آى يحب من عباده الشكور **قوله** ولا حول آى في
المعصية والافرة آى على الطاعة الا بالله آى بمعونته **قوله** وصل الله
على سيدنا رسول الله الكريم اللهم ارزنا متابعيه وآية وشفاة العقبين
ثم تحريره هذه الحاشية مؤلفها محمد الطرابزونى عن يد ضعف العبد
محمد المدرس بمدرسة ولر عبد الرحمن ببركة في وقت العصر
من يوم الخميس التاسع عشر من شوال الحرام سنة ثمان
وعشرين ومائة والالف بعد الهجرة

ÖZ GEÇMİŞ

Trabzon İli Araklı İlçesinde 03.04.1974 tarihinde doğdu. İlk tahsilini Araklı Merkez İlköğretim Okulunda tamamladı. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Trabzon İli Arsin İlçesinde bulunan Yeşilyalı (Falgoz-Maden) Merkez Kur'an Kursu'nda Kur'an-ı Kerim ve Dini Bilgiler eğitimi gördü. Orta ve Lise eğitimini Araklı İmam Hatip Lisesi'nden alarak 1994 yılında mezun oldu. Diyanet İşleri Başkanlığı'nda Trabzon İli Araklı İlçesinde 20.11.1997 tarihinde İmam-Hatip olarak göreve başladı. 2003 yılında Anadolu Üniversitesi İktisat Fakültesi Kamu Yönetimi Bölümünü tamamladı. 2004 yılında askerlik görevini kısa dönem (altı ay) yaptı. 2007 yılında Anadolu Üniversitesi Açık Öğretim Fakültesi İlahiyat Ön Lisansı tamamladı. 2010-2016 yılları arasında Trabzon İli Arsin İlçe Müftülüğünde Veri Hazırlama ve Kontrol İşletmenliği görevi yaptı. Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlahiyat Bölümünde 2014 yılında mezun oldu. 2015 yılında Karadeniz Teknik Üniversitesi Fatih Eğitim Fakültesi Pedagojik Formasyon Eğitimi Sertifika Programını (Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenliği) başarıyla tamamladı. Gümüşhane İl Müftülüğünde Personel Şefi olarak görev yaptı. 2017 yılından beri Trabzon İl Müftülüğü Personel Şefi olarak görevine devam etmektedir. Evli ve üç çocuk babasıdır.